

54683

54683

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS

A
SZEGEDI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

1964

I.

65-1084

SZEGED, 1964

CSUKÁS ISTVÁN és MEGYERI JÁNOS

közreműködésével

szerkesztette:

BENKŐ LÁSZLÓ

Felelős kiadó: a Szegedi Tanárképző Főiskola igazgatója
Megjelent 500 példányban 31,25 (A/5) iv terjedelemben
Kézirat a nyomdába érkezett: 1964 szeptember hó
Készült linó-szedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601-59 és az
MSZ 5603-55 szabványok szerint
64-1205 — Szegedi Nyomda Vállalat

MAJOR JENŐ

(1918–1963)

Elmulása éppoly bátor volt, mint élete. Panasz nélkül szemlélte saját életének sorvadását, elomlását. Csak az olyan ember képes ilyen bátorságra, fegyelemre, aki felfogta és megértette az élet nagy tanításait, mélyebb értelmét; rendszerbe tudta ötvözni és filozófiai szintre emelni.

Major Jenő rövid emberi életében eljutott idáig. Életét az alkotó emberek fogalmazása szerint művé formálta, nemesítette. Életműve szilárd architektúra. Tartópillérei kristályos etikai normák. Az egész épület — akár egy görög templom — arányos és logikus, tiszta és áttekinthető. Ez a differenciált és teljes etikai világ volt életének uralkodó központja.

Élete nem volt látványos, nem volt regényes. Krasznán született 1918-ban. Középiskolai tanulmányait Zilahon és Kolozsváron végezte. A festészet utáni vágytól telítve került Budapestre, hogy képzőművészeti tanulmányait megkezdje. 1936-ban átmenetileg az Iparművészeti Iskola grafikai osztályán találjuk, ahol hamarosan kitűnik képességeivel. 1941-ben a Képzőművészeti Főiskolára kért és nyert felvételt. Itt Szőnyi Istvánnak lett növendéke, aki maga is Nagybányáról indult el, és e szellem továbbélője volt. A háború Major életébe is belenyúlt, mert mint harmadéves festőnövendék 1944-ben a frontra került, majd hadifogságba esett. Csak évek múltán került haza, és folytatta tanulmányait. 1949-ben középiskolai rajztanári oklevelet kapott, s még abban az évben tanársegéd lett a Szegedi Pedagógiai Főiskola rajztanszékén. Eredményes pedagógiai tevékenységével, intenzív elméleti munkásságával kapcsolódott be a tanszék munkájába.

1961-ben tanszékvezetői megbízást kapott. Ugyanebben az évben olaszországi tanulmányutat tett. 1961-ben a Főiskola Évkönyvében tanulmányt írt az absztrakt festészet kialakulásáról. 1963-ban a rajztanárképzés terén elért figyelemre méltó eredményeiért a művelődésügyi miniszter az Oktatásügy Kiváló Dolgozója címmel tüntette ki.

Életműve, művészi pályája egy újabb fejlődés szakasza előtt tört meg. Ám az elért eredmény híven sejteti az eltervezett koncepció kimagasló értékeit. E töredékében ránk hagyott életmű emlékét kegyelettel őrizzük.

I. MARXIZMUS—LENINIZMUS

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN KIALAKULT NÉPESEDÉSI HELYZET NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Írta: TAPOLCSÁNYI LÁSZLÓ

Ismeretes, hogy a marxizmus megjelenéséig a társadalomtudományok nem tudtak, illetve csak részben tudtak magyarázatot adni a társadalom fejlődésének rugóiról. Az osztálykorlátok mellett a helyes absztrakció hiánya akadályozza azt, hogy a társadalom anyagi létfeltételei közül az anyagi javak termelésének módját jelöljék meg, mint meghatározó tényezőket.

A marxizmus előtt felhalmozódott elméleti anyag viszonylag jelentős része a társadalom anyagi létfeltételei közül a népesség számát emeli ki, mint determináns tényezőket. A népesség értékelésének ez a naiv mennyiségi szemlélete (populacionizmus) a kapitalista társadalom fejlődése során válságba kerül. Ennek a válságnak egyik kifejezője Malthus túlnépesedési elméletének megszületése.

A feudalizmus mélyéből rohamosan fejlődő kapitalista viszonyok számára létkérdés volt a népesség elegendő, sőt fölös volta a munkaerőszükséglet biztosítása érdekében. A fiatal, erőteljes duzzadó burzsoázia gazdasági és társadalmi nézeteiben ezért erős populacionista hatás érvényesül. Ez a helyzet mindvégig érvényes a kapitalista társadalom pozitív, felfelé ívelő szakaszában.

A populacionizmus akkor kerül válságba, amikor a tőkés társadalom belső ellentmondásainak fejlődése következtében viszonylagos túlnépesedettségi állapot alakul ki, amely rendkívüli módon kielezi a munka és a tőke viszonyát, a társadalmi ellentéteket. A tőkés felhalmozás törvényei, a tőke növekvő szerkes összetételének hatása — a marxizmus hiányában — ekkor még ismeretlen. Ezen a talajon születik meg a naiv pozitív mennyiségi szemlélet ellenkező végleteként Malthus népesedési elmélete.

Malthus a polgárosodó földesúri osztály képviselője, aki előtt a kapitalista társadalom legegyszerűbb törvényszerűségei is rejtve maradnak. Ismeri viszont a jelentkező ellentmondásokat, a munkanélküliséget és következményeit, mint felszíni jelenségeket.

Magyarázatot keres minderre — s talál is a maga módján — egy társadalom feletti örök „törvényt”, amely törvényt később számtalan verzióban elméleti fegyverként felhasználnak.

A népesedéssel kapcsolatos jelenségek, problémák eddig tehát a legbonyolultabban és ellentmondásosabban a kapitalizmusban jelentkeztek.

Ezek a problémák természetesen a magyar közgazdasági irodalomban is tükröződtek. Az osztrák—magyar monarchia révén különösen erős volt a kamaralista hatás, azaz a populacionizmusnak az a változata, amely a népesség gyarapodását elsősorban, mint a monarchia adófizető polgárainak öröndetes számemelkedését tekinti.

Az érett kapitalizmus ellentmondásai korlátozott nemzeti függetlenségünk és erős feudális maradványaink miatt csak viszonylag későn jelentkeztek, s ugyanígy változtak velük párhuzamosan a népességet értékelő hazai elméletek is.

A marxizmus — feltárva az emberi társadalom fejlődésének legfontosabb, legalapvetőbb törvényeit, összefüggéseit — a népességet csak mint másodlagos tényezőt, mint a társadalom számára nélkülözhetetlen anyagi létfeltételt veszi figyelembe. Marx a kapitalizmus alapvető fejlődési törvényeinek feltárásával (tőkefelhalomzás törvénye, értéktöbblet születése, kapitalizmus alapvető ellentmondása) már objektív, valós magyarázatát adja a tőkés társadalomban jelentkező népesedési problémának, melyet a kérdés lényegénél fogva viszonylagosnak nevez. Viszonylagosnak, mert ez a túlnépesedés csak a kapitalista társadalomra jellemző, annak belső társadalmi törvényszerűségeinek hatására alakult ki.

Ezzel Marx minden kétséget kizáróan megállapítja, hogy a termelőerők és termelési viszonyok dialektikus kapcsolatának megfelelően minden társadalmi-gazdasági alakulatnak megvan a maga népesedési törvénye.

Az említett marxi törvény ellentmondásosnak, korlátozott hatókörűnek tűnik, ha mereven, az emberiség civilizációs fejlődésének alapos, sokoldalú vizsgálata nélkül értelmezzük.

E marxi törvény vulgáris értelmezésére a közelmúltban, sőt napjainkban is találhatunk példákat a második világháború után kialakult népesedési helyzettel kapcsolatban.

Akadnak közgazdászok, demográfusok és szociológusok, akik a népesedési kérdés rendkívüli heterogenitását mellőzve, az általános emberi kultúra minden társadalmi formára jellemző, fejlődésben levő ismérveit figyelmen kívül hagyva, vagy nem elég alaposan vizsgálva hiányolják a szocialista társadalmi formára jellemző specifikus népesedési törvényt, gyakoriságot.

Ez a specifikum-keresés nem volna baj, az már viszont annál inkább, hogy feltevéseikben rendszerint abból indulnak ki, hogy a megváltozott társadalmi-gazdasági körülmények következtében a szocialista társadalomban a népesség növekedésének átlagon felülinek, a kapitalista társadalmat meghaladó mértékűnek kell lennie, mert ez a szocialista viszonyok, a gazdasági alaptörvény egyenes következménye.

A második világháború után kialakult népesedési helyzet és tendenciák azonban nem ezt mutatják.

Vegyük alapul például az 1950 és 1960 közötti évtizedet európai viszonylatban. A kép a következő:

1000 lakosra jutó élveszületések száma¹

O r s z á g	1950	1960
Ausztria	15,6	17,8
Belgium	16,9	16,8
Bulgária	25,2	17,8
Csehszlovákia	23,3	15,9
Dánia	18,6	16,6
Egyesült királyság	16,3	17,5
Finnország	24,5	18,4
Franciaország	20,7	18,0
Görögország	20,0	18,9
Hollandia	22,7	20,8
Jugoszlávia	30,2	23,0
Lengyelország	30,7	22,4
Magyarország	20,9	14,7
NDK	16,9	17,0
NSZK	16,5	17,7
Norvégia	19,1	17,5
Olaszország	19,6	18,5
Portugália	24,4	23,4
Románia	26,2	19,1
Spanyolország	20,2	21,9
Svájc	18,1	17,6
Svédország	16,4	13,6
Szovjetunió	26,7	24,9

Könnyen megfigyelhető, hogy a születésszámok alakulása néhány ország kivételével általános csökkenést mutat. A táblázatból az is leolvasható, hogy ebben a csökkenésben a szocialista országok meghaladják az európai átlagot.

Mit jelent ez? Azt jelentené, hogy a marxi törvény alapján feltételezett sajátos szocialista népesedési törvény nem érvényesül? Csak abban a helytelen értelemben jelenti azt, mely szerint a szocializmus viszonyaiból következően a népességnek különlegesen gyorsan kell szaporodnia.

A valóságban a népesség alakulásának szocialista specifikuma éppen abban jelentkezik, hogy a gyorsabban fejlődő, de történelmileg a termelőerők fejlettségét tekintve hátránnyal induló szocialista országokban a jelen időszakban a születések száma gyorsabban csökken.

A történelem előtti idők óta eltelt 600 ezer évben mintegy 77 milliárd ember élt a Földön a termelőerők különböző fejlettségű szintjei által meghatározott viszonyok között.

A termelőerők alacsonyabb szintjére, s így a társadalom fejlettségének alacsonyabb fokára a magas születési arányszám, az alacsony életkor, magas halálozási arányszám a jellemző. Ez az állítás igazolást nyer, ha megvizsgáljuk a szocialista országok 1945 előtti vagy pedig a függő, gyarmati-félgyarmati országok jelenlegi fejlődését.

A gazdaságilag gyorsan fejlődő országokban viszont az alacsonyabb születési mutatószám, a meghosszabbodó életkor, és viszonylag alacsony színvonalon mozgó halálozási arányszám a jellemző.

A szocialista országok gazdasági fejlődése gyorsabb, mint a nyugat-európai tőkés államoké [2]. Ez a gyorsabb fejlődés törvényszerűen jelentkezik a születésszámok nagyobb arányú visszaesésében. Hasonló példa hozható fel olyan nem szocialista ország esetében, mint Japán, amely a magasabb szaporodási arányszámáról ismert ázsiai országok közül, de az egész tőkés világban pillanatnyilag a leggyorsabban fejlődik. Ennek megfelelően az alapul vett időszakban a népesedési arányszám 28,1-ről 17,2-re csökkent.

Az a tény pedig, hogy az európai népi demokráciák és a Szovjetunió a kapitalizmustól átvett társadalmi-termelési örökségekkel terhelve a termelőerők fejlettségének alacsonyabb színvonaláról indult, ott jelentkezik, hogy a születési arányszámok 1950-ben jóval magasabbak, mint a nyugat-európai tőkés országokban.

A termékenység alakulása azonban nem ennyire leegyszerűsíthető kérdés. Meglehetősen heterogén, bonyolult, sokszor egymást kizáró tényezők, tendenciák összehatásának eredményeként jelentkezik.

Mint említettem, az emberi társadalom kulturáltságának emelkedése együtt jár a termékenység bizonyos határok között mozgó csökkenésével. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy ne adódjanak olyan tényezők, amelyek csökkentőleg hatnak a társadalom termékenységére, népességére, de oly módon, hogy ez a csökkenés nem nevezhető pozitívnak.

Ilyen tényező a szocialista országok esetében például a termelőerők viszonylagos fejletlensége vagy a társadalmi tudat túlzott elmaradása a társadalmi létől.

A vázolt kérdéscsoport mellett olyan problémák is jelentkeznek, hogy a népesség csökkenő évenkénti szaporulata milyen következményekkel jár és járhat a társadalom számára. Akadt olyan történész is, aki a „nemzetfáltás” jegyében szinte katasztrófálisnak ítéli meg jelenlegi népesedési helyzetünket, kiindulva abból az egyszerű, de teljesen mechanikusan értelmezett marxista alaptételből, hogy az ember, mint a legfőbb, leggazdagabb termelőerő jön számításba, s ha az ilyen módon kvalifikált termelőerők száma nem gyarapodik elég gyorsan, sőt bizonyos határok között csökken, ez a társadalom számára automatikusan, egyértelműen káros.

A kérdés ilyen módon való felvetése csak abban az esetben lenne lehetséges, ha el tudnánk választani a társadalmi progresszivitás következtében beálló szaporulatcsökkenést a kedvezőtlen, gátló tényezők által előidézett visszaesésre, és a felvetést le tudnánk szűkíteni az utóbbira.

A népesség jelenlegi alakulását befolyásoló tényezőket, azok kölcsönös és együttes hatását, valamint a népszaporulatban beállott következményeit vizsgáljuk meg Magyarország vonatkozásában. Magyarország népességalakulása az európai fejlődéshez viszonyítva az átlagosnál gyorsabb csökkenést mutat [3]. A népmozgalom — témánkhoz kapcsolódó — összefoglaló adatai hazánkban 1938 óta a következők szerint alakultak: [4]

Év	Élveszületések száma	Halálozások száma	Természetes szaporodás mértéke
1938	182 206	130 628	51 578
1949	190 398	105 718	84 680
1950	195 567	106 902	88 665
1951	190 645	109 998	80 647
1952	185 820	107 443	78 377
1953	206 926	112 039	94 887
1954	223 347	106 670	116 677
1955	210 430	97 848	112 582
1956	192 810	104 236	88 574
1957	167 202	103 645	63 557
1958	158 428	97 866	60 562
1959	151 194	103 880	47 314
1960	146 461	101 525	44 936
1961	140 365	96 410	43 955
1962	130 060	108 259	21 801

A táblázatból megállapítható a születések számának, s így a természetes szaporodás mértékének csökkenése. Ez a csökkenés azonban korántsem egyenletes. 1953-tól 1956-ig különböző népesedéspolitikai eszközök (abortusztilalom, gyermektelenségi adó kivetése, stb.) segítségével a születésszám mesterségesen magas volt. Ugyancsak leolvasható a halálozások számának 1938-hoz viszonyított nagymértvű visszaesése, azonos szinten történő mozgása, a betegségek elleni eredményesebb küzdelem, javuló egészségügyi ellátás, kedvezőbb társadalmi-szociális viszonyok következtében.

A természetes szaporodás csökkenése egyben a családnagyságok visszaesését is eredményezte:

Családok %-os megoszlása⁵

Gyermekek száma	1949	1960
0	26,8	30,6
1	31,7	34,8
2	21,8	21,6
3–5	17,5	12,1
6 és több	2,2	0,9
—	100,0	100,0

A családok összességén belül emelkedik a gyermektelen és az egy gyermekes családok aránya a magasabb gyermekszámúak rovására.

Az, hogy a népesség az alapul vett időszakban a fentiek szerint csökkent, számos tényező eredménye, amelyek egy része pozitív jelenségként, más részük viszont negatívumként értékelhető, bár befolyásuk megközelítően pontos fel-

mérésére még nem történt meg a kívánt mértékben megítélésünk szerint sem a közgazdaságtan, sem a szocio-demográfia részéről.

Vizsgáljunk meg röviden néhány, a népesség számbeli alakulására befolyással bíró legfontosabb tényezőt.

Az első ilyen koeficiens a *társadalmi-gazdasági átalakulások (I.)* hatása.

Ezek közül kiemelkedik a szocialista iparosítás, mely folyamat a népesség *jelentős átrétegződésével* járt.

Megnövekedett a városi lakosság aránya a falusi, külterületi lakosság súlyának rovására, s így a munkások és alkalmazottak aránya a paraszti rétegek rovására.

1949-ben az iparban és építőiparban foglalkoztatottak száma még csak 860 ezer fő volt, 1962-ben viszont már 1 650 000 fő!

Az ipari munkásság legjelentősebb utánpótlási forrása a mezőgazdasági dolgozók tömege volt, ezenkívül pedig a volt kisiparosok, kiskereskedők, illetve osztályukat veszített deklaszált elemek, amelyek a munkásosztályba kerülve hosszabb-rövidebb idő alatt szinte teljesen asszimilálódtak. Ezek a folyamatok jelenleg is tartanak, de új vonásként jelentkezik az a tény, hogy a mezőgazdaságból az iparba irányuló munkaerővándorlás némileg lassult, sőt a szocialista mezőgazdaság erősödésével némi ellentétes folyamat is jelentkezik.

A társadalmi átrétegződés a legutóbbi két népszámlálás közötti időszakban a következők szerint alakult: [6]

Megnevezés	Átrétegződés 1000 fő
paraszság	— 1255
munkásság	+ 1358
alk.—értelmiségi	+ 467
kisker.—kisiparos	— 570

A nagyarányú társadalmi átrétegződési folyamatot tükrözi a keresők százalékos megoszlásának súlyváltozása is az egyes népgazdasági ágak között:

Népgazdasági ág	1949	1960
Ipar-építőipar	21,8	31,7
Mezőgazdaság	49,8	35,2
Egyéb ng-i ág	28,4	33,1
Népgazdaság összesen	100,0	100,0

Ez a változás nem lezárt folyamat, hiszen Magyarországon az ipar súlya még nem érte el a kívánt, illetve a fejlett nyugat-európai országokban tapasztalható szintet.

A népesség társadalmi átrétegződése, az ipari lakosság, értelmiség arányának emelkedése hatással volt az ország termékenységeinek, a születések számának alakulására.

Csökken a lakosságnak az a hányada, ahol a családlétszám általában magasabb. A parasztság termékenysége évtizedek óta meghaladja a városi, ipari népesség hasonló vonatkozású mutatóit. A falusi életforma könnyebben lehetővé teszi a több gyermek felnevelését, mint mondjuk a városi munkásság esetében. (Háztáji gazdaság, a gyermek már egészen korán munkaeőként alkalmazható stb.) A hazai tapasztalatokat húzzák alá azok a csehszlovákiai felmérések is, amelyek azt mutatják, hogy a gyermekszám az egyénileg gazdálkodó parasztnál a legmagasabb [7]. Ezekben a gazdaságokban minden egyes gyerek új munkaerőt jelent, hasonlóan a hajdani zsellérekhez, cselédekhez, ahol a nagyobb gyermekszám több keresőt biztosított a család számára. Ugyanekkor az ország egyes vidékein a törpebirtokosok vonatkozásában jelentkezett az alacsonyabb gyermekszámra való törekvés is a birtokelaprózódás megakadályozása érdekében.

A mezőgazdaság kollektivizálásával, a falusi életmód változásával (az apa elveszíti kizárólagos hatalmát, egyben kenyéradó voltát a családban az önálló keresetű feleség és gyermek mellett stb.), a gyermeklétszám saját munkaeőként való számbavétele már korántsem esik olyan súllyal latba, mint régebben, annál is inkább, mert a fiatalok a paraszti munka és életmód elől „menekülve” a városokban, az iparban keresnek megélhetést. Ezt a folyamatot jól tükrözi a termelőszövetkezeti parasztság rendkívül magas átlagos életkor szintje.

Nemcsak csökken tehát a magasabb termékenyséű parasztság súlya az össznépességen belül, hanem magában a parasztságban is olyan folyamatok, változások játszódnak le, amelyek a születésszám csökkenésének irányában hatnak.

Ilyen folyamat például a parasztság kulturális színvonalának emelkedése, a városi és a falusi életkörülmények között végbemenő fokozatos nivellálódás.

A paraszti tömegek súlycsökkenésével szemben viszont emelkedett azoknak a rétegeknek az aránya, amelyek életmódjuk, magasabb műveltségük következtében jobban ismerik és alkalmazzák a születéskorlátozás különböző eszközeit.

Az ipari munkásság nagyarányú létszámnövekedése mellett elsősorban a szellemi foglalkozású dolgozók gyors aránynövekedése hatott ebben az irányban. Számuk a legutóbbi három év alatt több, mint 100 ezerrel emelkedett és jelenleg az ország 4 800 000 aktív keresőjének már 19%-át adja.

A szellemi dolgozók számának növekedése pedig a népesedés szempontjából annak a társadalmi-gazdasági rétegnek a növekedését eredményezte, amely a társadalmi átlaghoz viszonyítva igen magas szinten él a születéskorlátozás lehetőségeivel.

Jól szemlélteti a városi és falusi lakosság, sőt Budapest és a vidéki városok közötti termékenységi eltérést is a két népszámlálás közötti időszak természetes szaporodásának területi bontása a népesség százalékában:

Budapest (1)	5,3
Városok (62)	9,7
Községek (3207)	11,2
Ország összesen:	10,0

Hasonló következtetésre juthatunk, ha megvizsgáljuk az 1960-as népszámlálás adatai alapján a családok gyermekszám szerinti megoszlását a fenti bontásban:

Gyermekek száma	Budapest	Városok	Községek
0	35,8	30,3	29,4
1	38,3	35,1	33,4
2	19,2	22,1	22,3
3	4,8	7,7	8,7
4	1,3	2,8	3,5
5	0,4	1,1	1,5
6 és több	0,2	0,9	1,2
—	100,0	100,0	100,0

A gyermektelen és az egy gyermekes családok száma Budapesten a legnagyobb, ahol a legmagasabb az ipari és egyéb lakosság koncentrációja. A községekben viszont a többgyermekes családok aránya lényegesen magasabb. A hat és több gyermekes családok súlya például hatszorosa a fővárosiének.

Az ország 19 megyéje az ipari és mezőgazdasági lakosság aránya szerint ipari vagy mezőgazdasági megyének minősíthető. A gyermekek számának alakulása ennek megfelelően változó:

Megnevezés	Ipari lakosság aránya %	100 házas nőre jutó gyermekszám
I. Tipikusan mezőgazd.-i jellegű megye	12,8	295
Hajdú-Bihar	14,2	327
Szabolcs-Szatmár		
II. Tipikusan ipari jellegű megye		
Komárom	47,7	236
Nógrád	34,7	245
Pest	39,1	236
Budapest	48,7	155
Városok	36,9	214
Községek	22,4	263
Országos átlag:	31,7	232

A legszembetűnőbb Szabolcs-Szatmár megye helyzete. Ez az az erősen mezőgazdasági jellegű megye, amelyben a legmagasabb a sokgyermekes családok, s így a gyermekek száma. (Ezért Szabolcs-Szatmár megye az ország legfiatalabb megyéje.)

Megnevezés	Gyermekek száma				
	0	1	2	3–5	6 és több
Szabolcs-Szatmár m.	23,4	30,5	23,4	20,4	2,3
Országos átlag	30,8	34,7	21,6	11,9	1,0

Miért éppen Szabolcs-Szatmár megye? Azért, mert ez a megye Magyarország egyik legelmaradottabb területe. Itt a legalacsonyabb az átlagos életkor, kevés a kereső, magas az eltartottak száma. Ipara meglehetősen fejletlen, a mezőgazdaság nem eléggé belterjes, s így nem tud elegendő foglalkoztatottságot biztosítani. Ezért a megyében erős elvándorlási tendencia érvényesül [8]

A lakosság termékenysége igen magas, bár csökkenő tendenciájú. Ez a csökkenés már azokkal a mélyreható változásokkal kapcsolatos, amelyek Szabolcs-Szatmár megyében is jelentkeznek. (A szocialista iparosítás során végzett tervszerű ipartelepítés, a mezőgazdaság belterjes irányú fejlesztése stb. A fentiek alapján nem véletlen, hogy 1963. augusztus 20-án az utolsó magyar község — Aporliget — villamosítására éppen ebben a megyében került sor.)

A társadalmi-gazdasági változások közül a népesség alakulására befolyással bíró következő tényező a *nők foglalkoztatottsági színvonalának emelkedése*.

Mint ismeretes, a nők szerepe társadalmunkban alapjaiban megváltozott. A jórészt háztartási munkát végző, gyermeknevelésre korlátozott, gazdaságilag és erkölcsileg a házas társnak kiszolgáltatott nők helyébe a társadalmi emancipáció önálló keresettel, hivatástudattal rendelkező, a férfiakkal egyenértékű női munkaerőt állított.

1949-ben a családok 60%-ában csak a családfő keresett, 1960-ban már csak a családok 45%-ában. A női keresők aránya az összes keresőkön belül ugyanezen idő alatt 9,3%-ról 37%-ra emelkedett.

A nők tehát másfelé ambicionálnak, mint korábban. Másképpen képzelek el életüket, foglalkozást, hivatást választanak maguknak, s a családi élet a gyermekek számát tekintve szinte másodlagos értelművé torzul számukra. Ez azt jelenti, hogy a második világháború előtti magas családtagszám mellett harmonikus, belső „házi” életidill ma elavultnak tekinthető. Ezt az életformát új modell váltja fel, melyben a férj és a feleség egyenrangú keresők; egy-két gyermeket nevelnek.

A valóság mégsem ilyen egyszerű. Nem, mert ez a más irányba való ambicionálódás a nők nem teljes társadalmi létszámára vonatkozik, azaz a nők egy része nem belső, hanem külső, gazdasági kényszer hatására vállal munkát.

Különösen nehéz a helyzete az anyának olyan családban, ahol a második kenyérkereső éppen a nagy családlétszám, az eltartottak magas aránya következtében kívántatik meg. Általában minél nagyobb a gyermekek száma egy családban, annál inkább dolgoznia kellene az anyának is, de erre az esetek többségében képtelen.

Ezért a modern értelemben vett mai nő családját „megtervezi” olyan észszerű határok között, amely határok lehetővé teszik számára a család és a munka közötti elfogadható összhangot.

A szocialista állam megkönnyíti a dolgozó nők helyzetét, de oly mértékben változtatni egyelőre nem tud, hogy a részben tudatilag fejlődő, részben pedig a kényszerű helyzetbe kerül nők elálljanak a családtervezéstől.

Milyen eszközökkel könnyíthető a nők helyzete? Ha az állam a fiatalok korúak gondozásának, nevelésének jelentős részét magára vállalja, megkönnyíti a nők otthoni munkáját, félkész, készételeket forgalmaz, bővíti az üzemi vendéglátó hálózatot stb. Mindez csak korlátozottan, részben történt meg, de ennek oka az a tény is, hogy az említett tényezők jórészt kommunisztikus jellegűek.

A családi élet és a társadalom számára végzett munka nem kis terhet ró a dolgozó nőre. Egy 8000 városi családra kiterjedő reprezentatív felvétel világosan mutatja, hogy a gyermekek családon belüli számának emelkedése fordított arányban áll — éppen az említett nehézségek miatt — a kereső foglalkozást vállaló nők arányával: [9]

Gyermekek száma	Kereső foglalkozást folytató nők %-os megoszlása
0	62,1
1	61,7
2	54,0
3	44,0
4	33,0

Míg a gyermektelen és az egy gyermekes családokban közel azonos arányban vállalhatnak a nők kereső foglalkozást, addig például a négygyermekes családokban ennek az aránynak mintegy felét érhetik el csupán.

A nők kettős helyzetének vizsgálata megköveteli egy népességszámot befolyásoló fontos tényező, az *életszínvonal* tárgyalási igényét.

Az életszínvonallal kapcsolatban a demográfusok és szociológusok egy része azt várta, hogy az életszínvonal általános emelkedése majd a népesség számának gyors gyarapodását idézi elő. Ezt a gyakorlat megcáfolta. Megcáfolta, mert a születésszám csökkenése éppen az életszínvonal emelkedésének időtartama alatt következett be.

Mindez bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a születések alakulásának kérdését nem lehet egyoldalúan leszűkíteni az életszínvonal alakulásának problémájára, hanem az csak a hatótényezők egész sorának komplexuma alapján vizsgálható.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a születésszámot illetően elhanyagolható az életszínvonal alakulásának jelentősége.

Az életszínvonal problémájánál kell megemlíteni azt, hogy az általános fejlődéstől elmaradt a gyermekes családok társadalmi támogatása. A családi pótlék összege alacsony, hasonlóan a családi pótlékban részesülő családok számához. (1953-tól 1962-ig a családi pótlékban részesülő családok átlagos száma csak 20%-kal emelkedett.

A munka szerinti elosztás jelenleg nem tud kiküszöbölni bizonyos társadalmi igazságtalanságokat. Így például a bérezés nem differenciált a családnagyság szerint, s ez természetesen hátrányosan érinti a nagyobb létszámú családokat. A termelők a kapitalista társadalomtól örökölt állapothoz viszonyítva jelentősen fejlődtek, azonban a kommunizmus termelőihez viszonyítva még fejletlenek, nem tudnak elegendő alapot szolgáltatni a kommunális juttatások növeléséhez.

Még viszonylag nagy különbségek vannak az egyes rétegek közötti jövedelmi viszonyokban. A családok jelentős hányada lakásgondokkal, jövedelmi problémákkal, gyermekelhelyezési nehézségekkel küzd. 1963-ban például a 3 éven aluliaknak csak 9%-a nyert bölcsődei, a 3–6 év közöttieknek csak 33%-a nyerhetett óvodai elhelyezést a férőhelyhiány miatt.

Mindezek a tényezők az általános életszínvonal emelkedése mellett még negatív hatással vannak a születésszám alakulására. Az egyéb, részben már tárgyalt, részben pedig a továbbiakban említendő tényezők összessége azonban óva int bennünket attól, hogy az életszínvonalnak ezeken a területein várható pozitív irányú változásaitól egyértelmű, feltétlen termékenység növekedést várjunk.

Az említett legfontosabb társadalmi-gazdasági változások mellett, azokkal szoros kapcsolatban a *társadalmi tudat, a társadalom tudatossága (II.) is változott*, s ez a változás szintén nem maradt hatástalanul a népesség alakulására.

A társadalmi tudatosság magasabb volta témánk vonatkozásában ott jelentkezik, hogy a fennálló társadalmi-gazdasági körülmények alapján a társadalom tagjai a gyermekek számát, a családnagyságot is igyekeznek saját maguk befolyásolni.

Különösen erős az ilyen irányú törekvés a magasabb képzettséggel rendelkező családok esetében. Így a születésszabályozás különböző módszerei az egyetemi-főiskolai végzettségűek, értelmiségek körében a legelterjedtebbek. Ezeknek a rétegeknek a száma pedig az utóbbi két évtizedben jelentősen megnövekedett.

Az általános műveltség gyors emelkedésével a családtervezés körének további szélesedése várható.

Kedvezőtlen jelenség, hogy az iskolai végzettség tekintetében meglehetősen nagy a szóródás az ország különböző területei között. Hajdu-Bihar és Szabolcs-Szatmár megye itt is a legalacsonyabb végzettségi szinttel rendelkező területek közé tartozik.

Az elért eredmények, az általános kulturális színvonal emelkedése mellett azonban olyan jelenségeket is tapasztalhatunk, amelyek arra mutatnak, hogy a társadalmi tudat fejlődése bizonyos mértékben jobban elmaradt a társadalmi lét fejlődése mögött, mint hogy azt az objektív tényezők hatásának tulajdoníthatnánk.

Ez véleményem szerint az ideológiai nevelő munka néhány területén észlelhető lemaradás, elégtelenség eredménye. A napjainkban is zajló eszmei offenzívának a társadalom életének egészére ki kell terjednie, konkretizálódnia. Így a családi élet normáinak betartására, az indokatlan terhességmegszakítások megszüntetésére is nevelni kellene az eddiginél hatékonyabb módon az embereket.

Hogy mennyi teendő van ezen a területen, ezt a válások számának gyors emelkedése, s az évi 170 ezer legális terhességmegszakítás mutatja [10].

A válások számának gyors emelkedése pedig a népesség szaporulatára is érthetően kedvezőtlen hatással van. Sajnos az európai válási statisztika élén Magyarország áll:

1000 lakosra jutó válások száma¹¹

Magyarország	1,2
Románia	1,7
Dánia	1,5
NDK	1,3
Szovjetunió	1,3
*	
*	
Portugália	0,1
É.-Írország	0,1

Ez a magas válási arány negatívan értékelhető a társadalom erkölcsi arcualata szempontjából. Még akkor is, ha a társadalmi előítéletek, vallási kötelek oldódását jelenti. Különösen akkor aggasztó a kép, és igényel társadalmi, állami beavatkozást, ha például tekintetbe vesszük azt, hogy a válóokok közül az első helyen az alkoholizmus szerepel, vagy pedig azt, hogy az üdülési szezonok után ugrásszerűen emelkedik a válások száma.

Meglepően sok az elhamarkodott, túl fiatalon kötött házasság. Viszonylag sok azoknak a házasságoknak a száma, amelyek már létrejöttük pillanatában mindkét fél részéről mintegy próbaházasságnak tekintettek. Természetes, hogy amíg a házasság végleges volta el nem dől, addig a gyermektervezés a 0 gyermekszámra való redukálást jelenti. A szülők az említett kapcsolatokba szintén olyan értelemben igyekeznek beavatkozni, azokra befolyással bírni, hogy a felek gyermektelenül kerüljenek ki a véleményük szerint fiatalon, elhamarkodottan kötött házasságból.

Pedig a válási statisztika szerint a gyermekek minél nagyobb száma összetartó erőt, a házastársak közelebb kerülését eredményezi, azaz minél nagyobb a család, annál nagyobb annak kohéziós ereje.

A házasságok összességén belül megnőtt a fiatalon kötött házasságok aránya:

A 20 éven alul kötött házasságok az összes házasság %-ában¹²

	1949	1961
Férfi	3,2	5,3
Nő	26,2	33,4

Budapest műveltségi koncentrációja, igen alacsony termékenyséű lakossági számaránya mellett a kisebb családnagyság és népességi szaporulat tekintetében véleményem szerint az is közrejátszik, hogy Budapesten a válási arányszám kétszerese az országos átlagnak:

1000 lakosra jutó válások száma

Budapest	4,4
Városok	2,3
Községek	1,1
Orsz. átlag:	2,2

Hasonló a helyzet a válások tekintetében első helyen álló Csongrád megyében, ahol a két népszámlálás közötti időszakban a természetes szaporodás az ország többi megyéjéhez viszonyítva nagyon alacsony (6,3%) volt.

A házasságmegszakítások és a népességszám csökkenése között tehát nyilvánvaló kapcsolat van. Ez a kapcsolat azonban a társadalmi tudatosság, erkölcsi oldaláról nézve viszonylagos elmaradottságot, visszahúzó erőt jelent, ami viszont fokozottabb nevelő, tudatformáló tevékenységet igényel.

Ezt az igényt támasztja alá a bizonyos rétegekben elég jelentős arányú „családtervezés”, pontosabban ennek hiánya. Arra gondolok, hogy elég magas azoknak a házaspároknak a száma, amelyeknek anyagi és munkakörülményei lehetővé tennék egy vagy két gyermek harmonikus felnevelését, de a felekből hiányzik az ehhez szükséges belső erkölcsi, érzelmi indíték. Ebben az esetben tehát nem a magánélet és a társadalom számára végzett munka közötti ésszerű kapcsolatok kialakításáról van szó, hanem bizonyos fokú kispolgári kényelemszeretetről, önzésről, erkölcsi ürességről, öncélú modernkedésről. Mindezt jelzi a tartós fogyasztási cikkek felhalmozott mennyisége, szórakozó életmód stb. Súlyosabban ítélné el az az eset, amikor a felesége mindezek mellett még munkát sem vállal.

A népességszámot befolyásoló gazdasági-társadalmi változások, a társadalmi tudat alakulásának pozitívan és negatívan értékelhető tendenciái mellett a társadalmi termékenység csökkenését néhány közvetlenül *demográfiai jelenség állapotváltozás* (III.) is előidézte. Ilyen jelenség például a lakosság átlagos életkorának emelkedése, „előregedése”, amely biológiailag tekintve a lakosság fiatalabbkorú (termékenyebb) hányadának az aránycsökkenését jelenti s a népesség számának lassúbb ütemű gyarapodását eredményezi, bár ez a tényező nemcsak ok, hanem egyben okozat is. Az ország lakosságának korösszetétel változása a következőképpen alakult: [13]

A lakosság kor szerinti megoszlása (%)

Év	15 éven aluli	15–39 éves	40–59 éves	60 éves és idősebb
1920	30,6	41,3	19,1	9,0
1949	24,9	38,8	24,7	11,6
1962	25,0	36,2	24,3	14,5

Az alacsonyabb halálozási arányszám, a jobb egészségügyi-szociális körülmények alapján az idősebb korosztály arányának növekedése mellett emelkedett az átlagos életkor is. A jelenlegi születések esetében várható átlagos élettartam:

férfiak	65
nők	69 év

Az elmúlt két évtized népességalakulását befolyásoló legfontosabb tényezők, tendenciák áttekintése után röviden foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a születések gyakoriságának visszaesése milyen hatással van társadalmi-gazdasági életünkre.

A születések számának csökkenése alapján a „kis magyar nemzet tragédiája”-járól szóló felfogással szemben le kell szögezni, hogy bár ez a csökkenés bizonyos hátrányokkal is jár, nem jelent sorskérdést, alapproblémát, sőt a társadalom számára serkentő hatású is az extenzív gazdasági fejlődés útjáról az intenzív irányba való fokozottabb áttérés szempontjából.

A népesség számának csökkenő tendenciája jórészt objektív, a társadalmi progresszivitás következménye. Ez a csökkenés azonban néhány kedvezőtlen társadalmi jelenség következtében gyorsabb a társadalmi törvények, folyamatok által megkívánt ütemnél. A csökkenésnek ez a gyorsabb üteme kedvezőtlen, káros gazdaságilag és erkölcsileg egyaránt, maga a csökkenés ténye nem.

A népesség számának alakulását az újratermelési folyamat zavartalansága szempontjából kell vizsgálnunk. Biztosítani tudja-e a népesség reprodukciója a folyamatos, a termelőerők adott színvonalának megfelelő újratermelést?

A társadalmi újratermelési folyamat — amely a termelési viszonyok újratermelését is jelenti — zavartalan lehet, sőt egyre inkább függetlenné válik a társadalmi-technikai haladás következtében a népesség számának alakulásától.

Magas termelékenységű, fejlett technikán alapuló termelés, világszínvonalon mozgó műszaki paraméterek képezik a kérdés megoldását.

Ebben a tekintetben hazánkban még sok megoldandó probléma van. Viszonylag alacsony a munkatermelékenység szintje. (Iparunk termelékenységi színvonalát 100-nak véve Csehszlovákia iparának termelékenysége 170%.)

Termelésünk növekedésében túlzottan magas aránnyal szerepelt és szerepel a munkáslétszám emelkedése révén elért növekedés, szemben a termelékenységemelkedés arányával.

1950 és 1958 között például iparunk termelésének emelkedésében a szocialista országokhoz viszonyítva jóval kisebb súllyal szerepelt a termelékenység növekedésének hatása: [14]

Ország	A termelés növekedéséből	
	a termelékenység növekedése	létszámnövekedés
	h a t á s a	
Albánia	18	82
Bulgária	53	47
Csehszlovákia	71	29
Lengyelország	67	33
Magyarország	38	62
NDK	75	25
Románia	70	30
Szovjetunió	67	33

Növelni kell tehát a termelékenység révén elért termelésnövekedés arányát. (A második 5 éves terv irányszámai szerint az ipari termelés 1965-re 48–50%-kal fog emelkedni, s ennek $\frac{2}{3}$ része a termelékenység, $\frac{1}{3}$ -ad része pedig a létszámemelkedés eredménye lesz.)

A termelékenység gyors növekedése feltételezi a nagyarányú műszaki fejlesztést. Ebben a tekintetben is nagy feladatok várnak gazdaságpolitikánkra, mert például gépipar termékeink 75%-a 25%-kal nagyobb súlyú, mint a világszínvonalon mozgó termékek, vagy az erősáramú iparág vállalatainál 1962-ben kibocsátott termékek 35%-a 1944 előtti korszerűtlen konstrukció stb. (Van azonban számos olyan termékünk is, amely eléri a világszínvonalat, pl. a MOM ultracentrifuga.)

A technikai feltételek biztosítása mellett, amelyek fokozatosan munkaerőt is szabadítanak fel, *van lehetőség a munka jobb, gazdaságosabb megszervezésére*, sőt még a munkaerő mennyiségi utánpótlására is, elsősorban a foglalkoztatott nők számának emelésével.

Jelenleg a munkaképes korú férfiak 98,2%-a dolgozik, ez az arány a nőkénél még csak 52,9%-os. Ez az 52,9% növelhető, de csak a nők társadalmi helyzetének további hatékony javításával.

A nők számára alkalmas munkakörök száma a technikai haladással egyre inkább nő. Ezzel kapcsolatban probléma az is, hogy sok, nők számára is alkalmas munkakörben férfiakat foglalkoztatnak — a munkaerőhiány pedig főleg csak a férfiaknak alkalmas foglalkozások esetében jelentkezik.

A munkaerőhiány elsősorban a szakképzettség nélküli egyszerű, de nehéz munkáknál (építőipar, bányászat stb.) jelentkezik. Az egyszerű munkák munkaerőszükséglete a népgazdaságilag fontos területeken átgondolt bérpolitikai intézkedésekkel jórészt biztosítható.

Emellett a tényleges és viszonylagos munkaerőhiány a fölös munkaerővel rendelkező területek (Szabolcs, Hajdu) felé kell, hogy irányítsa a figyelmet az ipartelepítést illetően. Az egyes területeken jelentkező munkaerőfelesleg mellett más vonatkozásban is tapasztalható munkaerőkihasználatlanság [15].

Az ipar munkaerőigénye a mezőgazdaságból is biztosítható viszonylag hosszú ideig, mert hazánkban a mezőgazdasági népesség aránya még meglehetősen magas. A mezőgazdaság munkaerővel való ellátottsága pedig a nagyüzemi gazdálkodás technikai-agrotechnikai kiépítésének a függvénye.

A jelenlegi népességszaporulat mellett a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének követelményeit figyelembe véve körültekintő munkaerő- és bér-gazdálkodás, a rendelkezésre álló anyagi és személyi erőforrások tervszerű felhasználása biztosítani tudja a gazdasági fejlődésünk által megkívánt munkaerő-szükségletet.

A lakosság számának várható alakulását, amelyet az elmúlt időszak bizonyos intervallumának tapasztalatai alapján a következő néhány évtizedre is extrapolálhatunk (természetesen a progresszívus korrigációkkal kiegészítve) a népgazdasági tervezésnél is fokozottabban figyelembe kell vennünk. Eszerint kell kialakítanunk az újratermelés arányait, beruházási politikánkat, felhasználnunk a nemzeti jövedelmet, megszabnunk szociális, egészségügyi és kultúr-politikánkat.

Igy elérhető, hogy az általános európai fejlődésnek megfelelően gazdasági életünk intenzív irányú fejlődése mellett a népesség létszámának alakulása is harmonikusan igazodjék a társadalom fejlődéséhez.

JEGYZETEK

- [1] Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv 1962.
- [2] Az évi átlagos iparfejlődési ütem 13%, illetve 4,5% (1958—1961).
- [3] A lakosság száma 1964. január 1-én alig 100 ezerrel haladja meg a 10 millió főt. (KSH. operatív jelentése.)
- [4] Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1963.
- [5] Az 1960. évi népszámlálás adatai. (A továbbiakban a népszámlálási adatokat tartalmazó statisztikai táblákat külön nem jelölöm.)
- [6] DR. KLINGER ANDRÁS, A társadalmi-foglalkozási átrétegződés demográfiai vizsgálata. (Az MTA Demográfiai Elnökségi Bizottsága társadalomdemográfiai munkabizottsága 1961. november 9-i vitaülésének bevezető referátuma.)
- [7] ZDENEK VAVRA, A népesség reprodukciójának fő vonásai Csehszlovákiában a második világháború után. Demográfia 1962. 3. 272.
- [8] Az ország munkásszállóinak minden negyedik lakója Szabolcs-Szatmár megyei. Népszabadság 1963. IX. 15.
- [9] MÓD ALADÁRNÉ, Születésszám és életszínvonal. Demográfia 1961. 3. 313
- [10] Ehhez az adathoz még hozzászámítandó (pontosabban becslendő) az évi illegális művi beavatkozások száma.
- [11] Nemzetközi Statisztikai Zsebkönyv 1962. Megjegyzendő, hogy a válási statisztikát tekintve Magyarország az Egyesült Államok és az EAK után a 3. helyet foglalja el a világon. (Esti Hírlap 1963. augusztus 24.)
- [12] Magyar Statisztikai Zsebkönyv 1963.
- [13] Uo.
- [14] KAHULITS LÁSZLÓ, Szocialista iparosítás és termelékenység. 1962. 171.
- [15] Az érettségizett lányok 28%-a nem folytat kereső foglalkozást.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ПОЛОЖЕНИЯ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Л. Тополчани

В данной статье автор выдвигает о конкретизации марксистского демографического закона в соответствии с своеобразными условиями социалистического общества, имея в виду Венгрию. Он обращает внимание на то, что реализацию этой конкретизации затрудняли вульгарное понимание упомянутого закона и тот факт, что вопрос может быть анализирован только как результат чрезвычайно сложных факторов.

По мнению автора социалистическая специфичность нашего общества по формированию числа населения проявляется в том, что уменьшение общественного прироста вследствие прогрессивности и более быстрого общественно-экономического развития больше, чем в более медленно развивающихся странах. Наряду с этим уменьшение плодovitости вызывается и такими отрицательными явлениями, которые с точки зрения общества вредны и нуждаются в усиленном вмешательстве социалистического государства. Автор дает обзор важнейших факторов, влияющих на формирование населения, а в дальнейшем он рассматривает положение современного роста населения, с точки зрения непрерывности социалистического расширенного воспроизводства.

EINIGE PROBLEME DER BEVÖLKERUNGSBEWEGUNG NACH DEM ZWEITEN WELTKRIEG

Von

L. Tapolcsányi

Verfasser bringt das Bedürfnis einer den spezifischen Verhältnissen der sozialistischen Gesellschaft entsprechenden Konkretisierung des Marxschen Bevölkerungsgesetzes zur Sprache, mit besonderer Rücksicht auf Ungarn. Er hebt hervor, dass die Realisierung dieses Bedürfnisses durch die häufige vulgäre Interpretation des Gesetzes, sowie dadurch erschwert wird, dass das Problem nur als Komplex äusserst verwickelter Fragen untersucht werden kann.

Nach seiner Beurteilung zeigt sich das sozialistisch Spezifische unserer Gesellschaft bezüglich der Gestaltung der Bevölkerungszahl darin, dass die Abnahme des Bevölkerungszuwachses infolge der Progressivität, der rascheren wirtschaftlichen-gesellschaftlichen Entwicklung grösser ist, als in sich langsamer entwickelnden Ländern. Dabei wird die Abnahme der Fruchtbarkeit auch durch negative Erscheinungen hervorgerufen, die vom Standpunkte der Gesellschaft schädlich sind und einen verstärkten Eingriff des sozialistischen Staates nötig machen.

Nach einem Überblick der wichtigsten Faktoren, die die Bevölkerungsbewegung beeinflussen, wird die gegenwärtige Bevölkerungslage vom Standpunkte der Ungestörtheit der sozialistischen Reproduktion auf erweiterter Stufenleiter erwogen.

AZ 1945-ÖS FÖLDREFORM VÉGREHAJTÁSA SÁNDORFALVÁN

Írta: TÓTHNÉ JÓNÁS IRMA

1945. április 4-re megdőlt Magyarországon a hitleri fasiszták és a magyar feudális nagytőkés uralkodó osztály hatalma. A Szovjetunió olyan lehetőséget adott a magyar nép számára, amilyen még nem volt történelme során: kezébe vette sorsának irányítását. A népi demokratikus átalakulás egyik kulcskérdése a parasztkérdés volt, földreformot kellett végrehajtani, olyan földreformot, amely felszámolja a nagybirtokosság gazdasági hatalmát, földhöz juttatja a földnélküli és kevés földű parasztságot, s ugyanakkor bizonyos antikapitalista színezetet is mutat. Természetesen ekkor a földkérdés nem különálló kérdés, hanem szerves része a fasiszmus elleni harcnak. Tudniillik a nemzeti egységfront kialakulásának feltétele volt a munkás-paraszt szövetség megteremtése, ami viszont a parasztság évszázados követelésének kielégítése nélkül nem lett volna lehetséges. Az újjáalakult MKP 1944. XI. 30-án meghirdeti „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programját”-t. Ebben: 1. a demokrácia alapjainak megszilárdítására földreformot követel a legrövidebb időn belül, olyat, amely sok százezer földnélküli és szegényparasztot életképes kisgazdává tesz; 2. javaslatot tesz a földek elkobzására — hazaárulók, háborús bűnösök, Volksbund-tagok, a német hadseregben szolgálók birtokai teljes felszerelésükkel; 3. javasolja a parasztságot szípolozó Jurcsek-terv eltörlését, javasolja fokozatosan biztosítani a parasztságnak előnyös szabad piaci forgalmat [1].

Az MKP tehát elsőnek követeli — 1919 hibáiból tanulva —, a rászoruló parasztságnak törekvéseit kifejezve a földosztást.

Ugyanebben az időben Erdei Ferenc, a Nemzeti Paraszti Párt titkára „történelmi szükségként” követeli a földreformot. Szegeden, a Délmagyarország 1944. XI. 20-i számában azt írja a földreformról, hogy az nem részletkérdés, nem egyik politikai programpont, hanem a magyar nemzeti fejlődés alapja, a demokratikus fejlődés feltétele és biztosítéka [2].

Erdei — bár egyoldalúan, mivel a demokratikus újjászületés egyedüli feltételének és biztosítékának a parasztkérdést tartja — jól látta a földreform aktualitását és jelentőségét. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai elfogadták az MKP programjavaslatát, tehát a földreform követelését is.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés, majd az Ideiglenes Kormány 1944. XII. 21—22-én ennek a szellemében hirdette meg a földreformot [3]. A nyilatkozatban azonban nincs arról szó, hogy mikor kezdik meg a földosztást.

Az MKP, a demokratikus pártok s maga a kormány is a földreformot az általános nemzeti érdeken túlmenően a pillanatnyi gazdasági helyzet érdekében

* A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1963-i évfolyamában közölt dolgozat második része.

is követelik: a földek megművelése, a mezőgazdasági termelés megindítása csak úgy volt várható a parasztoktól, ha a földet magukénak tudják.

Valamennyi demokratikus párt egyetértett tehát abban, hogy kell a föld-reform. Az igenlésen túl azonban már nem volt egység a földreform megvalósításának módjában, ütemében. A nézeteltérések nem részletkérdések: az, hogy a parasztság mikor, milyen gyorsan kap földet, kiknek a földjét osztják fel, lényeges kérdés volt, a munkás-paraszt szövetség megeremtése, megerősítése függött tőle.

A Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Paraszti Párt álláspontja világos volt: ezek a pártok már 1944. XI-ben ismertették álláspontjukat a föld-reformról.

A Nemzeti Paraszti Párt 1945. I. 14-én nyilvánosságra hozza a földreform-tervezetet, amelyet az MKP elfogad, (gyorsan, az NPP reformtervezetének megjelenése után 4 nappal, 1945. I. 18-án kidolgozta az álláspontját, s ez I. 21-én megjelent a Debreceni Néplapban), mivel alkalmasnak tartja a gyakorlati megvalósításra [4]. A párt nem lép fel külön önálló földreformjavaslattal, mivel egyetért az NPP-tal, továbbá azért sem, mert nem akarja, hogy a demokratikus pártok állásfoglalása szétaprozódjék. Szerepe volt ebben annak is, hogy a fasiszta Horthy-korszak mindent megtett azért, hogy a dolgozó parasztságot elidegenítse a kommunista eszméktől, a KMP-től. El kellett osztatni a parasztságot között meglevő bizalmatlanságot ezen a téren. Ennek legfőbb eszköze ekkor a földosztás követelése volt.

A párt külön hangsúlyozta az NPP javaslatának legfontosabb pontjait: pontosan körvonalazta, milyen birtokokat lehet elvenni a földreform céljára. Az NPP azonban nemcsak a földesúri birtokokat akarta kiosztani, hanem a 100 holdon felüli parasztbirtokokat is, vagyis a kulákgazdaságok egy részét szintén fel akarta számolni. Az MKP ezzel természetesen nem érthetett, s nem is értett egyet: a parasztság egészével együtt kellett a munkásosztálynak a falu feudális maradványait likvidálni, mivel az a parasztság valamennyi rétegének érdeke volt.

A 200 holdas határmegállapításnak, valamint annak, hogy a párt ekkor is hangsúlyozza: „A földreform célja a feudális reakció megsemmisítése, nem pedig a jómódú parasztságé” [5] jelentősége volt: ezzel is biztosítani akarta a jómódú parasztság semlegesítését, az antifeudális, antifasiszta erők táborát.

A nyilatkozat körvonalazta, kik kaphatnak földet, mi az igényjogosultság elvi megállapításánál a sorrend. Gyakorlati útmutatást is adott a párt a földreform végrehajtására a földreform-bizottságok szervezésének gondolatával. Végül két fontos megállapítást tartalmazott ez a nyilatkozat: egyrészt, hogy a földreformot csak a paraszttömegek által lehet végrehajtani, mivel ők a leginkább érdekeltek benne; másrészt, hogy a földreformot gyorsan kell végrehajtani, mert csak így lehet a magyar demokráciát megteremteni, mivel annak politikai alapját, a munkás-paraszt szövetséget csak így lehet biztosítani.

Az SZDP és az FKGP a halogatás taktikáját választotta. Mindkét párt későn, 1945. II. végén, csak az MKP felhívására válaszolva mondja el a véleményét. Az SZDP állásfoglalása azt tükrözi, hogy a párt tulajdonképpen sohasem foglalkozott megfelelő mértékben a parasztkérdéssel; annyi fáradságot sem vett, hogy az új helyzetnek megfelelő, az új helyzetből következő programot dolgozzon ki a parasztkérdésben, megelégedett az 1930-ban, tehát más társadalmi viszonyok között keletkezett program meghirdetésével. Nem ismerték

fel, hogy a demokratikus átalakulás lehetőségével élő munkásosztály törekvése a hatalom megszerzése, s a győzelem kivívásában mi a szerepe a parasztságnak, a parasztnak magatartásának.

A Kisgazdapárt, amelyben burzsoá vezetés uralkodott, nem tartotta jónak a földreformtervezetet. Nem értett egyet a 100–200 holdas birtokhatárral, sem azzal, hogy a nincstelen és kevés földű parasztság zömét kielégítsék. Egyrészt 300–500 holdas középirtokokat, másrészt 25–30 holdas kulákföldöket akart teremteni. Természetesen ilyen követelésekkel 1945 tavaszán nem állhatott elő. Az igazság helyett a kérdés „szakszerű”, „szénvedélymentes” tárgyalását hangoztatta, valójában pedig időt akart nyerni, hogy az erőviszonyok a számára kedvezőbben alakuljanak. Mindkét párt megkerülte a földreform: azonnali végrehajtásának kérdését, pedig ez elengedhetetlen feltétele volt a földreform sikerének, de annak is, hogy az ország kenyerét biztosítsák. Ugyanakkor a végrehajtásra a legalkalmasabb időpont 1945 tavasza volt, amikor a reakció erői még rendezetlenek voltak.

A hálogatást nemcsak az MKP és az NPP, de maguk a paraszti tömegek sem tűrheték. A parasztság érdekelt rétegei az azonnali végrehajtást követelték, már 1945 januárjában az ország felszabadult részéből küldöttségek sokasága követeli a kormánytól a földreformot meghirdető program végrehajtását. A küldöttségjárást általában parasztyűlések előzték meg, — legjelentősebb az orosházi nagygyűlés I. 28-án —, ahol ugyancsak az azonnali földreformot követelték.

Ezeket a gyűléseket az MKP szervezi, a legtöbb helyet az NPP-vel együtt. Sok helyen sikerült bevonni ebbe a munkába az SZDP és az FKP helyi szervezeteit, s igen gyakran a Földmunkás Szakszervezetet is — a párt törekvése az, hogy a földreformért folyó harcból valamennyi demokratikus párt kivegye a részét. A földreformért folyó harcot kezdettől fogva az MKP vezette. 1945. II. 22-én, amikor az SZDP és az FKP még nem is nyilatkozott, a Debreceni Néplapban a földreformrendelet kiadását és végrehajtását sürgeti, támaszkodva a parasztlegalitáció követelésére. A földreformot összekapcsolja a tavaszi munkákkal: tudatában van annak, hogy a magyar földművelő nép földéhségének a kielégítése előbbre fogja vinni a tavaszi munkákat. Ennek érdekében egyrészt késedelem nélkül meg kellett alakítani a falusi földigénylő bizottságokat, hogy a faluban gazdája legyen a földosztásnak, másrészt pedig előnyben kellett részesíteni mindazokat, akik gabonát adtak Budapestnek és az iparvidéknek, akik a szántást-vetést elvégezték, s akik részt vállaltak az elhagyott birtokok megművelésében [6].

Amikor a reakció a nép körében bizalmatlanságot igyekezett elhinteni a földreform, általában az újjáépítés iránt, a tudatlanságra és az újtól való félelemérzésre apellált a parasztság között, akkor a párt felvilágosító, okos szóval, nagy türelemmel fordul a parasztsághoz, leleplezi a reakciót, amely el akarja gáncsolni a földreformot. A párt sajtóban és élő szóban hirdeti és vallja, hogy a parasztság létérdeke, hogy a magyar föld teljes egészében a kezére jusson, s ez az érdek a nemzeti újjáépítés alapja is [7].

A falvak népe maga is felkészül a földreform végrehajtására: jóval a rendelet megjelenése előtt hozzáfognak a községi földigénylő bizottságok megalapításához. A Délmagyarország III. 8-án arról tudósít, hogy Dél-Magyarország „különböző részeiből kapjuk a híreket, hogy a földigénylő bizottságok már meg is alakultak, és felkészültek arra, hogy kész tervvel segítsék majd a tör-

vény gyors végrehajtását. A földigénylőknek ezt a mozgalmát nemcsak a türelmetlenség fűti. Tudják, hogy *a földreform megvalósítása csak széles és mély paraszti tömegek segítségével fog végbemenni.*” [8]. A földigénylő bizottságok megalkotása a később megjelent rendelet szellemében történt: 20–25 igénylőre 1 tagot választottak. Megkezdtek az igényjogosultak, valamint az elkobzandó földek összeírását. A kiosztandó földek összeírásánál a bizottságok az NPP és az MKP javaslatát veszik figyelembe. Több községben a földigénylő bizottságok, igen helyesen, a földosztást összekapcsolták a gazdasági munkák sikeres végrehajtásával: a földigénylő bizottságok ezekben a községekben elhatározták, hogy akik rosszul, vagy nem dolgoznak, nem kaphatnak földet, akik viszont jól dolgoznak, felvehető az igényjogosultak közé [9].

Az a tény, hogy a parasztság a rendelet megjelenése előtt általában helyesen állapítja meg a földreform végrehajtásának legfontosabb kérdéseit, mint pl. az igényjogosultságot, megnevezi az elkobzandó földbirtokokat, nemcsak azzal magyarázható, hogy a parasztság jó ösztönrel kezelte legsajátabb ügyét, hanem azzal is, hogy a párt a földreformot érintő valamennyi kérdést idejében kidolgozta, azt a parasztság között ismertette, dolgozott érdekében, egyszóval a földreformért folyó harcot kezdettől fogva szervezte és vezette. Végül is a párt vár a földreformtervezet végleges szövegezésének elkészítése, ezt a tervezetet fogadja el egyhangúlag a Minisztertanács III. 17-i ülése. A meghátráló jobbszárny soraiból csak Teleki Géza, vallás- és közoktatásügyi miniszter tiltakozott a földreformtervezet ellen, amelyet rossznak ítélt és végrehajtását törvénytelennek tartotta [10].

A 600/1945. M. E. sz. r., majd a III. 28-án megjelent 33.000/1945. M. E. sz. r., a 600-asnak az 1. sz. végrehajtási utasítása tartalmazta a földreform végrehajtásának módját. A „Nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhozzjuttatásáról” szóló rendelet jelentősége rendkívüli volt: Magyarország évtizedek óta minden kormány ígért földet a parasztnak, de a múlt reakciós kormányai nem váltották be ígéretüket. Az országnak fel kellett szabadulnia, a reakciós rendszernek el kellett buknia, hogy olyan kormány jöjhessen létre, amely a földet nemcsak ígéri, de oda is adja [11].

A 600-as rendelet a magyar demokrácia történelmi jelentőségű győzelme volt. Végrehajtása biztosította a magyar demokrácia győzelmét, a feudális restauráció reménytelenségét. A földreform volt hivatott arra, hogy szilárd alapokra fektesse a munkás-paraszt szövetséget [12].

A parasztság ezeréves perét természetesen a rendelet megjelenése még nem döntötte el: ezzel a földért folyó harcnak csupán az első szakasza zárult le. A harc második, s egyúttal szélesebb szakasza a földreform gyors és maradéktalan végrehajtása volt. A feladat nagysága megkövetelte, hogy a párt az elkövetkező hónapokban minden erejét ide összpontosítsa. Az MKP felhívta az összes demokratikus pártokat, hogy szintén ezt tegyék, mivel a földreformot az összes demokratikus pártok közös művének kell tekinteni.

A párt részletes irányelvet dolgoz ki a pártszervezetek számára. Taggyűléseken ismertetik a földreform jelentőségét s meghatározzák a pártszervezet konkrét feladatait. Olyan kommunistákat küldenek a faluba, akik járatosak a paraszti munkában. A mozgósított kommunisták legfőbb kötelessége volt a 600-as rendelet és a végrehajtási utasítás áttanulmányozása.

Napok alatt meg kellett szervezni a földigénylő bizottságokat, amelyek a földért folyó harc súlypontját képezték. Ezek a bizottságok március végéig

minden községben megalakultak. (Jó néhány helyen még a rendelet megjelenése előtt megalakultak a földigénylő bizottságok, jobbra a földmunkásmozgalom régi harcosaiból, nincstelenekből. Ezeket a korábban megalakult bizottságokat általában újjá kellett alakítani a koalíciós elveknek megfelelően.)

Fontos feladat volt, éppen szerepüknel fogva, a földigénylő bizottságok helyes megválasztása. A pártszervezetnek előre meg kellett beszélnie a demokratikus pártok falusi szervezeteivel, a földmunkásság helyi képviselőivel, hogy kikben bíznak az igénylők. Olyanokat kellett megválasztani, akiket a falu népe úgy ismer, mint harcos embereket. A bizottságokban helyet kellett kapniuk a földigénylők minden rétegének. Nem egy helyen a kommunistáknak kellett megakadályozniuk az olyan törekvéseket, hogy a földigénylő bizottságokat kizárólag a falu nincstelenjeiből hozzák létre. A kommunistáknak le kellett szerezniük a falu nincstelenjei között sok helyen meglevő elégedetlenséget a törpebirtokos parasztokkal szemben. Meg kellett magyarázni a szegényparasztságnak, hogy a gazdag paraszt elleni támadás, a 200 holdas parasztbirtokhatár leszállítása 100 holdra a földesúri reakciót segítené, sőt, még a középparaszt-ságot is szembeállítaná a földreformmal.

A földigénylő bizottságokban tehát egyesíteni kellett a földigénylők minden rétegének a képviseletét, de a vezető szerepet a mezőgazdasági munkásoknak, lehetőleg a szervezett földmunkásoknak kellett biztosítani.

A kommunisták nem törekedtek a számszerű többségre, a vezetést politikai tisztánlátásuk biztosította.

A földigénylő bizottságok széles jogkörrel rendelkeztek, nem voltak kötve népbírói ítéletekhez. Saját belátásuk, igazságérzetük, legtöbb esetben személyes tapasztalatuk alapján állapították meg, hogy kiknek a földjét lehet kártérítés nélkül elkobozni, vagyis kik voltak a hazaárulók, népellenes háborús bűnösök.

A reakció várható fellépésére az agitáció, felvilágosító munka mellett karhatalmi eszközöket is igénybe vehettek a földigénylő bizottságok. A reakció ellen leghatásosabb eszköz a gyors cselekvés volt, a befejezett földosztás.

A párt legfőbb törekvése az volt, hogy a parasztság minél előbb földet kapjon. A gyors cselekvés miatt várható volt, hogy a végrehajtás során történnek hibák — ez a kisebbik rossz volt, hiszen a hibákat lehetett később korrigálni.

Vigyázni kellett arra is, hogy ne csak a földmunkások és mezőgazdasági cselédek jussanak földhöz, hanem az igényjogosult törpebirtokosok és kisgazdák is. A párt arra törekedett, hogy a juttatás során pártszempontok ne érvényesüljenek olyan értelemben, hogy a párttagság előnyt jelentsen. Lényeges szempont volt az is, hogy a kiosztott birtokegység ne legyen túl kicsi, ne osszának nadrágszíjparcellák, az alapjuttatás ne legyen kevesebb 3 holdnál, a földek minőségétől függően 4–5 holdnál.

A földreformot úgy kellett végrehajtani, hogy az elősegítse a tavaszi munkát, hogy a kenyérnek való idejében a földbe kerüljön [13].

A földosztás Pusztaszeren, 1945. III. 29-én, az Árpád-szobornál kezdődött, szimbolizálva a nép igazi honfoglalását.

Pusztaszeren Pallavicini őrgrofnak volt hitbizománya. Pallavicini Alfonz Károly a megye legnagyobb birtokosa volt, 40 416 kh ura. A megyében még 6 nagybirtok van ekkor, ezeknek összesen 18 349 holdjuk volt. Pallavicini a földosztás idején „ismeretlen helyen” tartózkodott — elmenekült. Birtoka ki-

terjedt Sövényháza, Sándorfalva, Algyő, Tömörkény, Pálmonostor, Csanytelek, Mindszent községekre [14] A nagybirtokon 10 majorság volt, mind-egyikben 160 család élt, valamennyien uradalmi cselédek. A majorságiak régóta vártak erre a földosztásra. Már a földosztás előtt osztottak maguknak kis-haszonbérletet, s ezt meg is művelték 40–50%-ban.

A földosztás ünnepélyes aktusa a Sövényháza mellett levő Árpád-emlékműnél történt. A környező falvak népe együtt ünnepelt a sövényházi kastély 52 szobájában az új tulajdonosokkal, akik valamennyien cselédek voltak [15].

Az ünneplők között ott szorongott Sándorfalva népe, hiszen ez az ünnep az övé is volt.

A sándorfalvi Földigénylő Bizottság (továbbiakban FB) a rendelet megjelenése után alakult meg. Nagy József, az MKP helyi szervezetének titkára járt élen a szervezésben a Nemzeti Bizottsággal karöltve a nagygyűlés összehívásában. A földre sóvárgó nincstelenek és kisföldűek megtöltötték a kultúrtermet. A majorságiak nem jelentek meg személyesen, hanem minden majorból megbízottakat küldtek a nagygyűlésre. A 30 bizottsági tag megválasztása közfelkiáltással történt. A bizottságba a földmunkásság régi, kipróbált vezetőit választották meg. Az elnök Marton Ferenc lett, 1919-es kommunista, aki a Tanácsköztársaság direktóriumának elnöke volt. Rajta kívül 1919-es kommunista volt még pl. Gémes Pál, a Vörös Őrség egykori tagja. A FB-ban a koalíciós pártok valamennyien képviseltették magukat, ugyanakkor a kommunista vezetés a fentiekből láthatóan biztosított volt. A FB-ban képviselve volt az igényjogosultak minden rétege: 50%-a majorsági cseléd és nincstelen, a többi 1–2 holdas gazda. Volt a FB-ban még 2 iparos is, cipésmesterek, akik a szakmájukat folytatták. Mivel az Országos Földbirtokrendező Tanács rendelete értelmében a FB-ban csak földigénylők lehettek, a sándorfalvi FB ezek helyébe másokat hívott be [16].

A FB tagjai jól ismerték a falu helyzetét, sőt szinte minden egyes igénylőt. Ismerték a rendeleteket is. Gyorsan és önállóan intézkedtek. Kezdetről fogva, mint jogos gazdák, kezelik a földreformmal kapcsolatos valamennyi problémát.

Sándorfalván egyedül a Pallavicini-birtok volt kiosztható. Kétszáz holdon felüli parasztbirtok, háborús nyereségből eredő és elkobzásra javasolt birtok nem került kiosztásra — ilyen nem volt a faluban [17].

Kik kaphattak földet? A 3300/1945. M. E. sz. r. III. fejezete írja körül az igényjogosult személyek körét. Földet kaphattak a gazdasági cselédek, mezőgazdasági munkások, kiegészítő juttatásban részesülhettek a törpebirtokosok, a nagycsaládos kisbirtokosok női gyermekei, ha azok birtoka a várható örökséssel sem érte el az 5 kh-t. A gazdasági cselédek közül elsősorban az állás nélkül maradottakat kellett kielégíteni. Egyenlő feltételekkel földhöz kellett juttatni azokat a kishaszonbérletet, akik a fölosztandó birtokon már 1944-ben is gazdálkodtak. A rendelet méltányossági szempontot is figyelembe vett, pl. földet kaphatott a földosztás következtében állástalanra vált okleveles gazda is.

A juttatásban előnyben kellett részesíteni azokat a személyeket vagy azok hozzátartozóit, akik a fasiszmus ellen harcoltak, vagy a nemzeti hadsereg tagjai voltak.

A rendelet foglalkozik a házhelyek és a konyhakertek céljára történő telekjuttatással is [18].

Sándorfalván az igényjogosultak gyorsan jelentkeznek, 4 nap alatt kb. 2000 igénylőt írnak össze a „földírók”, a FB tagjai. Az osztás talán még gyorsabb. Az FB tisztában van a földosztás gyors végrehajtásának a jelentőségével. A határ még nincs kijelölve pontosan a község számára, amikor az FB megkezdte az osztást Algyő, a szomszédos község határában, kishaszonbérllők földjén, de nem a kishaszonbérllők között. 83 táblán osztanak egyszerre, a cselédség maga osztja föl a majorságokat: most nincs szükségük vezetőkre, intézőkre — önállóan s jól végzik munkájukat. Az osztásnál nincs szakember, a technikai előkészületek is elmaradnak. Először vízmesterrel méretnek láncsal, majd maguk az FB-i tagok mérnek öllel. A vízmester helyett kapnak később egy földmérőt, de az jóformán nem értett a földméréshez. Csak ezek után kaptak mérnököt a Megyei Földbirtokrendező Tanácstól (továbbiakban MFT), aki már szakszerűen végezte a földosztás műszaki munkálatait, kijavítva elődjének a hibáit is.

Márciusban az FB kiosztotta a falu határában levő földeket, a majorságokat is. Először a teljesen földnélkülieknek adnak földet — ez volt a legsürgetőbb feladat. Nagyon kevés volt a kiosztható föld, mindössze 825 kh. Az FB úgy próbált a földhiányon segíteni, hogy az alapjuttatást 2 kh-ban állapítja meg + gyermekekként 1 kh-t juttat. Ez az elgondolás ellentmondott a rendeletnek. A 2 holdas alapjuttatás nem biztosított a juttatottaknak életképes gazdaságot, de abból indultak ki, hogy mindenkinek legyen földje, ha kevés is, hiszen munkaalkalmat a nagybirtokról már nem várhattak. Erre az elgondolásra a földigénylők is ösztönzik az FB-t, mivel az első időkben általában kevesebb földet kértek, mint amennyire jogosultak voltak. Számtalan 2–3 gyermeke agrárproletár, aki 5–6 kh-ra volt jogosult, 3–4 kh-t kért. Ezeknek az embereknek egy része úgy gondolta, hogy többet képtelen volna anyagiak hiányában szakszerűen megművelni. Más részük azonban, nem is kevesen, féltek többet kérni. A régi rend visszatérésétől való félelem ösztönösen is bennük volt, nagyon nyomta még őket a múlt. Ugyanakkor ezt a félelemérzést táplálta, legalábbis megerősíteni igyekezett a falu nyílt mozgalmának néhány volt tagja is. Az FB még így, a 2 holdas alapjuttatással sem tudta a nagyszámú igénylőt kielégíteni. Hasonló volt a helyzet a volt uradalom többi községében is.

A hitbizomány területén 7 község feküdt. Ezek közül a legnagyobb határral Sövényháza rendelkezett, mivel az volt az ún. „eszmei község”, az uradalom központja. Aránytalanság volt az egyes községek határában levő földterület és az adott község igénylőinek száma között. Egyedül Sövényháza volt az a község, amely a saját határain belül ki tudta elégíteni az igénylőket, ugyanakkor pl. Tömörkény a 900 igénylő közül 500 igénylőt, Csanytelek a 844 igénylőből 386 igénylőt, Sándorfalva az igénylők 1/6-át, Kistelek egyetlen igénylőt sem volt képes kielégíteni a saját határában belül [19].

Éppen ezért az FB-nak elnökei 1945. IV. 4-én megállapodást kötnek Sövényháza birtoktest arányos felosztása végett. A megállapodás után zavart kelt az, hogy egyes községek méltánytalanul nagyobb területet kaptak, más községek rovására, ezért újra kellett dönteni ebben a „határkérdésben”. A Megyei Földbirtokrendező Tanács dönt végül is IV. 23-án. A végleges rendezés után Sándorfalva 10 218 kh-dal rendelkezett, ebből a területből azonban csupán 4750 kh az, amely juttatásra alkalmas volt, tehát szántó s ebből 236 kh 1200 négyszögöl szőlő. A többi terület megoszlása a következő volt: 2472 kh

közlegelő, 21 kh állami ró és nádas, 2225 kh állami és községi erdő, 109 kh házhelyekre tartalékolt, 166 kh pójtuttatásokra tartalékolt és 475 kh terméketlen terület [20]. Nemcsak Sándorfalva, hanem a többi község is a több mint 33 000 kh-dal rendelkező Sövényházától kapott plusz földterületet. A Megyei Földbirtokrendező Tanács elvi döntése az volt, hogy a községek határain belül elsősorban a helybelieket elégítsék ki, mivel a régi rendszer speciális helyi hibáitól elsősorban ők szenvedtek sérelmet, a földeket általában helybeliek művelték — tehát szubjektív kapcsolatuk is volt a földdel [21]. Az MFT határozata arról is dönt, hogy az uradalom legelőit, a 100 kh-nál nem nagyobb erdőségeket, halastavakat a községeknek, a 100 kh-t meghaladókat az államnak adja. Ez fontos volt, mert ha nem is valamennyi, de egy sor hibás cselekedetet gátolt meg. Megtiltotta továbbá a műrétek, nádasavak felosztását, egyéni tulajdonba adását. Ezeket, valamint a volt uradalom gazdasági felszereléseit, a majorok épületeit, az egyelőre megműveletlen vízállásos területeket a létesítendő földműves szövetkezetek tulajdonába adta az MFT. A határozat ugyanakkor utasította az FB-t, hogy a földműves szövetkezetek megalakulásáig mindezek felett őrködjék: leltározza a gazdasági felszereléseket, őrizze azokat és gondoskodjék karbantartásukról, valamint az összes igénylők érdekében történő igazságos felhasználásukról.

Sándorfalva község az említett területen kívül megkapta még a Pallavicini uradalomnak a községben levő kastélyát, parkját, a Szabadság u. 2. sz. alatti házat telekkel, valamint a község területén levő mező- és erdőgazdasági ingatlanokat is. A megváltásról szóló határozat késik, adminisztrációs hiba folytán csak 1947. februárjában lát napvilágot [22]. Természetesen az iratkésés nem zavarta az új tulajdonosokat a birtoklásban.

Amikor a határkiegészítés megtörtént, az FB befejezte a földosztást, továbbra is 2 holdas alapjuttatással.

A juttatásnál előnyben részesültek azok, akik a Nemzeti Hadseregben szolgáltak. Így kapott pl. 3 kh helyett 5 kh-t a nő, 1 gyermekes D. György [23]. A régi kommunistákat szintén előnyben részesítették a juttatásban. G. József 8 és fél holdas gazda, aki 1920-ban, mint kommunista 8 hónapot töltött börtönben, 2 holdat kapott méltányosságból [24].

Nem lehetett minden földet kiosztani, tartalékolni kellett a hadifoglyok, a hadbavonultak számára is, akik személyesen később tudtak jelentkezni a földért [25].

Az osztás során bizonyos túlkapások is történnek. Leppey Emil róm. kat. plébános panasszal fordult az MFT-hez, hogy a 100 holdon jóval alul levő parochialis földjét az FB felosztotta. Az FB azért szánta magát erre a lépésre, mert kellett a föld. Az MFT felszólítására azután korrigálja ezt a lépését és az egyházmegye tulajdonában levő földet visszaadja [26]. Felosztották a 100 holdon felüli erdőt is, ez valójában káros intézkedés volt. Az állami erdőgazdaság panaszkodik is, hogy az FB megkezdte a Büki-major és a Homok-major közötti erdő parcellázását [27].

Néhány igénylőt elutasított az FB. Az elutasítás általában földhiányból történt. B. Mihály, volt magyar ejtőernyős partizán a 8 holdas juttatásának 20 kh-ra történő felemelését kérte. Kérelmével a MFT-on keresztül az Országos Földbirtokrendező Tanácsig (OFT) fordult. Az MFT s az OFT is — helyesen — elutasította a kérelmet az igényjogosultak nagy száma és a csekély

föld miatt. Az egy gyermekes B. Mihály 8 holdas juttatása a helyi körülményekhez képest már kiemelt juttatás volt [28].

Ugyancsak elutasítja az FB, majd az MFT is az 1 gyermekes 4 holdas B. József önkéntes rendőrt, aki „legalább” 3 kh-t kér, mivel 1945. III. 18-án harmadmagával 4 ellenséges ejtőernyőst fogott el [29].

Elutasítják a falusi iparosokat, még ha rászorulnának is valamennyire a földosztásra [30].

Előfordult, hogy megfellebbezték — jogosan — az FB intézkedéseit: kevesebbet kaptak, vagy igazságtalanul elutasították őket. Az elutasítottak szinte kivétel nélkül az MFT-hoz, nem egy esetben az OFT-hoz fordultak helyesbítésért, ahol a panaszokat kivizsgálták s az FB határozatát — egy-két indokolatlan kérelemtől eltekintve — kijavították.

Az FB intézkedéseit alaptalan támadás is érte. Pl. Vedres László ny. ezredes egyenesen az OFT-tól kért saját tulajdonába 65 kh-as volt bérletéből 4 kh szőlőt, 2 kh belsőséget, 7,5 kh szántót, 8 kh kaszálót. A KFB előzőleg a bérló tulajdonába adott szőlőt, belsőséget, 900 négyszögöl szántót, összesen mintegy 6 kh-t, a többit pedig kiosztotta. Vedres kérelmét elutasítják, hiszen nem volt jogosult a nagybérlet fenntartására [31].

A földosztást ugyan gyorsan végrehajtják, de utána egy évig tartó huzavona következik. Az MFT ugyanis revíziót rendel el a 2holdas alapjuttatás miatt, illetve, mert az FB *tömegesen* osztott ki családoknak 2 holdas parcellákat, sőt, ennél kisebbet is [32].

Az MFT nem fogadja el az FB indokolását — kevés a föld —, ugyanakkor kiutat nem mutat, 3 nap alatt kéri a revízió végrehajtását. Az FB-nak igaza van, amikor a legerőteljesebben tiltakozik a revízió ellen, mivel az veszélyeztetné a föld megmunkálását [33]. Közel 1 évig tartó vita következi ezután. Az MFT határozata 1946 tavaszán végül is elrendeli, hogy a gyermektelen családok 2 holdas juttatási keretét emeljék 3 holdra, családtagokként plusz 1—1 hold juttatható. Három holdnál kevesebbet csak akkor lehet adni, ha törpebirtok kiegészítéséről van szó. Az MFT arra számít egyrészt, hogy az igényjogosulatlan kishaszonbérlok elutasítása után marad annyi terület, hogy kielégíthessék a jogosult kishaszonbérloket, illetve igényloket. A határozat elrendeli ugyanakkor, hogy a községhez és a Dóczi-majorhoz, mint központhoz legközelebb kell elhelyezni a legalacsonyabb juttatásban részesülteket és sugarasan távol azokat, akik nagyobb juttatásban részesültek. Ez alól csak a cselédek voltak kivételek, akik a majorok mellett kapták a földjeiket. A kiegészítést nyert törpebirtokosok tagosítással, de mindenesetre a birtokuk mellett kellett, hogy kapjanak földet. Az MFT arról is gondoskodott, hogy ahol gyengébb a föld minősége, pl. Bodorszáken, a juttatottak 30%-os határemelésben részesüljenek.

A határozat a szőlőjuttatásokat általában törölte. Úgy rendelkezett, hogy a szőlőket a telepítő bérló bérletében kell hagyni a bérlet lejártáig még abban az esetben is, ha a bérló nem igényjogosult. Ebben az esetben a bérlet állami tulajdonba ment át. A jogosult bérlok pedig a szőlőt tulajdonukba kapták, ötszörös átszámítással. Ez az intézkedés tehát a szőlőtelepítéssel fáradozott kishérlok jogos védelmét szolgálta.

A határozat a juttatási névsorból törölte az iparosokat, a férjes asszonyok nevére sem volt juttatható ingatlan. Kihúzták a névjegyzékből a nőtleket is. Ezek csak akkor részesülhettek juttatásban, ha kishaszonbérlok vol-

tak. A legelőkről a határozat úgy gondoskodott, hogy azok a község tulajdonában maradjanak [34]. Ez szintén indokolt volt, az állattenyésztés elősegítését szolgálta. Az MFT tehát ily módon próbálta az FB-nak hibás elképzelését korrigálni.

A revízió, illetve a földosztás végleges befejezésének elhúzódása rossz hangulatot teremtett a faluban, ami teljesen érthető volt. Nem tudták a földhözjuttatottak, hogy azt a földet, amit nehéz munka árán bevetettek, megműveltek, ki fogja learatni. Ez a bizonytalanság hatott a termelőmunkára, de politikailag is káros volt. Az is igaz azonban, hogy a revíziót számosan várták azok, akik kimaradtak az osztásból, bár földre jogosultak voltak.

Végül is az FB kénytelen újraosztást végezni a határozatnak megfelelően. Az új juttatás során is történtek hibák, pl. teljesen vagyontalanok kimaradtak, vagy kevesebbet kaptak. Ezeket a hibákat 1946 augusztusában korrigálja az FB [35]. A Károly-major volt cselédei maguk szolgáltatnak igazságot – mivel az új juttatást is igazságtalannak tartják. Az FB-n keresztül az MFT-ről már csak a jóváhagyást várják, a földet birtokba is veszik. Az „igazságtevés” valóban reális. Pl. Á. Mihály 2 gyermekes nincstelen juttatását 8 kh-ról 5 kh-ra, S. József 2 gyermekes nincstelen juttatását 8 kh-ról 5 kh-ra, D. József 6 gyermekes nincstelen juttatását 8 kh-ról 9 kh-ra változtatták stb., vagyis 3 holdas alapjuttatást adtak. A vagyontalan kommenciós iparosoknak csökkentett juttatást, 1 kh-t, gyermekenként szintén 1 kh-t juttattak [36]. Ezzel a kiosztás még nem zárult le. Még mindig jelentős azoknak a száma, akik nem kaptak földet. Azok az igényjogosultak, akik a másodszori osztáskor sem kaptak földet, joggal méltatlankodtak s a méltatlankodásuknak hangot is adtak, annál inkább, mert kiderült, hogy még mindig van felosztható föld. A hangulat éppen ezért elég rossz a faluban 1946 nyarán, őszén. A Nemzeti Bizottság augusztus 26-án, 27-én egész napos panaszfelvételt tart, a földosztás elhúzódása miatt [37].

A pártszervezet jól látja, hogy a nép elégedetlenségét a KFB tehetetlensége váltja ki, az, hogy a mérnököt képtelen a munka folytatására bírni [38].

A FÉKOSZ is sürgette a KFB-nál a földosztás befejezését s a házhelyek kiosztását [39].

Nincsenek megelégedve azok sem, akik kaptak földet, mert a műszaki munkálatokat és telekkönyvezést még ekkor sem fejezték be. A műszaki munka elhúzódásának több oka volt. Egyrészt sok volt valóban a munka, egy mérnök nehezen győzte. Az is zavarta a munka menetét, hogy egyidőben, 1946 nyarán s őszén a juttatottak egy része a mérnöknek nem vitte el a „szolgálmányokat”, főleg azok, akik már birtokban voltak, ezért A. Károly mérnök abbahagyta a munkát. Természetesen azok, akiknek a földjén a mérnök még nem fejezte be a munkát, szívesen vitték a holdak után járó 1 kg terményt, 1 db tojást, 4 deka zsírt, 20 deka lisztet A. K. mérnöknek.

A szolgálmányok megtagadására az FB szerint a juttatásból kimaradt iparosok s a faluba 20 év után visszatért „zavarkeltő egyének” biztatták a népet. Céljuk nyilván az volt, hogy a tőlük megvont földet továbbra is birtokukban tarthassák. Ez a zavarkeltés veszéllyel járt, mert a mérnök abbahagyta a munkát. Az MKP teremt végül is rendet, nagygyűlésen magyarázta meg, milyen káros a szolgáltatások megtagadása a földhözjuttatottakra nézve. A zavarkeltést különben bizonyos fokig táplálta az is, hogy az SZDP helyi szervezete kiáltványt intézett a község lakosságához, amelyben a szolgáltatásokat 1/3-ra

akarta csökkenteni, vagy még kevesebbre, pl. 16 kh műszaki munkája után 1 tojást akart juttatni. Érdekes megemlíteni, hogy az SZDP-nek egyetlen földigénylő tagja sem volt [40].

Ebben az időben az FB, illetve annak már csak egyetlen funkcionáló tagja, az elnök részéről bizonyos tehetetlenség tapasztalható — az elnök nem érzi már maga mögött az egész bizottságot, bár azért az csak formailag szűnt meg, a legtevékenyebb tagjai most sem tétlenek.

A hangulatra jellemző, hogy a Nemzeti Bizottság 1946. X. 31-i ülésén olyan egyhangúlag hozott határozat született, hogy ha az FB nem utasítja a mérnököt a földmérés haladéktalan befejezésére — ugyanilyen értelemben hívja fel a termelési bizottságot is —, akkor az NB maga osztja ki a földeket [41].

Az OFT teremti végül a faluban rendet helyszíni vizsgálat alapján, felülvizsgálva a jogos panaszokat. 1946. XI.-i határozatában elrendeli, hogy a Sándorfalván még kiosztás céljára rendelkezésre álló 400 kh-t ki kell osztani, mivel még mindig sok igénylő nem kapott földet. Megállapították a juttatás sorrendjét: juttatásban kell részesíteni az eredetileg is bérelt ingatlanaikból a volt kishaszonbérlelőket, akik a juttatásból kimaradtak, vagy akik nem az eredeti bérelt ingatlanaikat kapták meg; azokat a sokgyermekes családokat, akiknél a férj fogoly vagy elesett; a hadifogságból hazatért jogos igénylőket; a család-fenntartó nőtlenekeket, csökkentett mértékben azokat a helyi kisiparosokat, akiknek a megélhetése bizonytalan s régebben is dolgoztak a mezőgazdaságban [42].

Eddig az ideig az 1400 igénylő közül 1073 részesült juttatásban, 66 gazdasági cseléd, 730 mezőgazdasági munkás, 260 törpebirtokos, 17 kisbirtokos [43]. Most már kiosztották az összes földet, a hazatért katonáknak 1000–1000 négyszögöl szőlő jutott. A számok mutatják, hogy az igénylők zöme, 799 fő nincstelen, agrárproletár volt. Tehát a leginkább rászorulókat földhöz jutottak.

A megyei határozat, amely 3 kh-ra emelte fel a juttatást, igyekezett helyrehozni a KFB hibás elgondolását, de teljes megnyugvást azért nem hozott. A felemelés után nem is kevesen lemondanak a többletjuttatásról. 1945 tavaszán is történik lemondás, pl. Makra Imre 56 éves juttatott lemond a kapott 2 kh földről, mivel azt messze kapta, fogata nincs, kellőképpen nem tudná megművelni [44]. Míg 1945 tavaszán csak szórványos, a fentiekhez hasonló indok alapján történt 1–2 lemondás, addig most, 1946/47 fordulóján ez szinte tömegessé válik: 160 juttatott mond le részben vagy teljesen a földről, szinte kivétel nélkül azért, mert az új osztás alkalmával messze — a falutól 8 km-re is — kapta a juttatást, s anyagi erő hiányában képtelen megművelni a nagyobb területet.

Szerintem nem kellett volna teljesen újraosztást végrehajtani, mert a 2 évig tartó vita feszültté tette a földhözjuttatottak hangulátát. A juttatottak sem követelték tömegesen a revíziót. A durva hibákat, az igazságtalanságokat mindenképpen ki kellett javítani, de ezt meg lehetett volna tenni általános újraosztás nélkül is.

A tartalékterületeket és a lemondások által felszabadult földet 1947 tavaszán osztja ki a Földhivatal 43 igénylőnek — ezzel zárul le a földosztás utolsó aktusa Sándorfalván, de lényegében már 1946 őszén végetért a földosztás, amikor az újgazdák kezükbe kapták a birtoklevelet.

Ugyancsak 1946 őszén zárul le a kishaszonbérletek körül 2 évig tartó vita is. Korábban említés történt arról, hogy az FB 1945 tavaszán kishaszon-

bérleteken kezdi el az osztást. A kishaszonbérlők természetesen vonakodnak leadni a bérleményt, vagy annak egy részét, mivel a többségük jogos igénylő volt akkora területre, amennyit bérelt. Az FB-nek ez a helytelen eljárása sok bizonytalanságnak, a kishaszonbérlők között a termelőmunka hanyagabb végzésének lett az okozója. Az OFT javítja ki ezt a hibát is, 1946. őszén határozatban kimondja — a végrehajtás is megtörtént —, hogy a jogos kishaszonbérleket tulajdonukban meg kell hagyni [45].

Sándorfalván a földreform ellen 1946 elején nem indult támadás, aminek a mágyarázata abban van, hogy az uradalmon kívül más birtokot nem vettek el — mert nem volt — a földreform céljaira. A nagybirtok megváltásának a jogosságát pedig senki sem tagadhatta le.

Az egyik szomszédos községben, Tápén annál hangosabb a reakció. Az FKGP tápéi szervezete 1946. II. 8-án, megfellebbezte a közszemlére tett felosztási tervet. Az egész felosztási terv megsemmisítését kérte vagy legalábbis a felülvizsgálását. A beadvány látszólag a kishaszonbérlők érdekében történt, valóságban pedig a földre jogosultak kisemmizését jelentette. Már kiosztott és birtokba vett területeket követelt vissza. Indoklásában az FKGP azzal érvelt, hogy a tápéi KFB elnöke, Krajkó András cipész, nem földműves, s ezért az általa hozott határozatot meg kell semmisíteni. Az elnököt azzal vádolta, hogy munkájában nem a törvényesség, hanem a pártpolitika érvényesül.

A kommunista Krajkó András elnökletével végrehajtott földreform törvényes voltát mutatta az az izzó hangulatú nagygyűlés, ahol a tápéi földhözjuttatottak kifejezték akaratukat s ezzel helyeslésüket a földreformmal kapcsolatban. A nagygyűlés beadványa az MF-hez így szól:

„Tápé földhözjuttatott szegényparasztágának 1946. III. 3-án tartott nagygyűlése felháborodva tiltakozott a földreform befejeződésének elhúzódnása miatt. Megállapítja, hogy a földreform befejeződésének elhúzódnása veszélyezteti a termelés nyugodt menetét. Ennélfogva a tápéi szegényparasztág követeli az FB által jól kiosztott földek telekkönyvezését. Ezzel egyidőben a házhelyjuttatás végrehajtását is, hogy végre a szegényparasztág saját földjén dolgozzon és saját házában lakjon.

Mi úgy látjuk, hogy a földreform befejezését a reakció aknamunkája akadályozza azért, hogy különböző úri furfanggal visszacsináljanak a földreformból, amit csak lehet. De mi, szegényparasztok, akiket mindig lenéztek, becsaptak és kisemmiztek, most el vagyunk szánva, hogy az életünk árán is megvédjük a földet. És akitől a földet kaptuk, a magyar demokráciát. Kérjük az MFT-t, követelésünket teljesítse, hogy Tápé községben a rend és a nyugalom helyreálljon.

Tápé, 1946. III. 3.

Tápé úgjazdái” [46]

A beadványt 3 oldalon keresztül írják alá az úgjazdák.

Az ilyen hangulatú gyűlésekre támaszkodva vívja meg a harcot a kormányban a Baloldali Blokk s ennek eredményeként születik meg 1946. III. 13-án a IX. tc. a földreform végleges rendezéséről.

Ez a törvény olyan fegyver most már az úgjazdák kezében, amellyel véglegesen biztosíthatták maguknak a föld tulajdonjogát.

Milyen változás következett be Sándorfalva földbirtok viszonyában a földreform végrehajtása után?

A legnagyobb változás az úri birtok megszüntetése volt. A paraszti birtokviszonyban kialakult új helyzetet az alábbi táblázatok mutatják:

A földreform előtt⁴⁷

Kategória megnevezése	Földtulajdonosok		A tulajdonban levő föld mennyisége	
	száma	%-a	kh-ban	%-ban
Földnélküli	784	44	—	—
0— 5 kh-ig	729	41	2220	47
5— 25 „	251	14	1815	38
25— 50 „	13	0,9	395	8
50—100 „	3	0,1	337	7
Összesen:	1780	100	4767	100

A földreform után, 1945. IV.-i állapot szerint⁴⁸

Kategória megnevezése	Földtulajdonosok		A tulajdonban levő föld mennyisége	
	száma	%-a	kh-ban	%-ban
Földnélküli	45	0,2	—	—
0— 5 kh-ig	1309	73,8	4489	56
5— 25 „	410	23	2800	35
25— 50 „	13	0,9	395	5
50—100 „	3	0,1	337	4
Összesen:	1780	100	8021	100

*Az újraosztás utáni 1946. novemberi állapot,
a földreform végleges befejezése⁴⁹*

A juttatottak		A juttatott föld nagysága kh-ban
száma	%-a	
711	63,24	1— 3 kh
294	26,11	4— 5 kh
117	10,30	6—10 kh
4	0,35	11—15 kh

Mit mutatnak e statisztikák? Az 1945. IV.-i helyzet, amint tudjuk, nem végleges, sok mozgásnak lesz kitéve, ennek ellenére figyelembe kell venni már ekkor a következőket: a földnélküliek 95%-a azonnal földhözjutott, bár amint ismeretes, nem megfelelő mennyiségben. Mégis 740 földnélküli magáénak tudhatott egy darab földet, amin végre a saját számára dolgozhatott. Több, mint 60%-kal emelkedett az 5—25 kh-ig terjedő birtokosok száma. Ez a szám emelkedik elsősorban a revízió után. Ez a kategória természetesen nagyon tág keretet nyújt, a valóságban ennek a zöme 5—8—10 kh-as gazdaság, már 10—15 kh

között is kevés van, mindössze 44, 15–25 kh között pedig csak 13 gazdaság volt.

Tehát lehetőség nyílt bizonyos középparasztosodásra is, amihez természetesen a juttatott föld egyelőre csak alapul szolgált, még sok feltételt kellett megteremteniök a középparasztosodás megvalósításához. A statisztika azt is bizonyítja, hogy a burzsoá-paraszt gazdasági ereje változatlan a földreform előtt és után.

Az 1946-os statisztikából megtudhatjuk, hogy a juttatottak milyen nagyságú földet kaptak. Az igénylők zöme csupán annyi földet kapott, hogy amellett még bér munkát is kellett vállalnia, hogy a család megélhetését biztosítsa. Az igénylőknek csak 10%-a jutott akkora területhez, amelyen már életképes gazdaságot lehetett teremteni, ha az újjgazdának az egyéb feltételeket is sikerült megteremtenie: felszerelést, igásállatokat szereznie.

Az újjgazdák kezdetben kivétel nélkül nagy munkakedvvel, buzgalommal fogtak a munkához, ami természetes is volt: nagyrészüket először dolgozott a magáéban. 1945 tavaszán a ma kiosztott földet holnap már művelték. Nehéz volt a kiindulás: legtöbbjüknek nem volt felszerelése, sem igavonója, sem vetőmagja.

Az elkobzott, valamint az 1000 holdon felül teljesen megváltott ingatlanok élő és holt felszerelése a földdel együtt elkobzás, illetve megváltás alá került. A háborús események következtében azonban ezek közül nagyon sok elpusztult vagy elkallódott. Hasonló volt a helyzet a Pallavicini-uradalomban is.

El kellett osztani a megváltott birtok termékeit. Sok félreértés volt ezzel kapcsolatban: kit illet meg a termés a juttatott földről? A bizonytalanságban az MFT határozata teremt rendet 1945 júniusában. A kisajátított ingatlanon élő kishaszonbérllő lett a termés, ha a kishaszonbérllő megmaradt a folyó gazdasági év végéig. Ha a tavaszi munkát már az új tulajdonos végezte, akkor a termés az övé lett. Ha nem volt kishaszonbérllő, s a munkát nem az új tulajdonos végezte, akkor a termést a felosztott birtok gazdasági cselédeknek és a mezőgazdasági munkásoknak kellett betakarítaniok s a termés is az övéké lett, ha a saját parcellájukon terméshez nem jutottak. Ha a cselédek saját parcelláikon terméshez jutottak, akkor csak munkadíjban részesülhettek az újbirtokos által, ha még nem kaptak „kommenciót”, vagy munkabért a megmunkálás idejére. Az új tulajdonos, ha a termés már az övé volt, a nem általa megmunkált föld után megfizette a megmunkálás ellenértékét az Országos Földalapnak. Ha évelő növény volt a juttatott területen, az új tulajdonost a termés fele illette meg, ha nem volt a föld birtokában őszig megmaradó kishaszonbérllő, a termés másik fele pedig azé a haszonbérllő volt, akit mint nem kishaszonbérllőt, az MFT határozata alapján a földről kimozdítottak. Ennek híján a megváltást szenvedőt illette meg a lucerna termés fele [50]. A termésért a juttatottnak térítést kellett fizetnie a Földalap javára [51].

A megyei határozat csak akkor volt irányadó, ha a községben közmegnyugvást keltő intézkedés nem történt. Sándorfalván 1945 nyarán a volt cselédek learatták a gabonát. A KFB 1945. XII. 31-ig kifizette a cselédeknek természetben, s a trágya, szalma, polyva eladásából fizette ki a pénzbeli járandóságot. De még ez sem volt elegendő a majorságiak bérezésére, ezért a vetőmag árát, amit a földhözjuttatottaktól szedett be az FB, szintén erre fordították. Az elcsépelt gabonából a fejadagot, a vetőmagot és a közellátást kellett biztosítani.

Rendkívül fontos volt, hogy az újgazdák — zömmel volt nincstelenek — vetőmaghoz jussanak, enélkül az új termés nem volt biztosítható.

A KFB nagy gondot fordított arra, hogy vetőmaghoz jusson mindegyik újgazda. Az elcsépeelt gabonából adtak vetőmagot, ezenkívül a Futurának is volt vetőmagkészlete, azt osztották szét hivatalos áron. Vetőmag nélkül nem igen maradt senki.

Vetőmagon kívül felszerelés kellett, amiből szintén óriási volt a hiány. Az uradalom felszerelése a háború alatt károkat szenvedett. Az FB tisztában van azzal, hogy szükség lesz szerszámra, szívén viseli a gazdasági felszerelések ügyét. Áprilisban alakult egy öttagú bizottság a volt uradalom mezőgazdasági felszerelésének a megőrzésére [52]. A gazdasági épületek, az élő és holt felszerelések tulajdonjogáról az MFT úgy dönt 1945 júniusában, hogy azok a létesítendő községi földmunkás szövetkezet tulajdonába kerüljenek [53]. A Pallavicini-uradalmon osztozó községek FB-i nincsenek megelégedve ezzel a határozattal, mivel a gazdasági felszerelések jelenlegi sorsáról nem dönt. Ezért — nagyon helyesen — úgy határoznak, hogy mivel a földműves szövetkezetek csak később alakulnak meg, a KFB a területein található élő és holt felszerelési tárgyakról pontos leltárt készít, a tárgyakat biztonságos, zárható helyen tartja, az elveszett tárgyak hollétét pedig — a lehetőséghez képest — sürgősen felderíti [54]. A sándorfalvi FB valóban igyekezett felderíteni, hogy a lakosság köréből ki vitt el szerszámokat, felszerelést. Előfordult, hogy rendőri segítséggel tudták csak visszaszerezni azokat. 1945 júliusában így szereznek vissza 2 permetezőgépet 2 sándorfalvi lakostól [55].

Ekkor a legfontosabb teendő valóban az volt: számbavenni, megőrizni ezeket a felszereléseket, hogy később majd üzemképes állapotba téve hasznosíthassák is. Kisebbségi felszerelés kevés volt, igazságosan nem tudták volna elosztani. A földhözjuttatottak ezért nehéz helyzetben vannak: vetőmag még akad valahogy, de igavonó s szerszám nincs. Ezért sok áldozat árán lesznek úrrá a bajon: 1945. őszén — a sok bizonytalanság ellenére is — a kiosztott földek közül csak 20 kh maradt bevetetlen: cseremunkával — 1 kh szántásért 5 napot kellett visszadolgozni, ami már uzsorának számított —, kölcsönigával, nem ritka esetben *ásóval* művelték meg a földet.

Nemcsak a gépek hiányoztak, gyenge volt a trágyázás is. A kisajátított Irma-majorban voltak trágyatelepek és szalmák, azonban ez a mennyiség nyilván nem volt elegendő. A földhözjutottak egy része fejenként 4 kocsival kapott, a 1.— Ft-ért, de 1947-ig mindössze 200 kocsira való trágyát hordhattak el a gazdák, több nem volt [56].

A takarmányellátás sem volt kedvezőbb. Az MFT elvi határozata az volt, hogy a teljes megváltásra került ingatlan takarmányát az FB napi áron adja oda a földhözjutottaknak [57]. Takarmány azonban kevés volt, 1945 nyarán a le nem legeltetett lucernát és lóherét lekaszáltatta az FB, de ez nem volt legendő. A háborús állapotok, az átvonulások is csökkentették — jelentősen — a takarmánykészletet [58].

A termelés megindításának nehézségeit a fentiekén kívül még más tényezők is befolyásolták. Nyilvánvaló, hogy a vitás ügyek miatt az új tulajdonosok egy része bizonytalanságban volt: vajon megtarthatja-e a birtokot. A műszaki munka, a telekkönyvezés késése ugyanebben az irányban hatott. A közmunka is igénybe vette az embereket, de az igavonókat is. Rosszul álltak ruházati cikkel, a tüzelőellátásuk katasztrófális volt, mivel a háború alatt

jelentős erdőterületek pusztultak ki. 1945-ben a termés is rossz volt — egyszerűen: valóban a juttatottak hősiességére volt szükség, hogy biztosítsák a maguk s az egész ország jövő évi kenyerét.

Természetesen ez nem speciális sándorfalvi helyzet: a megyében, sőt az országban ugyanilyen állapotok vannak. A Megyei Földhivatal 1945. őszen készült költségvetési jelentéséből kitűnik, hogy Csongrád megyében a földhözjuttatottak szinte valamennyien szegény emberek, akik jóformán igaerő nélkül, sok helyen vetőmag nélkül állnak. Ugyanakkor nem csüggednek, munkaképességük jó, nagy buzgóság és szorgalom tapasztalható — a reform a megye lakossága körében nagy örömet váltott ki [59].

Természetesen az új gazdák nincsenek magukra hagyva. Segíti őket a Szovjet Hadsereg üzemanyaggal, nem egy esetben munkaerővel. Legnagyobb segítséget talán azzal adtak, hogy mindvégig támogatták a földreformot. Csongrád megyében Panof ezredes törődik nagy hozzáértéssel s megértéssel a földreform ügyével [60].

A Szovjet Hadsereg a sándorfalvi úgazdák segítségére siet egy traktorral, amit kölcsönbe ad. Közreműködik abban, hogy a traktortulajdonosok a traktoraikkal segítsék az úgazdákat.

Segítséget jelentett a kommunista munkások falura járása, akik az okos szón kívül kivitték szerszámaikat is. Az Újszegedi Kendergyár és a Szegedi Kendergyár falujárói rendszeresen jártak a faluba. Sokat segítettek a földosztás alkalmával politikai felvilágosító munkájukkal. Korábban történt említés arról, hogy a volt nyilasok közül többen arra bírták az igényjogosultakat, ne kérjék az őket megillető földet, hanem annál kevesebbet. Ez ellen léptek fel a falujárók, okos szóval megmagyarázva az igénylőnek a helyes eljárást. A szegedi vasöntő munkások kijavították az elpusztult szerszámokat.

A sándorfalviak szerették a falujárókat. Inkább hallgatták a szót, mintsem olvasták az újságot. A falusiak és a falujáró munkások között — gyakori esetben — barátság szövődött. Rendszeresen tartotta a faluval a kapcsolatot néhány régi kommunista, mint pl. Tombácz István, többször kint jártak a faluban a város fiatal kommunistái is, mint pl. Perjési László, Komócsin Zoltán elvtársak s éjjelbe nyúló politikai vitákat folytattak [61].

A munkás-paraszt állam is az úgazdák segítségére siet. Közvetlen gazdasági felszerelést segítségképpen nem kaptak, ahhoz majd csak a földműves szövetkezet útján juthattak 1946-tól kezdve. Éppen ezért is kezdetben csak az úgazdák kaptak hiteleket és vetőmagot.

Vetőmag-segítséget két ízben kaptak a földhözjuttatottak. Először 1946. év őszen búzavetőmagot; a rászorulóknak holdanként 1 q-t kaptak, azonban a költségmegtérítés, valamint a természetben visszaadandó mennyiség 1 q helyett 1,45 q búzának felelt meg. Ezt 1947. október 1-ig kellett visszaadni úgy, hogy az egy évi időre csaknem 50%-os többletet jelentett, tehát igen magas, sőt igazságtalan megterhelés volt ez a földhözjuttatottaknak.

1947. tavaszán ugyancsak kizárólagosan a földhözjuttatottak kaptak 10 forint befizetése mellett árpa- és zab vetőmagot, azonban csak azok, akiknek az előző gazdasági évben az aszálykára 70%-os vagy annál magasabb volt, a 10 forintos előleg után 1947. május 1-ig a földhözjuttatottaknak még további 35 forintot kellett volna fizetniük q-ként, ha pedig ezt nem tudták megfizetni — mint ahogyan csak nagyon kevesen tettek eleget fizetési kötelezettségüknek — a kholdanként kiadott 90 kg árpa, vagy zab vetőmag után ter-

mészetben 102 kg-ot kellett visszaszolgáltatni, ami a már befizetett 10 forint hozzászámításával 131 kg árpának vagy zabnak felelt meg. Ez is 1947. október 1-ig kellett természetben visszaadni és kétségtelen, hogy ebben az esetben is — hasonlóan a búza vetőmaghoz — csaknem 50%-os többlettel kellett visszaadni a vetőmagot, ami a földhözjuttatottakra szintén igazságtalan és méltánytalan volt.

Az új földhözjuttatottak között az 1947. év tavaszán készpénzfizetés ellenében is osztottak árpa, zab és kukorica vetőmagot. A megállapított áron felül itt is különböző térítéseket kellett fizetniök.

Szántási hitel formájában a régi és új gazdák 15 kholdig egyaránt 30 forint kölcsönt kaphattak holdanként, olyan formában, hogy egyenesen a bér-szántást végző traktortulajdonosoknak fizették ki. Ennek a hitelnek kb. 80%-át új gazdák vették igénybe. Ezt a szántási hitelt 1947. október 1-ig kellett visszafizetni 90%-os kamattal, amit a kifizetett összegből már előre levontak.

Beruházási hitelként gazdasági felszerelés beszerzésére az ország egész területén 17 millió forintot adott a kormányzat a földhözjuttatottak részére. Ebből 200—500 forintig terjedő összeget kapott egy-egy juttatott, s ezt 5%-os kamattal 1947. október 1-ig kellett visszafizetni [62].

Tehát a vetőmag- és pénzkölcsön segítő jellegű volt, de a visszafizetési idő, magas kamat — igen súlyos megterhelést jelentettek az új gazdáknak. Segítség volt a traktorok üzemeltetése is. A Sándorfalvához tartozó Károly-majorban 5 üzemképes traktor volt, de azt az MKP sövényházi szervezete fegyveres erővel elvittette Sövényházára [63]. A sándorfalvi FB többször kéri az MFT-t, hogy egy traktort utaljon ki a falunak. Mivel sok a hasonló kérés, a megoldás is késik, végre úgy dönt az MFT, hogy Sándorfalva Mindszentről kap egy traktort [64]. Jelentős segítség — a fennálló viszonyok mellett — az, hogy az állam igyekszik is a traktorok, mezőgazdasági gépek üzemeltetését biztosítani.

A Földműves Szövetkezet megteremtése Sándorfalván ugyancsak az új gazdák segítségét szolgálta. Az üzemképes állapotba tett géppel a földműves szövetkezetek bér munkát végeztek, a kisebb felszereléseket és az igavonókat használati díj fejében a földhözjuttatottak rendelkezésére bocsátották. A földműves szövetkezet tulajdonában volt a majorságok felszerelése, épületein kívül 1860 kh legelő is, ami az új gazdák állatainak eltartását segítette [65].

A földhözjuttatottak tehát rendkívül nehéz helyzetben, de nem magukra hagyva, hanem a társadalom segítségével vívják a nagy csatát. Tudják, hogy a 600-as rendelet nemcsak jogot adott nekik, hanem azt a kötelességet is, hogy a kapott földet műveljék meg. Az a földhözjuttatott, aki nem művelte meg a földjét, elvesztette a földtulajdon jogát [66].

Sok esetben azonban a szükséges igaerő és felszerelés hiányában képtelenek voltak a föld megmunkálására. Ilyen esetben lehetőség volt a feles művelésre vagy haszonbérbeadásra. Sándorfalván nem adták ki felesbe a juttatást, inkább — bár burkoló formában, telekkönyvi átírás nélkül — eladták.

Szigorúan léptek fel a megváltott épületek rongálói ellen. A sándorfalvi FB pl. kizárta a juttatásból M. Ferencet, mert volt (majorbeli) lakásának az ajtaját, ablakát elvitte s felhívásra sem adta vissza [67].

Ahhoz, hogy a földhözjutottak megváltozott anyagi helyzetéről valamilyen képünk legyen, meg kell említenünk azokat az adókat is, amelyek terhelték őket. Az adók egy része magából a földhözjutatásból keletkezett. Ilyen volt a föld megváltási ára, a kat. tisztajövedelem minden koronája után 60 kg búza, amit 20 egyenlő részletben (törpebirtokosok 10 egyenlő részletben) évenként kellett befizetni a mindenkori búzaár alapján készpénzben [68]. A föld megváltási árát a telekkönyvezés után nemigen fizették — övéké már a föld mondották, miért fizessenek. Az 1950-es évek elejétől kezdik majd csak fizetni, illetve ekkor még végrehajtás útján is beszedi tőlük a hatóság. A ház és a hozzá tartozó telek megváltási ára 1 szobás lakás után 2 q, 2szobás lakás után 3 q búza volt [69]. Fizetni kellett a műszaki munkálatokért is, 1945. tavaszán az év első részlete fejében minden megkezdett kh után 20 P-t, az év II. részében (augusztustól) 40 P-t [70]. A műszaki költségek összege a rohamos pénzromlás következtében persze emelkedik, 1946-ban már 3 naponként kell a beszedett összeget továbbítani [71].

Fizetniök kellett az új földtulajdonosoknak, ha felszántott és kalászos gabonával bevetett földet kaptak, mégpedig kh-ként: szántási díjként 50 kg gabona árát, vetőmagtérítésként 100 kg gabona árát s egyéb munkálatok költségként 30 P-t. Ezt a térítést pénzben kellett fizetniök. (1 q búza 400 P, 1 q árpa 360 P, 1 q zab 400 P volt) [72]. A volt uradalom nyugdíjait és a szőlőmunkások bérét ebből az összegből fizették [73].

A juttatott ingatlanon kitermelt fa után fakitermelési díjat kellett fizetni [74].

Az úgazdáknek is fizetniök kellett mindazokat az adókat a fentiekén kívül, amelyeket az egyéb földtulajdonosok fizettek: földadót, ami az ingatlan kat. tisztajövedelmének minden koronája után 4 kg búza volt [75]. A búza-földadó nem volt terhes, pl. a faluban igen jóminőségű 17 aranykoronás föld után kh-ként 68 kg volt. A többsége azonban gyengébb minőségű föld volt. Fizettek 1945-ben ártéri adót, ez a kat. tisztajövedelem 50%-a volt, pénzben fizették; volt mezőőri hozzájárulás, készpénzben a kat. tisztajövedelem 8%-a; községi közmunkaváltság fejében minden ló után évi 52 Ft-ot, igavonó hiányában évi 2,40 Ft-ot, ha ház is volt, évi 9,60 Ft-ot kellett fizetni. Az ebadó évi 6 Ft volt. Fizetniök kellett az újjáépítési közmunkaváltságot is, ennek szintén a kat. tisztajövedelem volt az alapja. 1 K 1 Ft-nak felelt meg, 100 Ft-ig havi 1,20 Ft-ot kellett fizetni, 150 Ft-ig havi 2,40 Ft-ot, 200 Ft-ig havi 3,60 Ft-ot, tehát ez is progresszív adózás volt. Az úgazdák legtöbb esetben 1,20 Ft-ot fizettek, mint a legalacsonyabb kategóriába tartozók [76]. Ezt az adót nem szívesen fizették az úgazdák sem, mert igazságtalannak, illetve új adónak tartották. Ők nem érezték közvetlenül a háborús pusztulásokat, ezért vonakodtak fizetni. Legszívesebben ledolgozták, főleg útépitésnél.

Az úgazdák olyan kedvezményben részesültek a közmunkaváltság fizetésében, hogy a feleség, bár a kapott föld fele övé volt, nem fizetett külön közmunkaváltságot, ha kiskorú gyermeke volt. A nem úgazdák felesége minden esetben fizette a közmunkaváltságot. Az adók általában nem voltak terhesek. Többségük — a közmunkaváltság kivételével — mindig megvolt, ezért az úgazdák is természetesnek tartották az adófizetést. A földhözjutottak is beszo­lgáltatták 1946-tól az előírt terményt. A beszo­lgáltatás meglehetősen magas volt, súlyosan érintette az úgazdákat, pl. 1–5 kh-ig 60 kg búza (gabona),

60 kg burgonya, 20 kg olajos mag, 7 kg élőállat. A beszolgáltatás is progresszív alapon történt.

Az újjgazdák jóvátételi beszolgáltatást nem teljesítettek [77].

Ha a földhözjuttatottaknak az élelemmel, iparcikkkel való ellátását vizsgáljuk, a következőket tapasztaljuk a megyében, így Sándorfalván is. Aránylag kedvező ezen a téren a helyzet a városi dolgozókhoz képest, mivel joguk volt a föld terméséből a fejadagot megtartani, ami magasabb volt, mint az egyéb dolgozók fejadagja. Zsír- és húsellátásuk szintén kedvezőnek mondható, mert baromfijuk és sertésük van — az 1946-os aszályos évben a kukoricatermés viszonylag jó volt. Míg az élelmük megvolt, addig a ruha, az iparcikk ellátásuk nagyon gyenge. A magas áron forgalomba hozott iparcikkeket az 1946-os országosan is gyenge termés következtében nem igen tudták megvásárolni az újjgazdák. Még a kedvezményes textilárúvásárlási lehetőséggel is csak nehezen tudtak élni.

Milyen volt a földhözjuttatottak anyagi helyzete? Nem egyforma, de néhány általános vonás tapasztalható. Az egyik az, hogy a földhözjuttatottaknak a földművelésen kívül nem igen volt más munkájuk. Saját kis földjüknek a megművelése ugyanakkor nem kötötte le teljesen az idejüket, illetve a saját termésből általában nem tudták fenntartani a családjukat, — gondoljunk csak az 1946-os aszályos évre. A 3—4—5 holdhoz jutott gazda tehát kénytelen volt más földmunkát is vállalni, általában időszaki munkát nagyobb gazdánál. Ez az időszaki munka nem mindig biztos, hiszen nagy a megyében a munkaerőkínálat. Az időszaki keresetet tehát nem lehet állandó jövedelemnek tekinteni. A megyében egy földhözjuttatott jövedelme az 1946-os termés után, ha kifizette az adót, az összes hitel után járó részletet, akkor kh-ként kb. évi 140 Ft, 5 holdas gazdánál évi 700 Ft. A piacra is került valami: tej, tojás, baromfi, gyümölcs, esetleg kukorica. Ha ezeket is figyelembe vesszük, kb. 1000 Ft évi jövedelemmel rendelkezett egy 5 holdas juttatott [78]. Ez az évi jövedelem havi 83,— Ft-ot jelentett, ami igen kevésnek mondható. 1946-ban egy betanított munkás 88—182 filléres órabérteljesítménye havi 183—318 Ft-ot tett ki. Tehát igen nagy a különbség az újjgazda hátrányára akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a 83 Ft-os havi jövedelemből kenyérnekvalót, zsírt, főzeléket, burgonyát, zöldségféléket, tejterméket, gyümölcsöt nem kellett vennie. Ugyanakkor ebből az összegből kellett vásárolnia a ruházati és egyéb cikkek mellett a cukrot, sót, gyufát stb. is. Vagyis: igen nehéz az anyagi helyzete [79].

Sándorfalván kevés jogosult igénylő maradt ki a földosztásból, a megyében azonban elég sok: 8376 nincstelen földmunkást tartanak nyilván a Földhivatalban (a felszabadulás előtt 28 000 volt). A szegénysorsú, nincstelen földmunkások jövedelmét nehéz lenne kimutatni, mivel nincs állandó munkájuk. Természetesen a felszabadulással az általános előrehaladáson kívül ezeknek is javult a sorsuk. A nagygazdák nem kényük-kedvük szerint, hanem csak a FÉKOSZ-on keresztül fogadhatták fel őket. Csökkent a munkaidejük: az időszaki munkás és a napszámos munkaideje 10 óra volt. Munkabérüket a kollektív szerződés állapította meg: 1947-ben 10 órára 12 Ft a napszám, élelemellátás nélkül. Ez a napszámbér kb. megfelelt egy betanított munkás legalacsonyabb órabérének. A nagygazdák azonban ragaszkodtak ekkor is a látásától-vakulásig tartó munkához. s a 12 Ft-os napszámhöz inkább ételmet, — reggelit; ebédet, vacsorát — adtak, vagyis a szakszervezettől tartva, nem merik a többletmunkaidőt teljesen ellenszolgáltatás nélkül követelni. A nincstelenek sorsa

nehéznek mondható, mert a mezőgazdaságban kevés a munkaalkalom. A megyében nagyon sok, 9400 férfi, nő és gyermek munkanélküli földmunkás van [80]. Ezek között akadtak földhözjuttatottak is, olyanok, akik a nagyon gyenge termés miatt kénytelenek földmunkára jelentkezni. A FÉKOSZ sándorfalvi szervezetének évi jelentéséből olvashatjuk: „... már pedig az a föld, amit a munkásság a földosztás során kapott, nem volt elegendő arra, hogy a munkás önellátását fedezze. — Kénytelen bér munkát vállalni.” [81]. A munkanélküliek, akiknek sem élelmük, sem ruházatuk 1946/47 telére nem volt biztosítva, a FÉKOSZ munkaközvetítő irodáiban ácsorognak, várják a munkaalkalmat, a közmunkát. Mivel a munkaerő kínálat nagy, a kereslet kicsi, gyakori, hogy a munkanélküli földmunkás a megállapított munkabérenél kezebbért is elmegy dolgozni.

A FÉKOSZ igyekszik minden alkalmat felkutatni a munkanélküliek munkához juttatására. Mivel a sándorfalvi agrárproletárok a felszabadulás előtt is Hódmezővásárhelyen szereztek meg kenyérgabonájukat, most is, 1947-ben 300–400 munkást ott helyez el — ellenkező esetben ezek a munkások és családjuk teljesen kenyérgabona nélkül maradtak volna [82].

Ugyancsak a FÉKOSZ Munkaközvetítő Irodája számol be arról, hogy Sándorfalván a kereseti viszonyok kedvezőtlenek, mert minden gazda iparkodott a munkát elvégezni a saját erejéből, gazdasági alkalmazott alig volt a faluban.

Milyen változást eredményezett a földreform Sándorfalván?

A falu dolgozóinak szociális viszonyai a földreformmal viszonylag kiegyenlítődték. Eltűnt az úri birtok s a nincstelenek nagy tömege birtokos lett. Az 1243 földhözjuttatott között 4750 kh-t osztottak szét, átlagban 3,82 kh jutott. A cselédok átlaga magasabb volt, a kevés földűeké alacsonyabb, sajnos anyaghiányában ezt nem tudom külön kimutatni.

A juttatott föld átlaga

Országos	5,1 kh
Csongrád m.	4,07 kh
Sándorfalva	3,82 kh

Sándorfalván tehát alacsonyabb az átlag, mint az országban, de alacsonyabb a megyeinél is. Ennek az oka a földhiányban, illetve az igénylők nagy számában volt. Itt zömmel nadrágszíjparcellák jöttek létre, kevés volt a lehetőség a középparaszttosodásra.

Ha nem is sokan, de maradtak földnélküliek is, akik valahogy kimaradtak az osztásból: a hadifogságból későn tértek haza, vagy akik későn jelentkeztek.

A nincstelenek nemcsak földet kaptak: nem kellett többé lehajtott fejjel járniuk. Érezték, hogy valaki lett belőlük, szavuk van a község életében.

A földreform azonban nem oldotta meg véglegesen a sándorfalvi parasztság helyzetét. Alig fejeződött be a földosztás, új gondok, új, megoldásra váró problémák kerülnek előtérbe. A földhözjuttatottak még a kevés földön is szinte képtelenek gazdasági beruházásra. Gépek híján nehezen tudnak megbirkózni a kemény talajjal, alig néhány centis a szántás. A faluban sok a felesleges munkaerő, kevés a munkaalkalom. Ez természetesen nem helyi, hanem országos gond a mezőgazdaságban.

A parasztkérdés végleges rendezésére az 1947-es választások, az MDP nagy sikere teremti meg a lehetőséget. A proletárdiktatúra korszakával megkezdődik a mezőgazdaság szocialista átszervezése, Sándorfalván 1948. nyarán alakul meg az első termelőszövetkezet, III. fokú. Az alapítók zöme a volt hadifoglyokból került ki. Kicsi volt ez a termelőszövetkezet, kb. 250 kh területe volt, de jelezte a faluban az újat, a megoldást.

JEGYZETEK

- [1] Felszabadulás. Dokumentumok, Szikra, 1955. Az MKP programjavaslata, 172.
- [2] Délmagyarország, 1944. XI. 20. ERDEI FERENC, A földreform történelmi szüksége.
- [3] Felszabadulás. Dokumentumok. Szikra, 1955. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés szózata a magyar néphez, 202.
- [4] Felszabadulás. Dokumentumok, Szikra, 1955. Az MKP állásfoglalása a földreform kérdésében, 411.
- [5] Uo. 412.
- [6] Felszabadulás. Dokumentumok, Szikra, 1955. A Néplap cikke a földreform-rendelet kiadását és végrehajtását sürgeti. 414.
- [7] Felszabadulás. Dokumentumok, Szikra, 1955. (A Délmagyarország cikke: A reakció akadályozni igyekszik a demokratikus földreform megvalósulását.) 414.
- [8] Felszabadulás. Dokumentumok. Szikra, 1955. (A Délmagyarország cikke: A földigénylő bizottságok összeírják a földigénylőket és előkészítik a földosztást.) 415.
- [9] Uo. 424.
- [10] NEMES DEZSŐ, Magyarország felszabadulása. Kossuth, 1960. 210.
- [11] Felszabadulás. Dokumentumok. Szikra, 1955. (Szabad Nép, 1945. III. 25.) 429.
- [12] Felszabadulás. Dokumentumok, Szikra, 1955. Az MKP irányelvei szervezetei számára a földreform végrehajtásáért folyó harcban, 413.
- [13] Uo.
- [14] Pallavicini őgróf teljes vagyona:

		Földb. kat. tisztá jöv.	Földb.-ból haszon- bérbe adott terület kh
Algyő	1028 kh	2500 P	60
Csanytelek	291 kh	2369	291
Mindszent	787 kh	3211	408
Nagyvisnyó	4911 kh	5052	—
Pálmonostor	301 kh	2936	301
Sándorfalva	827 kh	1688	534
Sövényháza	37014 kh	268417	13563
Szilvásvárad	4700 kh	7450	—
Tömörkény	806 kh	6848	—
Összesen:	50665 kh	300471 P	15157 kh

- [15] Felszabadulás. Dokumentum, Szikra, 1955. (Pallavicini őgróf birtokán megkezdődik a földosztás.) 449.
- [16] Sándorfalvi Földigénylő Bizottság iratai 216/1946. (SFB), Szegedi Állami Levéltár (SZÁL).
- [17] SFB 36/1945. sz. irata, SZÁL.
- [18] Földművelésügyi Miniszter 33 000/1945. F. M. sz. rendelete. A Földreformra Vonatkozó Jogszabályok. Az MFM kiadványa 1945.
- [21] Az MFT határozata. 1945. IV. Szentesi Állami Levéltár.
- [19] SFB irata, ikt. szám nélkül. SZÁL.

- [20] Csongrád megyei Földhivatal 6467/5359/1945. sz. irata. Szentesi Állami Levéltár.
- [22] Csongrád megyei Földhivatal 1621/1945. sz. irata. Szentesi Állami Levéltár.
- [23] SFB 20/1945. sz. irata. SZÁL.
- [24] SFB 17/1945. sz. irata. SZÁL.
- [25] SFB 203/1945. sz. irata. SZÁL.
- [26] SFB 39/1945. sz. irata. SZÁL.
- [27] Megyei Földhivatal 2823/5359/1946. sz. irata. Szentesi Állami Levéltár.
- [28] Megyei Földhivatal 1593/5359/1946. sz. irata. Szentesi Állami Levéltár.
- [29] Megyei Földhivatal 1812/5359/1946. sz. irata. Szentesi Állami Levéltár.
- [30] SFB 265/1946. sz. irata. SZÁL.
- [31] Megyei Földhivatal 5824/5359/1948. sz. irata. Szentesi Állami Levéltár.
- [32] Megyei Földhivatal, Ikt. sz. nélkül. Szentesi Állami Levéltár.
- [33] SFB ikt. sz. nélküli irata. SZÁL.
- [34] Megyei Földhivatal 238/1946. sz. irata. Szentesi Állami Levéltár.
- [35] SFB 346/1946. SZÁL.
- [36] SFB 348/1946. SZÁL.
- [37] Sándorfalvi Nemzeti Bizottság 351/353/1946. sz. irata. SZÁL.
- [38] OFT 38 430/1946. sz. irata. Országos Levéltár.
- [39] FÉKOSZ sándorfalvi szervezetének átíratja az SFB-nak. SFB 332/1946. sz. irata. SZÁL.
- [40] Sándorfalvi Nemzeti Bizottság 1946. VIII. 22-i ülésének jegyzőkönyve. Ikt. sz. nélkül, SZÁL.
- [41] Sándorfalvi Nemzeti Bizottság 1946. X. 31-i ülésének jegyzőkönyve. Ikt. sz. nélkül, SZÁL.
- [42] OFT 23 830/1946. Országos Levéltár (OL).
- [43] Uo.
- [44] SFB 25/1945. sz. irata. SZÁL.
- [45] OFT 237 830/1946. OL.
- [46] OFT 49 798/1946/III. Szentesi Állami Levéltár.
- [47] Csongrád megyei Földhivatal ikt. sz. nélkül, Szentesi Állami Levéltár.
- [48] Uo.
- [49] Csongrád megyei Földhivatal jelentése ikt. sz. nélkül, Szentesi Állami Levéltár.
- [50] SFB 41/1945. sz. irata. SZÁL.
- [51] OFT 3. sz. Tájékoztatója. 1945. VI. 25. SZÁL.
- [52] Algyői FB 97/1945. sz. irata, Szentesi Állami Levéltár.
- [53] MFT XV. K. 1/1945/25. sz. irata, Szentesi Állami Levéltár.
- [54] MFT XV. K. 1/1945/24. sz. irata, Szentesi Állami Levéltár.
- [55] SFB 46/1945. sz. irata, SZÁL.
- [56] MFT 5359/1947. sz. irata, Szentesi Állami Levéltár.
- [57] MFT XIX. II. 30/1945. sz. irata, Szentesi Állami Levéltár.
- [58] Megyei Földhivatal 751/1945. sz. irata, Szentesi Állami Levéltár.
- [59] Uo.
- [60] Megyei Földhivatal jelentése 1947. VI. 3-án a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) felhívására a földreformmal kapcsolatos adatokról. Szentesi Állami Levéltár.
- [61] Szili Antalné egykori sándorfalvi lakos közlése 1963. XII-ban.
- [62] Megyei Földhivatal jelentése 1947. VI. 3-án az SZEK-nak. Szentesi Állami Levéltár.
- [63] Megyei Földhivatal 4162/1945. sz. irata, Szentesi Állami Levéltár.
- [64] Uo.
- [65] Megyei Földhivatal jelentése 1947. VI. 3-án a SZEK-nak.
- [66] OFT tájékoztató. Megyei Földhivatal, 5451/3723/1945. Szentesi Állami Levéltár.
- [67] SFB 318/46. SZÁL.
- [68] Megyei Földhivatal jelentése az SZEK-nak.
- [69] SFB 414/1946. SZÁL.
- [70] SFB 1/1945. SZÁL.
- [71] SFB 320/1946. SZÁL.
- [72] SFB 99/1945. SZÁL.
- [73] Megyei Földhivatal jelentése az SZEK-nak.
- [74] Megyei Földhivatal ikt. sz. nélküli irata, Szentesi Állami Levéltár.
- [75] Magyar Közlöny 1946. VI. 25. 7120/1946. M. E. sz. rendelet.
- [76] Megyei Földhivatal jelentése az SZEK-nak.
- [77] Uo.
- [78] Uo.

- [79] Az órabér adatai Berend Iván Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945—1948. c. könyvéből valók (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 359. o.).
- [80] Megyei Földhivatal jelentése az SZEБ-nak.
- [81] FÉKOSZ sándorfalvi szervezete 1947. II. 6-i iratából, SZÁL.
- [82] FÉKOSZ sándorfalvi szervezetének 1947. I.-i irata. SZÁL.

ПРОВЕДЕНИЕ АГРАРНОЙ РЕФОРМЫ В ШАНДОРФАЛЬВЕ В 1945-ОМ ГОДУ

И. Йонаш

Автор в данной статье занимается вопросами проведения аграрной реформы в деревне Чонградского района, в Шандорфальве. Он излагает демократических партий по вопросам раздела земли. Подробно занимается ролью ВКП в проведении аграрной реформы. Вслед за этим мы подробно разбираемся в деятельности Комиссии, требующей земли, и в том, при каких экономических обстоятельствах начали работать новые хозяева в своих имениях.

DIE DURCHFÜHRUNG DER BODENREFORM VON 1945 IN SÁNDORFALVA

Von

I. Tóth

Die Arbeit befasst sich mit der Durchführung der Bodenreform von 1945 in Sándorfalva, einem Dorfe des Komitats Csongrád. Es werden die Standpunkte der demokratischen Parteien bezüglich der Bodenreform besprochen und die Rolle der Kommunistischen Partei in der Durchführung der Reform ausführlich dargestellt. Die Tätigkeit der Bodenzuteilungskommission in Sándorfalva wird eingehend behandelt und gezeigt, unter welchen wirtschaftlichen Verhältnissen die neuen Besitzer die Arbeit an ihren eigenen Gütern beginnen konnten.

A KELET–NYUGATI KERESKEDELEM ALAKULÁSA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KÖZÖS PIAC LÉTREJÖTTÉRE

Írta: VIDÁCS FERENC

Korunk legjellemzőbb vonása a két világrendszer egymás mellett élése és harca. A két rendszer együttélésének elvi és gyakorlati kérdéseit Lenin dolgozta ki. Kimutatta, hogy a különböző társadalmi berendezkedésű országok egymás mellett létezésének alapvető feltétele az aktív békés egymás mellett élés. Ez az elv megköveteli, hogy a két rendszer diplomáciai, gazdasági, kulturális kapcsolatot teremtsen egymással.

A békés egymás mellett élés legfontosabb feltétele, hogy kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatok jöjjenek létre a két rendszer között. A gazdasági kapcsolatok közül pedig a kelet–nyugati kereskedelem bír nagy jelentőséggel.

E gondolatok jegyében tekintünk át a kelet–nyugati kereskedelem történetét, fejlődését, jelenlegi helyzetét, valamint a Közös Piac megalakulásának hatását a kelet–nyugati kereskedelemre.

A kelet–nyugati kereskedelem fogalma és története

A kelet–nyugati kereskedelem fogalom alatt nem valami földrajzi elhatárolást kell értenünk. Nem a földrajzi Kelet és Nyugat kereskedelméről van szó, mert például Japán a kelet–nyugati kereskedelem szempontjából nyugatnak számít, míg a Nyugaton elhelyezkedő NDK vagy Kuba keletnek. Közelebb állunk a fogalom értelméhez, ha a szocialista és kapitalista országok közötti kereskedelemről beszélünk. Bár ez a meghatározás sem pontos, mert amikor a kelet–nyugati kereskedelmet emlegetjük, nincs szó a gyengén fejlett országokkal lebonyolított kereskedelemről. Következésképpen a kelet–nyugati kereskedelem vizsgálatában a szocialista országok és a fejlett tőkés országok közötti kereskedelmet kell elemeznünk.

A kelet–nyugati kereskedelem története több szakaszt foglal magában [2].

a) 1917–1945-ig tartó szakasz:

Ebben az időben vetődött fel a Kelettel kapcsolatos kereskedelem néhány problémája.

Az intervenciótól kezdve a kereskedelmi háborúkon át a gazdasági bojkottig minden megtalálható az imperialista államok fegyvertárában. A Szovjetunió függetlenségének sarkalatos kérdése volt a külkereskedelem állami monopóliumának megteremtése és a tervgazdálkodás bevezetése. Éppen ezért a tőkés országok támadásának célpontja e két alappillér volt.

b) 1945–1953-ig tartó szakasz:

A második világháború befejeződése után az imperialista nagyhatalmak a háború alatti szövetségesük, a Szovjetunió és a szocialista országok ellen fordultak. Miután megszabadultak veszélyes ellenfeleiktől, a fasiszta nagyhatalmaktól, felbontották a szövetségi megállapodást, bár a háború utáni 2–3 évben még nem jelenik meg a kelet–nyugati kereskedelem problémája az újjáépítési akciók miatt. 1948-tól kezdve egyre inkább érvényesül az Egyesült Államok kelet–nyugati kereskedelmet gátló politikája, amelynek következtében jelentősen csökkent az USA kereskedelme Kelet-Európa országaival [3]: 1947: 426 166; 1948: 166 073; 1949: 108 595 (ezer dollár). Az USA az 1948. április 3-án törvénybe iktatott Marschall-tervvel igyekezett hasonló kereskedelemgátló rendszabályok meghozatalára rávenni a többi európai tőkés országot is.

Azok az országok, amelyek Marschall-segélyben részesültek, kötelesek voltak kereskedelempolitikájukat mindenben az USA érdekeinek megfelelően alakítani.

Egyre nőtt azon áruk száma, amelyek embargó-listára kerültek. Általában a hadi jelentőségű áruk szerepeltek ezen a listán, de később ezek sora kiegészült olyan árukkal is, mint a nyersgyapot, traktoralkatrészek, rádiócsövek, műgyanta, orvosi műszerek. Sőt 1950-ben nemzetbiztonsági érdekekre hivatkozva az USA-ban ellenőrzés alá vették a penicillin és a streptomycin kivitelét is.

A koreai háború kitörése után Washington teljes kiviteli tilalmat rendelt el a Szovjetunióval, Kínával, s a népi demokratikus országokkal szemben, majd felmondta az addig érvényben levő kereskedelmi szerződéseket. A Marschall országokat pedig a segély megvonásával fenyegette abban az esetben, ha a tiltott cikkek kereskedelmét a szocialista országokkal továbbra is fenntartják. Természetesen a kelet–nyugati kereskedelemnek ez a mesterséges visszatartása nemtetszést váltott ki a nyugat-európai országokban. Nagyon érzékenyen érintette őket az a veszteség, amelyet a kelet–nyugati kereskedelem csökkenése okozott számukra.

Az embargós politika teljes egészében sikertelenségre volt kárhozthatva. Az USA eredeti célja az volt az embargó bevezetésével, hogy a szocialista országok gazdasági fejlődését lehetetlenné tegye, megakadályozza a békés építőmunkát.

A szocialista tábornak gazdasági blokádnak alá vétele képtelenség. Egy természeti kincsekben gazdag, nyersanyagforrásokkal és energiahordozókkal jól ellátott, 1 milliárd főt számláló világrendszer elszigetelni nem lehet.

Kudarccal végződött az embargós politika azért is, mert az európai tőkés országok érdekei ellen irányult. Különösen Anglia és Franciaország lépett fel a diszkriminációs politika ellen. Harold Wilson munkáspárti képviselő 1954-ben kijelentette: „Biztos vagyok benne, hogy a kormány felismeri: a jelenlegi stratégiai ellenőrzési módszerek bennünket sújtanak és inkább alkalmasak a Nyugat megosztására, mint egyesítésére.” [4].

Franciaországban is felismerték az embargó káros voltát: „Mindenesetre abnormális állapot, hogy a rubelövezet országai, amelyekben lázas építés folyik, Franciaország külkereskedelmében kevesebb, mint 2%-kal vesznek részt.” [5].

Az embargó bevezetésével nem érte el az USA politikai céljait sem. Azt remélte, hogy a Keletre irányuló kereskedelem megtiltásával nyugati partnerei elesnek a Kelettel kapcsolatos kereskedelem előnyeitől, s így továbbra is függőségi helyzetben maradnak az USA-val szemben.

A szocialista országok elleni kereskedelmi blokád nemhogy tartósan megzavarta volna ezen országok belső gazdasági életét, hanem az ellenkező, a pozitív hatást váltotta ki bennük. Tudniillik az, hogy a népgazdaság számára oly fontos cikkek embargó listára kerültek, arra ösztönözte őket, hogy saját maguk állítsák elő azokat. Így történt ez pl. Csehszlovákia esetében is. 1947-ben Csehszlovákia egy teljes lemezhengerei berendezésre kötött szerződést az Egyesült Államokkal. Az árut mégsem adták ki arra való hivatkozással, hogy ez veszélyezteti az USA gazdasági és politikai érdekeit. (Bár a vételár már ki volt egyenlítve.) Ennek az eredménye az lett, hogy Csehszlovákia megkezdte a hengersorok gyártását és 10 év alatt eljutott odáig, hogy az igényeket mindenféle típusban ki tudja elégíteni.

Vegyünk hazai példát is. Megtiltották a gördülőcsapágyak és néhány műszer behozatalát is. Magyarország megkezdte az elektromos műszerek és a csapágyak gyártását s ma már tekintélyes konkurensként jön számításba a tőkés piacon is.

Nem alaptalanul jegyezte meg egy osztrák lap: „A gyakorlat megmutatta, hogy az embargó politikának úgyszólván csak negatív eredménye volt. Éppen a kiviteli korlátozások révén segítették hozzá a keleti tömböt annak felismeréséhez, hogy hol vannak nehézségek, nehézipari szűk keresztmetszetek.” [6].

Megkönnyítette az embargó bevezetését az Egyesült Államok számára a második világháború utáni különleges helyzet. A világháborúból a nyugat-európai országok szétzilált gazdasággal, tönkrement termelőkapacitással kerültek ki. Ez átmenetileg igen erős konjunktúrát jelentett. A háború okozta áruínséget ki kellett elégíteni. De a konjunktúra lanyhulásával megváltozott a világpiacon a helyzet is: eladók piacából (Sellers' Market) vevők piaca lett (Buyers' Market). Így aztán nehéz lett volna továbbra is exportkorlátozó politikát folytatni, ami a meglevő piacproblémákat csak súlyosbította volna.

A fenti korlátozó intézkedések következtében természetesen a kelet–nyugati kereskedelem volumene csökkenő tendenciát mutat. 1953-ban érte el mélypontját. Ettől kezdve fokozatosan emelkedik. Sorra lebontják a kereskedelem előtt álló tilalmi akadályokat, enyhül az embargó. Kézzelfoghatóvá válik annak hatástalansága, de nem szabad megfeledkeznünk negatív hatásairól sem, ami abban jelentkezett, hogy fenntartotta és fokozta a hidegháborús feszültséget, gátolta a tudományos és műszaki felfedezések kicserélődését.

c) 1953-tól napjainkig tartó szakasz:

Az 1953-as mélypontról a kelet–nyugati kereskedelem emelkedést mutat. Amint a nemzetközi helyzet nem tette lehetővé a kereskedelmi korlátozások fenntartását, a két tömb közötti kereskedelem rohamosan emelkedett. Ebben az időben ez a növekedési ütem meghaladta a világkereskedelem átlagos fejlődési ütemét. Az említett növekedési ütemből az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. a kelet–nyugati kereskedelem a világkereskedelemnek legtöbb perspektívát nyújtó ága. 1960-ban a tőkés országokkal lebonyolított árucsereforgalom növekedési üteme 22%, míg a tőkés világpiac növekedési üteme csak 11,4%-os volt [7],

2. még jó konjunktúra esetén is a tőkés világkereskedelemnek legstabilabb, hosszabb időszakra nézve is jó elhelyezési picakot nyújtó része a kelet–nyugati kereskedelem.

A következőkben a számok nyelvén, a statisztika segítségével mutatom be a kelet–nyugati kereskedelem alakulását [8].

A KGST-országok exportjának alakulása⁹

Év	Összesen	KGST-országokba	Fejlett tőkés országokba
1951	100	100	100
1953	127	134	94
1955	149	147	136
1958	189	187	174
1961	264	277	247
1962	293	315	265

A táblázat adataiból látható, hogy a KGST-országok exportja 11 év alatt majdnem háromszorosára növekedett. Egymás közötti forgalmuk valamivel gyorsabban fejlődött. A fejlett tőkés országokba irányuló exportjuk rohamos, de korántsem egyenletes fejlődést mutat.

Még kedvezőbb képet kapunk, ha az import oldaláról teszünk összehasonlítást:

A KGST-országok tőkés importjának alakulása¹⁰

Év	Összesen	Fejlett tőkés országokból
1951	100	100
1953	92	102
1955	147	142
1958	217	207
1961	357	321
1962	394	350

Valamennyi európai szocialista országok külkereskedelmében igen tekintélyes hányaddal szerepelnek a tőkés országok, bár ez országonként és időszakonként igen változó mértékű.

A nem szocialista országok részesedése a KGST-országok külkereskedelmében (%-ban)¹¹

O r s z á g	1955	1958	1961	1962
Bulgária	10,5	14,0	16,5	20,0
Csehszlovákia	30,0	29,7	31,7	27,5
Lengyelország	36,3	41,6	39,0	36,6
Magyarország	38,9	28,1	28,6	28,0
NDK	27,8	20,5	24,0	21,8
Románia	18,2	22,1	32,0	32,8
Szovjetunió	20,7	26,2	33,5	34,2

Szembevetendő itt Lengyelország magas részesedési aránya, ami hagyományos külkereskedelmi kapcsolataira vezethető vissza. Szerepet játszik ebben még a Lengyelország és a nyugati országok között kialakult viszonylag kedvező munkamegosztás.

Nem kapunk helyes képet, ha a fent említett átlagos részesedési arányszámokból próbálnánk megítélni a két ellentétes társadalmi berendezkedésű országcsoport közötti kereskedelem fontosságát. Annál inkább igaz ez, mivel országonként is, de egyes áru-fajták tekintetében is igen nagy eltéréseket találunk az átlagos részesedéstől.

Így például: 1961-ben Finnország exportjában a KGST országok 17,5%-ban, Ausztria kivitelében 14,6%-ban, Görögországéban pedig 22,4%-ban részesedtek. Ellenkező irányú eltérést tapasztalunk az USA esetében. A második világháborút megelőző években a jelenlegi szocialista országok az USA külkereskedelméből 5,5–6,5%-kal részesedtek.

A második világháború után, de különösen 1953-tól ez a részesedési arányszám aligha haladja meg az 1%-ot. Bár mind az USA, mind a szocialista országok külkereskedelmi forgalma ez idő alatt nagymértékben nőtt. (1948–1962 között a szocialista országok külkereskedelme háromszorosára, az Egyesült Államoké pedig 90%-kal nőtt.)

A közölt számok világosan tükrözik, hogy a szocialista országokkal való külkereskedelem növelésének legfőbb akadályozói az Egyesült Államok hidegháborús, monopólistikus gazdasági körei.

Amint azt már az előzőekben is említettem, a kereskedelmi forgalom a Kelet és Nyugat között 1953-tól kezdődően nagyarányú fejlődést ért el. Hangsúlyozom: a fejlődés volt óriási, hiszen a kölcsönös forgalom abszolút értékét tekintve még nagyon alacsony szinten mozog. Éppen e csekély forgalomban jelentkezik a kelet–nyugati kereskedelem egész problematikája.

Ezek után fel kell tennünk a kérdést, hogy milyen tényezők segítették elő ezt a fejlődést? Melyek azok a körülmények, amelyek hozzájárultak a két fél közötti forgalom növekedéséhez? Arról van szó, hogy a nyugati hatalmak megbánták volna régi bűnüket és jóvá akarnák ezt tenni? Nem, erről szó sincs! Objektív törvények, törvényszerűségek, a kapitalista társadalom belső és külső ellentmondásai, a két rendszer gazdasági és politikai erőviszonyában bekövetkezett változások vezettek ehhez az eredményhez. A fejlődést elősegítő tényezők az alábbiak:

1. A századunkra jellemző tudományos-technikai forradalom,
2. a tőkés országok piacproblémájának kiéleződése,
3. a szocialista országok ipari színvonalának emelkedése,
4. a józan ész politikájának térhódítása a kereskedelemben.

E tényezők közül a piacproblémával bővebben szeretnék foglalkozni, a többit csak érintem.

a) A XX. században kibontakozó *tudományos és technikai forradalom* hatására többek között abban mutatkozik meg, hogy szükségszerűen a nemzetközi munkamegosztás elmélyítésére, az országok közötti szakosodásra és a specializációra vezet.

A termelőerők fejlődése, a technikai szint emelkedése szükségessé tette a nagy gazdasági egységek létrejöttét. Versenyképes vállalat alapítása csak óriási pénzüsszeggel lehetséges, mert a tőke szerves összetétele — az említett ok miatt — állandóan nő. A tudományos és technikai forradalom legújabb eredményei-

nek alkalmazása a termelésben megnöveli annak állandó tőke igényességét. Az egyre élesedő versenyharc pedig még jobban kényszerít modernizálásra. A nagygá nőtt gazdasági egységekben a termelés csak abban az esetben kifizetődő, ha áttérnek a szétaprózott termelésről a szériagyártásra. Létkérdésként merül fel, hogy maximálisan kihasználják a termelési kapacitásokat, ami csak a sorozatgyártás bevezetésével valósítható meg. Ez viszont megköveteli a belső és külső piacok kiszélesítését. A piacok bővítése pedig másként nem lehetséges, csak ha élnek az ésszerű munkamegosztás lehetőségeivel. Nyilvánvaló, hogy egy bizonyos termék piacát csak akkor lehet szélesíteni, ha a nemzetközi munkamegosztás kereteiben kevesen állítják elő az illető terméket. (Természetesen óriási szérianagyság mellett.) Más termékekből a szükségleteket egy másik ország fedezi (az előbbi ország szükségleteit is).

A fent vázolt fejlődési tendencia jellemző az egész világ gazdaságára, fokozottabban külön a tőkés és külön a szocialista országokra. De nem szabad figyelmen kívül hagyni a kelet–nyugati viszonylatban sem, mert itt is fokozza a két tábor egymásrautalságát. Mélyíti a két fél közötti munkamegosztást, ezzel alapot nyújtva a külkereskedelmi forgalom bővítéséhez.

b) *A piacprobléma* nem új dolog a kapitalizmus történetében. Hiszen a klasszikus kapitalizmus túltermelési válságai végső soron mind erre vezethetők vissza. Amikor a termelés messze elszakadt a felvevő piac lehetőségeitől, a válság volt hivatott megoldani az ellentmondást. A válság és a depresszió nagyjából újra helyreállította az egyensúlyt, ezzel a piacprobléma is minimálisra csökkent. Az imperializmus és a kapitalizmus általános válsága annyiban hozott változást a klasszikus kapitalizmushoz képest, hogy állandósította a piacproblémát. A technika és a tudomány fejlődése megnövelte az imperializmusban a termelés kibővítésének lehetőségét, ugyanakkor azonban a megtermelt termékek realizálása egyre nagyobb nehézségekbe ütközik. A piacprobléma állandósulásában nagy szerepet játszik az a tény, hogy

1. a tőkés országokban a termelés messze meghaladja a belső piac fizetőképes keresletét,
2. az imperialista nagyhatalmak egész sor gyarmati ország felett vesztették el gazdasági és politikai uralmukat,
3. a szocialista világrendszer kialakulásával területileg is összeszűkült a kapitalista világ.

Látnunk kell azonban, hogy a területi összeszűkülés nem jelentette azt, hogy a tőkés világ kereskedelmi forgalma csökkent volna, hanem éppen ellenkezőleg; az uralmi szférák elvesztésével párhuzamosan nőtt a kereskedelmi forgalom. Ugyanakkor az is világos, hogy adott nagyságú piacterületen kell most már az egyre növekvő ipari és mezőgazdasági áruk tömegét értékesíteni. Márpedik az adott nagyságú területen osztozkodni mindig a meglevő erőviszonyok alapján lehetséges, viszont az erőviszonyok megváltozása a második világháborút követő közel két évtizedben, de különösen az utolsó tíz esztendőben rohamosan ment végbe. Ebből ered a tőkés világ egyik legfőbb és egyre súlyosbodó problémája: a piackérdés.

A tőkés országok közötti ellenétek mindig a piackérdésben csúcsosodnak ki. Az egymás közötti harc kiéleződését csak fokozza az, hogy a háborúban legyőzött imperialista hatalmak gazdasága a vártnál gyorsabban helyreállt s a vártnál erősebb partnerek váltak belőlük.

Az erőltolódást jól tükrözi a fő tőkés exportőr államok százalékos
részesedésének alakulása a tőkés világ kivitelében.¹²

O r s z á g	1937	1947	1957	1960
USA	14,2	32,5	20,9	18,1
Nyugat-Európa	42,9	28,5	41,4	45,6
Ebből:				
NSZK	10,1*	0,5	8,7	10,2
Anglia	11,2	9,8	9,3	8,9
Franciaország	4,1	4,0	5,1	6,1
Olaszország	2,4	1,4	2,6	3,3
Japán	5,1	0,4	2,9	3,6
Kanada	4,4	6,0	5,2	5,0

*Egész Németország.

A táblázat adatai alapján a következő erőltolódásokról, változásokról kell beszélni: a második világháború után legszembetűnőbb az NSZK előretörése mind az ipari termelés, mind pedig a kivitel tekintetében. Azzal pedig, hogy maga mögött utasította Angliát, Nyugat-Európa legfőbb exportnagyhatalmává vált. Az USA vezető szerepe 1947-hez képest nagyon gyors csökkenést mutat. Míg 1947-ben a nyugat-európai országok csak kb. a háromnegyedét exportálták az USA exportvolumenének, addig 1960-ban az előbbieket ugrásszerűen növelték részesedésüket s több mint kétszeresét exportálták az USA kiviteli keretének.

Joggal állapítja meg a Moszkvai Nyilatkozat, hogy „A kapitalizmus fejlődésének egyenlőtlensége miatt folyamatosan változnak az imperialista államok közti erőviszonyok. Minél jobban szűkül az imperialista uralom területe, annál élesebben jelentkeznek az ellentétek az imperialista hatalmak között. Rendkívül kiéleződött a piacprobléma.” [13].

Különösen elkeseredett és éles harc folyik a tőkés világpiacon a mezőgazdasági áruk értékesítési lehetőségeiért. A tőkés mezőgazdaságnak égető és megoldatlan problémája az állandósult túltermelés. Ismeretese az USA azon intézkedései, amelyekkel a mezőgazdasági túltermelést próbálja megoldani. Súlyosbítja a helyzetet, hogy a túltermelés az utóbbi években a növénytermelésről áttért az állattenyésztésre is. Itt önkéntelenül is azokra a csatározásokra kell gondolnunk, amelyek az elmúlt évben az Egyesült Államok és a Közös Piac között folytak le. A közgazdasági irodalomba „baromfi-háború” néven bevo-nult harcnak is fő indító oka az Egyesült Államok egyre súlyosbodó értékesítési problémája volt.

Végül a piacprobléma rendkívüli kiélezettségének egyik fontos tényezője a gazdasági integrációs szervezetek megalakítása. A gazdasági integrációs szervezetek létrehozásával keresnek megoldást a piacproblémára. Csakhogy az új államközi szövetségek nem szüntetik meg az egyes országok és országcsoportok közötti konkurrenciaharcot. Az így létrejött szövetségek a valóságban ugyanis a tőkés világpiac újrafelosztásának új formái. Míhelyt megváltoznak az erőviszonyok, amelyek alapján a szervezetek létrejöttek, érdekösszeütközésre kerül sor. Igen bonyolult feladat lenne az ellentétek szálait kibogozni, ezért csupán a gyakran emlegetett Közös Piac alapvető belső ellentétére, Franciaország és

Németország ellentétére utalok. Franciaország éghajlata, talaja alkalmas mezőgazdasági termékek előállítására, ezért De Gaulle minden erejét arra összpontosítja, hogy Franciaország a Közös Piac „kenyér-kosarává” váljon. Nyugat-Németország viszont nem óhajt — legalábbis egyelőre — lemondani a hagyományos dél-amerikai kereskedelmi kapcsolatairól, mert Argentína, Brazília csak akkor hajlandó és képes az NSZK ipari termékeit átvenni, ha ezekért mezőgazdasági termékekkel fizethet.

A piacprobléma éleződése arra készíti a vezető tőkés gazdasági köröket, hogy mind élénkebb figyelemmel kísérik a stabil piacot jelentő kelet—nyugati kereskedelmet.

c) Szerepet játszik a kelet—nyugati kereskedelem bővülésében az egyes *szocialista országok ipari színvonalának emelkedése*. Bár a szocialista országok exportjában az ipar részaránya viszonylag alacsony szinten mozog, mégsem hanyagolható el az a tény, hogy a szocialista világrendszer néhány fontos gépipari termék gyártásában világszínvonalra emelkedett. (Mi főleg mezőgazdasági termékekkel szerepelünk a nyugati piacon.) Ilyen körülmények között aztán megnőtt a tőkés országok érdeklődése a szocialista világpiac iránt.

d) Már Lenin utalt arra, hogy a tőkés országok részéről kettős tendencia nyilvánul meg a szocialista országok felé. Egyrészt az a fékevesztett düh, amelynek képviselői még a nukleáris háborútól sem riadnak vissza azért, hogy a szocializmust eltöröljék a föld színéről. Másrészt pedig a szocializmussal együttműködni kívánó törekvések. Ezt a nézetet valló üzleti körök természetesen nem a szocializmussal szemben érzett szimpátiájuk által vezéreltetnek, hanem a szocialista országokkal folytatott kereskedelem konkrét *gazdasági előnyei* kecsegtetik őket. A szocialista országok felé való közeledés jellemző az olasz, a japán és egy egész sor európai ország gazdaságpolitikájára. Igen jellemző egy tekintélyes japán gazdasági lapnak, a The Oriental Economist-nak az 1961 novemberi számában megfogalmazott álláspontja: „Figyelembe kell venni, hogy a Szovjetunió erőteljesen fejleszteni kívánja Szibériát, amely ily módon a japán termékek hatalmas piacává válhat... országunk földrajzilag igen előnyös helyzetben van és Szibéria fejlesztési programja következtében a kereslet gépekben és ipari felszerelésekben óriási lesz.” Majd így folytatja: „Kizárólagosan gazdasági szempontból egy olyan óriási és stabil piac, mint a Szovjetunió, amely mentes a gazdasági ciklusok ingadozásaitól, igen vonzó.” [14]. E kijelentések szellemében jártak el a japán cégek, amikor 1963-ban az amerikai nyomás ellenére is vállalták, hogy továbbra is szállítják a nagytömegű vezetékcsőket a Szovjetunióba. Heves ellenállási mozgalom fejlődött ki a washingtoni döntés ellen, ami érthető is, hiszen a japán acélipar már néhány éve kapacitáskihasználtsággal küzd. Figyelemre méltó, hogy az amerikaiaktól rendkívül mértékben függő japán cégek sem hajlandók az amerikaiak által meghirdetett kereskedelem-politikát folytatni.

Hasonló törekvéseket figyelhetünk meg Anglia részéről is. A nemrégiben Moszkvában járt angol kereskedelmi delegáció vezetője kijelentette, hogy a Kelttel kapcsolatos kereskedelem fejlődése előtt ragyogó perspektívákat lát. Anglia ilyen irányú állásfoglalását mutatják azok a tárgyalások is, amelyek az utóbbi időben Anglia és az USA között folynak. E tárgyalások központi problémája, hogy miként lehet elősegíteni a kelet—nyugati kereskedelem fejlődését. Az Egyesült Államok mereven ragaszkodik ahhoz, hogy a kereskedelmi hitel időtartamát ne terjesszék ki hosszabb időszakra. Anglia viszont — éppen

a Szovjetunióval kapcsolatos kereskedelem bővítése érdekében — mindent megtesz, hogy az eladási feltételek könnyítésével növelje a forgalmát. „Félő”, hogy Angliának ez a lépése kiterjed a más szocialista országokkal lebonyolított kereskedelmére is.

Az eddig tárgyalt anyagból kitűnik, hogy a kelet–nyugati kereskedelem fejlődése rohamos volt, gyorsabban növekedett, mint a tőkés országok egymás közötti kereskedelme. A helyzet reális értékelése érdekében hangsúlyozni kell, hogy ez a gyors fejlődés csak a kelet–nyugati kereskedelem törvényszerűségeit és lehetőségeit mutatja. Ha azonban az abszolút számokat nézzük, azt kell megállapítanunk, hogy a fejlett tőkés és a szocialista országok közötti kereskedelem még csak a kezdet kezdetén áll. Sok még a tennivaló, különösen a hidegháborús koncepció utóhatásainak felszámolása területén. De nézzük a számokat, amelyek egyben rámutatnak az egész kelet–nyugati kereskedelem problematikus voltára!

Jelenleg a fejlett tőkés és a szocialista országok ipari termelése a világ ipari termelésének kb. 80%-át adja. Míg e két országcsoport közötti kereskedelem a világkereskedelemnek csak kb. 4%-át teszi ki. 1960-ban a tőkés országok egymás közötti forgalma kb. 200 milliárd dollár, míg a kelet–nyugati kereskedelem volumene 5,4 milliárd dollár volt [15]. A két-két szám szembeállítására nem igényel kommentárt. Mindenki előtt világos, hogy ez nem felel meg a lehetőségeknek. Ez az aránytalanság jelenti a kelet–nyugati kereskedelemben a problémát, mert a kereskedelem jelenlegi szintje sem haladja meg a 6 milliárd dollárt. Szocialista közgazdászok számítása szerint a kelet–nyugati kereskedelem értéke elérhetné a 10–12 milliárd dolláros értéket, mert a lehetőségek adottak lennének. A nyugati hivatalos gazdaságpolitika álláspontja szerint kereskedelmükben a szocialista országok részesedése nem haladhatja meg a 4%-ot, mert ez már olyan függőséget eredményezne, amely elviselhetetlen lenne számukra.

Még jobban eltorzul a kelet–nyugati kereskedelem, ha a szovjet–amerikai viszonylatban vizsgáljuk. Ez abszolút értékét tekintve megegyezik a Szovjetunió és Norvégia kereskedelmével.

Tőkés részről próbálják is gazdasági okokkal megmagyarázni ezt a kirívó aránytalanságot. Nekünk éppen ellenkező a véleményünk: a kelet–nyugati kereskedelem ilyen alacsony voltának semmiféle gazdasági indoklását nem lehet adni, mert a gazdasági okok éppen a fejlesztés irányába hatnak (pl. nemzetközi munkamegosztás, sorozatgyártás stb.). Szerintünk ez a kérdés mindig mint politikai kérdés merül fel, csak politikai okokkal lehet kapcsolatba hozni.

A teljesség igénye nélkül vizsgáljunk meg néhány vélt, vagy valóságos akadályt azok közül, amelyeket a burzsoá gazdasági sajtó, vezető gazdasági és politikai körök emlegetnek és amelyekben felelőssé tesznek bennünket a keleti kereskedelmük elégtelen volumenéért.

A külkereskedelem állami monopóliuma és a tervgazdálkodás

Nyugati részről gyakran emlegetett érv, hogy a kelet–nyugati kereskedelem ezért nem fejlődhet egészségesen, mert az állami tervgazdálkodás, ezen belül a külkereskedelem tervezése nem nyújt megfelelő piaci lehetőségeket Nyugat számára. A szocialista országokban a külkereskedelmi monopólium miatt

megszűntek a nemzetközi kereskedelem általánosan érvényes formái, nem érvényesül az ún. „szabad piac” feltétele. Addig nem is várható — szerintük — nagyobb változás, amíg ezen akadályozó tényezők hatnak. Kétségtelen tény, hogy a két rendszer eltérő viszonyaiból adódnak nehézségek a kereskedelem fejlesztése területén, de ezeket meg lehet oldani anélkül, hogy az egyes országok gazdasági berendezkedését megváltoztatnánk. (Mint ahogy a gyakorlat azt be is bizonyította.) A nyugati országok vezető gazdasági és kereskedő körei régen megtalálták már az együttműködés különböző módjait és lehetőségeit a külkereskedelmi monopólium alapján dolgozó vállalatokkal. A tervgazdálkodás és a külkereskedelmi monopólium előnyeinek felismerése ugyanis érdeklődésüket a szocialista világpiac felé fordítja. A valóságban a tervgazdálkodás és a külkereskedelmi monopólium stabilizáló tényezőként szerepel a kelet–nyugati kereskedelemben.

A nem szubjektív elhatározásokból és kívánságokból kiinduló, hanem objektív, közgazdaságilag és tudományosan kidolgozott népgazdasági terv biztos alapot ad a külkereskedelem tevékenységének, biztos áruelhelyezési és vásárlási lehetőséget nyújt a tőkés országok kereskedői számára. A külkereskedelmi monopólium nem köti meg az egyes vállalatokat. A terv keretein belül ugyanis a vállalatok maguk döntenek az egyes kötésekkel illetően, s maguk kötnék üzleteket a külföldi cégekkel. Természetesen a kötéseknel figyelembe veszik az államközi megállapodások kontingenseit, a beszerzés, illetve az értékesítés feltételeit (ár, minőség, fizetési feltétel, szállítási határidő stb.), valamint a fizetési mérleg várható alakulását. Olyan kötelező előírás nincs, amely a vállalatot arra kötelezné, hogy valamely árut annak minőségi, ár-, fizetési és szállítási feltételeitől függetlenül egyik vagy másik meghatározott viszonylatban értékesítsen vagy szerezzen be.

A hagyományos áruszerkezet megváltozása

A polgári közgazdászok körében elég sűrűn hangoztatott érv, hogy a kelet–nyugati kereskedelem bővülésének egyik fő akadálya annak a hagyományos áruszerkezetnek a megváltozása, amely a háború előtti kereskedelmet jellemezte a jelenlegi szocialista és a kapitalista országok között. Ismeretes, hogy a jelzett időszakban a jelenlegi szocialista országok a nyugati piacon döntően mezőgazdasági- és élelmiszercikkkel szerepeltek, importjuk pedig főleg gépi berendezésekből, ipari készárukból állt. Most viszont már nem szállítanak olyan mértékben nyersanyagokat és élelmiszercikkeket, s nem vásárolnak a korábbi mértékben ipari készárukat. Ebből azt a következtetést vonják le, hogy ezért nem fejlődhet egészségesen a kelet–nyugati kereskedelem. Ez az állításuk is könnyen cáfolható.

A kelet–nyugati kereskedelem áruszerkezetének ilyen irányú eltolódása nem egyedülálló jelensége a világkereskedelemben. Tény, hogy a kapitalista fejlődés kezdeti szakaszán, sőt az imperializmusban is a nemzetközi munkamegosztást az jellemezte, hogy a fejlett ipari országok ipari készárukat szállítottak az iparilag fejletlenebb országokba, míg az utóbbiak nyersanyaggal és élelmiszerekkel szerepeltek a világkereskedelemben. Ennek megfelelően történt az országok csoportosítása gyarmattartókra és gyarmatokra, valamint fejlettekre és fejletlenekre.

A második világháború után mélyreható változás állt be a világkereskedelemsztruktúrájában. A változás jól érzékelhető a következő statisztikai összeállításban.

Árucsoportok részesedése a világexportban¹⁶
(%-ban)

Árucsoport	1913	1953
Mezőgazdasági eredetű nyersanyagok	22,2	14,6
Élelmiszerek	25,1	21,6
Ásványi eredetű nyersanyagok	14,7	19,8
Élelmiszerek és nyers- anyagok együtt	62,0	56,0
Ipari készáruk	38,0	44,0

A táblázatból kitűnik, hogy mezőgazdasági cikkek, élelmiszerek, nyersanyagok részesedése a nemzetközi kereskedelemben csökken. Ez a csökkenési tendencia az utóbbi időben egyre gyorsabb ütemű. A világkereskedelem egészén belül rohamosan növekszik az ipari áruk részesedése.

Ilyen általános fejlődési tendenciák árnyékában próbálják a kelet–nyugati kereskedelem akadályaként feltüntetni az áruszerkezet megváltozását. Nem kell különösebben mély elemzőkészség, hogy rámutassunk ezen állítás fonákosságaira. Ugyanaz az áruösszetétel változás végbemegy az egész világon s a világkereskedelem egészében véve mégis fejlődést mutat, akkor nem lehet akadályozó tényező a Kelettel kapcsolatos kereskedelemben sem. Inkább arról van szó, hogy az európai fejlett tőkés országok különböző intézkedéseikkel, diszkriminatív blokkalakítási politikájukkal elzárják az utat a szocialista országok ipari készáruai elől, továbbra is fenn akarják tartani a kolonializmus idejéből jól ismert gazdasági kapcsolataikat.

A gazdasági autarkia

A burzsoá gazdasági lapok a kelet–nyugati kereskedelem kibővülése ellenható tényezőként hivatkoznak a gazdasági autarkiára. Arra, hogy a szocialista országok egyenként is, de az egész szocialista világrendszer tekintetében önállóságra rendezkednek be. Fel kívánják számolni gazdasági kapcsolataikat a tőkés országokkal, s a gazdálkodás ilyen állami rendszerében eleve nem lehet helye az „igazi” kereskedelemnek. S ebből azt a következtetést vonják le, hogy legjobb tehát, ha tőkés országok és kereskedők lehetőleg távolmaradnak a szocialista üzletektől, ha távortartják magukat a keleti kereskedelemről.

Valóban felfedezhetők ilyen autarkias gazdaságfejlesztési törekvések az egyes szocialista országokban. A felszabadulás utáni években, de különösen az első öt éves tervben találhatunk ilyen tendenciákat hazánk iparosításában. E törekvések káros hatásáról mindenki meggyőződött. Párhuzamos kapacitások,

a rendelkezésre álló erőforrások nem kellő kihasználása, gazdaságilag nem kellően megalapozott beruházások jelezték a helytelen utat. A hibák felismerése után hazánkban is megtették a kellő intézkedéseket azok felszámolására.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk — a hidegháború és az embargólisták híveinek sem szabad megfeledkezniük — arról, hogy az autarkias törekvések éppen abban az időben jelentkeztek az egyes szocialista országokban, amikor az embargós politika a legmagasabbra hágott. Nem véletlen, hogy az 1950-es évek elején találunk ilyen autarkias törekvéseket a szocialista országok iparfejlesztésében. Kényszerítve voltunk rá, mert a gazdasági kapcsolatok teljes felszámolásával fenyegetett bennünket az embargós politika. Mindez természetesen nem lehet mentség számunkra, mert ha a szocialista tábor egésze tekintetében indokolt is volt az autarkia, nem volt indokolható az egyes szocialista országok szempontjából.

Külön szakasz kezdetét jelentette az autarkias „érvek” terjesztésében az 1962-es moszkvai KGST tanácskozás, amely elfogadta a szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelveit. Az alapelvekről szóló nyilatkozatból közérthetően következik, hogy a szocialista országok szorosabbra akarják fűzni gazdasági együttműködésüket. Alapvető célkitűzés, hogy csökkentsük az egész termékfajták termeléséhez szükséges ráfordításokat a termelés szocialista országok közötti szakosítása és optimális koncentrálása útján. Az alapelvek jelentőséget a nyugati országok is elismerik, de felbukkannak olyan nézetek is, hogy a szocialista országok gazdasági együttműködésének ez az új szakasza a tőkés országokkal ez ideig fenntartott gazdasági kapcsolatok ellen irányulna, hogy azért fűzik szorosabbra a kapcsolataikat, mintha gazdasági életükből ki akarnák reszketni a tőkés országokat. S már kész is a végkövetkeztetés: a szocialista nemzetközi munkamegosztás általunk történő megvalósítása a kelet—nyugati kereskedelmi kapcsolatok fejlődési lehetőségeinek korlátozásához vezet. De nézzük meg, hogy indokolt-e a tőkés országok aggodalma azért, hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztás valamiféle befelé fordulást jelentene és hogy a két rendszer közötti kapcsolatok szűkülésére vezetne.

1950 és 1960 között a szocialista országok árucserforgalma a tőkés országokkal több mint háromszorosára nőtt. Az előbb említett forgalom 1961-ben pl. 19%-kal, míg a kapitalista országok egymásközötti forgalma mindössze 4%-kal nőtt. Nagymértékben nőtt a KGST országoknak a tőkés országokba irányuló gépkivitele. Ugyanígy jelentős mértékben bővült a KGST országok gépimportja is (a tőkés országokból!).

Különösen figyelemre méltó a KGST országok és az ázsiai, afrikai, latin-amerikai országok kereskedelmének a bővülése. Fontos számunkra ennek a kereskedelemnek az elemzése, mert megmutatja, hogy ott, ahol kisebbek a politikai akadályok, a kölcsönös árucserforgalom rohamos növekedésének vagyunk tanúi. Exportban ez a fejlődés 1951—1962 között több mint tízszeres, importban ugyanezen idő alatt több mint ötszörös. Részletezve:

*A KGST-országok forgalma a gyengén fejlett
országokkal¹⁷*

Év	Export (1951 = 100)	Import (1951 = 100)
1951	100	100
1953	103	61
1955	233	161
1958	430	251
1961	812	475
1962	1042	537

Jellegzetes vonás, és a Közös Piac diszkriminatív kereskedelempolitikáját mutatja, hogy amíg a KGST országok kereskedelme a tőkés országokkal egészében véve jelentősen bővült, addig a Közös Piac tagállamaival külkereskedelmünk 1961-ben csupán 4%-kal emelkedett. Ezzel szemben Angliával 13, Japánnal 37%-kal nőtt kereskedelmi forgalmunk. A tőkés országokkal folytatott kereskedelem egyáltalán nem indokolja a kelet–nyugati kereskedelem szűkülésére vonatkozó aggodalmukat.

Éppen a felsorolt tények mutatják, hogy a szocialista országok a két világrendszer közötti békés kapcsolatok kiépítésére törekuszenek. Erről az erőfeszítésről világosan tanúskodik a Moszkvában aláírt, a szocialista nemzetközi munkamegosztást fejleszteni kívánó alapelvek tartalma is. Ebben a történelmi jelentőségű dokumentumban olvashatjuk: „... a szocialista nemzetközi munkamegosztást az egész világra kiterjedő nemzetközi munkamegosztás figyelembevételével szervezzük. A szocialista országok fejlesztik gazdasági kapcsolataikat a világ minden országával, s ezzel erősítik a két társadalmi-gazdasági világrendszer békés egymás mellett élésének anyagi alapját.” [18].

Szó sincs tehát arról, hogy a szocialista világrendszer szükségképpen autarkiára vezetne, vagy ilyen célt tűzne ki. Éppen ellenkezőleg, a szocialista országok a nemzetközi munkamegosztás szélesítésével a termelőerők fejlődését kívánják elérni, ez pedig nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is teszi a gazdasági kapcsolatok bővítését, a külkereskedelem növelését évről évre minden tőkés országgal.

Bilateralizmus-multilateralizmus

A tőkés országok hivatalos gazdasági körei gyakran hangoztatják, hogy a két világrendszer közötti kereskedelem fejlődésének gátló tényezője a bilateralizmus, a kétoldalú elszámolások rendszere. A fejlett tőkés országok közötti kereskedelem általában multilaterális, ami azt jelenti, hogy egy bizonyos országban kitermelt devizát (külföldre szóló követelés) szabadon használhatják fel, bármelyik országban lehet érte vásárolni. Ha ez az elv megvalósulna a szocialista országok viszonylatában is, akkor — szerintük — az egyik legfőbb akadály hátrulna el a kelet–nyugati kereskedelem fejlődése előtt. Ebből azt a következtetést vonják le, hogy amíg mi is át nem térünk a többoldalú elszámolások rendszerére, addig a kereskedelem nem fejlődhet.

A bilaterális elszámolások az 1929–33-as években, a nagy világgazdasági válság után terjedtek el széles körben. Ez egyike volt azon eszközöknek, amelyek megakadályozták egyik vagy másik ország eladósodását. Hiszen a vásárlásoknál elsődleges szempont volt az, hogy mi az, amiért áruszállítással fizetni tudnak. A második világháború után először az Egyesült Államok lépett fel a multilateralizmus jelszavával, de a gazdasági kunjunktúra lehetővé tette, hogy az európai tőkés országok is áttérjenek erre a rendszerre. A multilateralizmus bevezetése előtt nagyarányú kereskedelmi liberalizáció ment végbe. A szocialista országok áruival szemben pedig nemhogy liberalizációt, hanem diszkriminatív politikát folytattak és folytatnak. Ma már egyre vonzóbb számukra a stabil szocialista piac, amely fontos áruehelyezési lehetőséget biztosít számukra. A multilateralizmus bevezetését sürgető törekvések mögött tehát az a cél húzódik meg, hogy a tőkés országok áruai akadálytalanul behatolhassanak a szocialista piacra, míg ezen utóbbi országok exportját gátolják. Mert ha többoldalú elszámolás keretében történik az elszámolás, könnyen elfordulhat, hogy a nálunk eladott áruk ellenértékét nem itt vásárolják el, hanem egy harmadik országban. Ez pedig az illető szocialista ország eladósodásához vezetne. A multilateralizmus bevezetése szocialista tőkés viszonylatban akkor jelentene valóban a kereskedelem fejlődését elősegítő lépést, ha mindkét tábor azonos kereskedelmi politikát folytatna.

Nem arról van szó, hogy a multilateralizmus a szocialista gazdaságtól idegen, hanem, hogy a szocialista országok közötti munkamegosztás kezdetén a bilateralizmus felelt meg legjobban a követelményeknek. Kizárta az egymás felé való eladósodás veszélyét, arra ösztönözte az országokat, hogy a kölcsönös áruforgalom növelése végett alaposabban tanulmányozzák egymás gazdaságát, kölcsönösen keressék az egymást legoptimálisabban segítő utakat a külkereskedelemben.

Most viszont már a kétoldalú elszámolási rendszer gátolja a kereskedelmi forgalom zavartalan növekedését, mert túlzott adminisztrációhoz vezet, technikailag nehézkessé teszi az elszámolásokat.

A munkamegosztás szélesedése megteremtette a többoldalú elszámolások bevezetésének lehetőségét, amit az 1963-ban hozott KGST határozat alapján realizáltak is. Az áruszállítások nyilvántartására és a fizetések lebonyolítására új szervet, a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankot hozták létre. Ennek értelmében 1964. január 1-vel a KGST országok át is tértek a multilateralizmus rendszerére.

A nyugat-európai integráció hatása a kelet–nyugati kereskedelemre

Nem lenne teljes a kelet–nyugati kereskedelemről, annak alakulásáról, azt elősegítő és akadályozó tényezőiről az eddigiekben felvázolt kép, ha nemoznánk néhány szót a nyugat-európai integrációs törekvések hatásáról. Itt különösen az Európai Gazdasági Közösséget, vagy más néven a Közös Piacot kell kiemelnünk. Természetesen ennek ellenlábasa az Európai Szabadkereskedelmi Társaság (EFTA) kereskedelemgátló hatása sem hanyagolható el, de méreteiben és diszkriminatív jellegében messze elmaradt az előző mögött.

A második világháború után Nyugat-Európa szerte kibontakozó integrációs szervezetek fékezik nemcsak a kelet–nyugati kereskedelmet, hanem a világ-

kereskedelem fejlődését is. Blokkalakítási politikájukkal darabokra szakítják a világpiacot, széleskörű diszkriminációjuk pedig fékezi a nemzetközi munkamegosztás kiszélesítését. A tőkés országoknak ez a „befeléfordulása” növeli a blokkon belüli kereskedelmi forgalmat a blokkon kívüli, vagy éppen a blokkok közötti kereskedelmi forgalom rovására. Ezzel kapcsolatban kevés köze van az igazsághoz annak az állításnak, amely szerint a blokkon belüli forgalomnövekedést kizárólag a liberalizáció hatásának igyekszik feltüntetni.

A gazdaságban a Közös Piac létrejötte előtt végbemenő strukturális változások és a tudományos-technikai forradalom egyéb következményei (optimális szérianagyság megnövekedése) a gazdasági integrációtól függetlenül megnövelte ezen országok egymás közötti külkereskedelmi forgalmát.

Utalni szeretnék azokra a nyugati aggodalmakra, amelyeket már fentebb említettem, hogy a KGST országok együttműködésének új szakasza csak hátráltató tényezőként jelentkezik a kelet–nyugati kereskedelemben, mert a szocialista országok a jövőben függetleníteni akarják gazdaságukat a tőkés gazdaságtól. Ha mélyebben megvizsgáljuk a tényeket, szembetűnik a különbség a szocialista „blokkalakítás” és a Közös Piac között. A KGST országokat egyáltalán nem lehet a kelet–nyugati kereskedelmet gátló intézkedések vádjával illetni, mert a KGST nem zárt szervezet, bármelyik ország tagja lehet. Annál nagyobb azonban a Közös Piac felelőssége ezen a területen.

Az általános helyzet jellemzésére a következőket lehet elmondani: a Közös Piac kereskedelmi forgalma a szocialista országokkal, ha szerény mértékben is, de bővülő tendenciát mutat. Ennek bizonyítéka a következő statisztikai összeállítás:

Az Európai Közös Piac tagországainak behozatala¹⁹

Megnevezés	1958	1959	1960	1961	1958	1961
	millió dollár				megoszlás %	
Összes behozatal	22946	24313	29595	32162	100,0	100,0
Az Európai Közös Piac országaiból	6790	8091	10150	11709	29,6	36,4
Az Európai Közös Piacon kívüli országokból	16156	16222	19445	20453	70,4	63,6
Az Európai Szabadkereskedelmi Övezet országaiból	3608	3895	4459	4920	15,7	15,3
Ezen belül az Egyesült Királyságból	1192	1347	1532	1755	5,2	5,5
A Brit Nemzetközösség egyéb tag-országaiból	2469	2369	2659	2650	10,8	8,2
Az európai szocialista országokból	678	824	975	1079	3,0	3,4
Az Amerikai Egyesült Államokból	2808	2651	3800	4053	12,2	12,6

Az Európai Közös Piac tagországainak kivitele²⁰

Megnevezés	1958	1959	1960	1961	1958	1961
	millió dollár				megoszlás %	
Összes kivitel	22775	25227	29729	32322	100,0	100,0
Az Európai Közös Piac országai	6864	8176	10246	11898	30,1	36,8
Az Európai Közös Piacon kívüli országok	15911	17051	19483	20424	69,9	63,2
Ebből: az Európai Szabadkereskedelmi Övezet országa	4970	5415	5509	7172	21,8	22,2
Ezen belül az Egyesült Királyság	1330	1445	1759	1812	5,8	5,6
A Brit Nemzetközösség egyéb tagországa	1498	1539	1801	1777	6,6	5,5
Az európai szocialista országok	626	712	992	1098	2,7	3,4
Az Amerikai Egyesült Államok	1664	2371	2242	2232	7,3	6,9

A statisztikai adatokból kitűnik, hogy a szocialista országok részesedése a Közös Piac külkereskedelmi forgalmából növekszik, de csökkenést mutat a más európai országokkal kapcsolatos kereskedelmi forgalom, ami a Közös Piac világkereskedelmet gátló hatását tükrözi. Kereskedelmi forgalmunk növekedése láttán nem szabad illúziókat táplálnunk, mert még nem érvényesül a maga teljességében a Közös Piac diszkriminációs politikája velünk szemben.

A következőkben vizsgáljuk meg, hogy mely területeken nyilvánul meg a Közös Piac kereskedelemgátló szerepe.

1. Mint ismeretes, a Közös Piac célkitűzései közé tartozik, hogy az egymás közötti vámsorompókat fokozatosan lebontja. Szabad tőke-, áru- és munkaerő-áramlás biztosításával az átmeneti időszak végéig — amely az eredeti számítások szerint 1970-ig tart — közös vámuniót hoz létre. A hat ország közötti vámok eltörlése *egyre növekvő diszkriminációt jelent* a kívülálló országokkal szemben. Ugyanis a Közösségen belüli vámok eltörlése jelentős mértékben rontja a Közösségen kívülálló harmadik ország áruinak versenyképességét a Közös Piacon. Ezzel a Közösségen kívüli államokkal bonyolított kereskedelmi forgalmunk egyre inkább átterelődik a tagországok egymás-közötti forgalmára.

A Közös Piac diszkriminációs intézkedései közül különösen kitűnik mezőgazdasági politikája. A mezőgazdasági rendtartás olyan eszközöket tartalmaz, amely nagyon megnehezíti a Közös Piac tagállamaiba irányuló mezőgazdasági kivitel, radikálisan csökkenti a kívülálló országok versenyképességét. Különösen élesen érinti ez azokat a szocialista országokat, amelyek kivitelében elég nagy százalékkal szerepelnek a mezőgazdasági cikkek (Bulgária, Magyarország, Lengyelország). A Közös Piac tagállamai eddig is sújtották vámokkal a Ke-

letről érkező árukat, de a jelenleg érvényben levő bonyolult agrárpiaci rendtartás, amely mennyiségi korlátozásokon, az árakba való beavatkozáson, lefőlözésen és szubvencionáláson alapul, a kívülállók számára sokkal nagyobb terhet jelent, mint eddig a vámok.

2. Az általános vámdiszkrimináción túlmenően különleges megszorításokat alkalmaz a Közös Piac a szocialista országokkal szemben.

a) A tagállamok mielőtt kétoldalú szerződéseket kötnének a szocialista országokkal, előzőleg kötelesek a szerződéstervezetet a Közös Piac Végrehajtó Bizottságával megbeszélni jóváhagyás céljából. A Végrehajtó Bizottságnak ezt a jogát a Római Szerződés 113. cikke biztosítja, amely leszögezi, hogy a tagállamok egységes eljárást kötelesek követni a kereskedelmi szerződések kötésénél, liberalizálási intézkedések bevezetésénél, exportpolitikájuk kialakításánál stb. Ez azt jelenti, hogy nem elégednek meg az agresszív „agrárpiaci rendtartásukkal”, hanem a kereskedelmi forgalmat még politikai szempontoknak is alá kívánják rendelni.

A vámdiszkrimináció mellett a nemzetközi kereskedelmet és ezen belül a szocialista országokkal való kereskedelmet az sérti legjobban, hogy megszünteti az importőrök szabad választási lehetőségét és a Közös Piac elhatárolása alapján szabja meg az import irányát.

Ilyen politikai megfontolások érvényesítését megkönnyíti a nemrégien megjelent közös-piaci rendelet is, amelynek a lényege az, hogy a kialakítandó közös kereskedelempolitika szempontjából a kívülálló országokat két csoportba sorolja. Az első csoportba azok az országok tartoznak, amelyek tagjai a GATT-nak (General Agreement on Tariffs and Trade), vagy amelyek kereskedelempolitikája a GATT alapelveken nyugszik. A másik csoportot azok az országok alkotják, amelyek nem fogadták el a GATT kereskedelempolitikáját, vagyis a szocialista országok. A rendelet értelmében a Közös Piac széleskörű liberalizációt kíván foganatosítani az első csoportba tartozó országokkal, míg a szocialista országokkal szemben továbbra is fent kívánja tartani a mennyiségi korlátozásokat, célul tűzi ki a nemzeti kontingensek globális kontingensekké alakítását. Ugyanakkor siet a határozat leszögezni, hogy a mezőgazdasági cikkekre vonatkozó szabályozás nem tartozik a hatáskörébe.

b) 1963-ban a Közös Piac rendeletet adott ki, amely újabb diszkriminatív intézkedéseket helyez kilátásba a szocialista országokkal szemben. A rendeletben kimondják, hogy az „állami rendszerű kereskedelmet” folytató országokkal a külkereskedelmüket felül kell vizsgálni. Pontos meghatározást nem ad ugyan, hogy mely országok tartoznak ebbe a kategóriába, azt sem mondja meg a határozat, hogy milyen kritériumok alapján lehet az országokat ebbe a csoportba sorolni. Nyilván itt is a szocialista országokról van szó.

A rendelet célul tűzi ki, hogy a fent említett országokkal szemben a mezőgazdasági termékekre vonatkozóan szigorúbb rendszabályokat kíván alkalmazni. Kimondja, hogy a Közös Piac ezekből az országokból származó fontosabb mezőgazdasági termékek behozatalát egyoldalúan megállapított ún. becsült összegekkel limitálja. Ez a limitmennyiség nem haladhatja meg az 1960–61. évi behozatal átlagát. Ha a behozatal meghaladja a kívánt összeget, akkor azt leállíthatják, hogy elkerüljék a behozatal emelkedése következtében beálló „piaci zavarokat”. A rendelet azt is kimondja, hogy a szocialista országokból származó behozatalra importengedélyek szükségesek, s az engedélyek bármikor visszavonhatók.

Természetesen minden országnak jogában áll belső termelésének védelme céljából ilyen és ehhez hasonló intézkedések bevezetése, azonban ebben az esetben nem erről van szó. Gazdaságilag teljesen megalapozatlan ez a védelem. Különösen indokolatlan a Közös Piac országainak féltelme attól, hogy a szocialista országok „megzavarják” piacukat, ha figyelembe vesszük a KGST országok részesedését az előbbieik külkereskedelmi forgalmában.

1961-ben nyersanyag és iparcikk importjukban a KGST országok részesedése kb. 3% volt, de egyetlen Közös Piac országban sem érte el a 6%-ot. agrárimportban a szocialista országok részesedése 5,3%, a piaci rendtartás alá vont cikkekben ez az arány 6%. Számottevő a szocialista országok részesedése a baromfiimportban 13,7%, a sertésimportban 16,5% és a tojásimportban 18%. Ebből következően elképzelhetetlen és gazdaságilag megalapozatlan az a feltevés, hogy a Keletről jövő áruk zavarokat okoznak a Közös Piac piaci-, és ármechanizmusában. Az pedig teljesen hihetetlen, hogy ennek az importnak a mértéke még külön szabályozást is indokoltá tegyen.

Az a tény, hogy a Közös Piac köré csoportosuló ellentmondások magva egyrészt az agrárpiacon rendtartásban, másrészt pedig az egyre mélyülő protekcionista kereskedelempolitikájában van, a nemzetközi gazdasági figyelmet egyre inkább rájuk irányítja. Ezek miatt éleződött ki az ellentét a Közös Piac és más európai országok, a Közös Piac és a szocialista országok, valamint a Közös Piac és a gyengén fejlett országok között.

Orvendetes, hogy a fontosabb nemzetközi gazdasági szervezetekben mind többet foglalkoznak a Közös Piac kereskedelemgátló politikájával és ebben a vonatkozásban a kelet–nyugati kereskedelem alakulásával is. Így pl. az 1963. április 18-án kezdődő Európai Gazdasági Bizottság 18. közgyűlésén igen pozitív állásfoglalások hangzottak el a kereskedelemfejlesztő bizottság beszámolójában. A vita minden résztvevője elismerte a kelet–nyugati kereskedelem gazdasági és politikai fontosságát, egyetértettek azzal a javaslattal, amely annak fejlődését elő kívánja segíteni. Abban azonban már nem volt ilyen tökéletes összhang, hogy miként lehet ezt a fejlődést elérni. Elsősorban az NSZK nem ért egyet azzal, hogy a kelet–nyugati kereskedelem problémáit az Európai Gazdasági Bizottság ülésein, vagy más átfogó nemzetközi szervekben kell megvizsgálni. Szerintük ennek egyedüli módja az, hogy kétoldalú megbeszélések alapján segítsék elő a kereskedelem fejlődését.

Ennek ellenére a 18. ülészak mégis határozatot hozott, hogy a kelet–nyugati kereskedelem kérdéseinek tanulmányozása céljából létesíteni kell egy külön szakértői bizottságot, amelynek feladata, hogy megvizsgálja a kereskedelem fejlődése előtt álló akadályokat, különös tekintettel a különböző társadalmi berendezkedésű országok közötti kereskedelem fejlődésére. Tanulmányozás tárgyává kell tenni a kelet–nyugati kereskedelmet érintő alábbi kérdéseket:

1. a vámtarifák szerepe a különböző gazdasági rendszerekhez tartozó országok kereskedelmében, valamint az ár-, pénzügyi-, adópolitika befolyása a külkereskedelemre;
2. a legnagyobb kedvezmény záradékának, valamint a megkülönböztetéstől mentes elbánásnak alkalmazása a különböző gazdasági rendszerekben;
3. az áruforgalom és a fizetési forgalom multilaterálisabb rendszerének megalkotására irányuló lehetőség.

A határozati javaslat előterjesztői: USA, Franciaország, Magyarország, Olaszország, Lengyelország, az Egyesült Királyság, Svédország, Csehszlovákia, Szovjetunió és Jugoszlávia voltak.

Feladataink a kelet–nyugati kereskedelem bővítésében

A szocialista országok is tehetnek lépéseket olyan irányban, hogy gátolják és érvénytelenítsék a tőkés országok részéről megnyilvánuló diszkriminációs kereskedelempolitikát, csökkentsék annak hatását.

Más eszközeink pedig nagymértékben elősegíthetik Nyugatra irányuló exportunk fokozását.

Ilyen eszközeink:

a) a világkereskedelem struktúrájában végbemenő változások gondosabb tanulmányozása és annak figyelembevétele exportsztruktúránk kialakításában. Szorosabb kapcsolatra van szükség az ipar és a külkereskedelem között, annak érdekében, hogy az ipar megfelelő gyorsasággal tudjon reagálni a külkereskedelem által támasztott igényekre. Mert pl. néhány cikk esetében mire jelentkeztünk vele a világpiacon, már nem volt rá kereslet, vagy megváltozott formája volt a kívánalom;

b) fokozott gondot kell fordítanunk exportunkban a korszerűségekre. Itt megint csak az átfutási idő meghosszabbodása a fő probléma. Lehet, hogy a fejlesztés időpontjában a termék megfelel a korszerűség, a modernség követelményeinek, de mire a terméket a külkereskedelem rendelkezésére bocsátanák, már mások a követelmények. Pl. a frekvenciamodulált szélessávú, mikrohullámú berendezés átfutási ideje: a fejlesztés 1959-ben kezdődött, a prototípus jóváhagyását 1966-ra, a nullszériát 1967-re, a sorozatgyártást pedig 1968-ra tervezik!

c) Kedvező hatással lesz a kelet–nyugati kereskedelem alakulására a szocialista országok gépipari szakosodása is. A jelenleg érvényben levő széles gyártmányskála elkerülhetetlenül a párhuzamosságra és ennek következtében a forgalom csökkenésére vezet. A gyártásszakosítás bővítése mind a szocialista, mind pedig a tőkés piacokon az értékesítés lehetőségeit növeli, míg a szakosítás hiánya valamennyi szocialista országot hátrányos helyzetbe juttat mindkét piacon;

d) jelentős forgalomemelkedést érhetünk el azáltal is, hogy javítjuk a külkereskedelem technikáját. Itt a piackutató munka jobb megszervezésére, hatékonyabbá tételére gondolok. Nincs kellően biztosítva még az alkatrészellátás sem, javítószolgálatunk bővítése is kívánatos volna. Nem használjuk ki eléggé a kiállítások és a nemzetközi vásárok adta lehetőségeket sem. Az utóbbi időben ugyan számottevő haladást értünk el ezen a területen, amit bizonyít az egyes vásárokon és kiállításokon kötött ügyletek száma is;

e) rugalmasabb kereskedelempolitika alkalmazásával egyensúlyozható és esetleg ki is iktatható a tőkés részről megnyilvánuló diszkrimináció. Különösen érvényes ez a Közös Piac országai felé. Ha ugyanis a Közös Piac megszorításokat alkalmaz a szocialista országokkal szemben, nekünk hasonló hatású retorziókkal kell élnünk. Ilyen eszköz Magyarország esetében pl. a kettős vámtarifarendszer, amely arra szolgál, hogy azokkal az országokkal szemben, ame-

lyek a velünk folytatott kereskedelmükben nem alkalmazzák a kereskedelem nemzetközi érvényű normáit, azokkal szemben mi magasabb vámtételeket állapítunk meg.

JEGYZETEK

- [1] E cikk részét képezi egy nagyobb terjedelmű tanulmánynak, melynek témája a különböző társadalmi berendezkedésű országok közötti kereskedelem.
- [2] Természetesen a szakaszokra való osztás a jelen esetben túlzottan mechanikus, merev, mert az, ami az egyik szakaszra jellemző, az a többi szakaszban is megtalálható elem, csak éppen nem az adja a meghatározó oldalt.
- [3] VAJDA IMRE, Nemzetközi Kereskedelem, 243.
- [4] Manchester Guardian 1954. március 23.
- [5] Le Monde, 1953. június 16.
- [6] Oest. Volkswirt, 1955. augusztus 12.
- [7] NYERGES JÁNOS, A kelet—nyugati kereskedelem időszerű kérdései.
- [8] Megjegyzem, hogy az egész szocialista táborra nézve nem áll rendelkezésemre statisztika, ezért csak a KGST országok viszonylatában tudok összehasonlítást tenni. Nagy hibát nem követünk ezzel el, mert a kelet—nyugati kereskedelem gerince az európai szocialista és a tőkés országok között bonyolódik le.
- [9] Yearbook of International Statistics, 1960. U. N. Monthly Bulletin of Statistics, 1963. június, U. N.
- [10] Yearbook of International Trade Statistics, 1960. Monthly Bulletin of Statistics, 1963. június, U. N.
- [11] VAJDA IMRE, Szocialista külkereskedelem, 392.
A tőkés országok gazdasági helyzete, 1962.
Nemzetközi külkereskedelmi statisztikák.
- [12] Monthly Bulletin of Statistics, 1961. április, U. N.
- [13] Moszkvai Nyilatkozat.
- [14] The Oriental Economist, 1961. november.
- [15] Nyerges János előadása nyomán.
- [16] GATT-jelentés 1958. (Trends in International Trade).
- [17] Yearbook of International Trade Statistics, 1963. június, U. N.
- [18] A szocialista országok gazdasági együttműködésének alapelvei.
- [19] Statisztikai Szemle, 1963. február.
- [20] Uo.

ФОРМИРОВАНИЕ ВОСТОЧНО-ЗАПАДНОЙ ТОРГОВЛИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ОБЩЕГО РЫНКА

Ф. Вудах

В этой статье автор дает краткий обзор истории восточно-западной торговли. Показываются те факторы, которые начиная с 1953 года приводят к расширению торгового оборота между двумя сторонами. Статья подробно занимается проблемой ухудшения положения на рынке. Она устанавливает, что положение современной торговли не соответствует требованиям. В связи с этим она опровергает те утверждения, при помощи которых буржуазная пресса обвиняет нас в неудовлетворительном результате торгового оборота. Автор приходит к окончательному выводу, что низкий уровень торговли между Востоком и Западом нельзя объяснить хозяйственными причинами. Вопрос надо ставить в политическом аспекте.

Вторая глава статьи занимается влиянием западно-европейских интеграционных стремлений. Она указывает те главные территории, где Общий рынок для восточно-западной торговли ограничивается.

DIE GESTALTUNG DES HANDELS ZWISCHEN OST UND WEST, MIT BESONDERER RÜCKSICHT AUF DAS ZUSTANDEKOMMEN DES GEMEINSAMEN MARKTES

Von

F. Vidács

Verfasser gibt einen kurzen Überblick der Entwicklung des Handels zwischen Ost und West. Es werden die Faktoren aufgezeigt, die seit 1953 zur Erweiterung des Handels zwischen den beiden Parteien führten; von diesen wird das immer schwieriger werdende Marktproblem ausführlich behandelt. Es wird festgestellt, dass die gegenwärtige Lage des Handels den Anforderungen nicht entspricht. Diesbezüglich werden die Ansichten widerlegt, die in der Bourgeoispresse das ungenügende Volumen des Handelsverkehrs dem östlichen Partner zu Lasten legen. Es wird die Schlussfolgerung gezogen, dass der niedrige Stand des Handels zwischen Ost und West durch wirtschaftliche Gründe nicht zu erklären ist. Die Frage taucht immer als politisches Problem auf.

Der zweite Abschnitt des Aufsatzes befasst sich mit den Wirkungen der westeuropäischen Integrationsbestrebungen. Es werden die wichtigsten Gebiete aufgeführt, auf denen der Gemeinsame Markt dem Handel zwischen Ost und West Schranken zu setzen sucht.

II. NYELV ÉS IRODALOM

A KALOCSAI KÖTELESEK MAGYAR SZAKSZÓKINCSENEK KIALAKULÁSA

Írta: BÉKÉSI IMRE

A mesterségek szókincsének nyelvészeti elemzésére néhány hivatott kutatón kívül [1] eddig kevés gyűjtő vállalkozott, pedig ez a terület a nyelvtudomány számára még sok értékes tanulságot rejt [2], s a már felismert összefüggések is további részletezésre várnak. Az utóbbiak közé tartozik a mesterségek német eredetű szókincsének magyarosodási folyamata is. Ez a jelenség a kalocsai kötelesek szaknyelvében már a gyűjtés kezdetén szembetűnt [3]. Adatközlőim közül [4] az idős mesterek a legtöbb szerszámot és munkamozzanatot németül is meg tudták nevezni: *Hanf, Werg, Hechel, Spinnen* stb., a fiatalok viszont, akik pedig velük együtt is dolgoztak, de egyébként nem hallottak német beszédet, nem vették át tőlük e szavakat, s magyarul mondják: *kender, kóc, gereben, fonás*. Amit mégis eltanultak, az ma már a magyar kiejtéshez hasonult alak, s ők ezek közül nem egyet magyar szónak vélnek: *henger, masni, zsinór, sír, ler* stb. E határozott tendencia, a köteles szókincs így folyó magyarosodása más mesterségek szaknyelve számára is tanulságos következtetést adhat, ezért érdemes részletesen tanulmányozni [5]. Az elemzés előtt azonban szükséges néhány szóval megvilágítani, hogy a német szakszók mikor kerültek e mesterség szókincsébe.

Annak ellenére, hogy az első ismert magyarországi kötélverő céh 1376-ban az erdélyi szászoknál alakult [6], s a kötelesek alapszókincsébe tartozó *istráng* és *zsinór* még középkori német jövevényszó [7], kötélkészítéssel nemcsak a német, hanem a magyar lakosság is foglalkozott.

Már a XV. században számos magyar kötélverő céh működött az országban [8], és ők látták el a magyar állattartók szükségletét. Ezért szókincsük is magyar volt. Ilyenek ma is a *fon, fonál, fűz, háló, ín, kerék, köt, kötél, kötélverő, kötőfék, nyű, nyűg, sodor, szál* és *sző* szavaink, ezenkívül felhasználták a köznyelvben meglévő szláv *gereben, kóc* és a török eredetű *kender, tiló* jövevényszókat is. A magyar kötélverő szókincs a mesterség jellegének változásával párhuzamosan akkor németesedett el, amikor az ősi, néhol háziiparszerű kötélverés a meginduló kapitalista fejlődés sodrában termelékeny, modern kötélgártássá fejlődött. Így történt ez a legtöbb mesterségben. FÁBIÁN PÁL a reformkor gazdasági nyelvéről írt tanulmányában [9] elemzi a debreceni csizmadiaák szakszókincsét, s a német műszavakról kimutatja, hogy valamennyi friss jövevényszó. „A legvalószínűbb — írja —, hogy az idézett szavak a szabadságharc utáni iparfejlődés korában, a céhszervezet felbomlásával egyidejűleg kerültek be nyelvünkbe: a betóduló német iparosok magukkal hozták nemcsak az új munkamódszert, hanem ennek műszavait is.” A kötelesmester-

ségben is ekkor, a XIX. század második felében gyökerezett meg a máig föllelhető német szóanyag. Így a mai mesterség szaknyelvét ebben a mintegy százéves, német szókincsűből magyarra fejlődő folyamatban kell tekintenünk. Az elemzés legcélszerűbb módja, ha a mesterség mai szókincsét összehasonlítjuk az e téren egyedülálló munkával, FRECSKAY JÁNOS 1912-ben megjelent *Mesterségek Szótárával*, amely az említett folyamat középső szakaszának nyelvi anyagát tartalmazza.

FRECSKAY 50 mesterség szókincsét magyar–német és német–magyar szótárban egymás megfelelőiként tüntette fel. Hogy a magyar anyag egyenlő értékű lehessen a némettel, ahhoz a széles körű gyűjtés mellett akkor még a szerző szóalkotására is szükség volt: „Egyes egyedül a csizmadiaság vagy vargaság az, mely hat-nyolcz vidékről került gyűjtésből leírható minden részemről eszközrendő hozzájárulás nélkül. És ez a hozzájárulásom, jobban mondva kiegészítem fölvállalt föladatomnak legnehezebb s nagy felelősséggel járó része” – írta még a szótár készítése első szakaszában, 1885-ben [10]. Az elkészült munka bevezetőjében fel is sorolta a maga alkotta, vagy általa új vonatkozásban szerepeltetett mesterszókát [11]. A kalocsai kötelesek mai szókincsével való összevetés után azonban kérdéses, hogy csupán a feltüntetett *sorol*, *eregető*, *mászó*, *csuszko*, *ficzere*, *vonszás*, *kopoz*, *kopzó* szavak fűződnek-e FRECSKAY nevéhez.

A két gyűjtemény szótári bemutatása helyett itt csupán a jellemző számadatokat közlöm. FRECSKAY a mesterségek összefoglalt szótárában németül és magyarul 177 kötélgyártó szakszót sorol fel. A kalocsai gyűjtemény 363-at tartalmaz. Ez utóbbi bővült az árufajták leírásával, melyeket FRECSKAY nem gyűjtött össze, s a német eredetű, magyar kiejtésűvé hasonult szavakkal, amelyeket FRECSKAY mint „ferdített” [12] alakokat szándékosan föl sem vett. Kevesebb viszont a század eleje óta kiveszett munkafolyamatok, eszközök megnevezéseivel, valamint a német mesterszók zömével, amelyek az idős kötelesekkel együtt haltak el.

A *Mesterségek Szótárában* lévő 177 köteles szakszóból 1964-ben a kalocsai kötelesek már csak az alábbi tízet használják, de azóta már hangtanilag hasonult alakban [13]: *börtli* (Bärtel) ’rövid szálú kender, gerebenezéskor a másodszori lehúzással választják ki: *második szál*; *flok* (Pflock) ’kb. 15 cm-es sima bot, két fonál összeeresztésekor a lert helyettesíti; *henger* (Hänger) ’egy rövid fémcsőben forgó acélhorog, amely forgásával a zsinór felesleges sodrát kiengedi; *hengerstangli* vagy *stangli* (Hängerstange) ’a hengert tartó állvány-szerkezet; *istráng* (Strang) ’csülökkel ellátott erős kötél, amivel a terhet húzza a ló; *klíder* (Glieð) ’10–12 cm-es erős drótból készített vashorog, szálazáskor használják a szálazógép merev, vastag kampóinak meghosszabbítására; *lér* (Lehre) ’fából esztergályozott, kúp alakú szerszám, a zsinórozás és a szálazás nélkülözhetetlen eszköze; *licni* (Litze) ’ág, szálazáskor így nevezik a zsinórokat, amikből a kötelek sodorják; *sticni* (Stützen) ’a hosszú fonalakat fonás, zsinórozás közben alátámasztó, gereblyére emlékeztető eszköz; *sír* (Geschirr) ’szálazógép’. Felismerik még a következő német szakszókat is, de helyettük már minden esetben magyar szót használnak: *haspli* (Haspel) ’tekerő, lécekből készített, hasáb alakú, tengelyen forgatható faváz; *hintrágli* (Hinterrad) ’hátsókerék, a hengertartót megelőző régi szerszám; *masnogli* (Maschennagel) ’csülkölő, ökörszarvból csiszolt szúrószerszám; *sorc* (Schürze) ’fonókötény, a köteles derekára kötött kendertartó kötény; *spiccol* (ausspitzen) ’hegyez,

elvékonyít, a fonál vagy zsinór végéből kendert vesz el'; *spinrad* (Spinnrad) 'fonókerék'.

A kalocsai kötelesek német eredetű szakszókincsébe tartozik még az alábbi 28 szó is, amelyeknek nemcsak jelenlegi hasonult változata, hanem eredeti német alakja sem szerepel a *Mesterségek Szótárában*: *abstukkót* vagy *stukkót* kötél 'vastag, erős, 64 fonálból készített kötél'; *berájból* vagy *rájbol* 'kötelek, zsinórok végét kézzel befon'; *cigli* 'bél, durva kóc vagy jutfonál, amelyet színkenderrel borítanak be'; *drőzni* 'tömítőkötel, laza kócfonalakból készített kötél'; *flak fonál* 'közönséges fonál, szokásos sodrású fonál'; *flektolás* 'kötés, annak a kézimunkamódnak a megnevezése, melynek során háromágú zsinórok-ból kötőfékfejeket, nyaklókat kötnek'; *flektolt kötőfék* 'az előbbi módon készült kötőfékfajta'; *fuxolás* 'összeerősítés, a kötélvégek kézzel és csülkölővel történő összeerősítése'; *gurtni* 'heveder'; *karabíner* 'rugós kapocs'; *klangol* 'hurkol, a fonópálcára vagy a fonóhorogra hurkolja a fonalat'; *knift* 'kötőhorog', erős vashorog, a kézimunka szerszáma'; *kunsaft* 'vevő'; *leifolni fonál* 'puha fonál, a hosszú kötelekhez készülő, átlagosnál lazább sodrású fonál'; *leng* 'a fonál hosszegysége'; *políroz* 'simít, lesimít, a vékony zsinórokat enyves vízzel lesimítja'; *presszol* 'dörzsöl, az elkészült zsinór, kötél felszínéről a kiálló pozdorjavégeket ledörzsöli'; *slenkóc* 'a gerebenezés közben elhullott pozdorjás, szemetes, használhatatlan kóc'; *span* 'borítófa, 12–15 cm hosszúságú, 2–3 cm átmérőjű, hosszában elfelezett fahenger'; *spinflek* 'fonószűr'; *sprőd fonál* 'az átlagosnál keményebb fonál'; *siekeni* 'fonópálca, kb. 1 méter magasságú, 2 cm átmérőjű sima bot'; *stircöl* 'kelevézt zsinóroz'; *suke* 'hosszmértékegység, az öl egyhatoda'; *szálvogni* 'szalazókocsi, gerendákból összeállított, két keréken gördülő szerkezet'; *tikni* 'szabályos vastagodás a fonálon, zsinóron'; *vikli* 'tekerics, a fonásra előkészített kóc formája'.

A felsorolt német mesterszók mellett többnyire megtaláltuk a magyar változatot is. Keverve használják őket, azonban megfigyelhető, hogy a német szavak egyre inkább a mesterek passzív szókincsébe szorulnak, kivéve azok, amelyek idegen eredete évszázadok alatt elhomályosult: *istráng*, *zsinór*; vagy hangtanilag hasonult alakjuk miatt már nem érzik őket idegennek: *henger*, *lér*, *flok*, *masni*, *sír*, *span* stb. Mivel FRECSKAY Kalocsáról nem gyűjtött mesterszokat, nem tudjuk, hogy a kalocsai kötelesek szókincsében a század elején milyen arányban voltak a német és a magyar szavak. Lényegesen nem különbözhettek az általános köteles szókincstől, mert a forrásul szolgáló mesterek mindegyike járt az országot segéd korában, s csak több-kevesebb vándorlás után tért haza, vagy telepedett meg Kalocsán. Tény az, hogy a mai szókincsükben csupán az előzőekben ismertetett 49 német eredetű szó található. Képzett vagy összetételben szereplő alakjaikkal együtt (pl. *flektol*, *flektolt kötőfék*, *flektolt fej*, *flektolt nyakló*) a szakszókincs egyhatedét alkotják. Az arány a FRECSKAY-szótárban lévő azonossághoz viszonyítva kétségtelen magyarosodási folyamatot mutat.

Ha a megmaradt német mesterszók jelentését nézzük, a többségük valamilyen szerszámot, eszközt nevez meg: *flok*, *henger*, *hengerstangli*, *klíder*, *lér*, *sticni*, *sír*, *spinflek*, *stekni* stb., s ezeknél kevesebb utal munkamozzanatra: *flektol*, *klangol*, *rájbol*, *stircöl* stb. Feltűnő, hogy a köteles szókincs jelentős részét alkotó árunevek közül csupán egy, a *flektolt* (kötőfék) van közöttük. Feltehető, hogy az árunevek, mint a környék lakosságával való kapcsolat szá-

mukra legfontosabb eszközeinek nevei, éppen a lakosság hatására maradtak meg eredeti alakjukban, illetve alakultak magyarrá.

A magyar nyelvű szókincs kialakulásának folyamatában külön figyelmet érdemelnek azok a szavak, amelyeknek csupán a magyar változata honosodott meg Kalocsán, s a *Mesterségek Szótárában* feltüntetett német megfelelőjük teljesen ismeretlen: *fölráz* (aufschütteln); *horogfej* (Hakenkopf); *húzóöv* (Zugband); *kenderkóc* (Hanfwerf); *nyújtódeszka* (Reckbrett); *szakítóhorog* (Zureisspflock); *zsákkötő* (Sackband) stb. Ezek többsége eredet szerint tükörszó, alakilag pedig a jelen idejű melléknévi igenévképző és a jelöletlen összetétel alkotásmódja ismerhető fel bennük. Gondos, tudatos szóalkotás eredményének látszanak. Valószínű, hogy a szótár megjelenése után és nem előtte terjedtek el. TOLNAI VILMOS, aki a *Mesterségek Szótárát* a megérdemelt elismeréssel mutatta be a *Magyar Nyelvben* a közönségnek, a FRECSKAY által feltüntetett saját alkotású szavakat szinte figyelmen kívül hagyva így ír: „A szótörténettel foglalkozó nyelvész itt nagyon szívesen vette volna, ha e szavaknak a származása, különösen az újaknak, valami jellel, csillaggal-egyébbel meg volna különböztetve; evvel igen sok, majdani fölösleges keresést és idővesztegetést meg lehetett volna takarítani.” [14]. Hogy a gyűjtött szavak mellett mennyit alkotott FRECSKAY, külön kutatást igényelne. Ezt a gondolatot azért hangsúlyozzuk, mert a mesterségyszókincs-feldolgozások közül nem egy állapít meg lényeges eltéréseket a *Mesterségek Szótára* és saját gyűjteménye között [15], de hogy ezen eltérések esetleg FRECSKAY eddig nem hangsúlyozott nyelvújító tevékenységéből is keletkezhettek, nem említik.

A kalocsai kötelesek szókincséből nemcsak német, hanem magyar szakszók is vesztek ki. Passzív szókincsükben még fellelhető azoknak egy része, melyek a század eleje óta kihalt munkafolyamatokhoz fűződnek. Közülük elsősorban említésre méltók azok, amelyek a kender termelésével kapcsolatosak, mert a gyári kender megjelenése és az anyagkiutalás előtt a kötelesek közvetlen kapcsolatban álltak a termelőkkel. E kapcsolat csekély maradványa, hogy néha még ma is vállalnak gerebenezési munkát. A kendertermeléshez való szoros kapcsolatuk emléke: *áztatás, áztató, áztatott kender, bitó, buga, bugázás, bugagereben, érlelés, halványítás, kacor, lombozás, nyűvés*. A hálókötés emlékét őrzi a *tű, hálótű, hálókötőtű*; a szövési munkát a *borda, verőfa, lópokróc, gurtni, beveder*; régi szerszámokra emlékeztet a *hátsókerék, elsőkerék, bélkerék*, és régen készített termékekre a *paprikazsinór, repcezsínór, kévekötlél, stukkót kötlél* és a *szörkötlél*.

A német és magyar szakszók mennyiségi aránya mellett más eltérés is tapasztalható a *Mesterségek Szótárával* való összevetés során. Azonos fogalmakra Kalocsán más szakszót használnak: *barát, eresztőbot, eresztőfa* helyett *lér, újabban ágvezető; csúsztató, számár* helyett *szalazó, szalazókocsi, szálvogni; előkötő helyett kötény, fonókötény; fej, gongyola* helyett *tekercs, vikli; foncs, fonóposztó* helyett *szűr, fonószűr; kaccs, koccsa* helyett *börtli, második szál; kacská, kankerek* helyett *kapocs, klíder; eresztőszerszám, szerszám* helyett *gép, kisgép, nagygép; sír; menesztő* helyett *fonógép; sodrék, ser* helyett a fonál, zsinór *sodra; hébel* helyett *gereben*. Ezek a helyi ipar alkotásai lehetnek. FRECSKAY gyűjtése idején nem élhettek országszerte. Figyelemre méltó tényként jegyezzük meg, hogy FRECSKAY 8 elismert saját alkotású köteles szakszava közül kettő: az *eregető(karó)* és a *sorol* gyökeret eresztett Kalocsán. Alkotásmódjuk megegyezik az előzőkben ismertetett tudatos alkotásúaknak

látszó, ismeretlen helységekől származó szavakkal, s megerősíti azt a feltevést, hogy a *Mesterségek Szótára* szerzőjének magyaráító munkájában keletkeztek. Feltehető, hogy fő adatközlőmmel, KOVÁCS PÁL kötélgyártó mesterrel kerültek Kalocsára, aki segédéveit a negyvenes évek elején Vácott és Újpesten töltötte. Azonban az is elképzelhető, hogy többoldalú hatásra váltak ismertté, amint ezt TOLNAI VILMOS fentebb idézett cikkében a *Mesterségek Szótáráról* megállapította: „A gyakorlati életben már is van hatása: a műszaki szótárak és az iparosoktatás javában élnek FRECSKAY JÁNOS műnyelvével, minthogy a könyv részletei mesterségek szerint külön füzetekben már régóta közkezen forognak”.

A következőkben vizsgáljuk meg, hogy a kalocsai kötelesek szókincsük magyárosítási folyamatában milyen mértékben merítettek a köznyelvből. Szépszámmal találunk olyan, a szaknyelvben fontos szerepet betöltő szavakat, amelyeket a köznyelvvél azonos jelentésben használnak: *áztat, áztató, csínál, csomag, dörzsöl, érlel, fon, fonál, fonó, gombolyít, gyárt, halászháló, harangkötél, horog, kapocs, karika, karó, kender, kenderkóc, kenderkötél, kötél, köteles, kötélgyártó, kötény, munka, pozdorja, ruhaszáritó kötél, sátor, sátorfeszítő kötél, sátorkaró, simít, sodor, sodrás, söprű, spárga, sürit, szakít, szál, szerszám, ugrálókötél, vastag fonál, vékony fonál, vizeskanna, vizeslábas, zsinog és zsinór*. Gyakran látnak el igekötővel könyelvi igét, amivel a cselekvés befejezettségét vagy a befejezésre való törekvést fejezik ki: *beborít, becsülköl, befon, behajt, berájbol, beszálaz, fölgombolyít, fölhajt, fölráz, fölszabadít, fölszabadul, fölszed, ledörzsöl, lehúz, lesimít, széttart, szétválaszt* stb.

Hozzávetőlegesen hasonló mennyiségben jegyezhetünk fel olyan köznyelvből vett szavakat, amelyek a szakmai használatban sajátos jelentésűvé váltak: *anyag* 'nyersanyag: tilolt kender, szalagkóc'; *ág* 'szálazáskor így nevezik a zsinórokat, amelyekből a kötelet sodorják'; *anyagelőkészítés* 'gerebenezés, a tilolt kender fonásra való előkészítése'; *borítás* 'a fonás egyik módja, amikor valamilyen értéktelenebb fonalat színkenderrel befuttatnak'; *borjúfej* 'a borjúkötél fejrésze'; *csülök* 'néhány kötélfajta, pl. istráng, rudaló végére formált hurok'; *fészer* 'fonóműhely, a munka helye'; *fölbajtás* 'a szálazás menetének első szakasza'; *fűz* 'fűzőtkötőféket készít, kézimunkamód'; *gereblye* 'a gereblyéhez hasonló, de fogaival egyenesen felfelé álló fonáltartó eszköz'; *hajtó* 'az a segédmunkás, aki a különféle sodró szerkezeteket forgatja'; *kézi-munka* 'csomózással, fűzéssel, kötéssel készült kötéláru illetve készítési mód'; *kisgép* 'kisebb méretű szálazógép'; *köt* 'zsinórkötőféket készít, kézimunkamód'; *lehúz* 'gerebenez'; *marok* 'anyagmennyiséget jelölő szó, pl. egy marok kender'; *nagygép* 'vastag kötelek szálazására való erős szálazógép'; *nyújtódeszka* 'a nedves zsinórok kifeszítésére alkalmazott deszkalap'; *összeereszt* 'fonalakat vagy zsinórokat összesodor'; *sorolás* 'a gerebenezés egyik módja'; *szál* 'a kötelek minőségét jelző szó, pl. huszonnyolc szálú istráng'; *szár* 'a beszédhelyzettől független kötőfék- vagy marhakötélszár'; *szűr* 'négyzetre vágott nedvesített fonószűr, amivel a köteles a keletkező fonalat a markában szorítja'; *vasszög* '5–6 kg súlyú vaskaró, vele készítenek lyukat a földbe sátorkaró vagy fonópálca lehelyezéséhez'; *visszahajtás* 'az elkészült fonalat, kötelet egy horogra akasztva visszahajtják, hogy fonalai gömbölyűbben helyezkedjenek el'.

A köznyelvből eredő szavak között találunk olyanokat, amelyeket a köteleseken kívül a többi mesterségben is használnak. A mai kisiparosok új munkaszervezése jelentkezik az *anyagkiutalás, anyagvásárlás, KIOSZ, -gyűlés, -iroda,*

-titkár, -tagdíj, Kisiparos Újság, ipari tanuló szavakban; a termelt áruk értékesítésével kapcsolatos a piac, vásár, kirakodó vásár, marhavásár, lóvásár, állatvásár. A mesterségek általános fogalmi körébe tartoznak az iparos, mester, segéd, inas, műhely, segédidő, segédlevél, főlzabadít, főlzabadul szavak.

A köznyelvből vett szavak mennyisége a megmaradt német szakszók többszöröse. Természetes módja ez minden szaknyelv fejlődésének. A szorosabb értelemben vett kalocsai köteles szakszókban már kevesebb esetben érezhetjük ezt a természetességet, ugyanis közülük több tartozik a már említett tükörszók sorába. Tartalmilag egyrészt szerszámok, anyagok és féltermékek nevei: álladzó, bodor fonál, bontógereben, borítófa, csülkölő, eregetőkaró, fonógép, fonóhorog, fonóköteny, fonóműhely, fonóöv, fonópálca, fonószűr, fordított sodra, egyenes sodra, első szál, gombolyítófa, gyári kender, hajtózsinór, hátsókerék, horogfej, horogorsó, horogzsinog, húzózsínór, kenderfonál, kenderkóc, kerékhajtó, kócfonál, kócrázó, kócrázópálca, kötélág, kötőfékfűződeszka, kötőfékkarika, kötőfékhorog, kötőhorog, négyes gereben, nyolcas gereben, szakítóhorog, szalagkóc, orradzó, parasztkender, szálas kóc, szálazás, szálas anyag, szálazógép, szálazókocsi, száltartó, színkender, szövőtű, tisztakender, zsinórzott munka, zsinórzó állvány.

A szorosabb értelemben vett köteles szókincs másik felét a termékek neve adja. Ezek között vannak olyanok, amelyeket a kötelesek csak maguk között használnak, a termékek rövidített vagy éppen túlzottan pontos megnevezései: bálakötél, borjúfej, borjúsár, cérnaistráng, csikófej, csikósár, debreceni kötőfék, egyszerű zsinórkötőfék, fűzőttfej, fűzőttkötőfék, fűzőt nyakló, gömbölyű nyakló, halászsineg, kötött nyakló, közág, laposan fonott kötőfék, négy soros fűzőttfej, ötpáros szövöttfej, száráskötőfék, szövöttfej, szövöttkötőfék, zsinórkötőfék. A kötelesek áruinak nevét a vásárlók, elsősorban a földművesek és a fuvarosok is eltanulták. Az előző csoporthoz viszonyítva itt alakváltozatokat találunk: borjúkötél, borjúkötélfej, borjúkötélsár, csikókötőfék, csikókötőféksár, dohányzsinór, fűrészsínór, hajtósár, hámisistráng, hintakötél, istráng, kelevéz, kévekötőzsinór, kötőfék, kötőfékfej, kötőféksár, liftkötél, marhakötél, marhakötélfej, marhakötélsár, nyakló, paprikazsinór, rudalókötel, rudazókötel, szánkelevéz, szántókelevéz, szántógyeplű, szénakötél. A láncistráng és láncnyakló, mint az ipari konkurrencia termékei, a fuvarosoktól került a kötelesek szókincsébe.

Van egy-két közös szakszó a szíjgyártókkal, akik néhány azonos terméket a maguk anyagából készítenek el: álladzó, gyeplű, gyeplűsár, gyeplűsárcsat, forgós karabíner, hajtósár, hajtósárcsat, orradzó, rugós kapocs, szűgykarika. Az alábbiak bizonyára a halászok nyelvéből kerültek az ipar nyelvébe: dobóháló, dobókötel, fenékhorgzsineg, húzókötel, horgzsineg, ínzsínór, ólmos ín. A magyar nyelvű köteles szókincs felsorolását azokkal a szavakkal végezzük, amelyeknek gyakran az előtagja jelöli, hogy melyik mesterségből kerültek át: cölöpverő kötel, kútásókötel, kútkötel, csigasorkötel, falazózsínór, borleeresztőkötel, tűzolókötel.

A kötelesek szókincese 50 évi fejlődés során nagyot változott. A század elején a *Mesterségek Szótára* tanúsága szerint még több mint felét német mester-szók alkották, a kalocsai mesterek szókincsében viszont ma alig egyhatedüket találjuk meg. Ezek kisebb része hangtanilag a kiejtéshez hasonult, s a németül nem tudó kötelesek előtt magyar szónak tűnik. Az idegennek érzett alakok mel-

lett azonban a legtöbb esetben magyar szakszót is használnak, így a német szavak kiszorulása állandó folyamatban történik.

A *Mesterségek Szótárával* való összehasonlítás alapján feltehető, hogy FRECSKAY JÁNOS nem csupán a korabeli szaknyelv állapotát rögzítette, hanem magyarító szándékában jelentős nyelvújító munkát is végzett. Azonban ennek figyelembevétele mellett is azt állapíthatjuk meg, hogy a kalocsai kötelesek döntő többségében a köznyelvből merítették szakszókincsük magyar anyagát.

IRODALOM

- [1] Vö. pl. BAKOS JÓZSEF, A tokajhegyaljai régi szőlőművelés szókincse, Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve V.; NYÍRI ANTAL, A kihalt szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai. Szeged, 1948.
- [2] MÁRTON GYULA, A zilahi fazekasmesterség szakszókincse, A Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, 1956. 393.
- [3] Ez a dolgozat részlet „A kalocsai kötelesek szaknyelvének kialakulása” című készülő munkából. Az anyag gyűjtése 1955 és 1962 között történt.
- [4] Adatközlőim: Rudnai Kálmán (1873—1956), Fejes József (1888—1960), Solti Károly (1889—), Kovács Pál (1919—) és Matula Pál (1940—).
- [5] A szókincs és a helyi nyelvjárásváltozat viszonyával a (3) pont alatt feltüntetett dolgozat más fejezetében foglalkozom.
- [6] Zimmermann—Werner, Urkundenbuch der Deutschen in Siebenbürgen II, 449 című műből idézi SZÁDECZKY LAJOS Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon Bp. 1913. I, 35 és II, 7.
- [7] Vö. BÁRCZI SZÓFSZ.
- [8] Vö. SZÁDECZKY i. m. I, 46.
- [9] FÁBIÁN PÁL, A gazdasági élet nyelve. Nyelvünk a reformkorban Bp. 1955, 198.
- [10] FRECSKAY JÁNOS, A mester-szótár Nyr. XIV, 167.
- [11] FRECSKAY JÁNOS, Mesterségek Szótára Bp. 1912. Bev. XV.
- [12] FRECSKAY JÁNOS, A mester-szótár Nyr. XIV, 169.
- [13] Zárójelben feltüntetem a Mesterségek Szótárában levő alakot.
- [14] TOLNAI VILMOS, Mesterségek Szótára MNy. IX, 119.
- [15] Vö. pl. LUBY MARGIT, A kalapos mesterség szókincse Nyr. 73.; MÁRTON GYULA, A zilahi fazekasmesterség szakszókincse 1. (2).

ФОРМИРОВАНИЕ ВЕНГЕРСКОГО ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ЗАПАСА СЛОВ ВЕРЕВОЧНИКОВ В ГОРОДЕ КАЛОЧА

И. Бекеш

Как известно, и венгерские работники этих профессий заимствовали профессиональный язык немецких ремесленников — поселенцев второй половины 19. века и этим самым начинают забываться язык старых венгерских ремесленных отраслей.

С расширением венгерской промышленности и в результате обновления языка с большой силой началась венгеризация профессиональных языков. Статья показывает этот процесс по рукописному сборнику подбору в профессиональном запасе слов веревочных ремесленников города Калоча.

AUSBILDUNG DES UNGARISCHEN FACHWORTSCHATZES DER SEILER VON KALOCSA

Von

I. BÉKÉSI

Bekanntlich wurde die Fachsprache der in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts angesiedelten deutschen Gewerbetreibenden auch von den ungarischen Handwerkern der betreffenden Berufe übernommen und dadurch gelangten die Ausdrücke althergebrachter ungarischer Gewerbe in Vergessenheit. Mit der Entwicklung der ungarischen Industrie kam zufolge der Spracherneuerung auch die Reinigung der Fachsprachen kräftig in Schwung. Auf Grund einer handschriftlichen Sammlung wird dieser Vorgang in dem Fachwortschatz der Seiler von Kalocsa dargestellt.

ÍRÓI SZÓTÁR

Írta: BENKŐ LÁSZLÓ

Műfaji sajátságok

Az írói szótár több arcú műfaj. Mint egynyelvű szótár az ún. értelmező szótárak típusába tartozik, mégpedig az értelmező szótáraknak igényesebb, árnyaltabban részletező csoportjába. Tehát nem a kis Brockhaus, Larousse, Ozsegov szótárakat követi, amelyek a maguk tájékoztató funkciójának megfelelően, szűkszavúan inkább csak jelzik a címszó jelentését, hanem az értelmező szótáraknak ahhoz a fajtájához áll közel, melynek ismertebb típusai Usakov orosz szótára, az angol Shorter Oxford Dictionary vagy a nemzetközi viszonylatban is igen reprezentatív helyet elfoglaló magyar értelmező szótár.

Az írói szótár tehát egynyelvű értelmező szótár. Az általános értelmező szótáraktól azonban több vonatkozásban különbözik. Különbözik céljában, funkciójában és gyakorlati kivitelezésében.

Az értelmező szótár legfőbb célja, hogy „anyagának sokrétűségével tudatosítsa olvasóiban szókincsünk árnyaltságát, anyanyelvünk hajlékonyságát, kifejező erejét” [1]. Mindez az írói szótár célja is, de csak közvetve. Az írói szótár legjellegzetesebb műfaji sajátságát abban látom, hogy szótári, tehát nyelvészeti eszközökkel egy író (költő) szókincsének regisztrálásával valamely írói életmű teljesebb feltárását mozdítja elő, vagyis elsőrendűen irodalmi célokat szolgál. Innen az írói szótárnak az a műfaji több arcúsága, melyre előbb utaltam.

Az írói szótár tehát alá van rendelve annak az életműnek, amelyet szótarilag feldolgoz. Mégis önállóan kell lennie, vagyis általános érvényű elméleti és gyakorlati feladatokat kell megoldania, a vele kapcsolatban felmerülő kérdésekre — mint pl. a szavak jelentése, felhasználási módja és köre, nyelvtani és stilisztikai vonatkozásai stb. — önállóan, az életműtől függetlenül kell választ adnia. Meg kell jegyezmem, hogy az írói szótár jellegzetességének ez a felfogása nem egyöntetű. Van olyan nézet is, amely az írói szótárt ugyanúgy egy szintű nyelvészeti műfajnak tekinti, mint a többi szótárakat [2].

Az alapvető és leglényegesebb eltérés az írói szótár és az összes egyéb fajtájú szótárak között kétségkívül az, hogy míg a többiek egy szűkebb vagy tágabb körű nyelvi közösség szókincsét tükröztetik (vö. akár az értelmező, akár a kétnyelvű szótárakat, illetve a táj- vagy szakszótárakat), addig az írói szótár a nyelvközösség egyetlenegy tagjának a szókincsét öleli fel. Tehát az előbbiek általános jellegűek, az utóbbi egyedi természetű. Ebből következik, hogy az általános jellegű szótárak sohasem lehetnek teljesek. (Hiszen tudvalevő, hogy egy nemzeti nyelv szókincsé olyan, mint a természetes számsor: mindig tovább gyarapítható [3]). Az írói szótár azonban (feltéve természetesen, hogy már le-

zárt életművet dolgoz fel), a kiválasztott egyén egész szóanyagát magában foglalhatja. Ez másrészt azt is jelenti, hogy az általános szótár szélesebb körű, tágabb perspektívájú, mint az egyéni (írói) szótár. (Kivételek persze adódhatnak, ha történetesen olyan rendkívül széles skálájú életműről van szó, mint pl. Goetheé, akinek munkássága enciklopedikusan szerteágazó, ennek következtében szókincse is rendkívül gazdag). De az írói szótár mélyebbre tud ásni a szavak életében, kisebb szóanyagot, de több oldalúan, árnyaltabban mutathat be. Azt is mondhatnánk, hogy az írói szótár a többi szótárak horizontális jellegével szemben vertikális tendenciájú. Ez a vertikális jelleg megmutatkozik a szavak alkalmi jelentésmódosulásaiban éppen úgy, mint a szóalkotási vagy szókapcsolási lehetőségek kiaknázásában s ezzel együtt természetesen a stilisztikai értékek hullámzásában stb.

A szójelentés kitérítésének, ízekre bontásának csaknem korlátlan távlatait próbáltam érzékeltetni Juhász Gyula *bús* szavával kapcsolatban [4]. A jelentéssztruktúra szisztematikus analizálásának szép példáját nyújtja G. HAGER szónomográfiája [5]. A szóalkotás forrásának gazdag áradását jól jelzi egy olyan egyszerű egybevetés, mint pl. az *arany*- előtagú szavak az ÉrtSz-ban és Juhász Gyula költészetében. Az értelmező szótár is több, mint 80 *arany*-előtagú szót mutat be, Juhász még további két tucat összetélt használt: *-ág*, *-bíbor*, *-bor*, *-csík*, *-ék*, *-eső*, *-fürtös*, *-hangú*, *-himű*, *-hintó*, *-kehely*, *-kereszt*, *-koszorú*, *-művű*, *-nap*, *-pajzsos*, *-palota*, *-párás*, *-por*, *-szárnyú*, *-szavú*, *-szekér*, *-vár*. (Más lapra tartozik, hogy e felsorolásban vannak másutt már szótározott szavak is.) A szavak szokatlan, főleg színesztéziás kapcsolatának fölhasználásáról alább, a stilisztikai minősítések során lesz szó.

Az írói szótárnak mint szűkebb körű szókincset feldolgozó, de teljes igényű szótárnak egy további fontos sajátága, hogy tükröztetni képes a szavak gyakoriságát. Az értelmező szótárak többé-kevésbé be tudják mutatni egy-egy szó jelentéssztruktúráját, vagyis azt, hogy egy szó a nyelvközösségen belül egy vagy több jelentéstípusban használatos. De hogy ezek a jelentések milyen arányban fordulnak elő, vagy hogy a címszók között milyen gyakorisági sorrend alakul ki, azt csak nagyon szórványosan sejtetik (pl. egy-egy formaszónak a sokréti felhasználásával, mint a *határozott névelő*, és *kötőszó* stb.). Márpedig a szógyakoriság megállapításának fontossága egyre nagyobb lesz a gépi fordításnak vagy az írás korszerűsítésének (gyorsírás) növekvő társadalmi igénye folytán. De nem közömbös a szavak gyakorisági sorrendje az irodalmi jellegű, valamint a nyelvművelési vizsgálatok szempontjából sem. Hiszen éppen a lexikográfiai munkák során mutatkozott meg a köznap, szürke szavak gyakoriságának használójuk egyéniségére, felfogására, világnézetére is nem egyszer fényt vető fontossága; szemben azzal a régi felfogással, amely csak a szokatlan, különleges vagy „eszméletlen” szavakra irányította figyelmét [6]. A nyelvművelés (főleg az iskolai és iskolán kívüli nyelvi ismeretterjesztés), továbbá az idegen nyelvek tanulása szempontjából sem közömbös a gyakori vagy ritka szók megkülönböztetése.

Nyilvánvaló, hogy sem az írói szótár szerkesztése, sem az egyes tudományos diszciplínák szempontjából nem lehet elhanyagolni azokat az összefüggéseket, amelyek az írói szótárt más tudományágakhoz, elsősorban a nyelvtudomány egyes területeihez kapcsolják.

Hangtani vonatkozásban főleg az egyes fonémák megterhelése és e megterhelés csökkentési módjai, a hangzósság és ezzel kapcsolatos ritmikai, akusztikai sajátságok felhasználása, bizonyos hangkapcsolatok képzési sajátságai, a szavak hangtestének terjedelme azok a kérdések, amelyek elsősorban felvetődnek s közvetlenül vagy közvetve megvilágítást nyernek az írói szótárban [7].

Minthogy az írói szótár anyaga egy pontosan meghatározható időszak szóhasználatát tükrözi, a szókincs alakulására, főleg közösségi—egyéni viszonyának mennyiségi—minőségi alakulására nézve ad konkrét támpontot. Egyúttal természetesen szótörténeti dokumentum is.

A jelentéstannal való közvetlen összefüggésére utal az a már említett tény, hogy az írói szótár az értelmező szótárak körébe tartozik, tehát elsőrendű feladata a szóértelmezés, a szavak jelentésének, jelentésárnyalatainak vizsgálata. Legfeljebb a szinonimikával való szoros kapcsolatot lehetne itt még külön is hangsúlyozni.

Nem mellőzhető az a főleg egyes esetek elbírálásában mutatkozó problematika sem, amely a szófaji ingadozás számos tisztázatlan kérdésére utal (pl. a melléknév és melléknévi igenév tekintetében).

A nyelvtan egyes ágai között — látszólag — legkevesebb köze van az írói szótárnak a mondattanhoz. A valóságban azonban a szavak, szófajok mondat-tani szerepének bemutatása, azonos szófajú szavak (pl. kötőszók) halmozása, szorosabb szószerkezeti, szintaktikai kapcsolatok alakulása, a mondatbeli viszonyító jelek (toldalékok) használata, végül a különböző szórendi variációk tekintetében az írói szótár a szintaktikai alkalmazás módjainak másuttal aligha áttekinthető gyűjteményét mutatja be.

Helyesírási tekintetben főleg az írásjelek és írásképek (pl. nagy kezdőbetűs írás) hangulati hatást fokozó, segítő szerepének, esetleges sajátos írásmódoknak a feltüntetése érdemel említést.

A különböző statisztikai vizsgálatokat lehetővé tevő, illetve megkönnyítő vonatkozásokat maga a szótári műfaj s a már előbb is érintett utalások eléggé dokumentálják.

Lehetne még itt az írói szótár egyéb (pl. kortörténeti, társadalmi, néprajzi, művészeti stb.) vonatkozásaival is foglalkozni. De az ilyen kapcsolatok vizsgálatának csak az egyes írói szótárak sajátos adottságai nyújtanak megfelelő alapot. Egy vonatkozást azonban feltétlenül külön is ki kell emelnünk, éspedig az írói szótárnak a nyelvműveléshez való kapcsolatát. Hogy az írói szótár a nyelvművelés különböző fokain és területein hasznosan forgatható kézikönyv, azt nyilván nem kell bizonygatni az eddig mondottak alapján sem. S talán még meggyőzőbb az a tény, hogy az írói szótár, említett műfaji sajátosságainál fogva nyelvtani, nyelvhelyességi és stilisztikai kérdésekben egyaránt jó tanácsadó lehet.

Az írói szótárnak a szűkkörű tudományosság keretein túllépő társadalmi funkciója természetesen nemcsak a szótár jelentőségét növeli, hanem fokozza a szótáríró felelősségét is. GÁLDI LÁSZLÓ szép szavaival szólva „a lexikográfusnak mérlegelnie kell adatainak társadalmi funkcióját, mégpedig egyrészt a nyelvi kultúra kívánalmait, másrészt pedig a modern fogalmak világos, pontos megnevezése szempontjából” [9].

Ha azt keressük, hogy az említett és persze még gyarapítható, de az írói szótár sokrétűségét így is tükröző szempontok között van-e valamilyen átfogó, az írói szótár egészére eminenter jellemző műfaji vonás, akkor a stilisztikai jellegre kell utálnom. A szavak „teljes jelentésének” megállapítása [10] rétegződés szerinti minősítése, a stilisztikai érték forrásainak megjelölése (erről alább részletesen szólok) megannyi, a stilisztika területére tartozó kérdés. A stilisztikai jelleg persze nemcsak azt jelenti, hogy az írói szótárnak nagyobb számú stilisztikai minősítő jegggyel kell rendelkeznie, mint az általános szótáraknak.

A stilisztikai minősítéseknek az írói szótárban ki kell domborítaniuk azt a többletet, amelyet e téren az írói szótár az általános szótárakkal szemben nyújthat. Míg ugyanis ez utóbbiak (bármilyen típusba tartozzanak is) stilisztikai minősítése lényegében és szükségszerűen egyes szavakra, a szóra mint lexémára szorítkozik, addig az írói szótárnak módja van — s ez egyike legfontosabb funkcióinak — a szavak egyes felhasználásaiban érvényesülő stilisztikai értékváltozások kidomborítására, olyan árnyalati hullámzások érzékeltetésére, amelyet semmiféle stilisztikai példatár sem tudott eddig feltüntetni, s nyilván nem is fog tudni. A normatív jellegű szótárakban vagy példagyűjteményekben ugyanis a már előre megjelölt célra kell bizonyító, szemléltető anyagot nyújtani. Tehát a példák összeállítása bizonyos szűrő, pároló művelettel történik. Ezzel szemben az írói szótár a kész nyelvi tények heterogén halmazát kénytelen valamilyen rendszerbe sorakoztatni, s így — nolens volens — a nyelvi valóságot közvetlenül tükrözve, többet mutat meg egy szó életéből, nyelvi felhasználásainak lehetőségeiből sokszor még olyankor is, amikor a felhasználás változatai mennyiségileg alatta maradnak az általános szótári adatoknak. Így a nyelvi megformálás, a fogalmazás rejtelmeinek felfedésében az írói szótár révén jelentős lépéssel jut előrébb a stilisztikai elmélet éppen úgy, mint a gyakorlati nyelv-művelés [11].

Az írói szótár szerkesztésének elméleti és gyakorlati kérdései

Az írói szótár elméleti és gyakorlati kérdéseivel gondos részletességgel foglalkozik CHRISTA DILL, a berlini Goethe-szótári csoport munkatársa [12]. A szerző összegyűjtötte mindazokat a tapasztalatokat, amelyek a kb. egyidőben — az ötvenes évek elején — megindult, különböző írói szótári munkálatokból megállapíthatók voltak [13]. Az ő összeállításának figyelembe vételével s természetesen az idő közben szerzett közvetlen és közvetett tapasztalatok felhasználásával törekszem számbavenni az írói szótár szerkesztésének sajátos, de a szótári rendszer egészébe szervesen beilleszkedő részleteit. Nem törekszem a különböző részletkérdések összes megoldási lehetőségeinek bemutatására, csak a leghelyesebbnek vélt eljárásmodot (esetleg módokat) ismertetem.

A szótári feldolgozás anyaga

A modern lexikográfiát a teljességre törekvés, az írói szókinsz reális tükrötetésének szándéka jellemzi [14], vagyis az a felfogás, hogy az írói szótárba mindenféle szókategória beletartozik, a legközhasználatúbb igék vagy főnevek éppen úgy, mint a kötőszók vagy más formaszók. Bizonyos felfogásbeli eltérések mutatkoznak a tulajdonnevek kérdésében, továbbá az idegen szók, illetve idegen nyelvű szövegrészek szótári feldolgozásában. A tulajdonnevekkel kapcsolatban Juhász Gyula a következőket mondotta, amikor Petőfiről szólva folsorakoztatta a költő használt tulajdonneveket: „Homér, Xerxes, Szokratesz... Napoleon, Beaurepaire, Latour. Ezek a nevek olyan komplexumot adnak, amelyből *kellő lélekelemzéssel* Petőfi egész érzelm- és gondolatvilága kideríthető” [15]. Ez a találó megállapítás is megerősít abban, hogy a tulajdonnevek az írói szókinsznek éppen olyan értékes és sajátos elemei,

mint a közzók. Leghelyesebb tehát a tulajdonnevek besorolása a szótár ábécé rendjébe. Felfogásom szerint ugyanez az elv érvényesítendő az idegen nyelvű szókra, kifejezésekre nézve is. Mindezek a lexikai elemek együttesen, egybefonódva jelennek meg a költői műben, nyilvánvaló tehát, hogy ott van a helyük a költői életművet elemeire bontó, de egységes egészt tükröző szótárban is

Nehézebb megoldani azt a kérdést, hogy az író szavainak minden előfordulása bekerüljön-e a szótárba. A már több ízben emlegetett teljességi igény természetesen azt követelné meg, hogy minden szó minden felhasználási formája bemutatásra kerüljön. Csakhogy a terjedelemmel való állandó harcnak szótárszerkesztési közhelye itt is keresztezi a jámbor szándékot. Hiszen a teljesség e téren az jelentené, hogy még az olyan, viszonylag kisebb méretű szótár is, mint amilyen a Juhász Gyula költői nyelvét feldolgozó szótár (a továbbiakban JuSz) kerekén 15 000 idézetet sorolna fel a határozott névelő, 6 000-et az és (s) kötőszó szócikkében. S ugyan hány métert vennének ki a Goethe-szótár majdani kötetei, ha a *schön* címszó 13 000, vagy a *klar* 9 000 előfordulását mind fel akarnák tüntetni? [16]. Itt bizony áthidaló megoldásra van szükség. A Mickiewicz-szótár merész, de kényszerű huszárvágással úgy járt el, hogy a szótárba felvehető példák számának felső határát 300-ban állapította meg. Azokat a címszókat, amelyek ezt a határt meghaladó számban fordulnak elő, a szótár nem közli minden egyes előfordulásukban, csak válogatott idézeteket ad [17]. A JuSz-ban valamivel szerencsésebben alakul a helyzet. Minthogy a leggyakoribb tartalmas szavak előfordulási maximuma sem több néhány száznál, csupán a formaszóknál kell korlátozást bevezetni. Ezek közül is csak ott, ahol a címszó előfordulása meghaladja a százat. Így a nem minden előfordulásban, csak válogatással szereplő szócikkek száma elenyésző lesz.

Címszók

Az írói szótárban tehát minden, a kiválasztott író szókincsében szereplő szó szótári címszó lesz. Ennek az alapján igen egyszerű tételnek a kivitelezése azonban felvet néhány elvi kérdést. Igen kevés írónak van ugyanis olyan dokumentációs hitelességű, kritikai kiadású szövege, amely biztos alapot nyújt a szótári feldolgozásra. Másrészt az egyes írói szótárak speciális célokat tűzhetnek ki maguk elé. Ismét csak a Mickiewicz- és Juhász-szótárakra kell hivatkoznom, mint két szélsőséges pólusú felfogás képviselőire. A Mickiewicz-szótár felöleli nemcsak az író összes műveinek szavait, hanem a különböző újságcikkekben, jegyzetekben, levelekben stb. stb. előforduló szokat is. A JuSz a költői nyelvet feldolgozó, elemző szótár, tehát mellözi a prózai írások szanyagát. (Ennek a feldolgozása nem is volna lehetséges, minthogy még csak most folyik a költő prózai munkáinak gyűjtése és kritikai kiadásra való előkészítése. Egyelőre „áttekinthetetlen még Juhász Gyula prózai írásainak rengetege” állapítja meg PÉTER LÁSZLÓ, a költő hagyatékának fāradhatatlan kutatója) [18]. Azt kell tehát mondanunk, hogy a meghatározott céllal kijelölt kereteken belül kap helyet a szótárban minden költői szó, és lesz a szótár címszava. A címszók elrendezésének szempontjai nem sok eltérést mutatnak az értelmező szótárak idevágó problematikájától. A címszó alakja (a magyar lexikográfia hagyományos gyakorlatának megfelelően) általában a ragtalan alak, névszóknál az ún. ragtalan alanyeset, igéknél az alanyi ragozás szerinti kijelentő mód jelen idejének egyes szám harmadik személyű alakja

(ikes igéknél az *ik* ragos alak kerül a címszóba). Mellőzőm itt a külföldi szótárakkal való egybevetését, hiszen sok nyelvben a nemek szerinti megkülönböztetésre is tekintettel kell lenni vagy az igék infinitivusa szerepel a címszóban stb.).

Vannak — bár csak szórványosan — olyan főnevek, amelyek sem az írónál, sem a köznyelvben (irodalmi nyelvben) nem használatosak egyes számban, ezek persze többes számban kerülnek a címszóba is (pl. *Alpesek*). A melléknévek határozó ragos alakjai általában nem kapnak külön címszót, mégis: ezt az elvet kettős kivétel tarkítja: Külön címszóba kerülnek egyes, gyakran előforduló, jelentésben is elkülönülő, határozószóvá alakuló ragos melléknévek, amelyeket a szótári gyakorlat külön szóként kezel (*jól, egészen*). Ugyancsak határozóragos alakban, esetleg középfokú vagy felsőfokú alakban lesznek címszók az olyan melléknévek, amelyeknek csak ilyen alakja fordul elő az írói nyelvhasználatban (*áldón*). Közbevetőleg, de általános érvénnyel jegyzem: itt meg, hogy a magyar írói szótárak szerkesztői szerencsésen támaszkodhatnak. Az ÉrtSz szóanyagára, sőt az ÉrtSz szerkesztésének elvi és gyakorlati tapasztalataira is [19]. Az írói szótárak szerkesztői egyöntetűen leszögezték azt az álláspontjukat, hogy a magyar szótárak egységes rendszerbe tartoznak, s. egyynelvi szótári rendszerünk alapja az ÉrtSz [20].

Az igenevek közül a főnévek és határozóiak részint mint ritkább előfordulásúak, részint mint az ige jelentésköréből kevésbé kilépők az igei szócikkbe kerülnek, nem kapnak külön címszót [21]. A melléknévi igenevek azonban, amelyek túlnyomólag jelzői használatban fordulnak elő, gyakran átmeneti szófajiságúak, külön címszóként kerülnek a szótárba. A határozott számnevek: tőszámnévi alakja lesz címszó.

A személyes névmások közül címszó minden olyan ragos alak, amelynek töve nem azonos a ragtalan alanyesetbeli szótóval. Tehát *én, engem, bennünket* külön címszók; *tinektek, őket* a *ti*, illetve *ő* ragozott alakjai, s így nem kapnak külön címszót. (Ez az elkülönítés nem jelenti az egyes névmási alakok külön-külön tárgyalását, mert az összes ragozott alakok csak a ragtalan alanyeset szócikkében szerepelnek szövegkörnyezetben; az önálló tővel bíró alakok címszava csupán utaló címszó (*engem* l. *én*).

A személyragos határozószóknak (*mellőlem, nálad, utánuk*) egyes szám. harmadik személyű alakja lesz címszó (*mellőle, nála, utána*).

Végül külön címszóba kerül minden egyes alak- és írásváltozat (*alszik ~ aluszik, csend ~ csönd, átal ~ által; Afrodite ~ Aphrodite, dzsessz ~ jazz*). Persze az egyik, a ritkábbik változat itt is csak utaló címszó marad.

A szókincsnek a külön címszók szerinti, pazarló szétosztása azért szükséges, hogy a szótár használója könnyen és gyorsan eligazodjék. A szöveg nyomán az olvasó akarátlanul is azt a szóalakot, szóképet keresi a szótárban, amelyet a szövegben olvasott. Ám ugyanezen gyakorlati, társadalmi igény alapján nem kapnak külön címszót az olyan alak-, illetve írásváltozatok, amelyek a szótári rendben amúgy is közvetlenül egymás után foglalnának helyet (*amen ~ ámen, Atlas ~ Atlasz*).

Ugyanez a szempont vezet a címszók helyesírásának kérdésében. A szócikkbe kerülő idézetek követik az író írásmódját, illetve a kritikai kiadás szövegét (még akkor is, ha ez sokszor következtelen, mert az író vagy nyomdásza is az volt). Minthogy azonban a szótár szélesebb körű, nyelvművelési célokat is szolgál, a címszóban jelezniük kell a mai helyesírástól való esetleges eltér-

réseket. A címszó is az író szóhasználatát tükrözi, tehát írásmódja is azonos az íróéval. De utána zárójelben egyenlőség jellel fel van tüntetve a mai írásmód, esetleg helyesbített szóalak is: *szöllő* (= *szőlő*); *aszondják* (= *azt mondják*).

A címszók ábécé rendben követik egymást. Talán tetszetősebb, bizonyos szempontból előnyösebb is volna a szigorú ábécé rend helyett bizonyos csoportosítás (pl. az azonos előtagú összetett szók egymás mellettisége). A szótáríró számára is csábító egy ilyen elrendezés. Ebben a gazdag múltra visszatekintő kérdésben mégis igazat kell adnunk annak a felfogásnak, hogy a szótár abban a pillanatban megszűnik szótár lenni, mihamarabb feladja az ábécé rendet [22].

Az ábécé renden belül a homonimákat a szófajták szokásos rendjében (1. ige, 2. főnév, 3. melléknév, stb.), illetve a gyakoriság szerint (*ami* névmás, *ami* fn 'barát' francia) soroljuk be.

Szófajiság

Közvetlenül a címszó után jelöljük a szófajt, a hagyományosan kialakult nyelvtani kategorizálás szerint. A szófajtnak ez a látszólag igen egyszerű besorolása azonban nem mindig alkalmazható. Ismeretes, hogy nyelvünkben elég sok két (olykor több) szófaji kategóriába tartozó szó van. Ezeket a kategóriákat a szócikk keretében elkülönítjük egymástól. A címszó mellett pedig mindkét szófaji kategóriát feltüntetjük (pl. mn és fn). Ilyenkor az első helyen a gyakoribb szófaj áll.

Ugyancsak gyakori jelenség nyelvünkben általában, az írói nyelvhasználatban meg különösképpen az egyes szavak bizonytalan, átmeneti szófajisága. Ilyen például a jelzőként használt melléknévi igenév. Költői nyelvünkben nem ritka a főnévi értelemben használt melléknévi igenév sem (*altató*, *föltámadó*). Az írói szótár feladata a felhasználás szerinti szófajiság megállapítása, tehát az alkalmi előfordulások alapján kell a szófajt megjelölni. Így kerülnek be a szótárba az átmenetiségre utaló ilyen jelölések: *fn-ként*, *ksz-ként* stb. Az igékkel kapcsolatban még egy kiegészítő jelölés is célszerűnek látszik: a tárgyas, illetve tárgyatlan minőség feltüntetése. Ha ez a minősítés nem egyöntetűen vonatkozik az ige minden jelentésére, akkor a tárgyas vagy tárgyatlan jelölés az egyes jelentéskategóriák elé kerül. Kiegészítő megjelölés van a névmási, illetve a határozószói szófajták mellett is. (*von*, *mut*, *fn-i* stb.).

Toldalékolás jelölése

Ugyancsak a szócikk címsorában, tehát a címszó mellett vannak feltüntetve a címszónak mindazok a toldalékos alakjai, amelyek a költő, író nyelvhasználatában előfordulnak; a nyelvtani tárgyalás kialakult és szokásos sorrendjében [23]. Ha a toldalék a címszó változatlan alakjához járul, akkor a teljes szóalak kiírása helyett csupán a kötőjellel kapcsolt toldalékot tünteti fel a szótár: *hajó*-, *-ra*. Ha a szótő a címszóban szereplő ragozatlan alakhoz viszonyítva megváltozik, a szótő változatlan alakjának utolsó betűjével kezdődő szórészt írjuk ki, a változatlan alakjának utolsó betűjét két ponttal jelezve: *szerelem*, *lmet*. Ezt a rövidítést azonban csak akkor alkalmazzuk, ha helymegtakarítással jár (a legalább három betűből álló változatlan szóalakoknál). Egyéb-ként kiírjuk az egész megváltozott szótövet: *lár*, *lássá*.

A címszó stilisztikai minősítése

A stilisztikai minősítések csak kisebb részben vonatkoznak az önmagában álló címszóra mint lexémára, nagyjából a főhasználás egyes eseteiben, tehát szövegösszefüggésben kell a stilisztikai érték változásainak, hullámzásainak összevetőit megjelölni. A stilisztikai minősítésnek azok a jegyei, amelyek magára a szóra vonatkoznak, a címszóhoz csatlakozva a szófaji megjelölés után következnek. Ezek a minősítő jegyek több rétegek: tartalmazzák a szónak a nyelvi rétegződés szerinti besorolását, vagyis azt, hogy a címszó általánosan használt köznyelvi szó-e (az ilyen szó nem kap minősítő jegyet): *áll*, *asztal*; vagy valamely szűkebb nyelvi rétegbe tartozik. E szerint lehetnek:

a) csak az irodalmi nyelvben használatos, főleg a szépirodalmi nyelvre jellemző szavak (*hítség*);

b) ezen belül csak a költői nyelvre jellemző szók (*honfibanat*);

c) egyszerű, kevésbé művelt, „parasztos” beszédre jellemző, de általánosan ismert, nem sajátosan egy szűkebb területen használt népi, népies szavak (*köll*, *hátrébb*);

d) ezen belül egy-egy szűkebb területre, nyelvjárássra jellemző szók, illetve szóalakok (*sömlék*);

e) valamilyen szaknyelv körébe tartozó szók, a *szak* megjelölést igen tág értelemben véve; tehát: pl. a földrajzi, katonai, mezőgazdasági jellegű szavak mellett ilyennek tekintjük a hivatalos, jogi, publicisztikai, tudományos, vallásügyi stb. szokat is;

f) a vidéki és táj jellegű nyelvnek mintegy ellenpólusa a nagyvárosi életformák körében kialakuló, arra jellemző csoportok zsargon szavai: *bakkozik*, *mingópart*.

A szavak történeti időbeli rétegződése szerint megkülönböztetünk a szótárban

a) az író korában már nem használt, nem is nagyon ismert, tehát elavult szokat (ilyenek a XX. században *arszlán*, *himpellér*);

b) a többé-kevésbé még ismert, de jelentésénél, hangalakjánál, ragozásánál fogva múlta emlékeztető vagy szándékosan archaizáló, tehát régi, régies szokat (*igric*).

Ne feledjük: az írói szókincset, illetve szóhasználatot minősítjük, tehát az *elavult*, *rég* stb. jelzés az írói szóhasználatra vonatkozik. Gyakran megtörténik, hogy a ma már elavult vagy régiesnek nyilvánított szó az író korában még nem volt az. A különbséget jelölni könnyű (ma: *elav*, ma: *rég*), megállapítani annál nehezebb. A mai minősítésekre nézve megbízható, tálcán kínált alapot ad az ÉrtSz. Az íróra vonatkozó minősítések tekintetében többé-kevésbé segítenek az egykori szótárak lexikonok s részben a kortársak szóismerete (persze csak akkor, ha nem nagy időbeli távolságra kell visszanyúlnunk.).

Olykor hasznosan segítő társ az ÉrtSz. „szoc e” (=szocializmus építése előtti) minősítése is, amely a szótár használóját jól eligazítja a polgári társadalommal együtt elmúló szavak tekintetében (*nagyméltóságú*).

Egyéni nyelvhasználatról lévén szó, gondosan meg kell vizsgálni és lehetőleg megkülönböztetni a költői neológizmusokat (főleg szóösszetételeket, képzéseket); vagyis azokat a szokatlan, újszerű szokat, amelyek valószínűleg a költői, írói alkotó műhelyből pattantak ki. A neológizmus védjegyét (*ú*) az

írói szótárban azok a szavak kapják meg, amelyek a MTA nagyszótári cédula-anyagában nem szerepelnek, illetve más szerzőtől származó adatuk nincs.

Egyes szókra vonatkozó egyéb stilisztikai minősítések terén az eddigi szótári gyakorlat még sok fehér foltot hagyott. Nem méltatva kellően figyelemre a szavak hangtestéből adódó hangulati értékeket (az egyetlen hangutánzást kivéve). Nem szorul ma már bizonyításra, hogy a szó hangalakja sem közömbös a stilisztikai hatás szempontjából [25]. Mellőzük természetesen a hangszimbolika ingoványos útvesztőit [26]. De helytelen volna lemondani azokról a hangalakhoz tapadó, hangulati hatást keltő vagy fokozó elemekről, amelyek objektíve megállapíthatók és a nyelvtudomány módszereivel, illetve terminológiájával rendszerezhetők. Vezérfonalul kínálkozik a túlzónak semmiképpen sem mondható MNyR. ide vágó fejezete [27].

Az írói szótárban tehát jelezzük a szó hangalaki hosszúságát akkor, ha ez meghaladja a magyar (költői) nyelvben szokásos és így közömbös terjedelmet [28]. (Ilyennek tekintjük az öt szótagnál hosszabb szokat: *orvosolhatatlanul*).

A mássalhangzók vagy magánhangzók torlódása, ezzel együtt a kiejtés nehézkessége negatív hatású stíluselem lehet. A zeneiség szempontjából pozitív értékű (hangzóságban kiemelkedő) hangok (főleg a hosszú veláris magánhangzók, illetve laterális, tremulans és nazális mássalhangzók) arányosan eloszló jelenléte, illetve hiánya megannyi szóhangulati elem lehet; párosulva igen gyakran az azonos hangok halmozásából fakadó monotonossággal, illetve a különböző sajátságú hangok halmozódása esetén jelentkező kakofóniával. A szavak hangalakjának bizonyos stilisztikai szerepe, pontosabban a szó stilisztikai értékét befolyásoló hatása tehát vitathatalan tény, s mint ilyen helyet kap az írói szótárban is. A jelölés azonban csupán a legkiemelkedőbb elemekre korlátozódik, tehát például bizonyos hangok ismétlődésére (*á* ism), halmozódására (*á* halm), valamely negatív hatást felidéző hang, hangcsoport jelzésére (*bontsa csak* [—]) stb.

Ezeknek a hangalakhoz tapadó minősítő jegyeknek a jelenléte viszonylag pontosan és könnyen megállapítható. Bizonytalanabb a jelentés alapján történő stilisztikai minősítés. Azt, hogy a szó tartalmi jelentésének stilisztikai értéke, hangulat, érzelemkeltő szerepe van, illetve lehet, Arisztotelész *Poétikájától* kezdve minden stilisztika ismeri és tárgyalja. „A szóhangulat legtermészetesebb forrása maga a jelentéstartalom, illetőleg, a jelentett dolog”, — hangsúlyozza a MNyR. is [29].

Mégsem alakultak ki azok a normák, amelyek egyszerű eligazítók lehetnének a szójelentés stilisztikai minősítésében. (Természetesen ennek megvan az oka és magyarázata. A jelentés által felidézett érzések, hangulatok nemcsak egyénenként, hanem az egyéni kedélyállapotok hullámzásaitól is függően rendkívül sokfélék lehetnek; nem is említve a történelmi kor, társadalmi beágyazottság, alkalmi helyzet stb. alapvető befolyását). Mindezen nehézségek ellenére a gyakorlati igény megkövetel bizonyos csoportosítást, a szavak bizonyos stilisztikai rendszerezését, s már az eddigi szótárírói gyakorlatban is kialakultak ilyen megjelölések, amelyek főleg a szinonímák közti válogatással, különböző szinonímák szembeállításával próbálnak eligazodni a szavak tengerében. Ilyen minősítési fogódzók pl. („bizalmas”, vagyis a közvetlen hangú társalgás nyelvére jellemző, az igényesebb, hivatalosabb jellegű beszédben nem járatos szavak (*anyóka, izél*); ellentét párja a „választékos”, az emelkedett hangulatú szavak csoportja (*elhunytt, hervatag*); a „durva” vagy éppenséggel „illetlen”

szavakkal szemben vannak „szépítő”, eufemisztikus szavak (*kokott, széklet*); „kedveskedő” szók a megszólítás, becézés, gyengédség kifejezésére (*angyal, aranyos*), illetve „elítélő” vagy „rosszalló” (pejoratív) szavak (*ágál, pimasz*); „tréfás, kedélyes” vagy „sértő, bántó” szók (*pajtikám, hülye, barom* — emberre vonatkoztatva).

Ezek a gyakran alkalmi felhasználásban érvényesülő minősítő jegyeken túlmenően a költői nyelvre vonatkoztatva különbséget kell tennünk a stilisztikailag 0 fokú vagy közömbös, illetve majdnem közömbös és a képzeletet megindító, képzettársító, gyakran sejtelmesen homályos jelentésű szavak között. Az elsők közé sorolhatók elsősorban a konkrét, közismert tárgyakat megjelölő főnevek, érzékelhető tulajdonságot jelölő melléknevek, egyszerű, konkrét cselekvéseket kifejező igék, továbbá a számnevek, névmások, a formaszók túlnyomó része. Az utóbbi csoportba kerülnek az elvont jelentésű — főleg az érzelmi világ körébe körébe vágó — névszók (*tündér, szerelem*,) a legtöbb tulajdonnév, főleg képzeletbeli, mitológiai alakok nevei (*Venus, Merkur, Kalüpszó*), újszerű, pontosan nem értelmezhető szóalkotások (*csillagszerelem, azúrország*).

A képzet felidéző, képzelet-mozgató szavak csoportjába tartozik, de hangalaki vonatkozásainál fogva hagyományosan külön minőségi kategóriának tekintendő az ún. hangulatfestő szó, amelyben „a hangalak mintegy érzékelteti a mozgás, cselekvés, illetve tulajdonság hangulatát” [30].

A stilisztikai minősítésnek az előbbieken felsorakoztatott, olykor egymást keresztező, olykor egybeolvadó alapvonásait felhasználva, így alakul az írói szótár címszót minősítő jelrendszere: bizalmas, durva, elavult, elítélő, hangulatfestő, hangutánzó, hangismétlés, hanghalmaz, hosszú, idegen, irodalmi, kakofón, kedveskedő, képzelet mozgató, képet társító, költői, monoton, népi(es), régi(es), rosszalló, szaknyelvi (földrajzi, jogi, hivatalos, tudományos, vallásügyi stb.), szépítő, szocializmus előtti, tájnyelvi, tréfás, újszerű, válaszképes, zsargon. (E minősítő jegyek értelmezésére nézve vö. a rövidítések jegyzékét is.)

Ezeknek a minősítő jegyeknek egy része a szócikk fejréseéből gyakran átkerül a tulajdonképpeni tárgyalási részbe, mert egyáltalán nem ritka az az eset, hogy az önmagában közömbös (tehát minősítő jegy nélkül maradó) szónak valamelyik jelentésárnyalatában vagy valamilyen szöveg környezetben hirtelen felszökik a stilisztikai hőmérője (*fáj*: 1. *foga fáj* 'sajgó, kínzó érzése jelentkezik'; 2. *fáj a magány* 'gyötörő, érzést, szomorúságot okoz').

Meg kell jegyeznem, hogy a stilisztikai minősítés — legóvatosabb formájában, az objektív nyelvi alapra támaszkodva is — igen hullámozó lehet, hiszen ma még kevés konvencionális hagyománnyal rendelkezik, tehát mindenkor kötve van az egyéni nyelvérzékhez és felfogáshoz. Így a stilisztikai minősítések mindenkor vitathatók lehetnek, amint erre BENKŐ LORÁND találóan rámutatott [31]. Ez a veszély azonban csak fokozott óvatosságra, gondosságra készítheti, de nem riaszthatja vissza az írói szótár szerkesztőségét a stilisztikai minősítések alkalmazásától. A stilisztikai hangulati érzék a műnek éppen olyan elidegeníthetetlen része, valósága, mint tartalmi, eszmei mondanivalója vagy nyelvi kifejező formája. A teljes jelentés értelmezése éppen úgy megköveteli a hangulati elemek vizsgálatát, mint a jelentés tartalmi jegyeinek megállapítását. Jóllehet a jelentésnek mint a társadalmi tudat termékének vizsgálatához aligha lesznek valaha is teljesen objektív eszközeink, s így a jelentés definíciója sem lehet soha tökéletes, a tudományos és társadalmi igény mégis megköve-

teli a szó jelentő funkciójának elemzését. Ugyanígy nem mondhatunk le a komplex igényű tudományos analízisban a szó expresszív szerepének vizsgálatáról sem [32].

Értelmezés

Az egynyelvű szótárak kulcskérdése, értelmüknek legfőbb próbája a címszó jelentésstruktúrájának kidolgozása és tolmácsolása. A mai magyar szótárszerkesztők abban a szerencsés helyzetben vannak, hogy egy elvi koncepciójában, gyakorlati megvalósításában és módszerének gondos kidolgozásában egyaránt megbízható alapra támaszkodhatnak: A magyar nyelv értelmező szótára. Ez azt jelenti, hogy a szójelentések szétválasztásában és elrendezésében éppen úgy, mint az értelmezések lényegi, tartalmi felhasználásában mintegy előregyártott elemraktárt kap a szótáríró. Csak ki kell válogatnia a művéhez szükséges anyagot, s a pontos beilleszkedéshez szükséges módosításokat kell elvégeznie. Más szóval az írói szótár szóanyagának egy részéhez pontosan alkalmazhatók az ÉrtSz.-i értelmezések és jelentés elrendezések; az írói szótár címszavainak egy másik csoportjában szintén fel lehet használni az ÉrtSz. értelmezéseit és elrendezéseit, de csak bizonyos változtatások, módosítások, kiegészítések, illetve elhagyások alkalmazásával; marad természetesen a szavaknak egy harmadik s az írói szótár szemszögéből sem mennyiségileg, sem jelentőségben nem csekély hányada: azok a szavak, melyek az ÉrtSz.-ban nem szerepelnek; nagyobbára persze írói neológizmusok.

Az ÉrtSz.-nak ilyen felhasználása feltételezi a közös elvi alapot, a szóértelmezés módszerének azonosságát. Történt már utalás a bevezető sorokban arra, hogy a szóértelmezésben az írói szótár számára a körülírásos, meghatározásos eljárást tartjuk megfelelőnek, hiszen a pusztán szinonimákkal történő értelmezésben éppen azok a finom árnyalati különbségek sikkadnak el, amelyek megjelölése az írói szótár sajátos feladatai közé tartozik. Szinonimával csak akkor értelmezünk, ha a két címszó közt nem lehet jelentésben különbséget tenni, ha a címszók inkább csak alakváltozatok (*alkony: alkonyat, általél: átél*). Persze stilisztikai értékben lehet s legtöbbször van is ilyenkor különbség, éppen ezért a stilisztikai értékelést külön állapítjuk meg. Másrészt éppen itt az értelmezésben van a megvalósítási lehetősége annak a szép elgondolású egységes szótári rendszernek, amelynek szándékáról már szó esett.

Az ÉrtSz.-hoz való igazodás tehát azt jelenti, hogy a szócikkek érdemi, tárgyalási részének felépítésében, a jelentések kifejtésében, típusában és sorrendjében az írói szótár követi az értelmező szótárat. Természetes azonban, hogy a gyakorlati kivitelezés során számos olyan kérdés merül fel, amelyekre az ÉrtSz. nem ad feleletet. Ezeket igyekszem rendbe fűzni.

Gyakori eset, hogy egy szónak az írói használatban több jelentése vagy jelentésárnyalata fordul elő, mint amennyit az ÉrtSz. feltüntet. Ilyenkor a jelentések számozott rendjében az ÉrtSz.-beli jelentések kapják meg az első helyezéseket, utánuk következik az új jelentés (*ritk. esetleg új jelzéssel* a Nagyszótári adattár döntőbíráskodása szerint). Ha egy jelentésen belül merül fel újabb jelentésárnyalat, az a megfelelő jelentés bekezdésében maradván új jelentésárnyalati jelezéssel (az ábécé félkövér kisbetűjével) kerül besorolásra.

A jelentések értelmezése tekintetében az alapvető és elvi egyezés mellett szintén mutatkoznak bizonyos sajátos műfaji eltérések. Az ÉrtSz. természeté-

nél, rendeltetésénél fogva él az ún. tárgyi, reális meghatározással; vagyis gyakran tudományos értékű ismeretet közöl (pl. bizonyos növények, növényfajták nevére vonatkozólag). Az írói szótárnak viszont nem feladata a pontos meghatározás, csupán a megkülönböztető körülírás. Tehát az összes ismertetőjegyek felsorolását mellőzve az írói szótár megelégszik egy-egy, az adott esetre jellemző vonás feltüntetésével: *Akác*: ÉrtSz. 1. „Gyorsan növő, gyér lombú fák v. cserjék nemzetsége; páratlanul szárnyas, tojásdad levele, tövises ága, fehér, fürtös, illatos virága van; akácfa.” Az írói szótár megelégszik ennyivel: „hirtelen növő gyér lombú fa, tojásdad levele, tövises ága, fürtös illatos virága van”. Másrészt viszont az értelmező szótár nem ad enciklopédikus értelmezést. Ez a lexikonok feladata. A tulajdonneveket, idegen szókat is tartalmazó írói szótár azonban nem zárkozhat el bizonyos ismeretári adatok közlése elől sem. De itt csupán a legszükségesebbre korlátozza az értelmezést. (*Aesopus*: a tanító mese klasszikus művelője).

A költői nyelv sajátosságából fakadó határozatlan jelentéstartalmú szavak viszonylagos gyakorisága miatt az írói szótárban számolni kell azzal, hogy egyes szók értelmezésében nem lehet határozott, szabatos megjelölést adni. A sejtető, elmosódó jelentéstartalomra az értelmezés utáni jel (?) is figyelmeztet.

Az ÉrtSz. éppen úgy, mint bármely más általános szótár a szót bizonyos elvonatkoztatott tartalom, fogalom jelölőjének tekinti, s az értelmezésben főleg azt igyekszik megállapítani, hogy milyen jegyekre bontható az a fogalom, amelyet ezek a jegyek jelölnek [33]. Az írói szótárnak viszont egyes alkalmi jelentésekre, jelentésárnyalatokra és módosulásokra kell ügyelnie. Tehát az írói szótárban nagyobb súlyt kapnak a címszó egyes felhasználási formái, vagyis az a szövegkörnyezet, amelyben a címszó előfordul. Ez a szemlélet a fogalomszóknál mutatkozik meg határozottrabban, de lényegében érvényes a formaszók értelmezésében is, csak ott a fogalmi jegyek helyett a szintaktikai összefüggések domborodnak ki. Még élesebben megmutatkozik az írói szótárnak az egyes előfordulásokra irányuló sajátos nézőpontja a jelentés másik oldalának, a hangulati, érzelmi elemeknek megjelölése tekintetében. Ezek a sajátságok tudvalevően annyira hullámzók és egyediek, hogy egy, a jelentés tartalmi oldalát bemutató rendszerezéshez hasonló, csoportosító eljárás teljességgel lehetetlen volna. Ha az írói szótár az ilyen stilisztikai (hangulati, érzelmi) jegyek feltüntetésére is vállalkozik, ezt aligha teheti másként, mint a címszó egyes előfordulásaihoz kapcsolódó, esetenkénti megjelölés útján, s persze megfelelő minősítő rendszer alkalmazásával. (Talán éppen ebből a sajátságból érthető, hogy a nagyterjedelmű írói szótárak nem is vállalkoztak a szavak ilyen minősítésére. Tudomásom szerint a JuSz. az egyetlen írói szótár, amely azzal az igénnyel készül, hogy a címszó minden egyes felhasználásában megjelölje a hangulati, érzelmi mozzanatokat, illetve azok forrásait is.) Az írói szótárnak ilyen irányú feladat köréről külön, részletesen kell szólnunk, de vegyük szemügyre azt az idézetanyagot, amelyre a szójelentés értelmezése vonatkozik.

Az írói szótár tehát nem szemléltető anyagot közöl a címszó jelentéséhez (jelentéseihez), mint az általános szótárak, hanem az írói életműből előtte álló, az egyes címszókat felölelő szövegrészeket kell valamilyen jelentés rendszerbe foglalnia. Tehát az írói szótár szerkesztőjének nem a megfelelő példák összeválogatása, hanem a meglévő (az írói életműből gondosan összegyűjtött) példák rendszerezése a feladata. A jelentéssel kapcsolatos megjegyzésekből szükségszerűen következik, hogy az írói szótár munkálataiban egyik legjelentősebb mozzanat a megfelelő szókörnyezet kijelölése. Alapkövetelmény, hogy a szótárba kerülő szövegrésztől pontosan megállapítható legyen a címszó teljes jelentése beleértve a stilisztikai jellegű sajátosságokat is. Ha ezen felül a szótár szerkesztője ahhoz is ragaszkodik, hogy az idézett szöveg mindenkor önmagában kerek egész, lehetőleg teljes mondat legyen, akkor nem szabad törődnie a terjedelem megduzzadásával. De vannak a szókörnyezet kijelölésének egyéb szempontjai is. A szótárban nyilvánvalóan törekednünk kell az átfedések, ismétlések kerülésére, illetve a szövegcsonkítás mellőzésére (teljes kiküszöbölésük lehetetlen). Azt hiszem, a szintaktikai szerep figyelembevételével, bizonyos rangsorolásával áthidalhatók ezek az ellentmondásos tendenciák. Nem tartom szükségesnek, hogy a szó szerkezeti determinánsok (jelzők, tárgyi, határozói bővítmények) bemutatására egész mondatokat idézzünk; hiszen ugyanezeket a mondatokat az állítmányi szerkezet szavaival kapcsolatban úgyis rendszerint kétszer bemutatjuk. Tehát a determináns szerepű szók cikkében bátran lemondhatunk a teljes mondat közléséről. Persze mindenkor csak az előbb említett alapkövetelmény, a teljes jelentés megállapíthatóságának mértékéig. (Valószínű, hogy a szótár használója szempontjából is előnyösebb, mert könnyebben áttekinthető, hogy milyen szintaktikai felhasználásban szerepel — mondjuk — a *fehér* melléknév, ha nem kell neki hosszú mondatokat végig olvasnia, hiszen a szerkezet alaptagjának szócikkében úgyis megtalálja a tágabb szöveggörnyezetet.) Tehát a mindenkor teljes mondat jellegű példaszöveg közlése nem látszik szükségesnek. Annál inkább kerülendő a szövegcsonkítás (kihagyás), illetve kiegészítés. Azonban nem egyszer előfordul, hogy hosszú közbevetett mondatok sorakozznak fel egy másik mondattebe beékelve. Arra is van példa, hogy csak a címből tűnik ki, kiről, miről van szó, illetve a cím segítségével egyszerre világos lesz egy képes értelmű kifejezés stb. Ilyenkor a kihagyást jelző három ponthoz, illetve zárójeles kiegészítéshez kénytelen folyamodni a szótáríró.

A példaanyag sorrendi elhelyezkedését — mint láttuk — elsősorban a jelentésszuktúra kialakulása határozza meg. Az egy jelentésen belüli példák természetes sorrendjét a sokszor igen tanulságos időbeliség szabályozza. Ez annál kézenfekvőbb, minthogy a modern kritikai kiadások is gondosan ügyelnek a művek keletkezési sorrendjére, s így a kritikai kiadásra mint lelőhelyre történő utalással egyúttal a példák időbeli sorrendjét is jelölni lehet. Az időrendi sorrend sem lehet azonban áthághatatlan dogma. Célszerű, hogy egy jelentésen vagy jelentésárnyalaton belül egymás mellett álljanak az ismétlődő, klisészerű szókapcsolatok, amelyek jellemzőbbek az íróra, mint az időrendiség. (Ezekről a klisékről alább szólok.)

Azt talán fölösleges is hangsúlyozni, hogy az írói szótár csakis megbízhatóan hiteles, tehát kritikai kiadású művekre épülhet.

Tudomásom van olyan írói szótári felfogásról is, amely egyáltalán nem közöl lelőhelyet, azzal az indokolással, hogy az írói szótár az illető író olvasója számára készül [34]. Tehát ha az olvasó szövegolvasás közben tájékozódni akar valamely szóról, lelőhely nélkül is felütheti a szótárat. Ezzel az elmélettel nem tudok egyetérteni több okból sem. Az olvasó szemszögéből indulva, ugyan melyikünkkel nem fordult még elő, hogy fülünkbe zsong költőnk, írónk egy-egy sora, de nem emlékszünk rá pontosan. A szótár segítségével már egyetlen szó alapján is könnyen visszakereshetjük a kívánt részletet. Még lényegesebb, hogy a lelőhelyek pontos megjelölése nélkül rengeteget veszít a szótár hitelessége, filológiai értéke. Éppen az imént jelzett időrendiség szempontja sem lehet közömbös, hiszen fontos következtetések származhatnak abból, ha egy szó az egész költői pályán végighúzódik, vagy csak periódikusan, bizonyos időszakra korlátozódik. Végül a szótáríró „pro domo” szempontját is figyelembe véve, miért fosszuk meg a szótárt önálló jellegétől, és tegyük a szövegolvasás kényszerű függvényévé?

Stilisztikai minősítés a kontextusban

Ha az írói szótár azzal az igénnyel lép fel, hogy a szavak stilisztikai értékváltozásait a felhasználás során is figyelemmel kísérje, tehát mintegy mozgásukban, valóságos funkcionálásuk közben szemlélje, akkor ezeket a stilisztikai értékeket minden egyes idézett példában külön-külön kell vizsgálni s a vizsgálat eredményét megfelelő jelrendszerrel kell rögzíteni. Részint a szótári keretek és eszközök, részint és főleg a filológiai hitelesség követelménye a stilisztikai elemzésnek csak azt a szerény igényű formáját teszi lehetővé, amelyet már a címszók minősítésével kapcsolatban is láttunk, s amely a stilisztikai érték objektíve igazolható forrásainak megjelölésére korlátozódik. Az ehhez szükséges minősítő jegyek egy része azonos a címszóval kapcsolatban már felsorolt jelzésekkel. Ehhez járul a szókörnyezetet is figyelembe vevő minősítési jelzések újabb csoportja.

A címszóhoz kapcsolódó (már előbb tárgyalt) stílusminősítő jegyek jelentős része gyakran nem általában a szóra, hanem csak a szónak egy bizonyos jelentésére vagy jelentésárnyalatára korlátozódik. Ilyenek pl. *bizalmas*, *ritka*, *választékos*, *régies*, *kedveskedő*, *rosszalló* stb. minősítő jegyek. Ilyenkor a minősítő jelzés nem a címszó mellé, hanem az értelmező részbe, közvetlenül a jelentés kifejtése elé kerül. Pl. 2. (biz). De az sem ritka, hogy ugyanezek a minősítő jegyek a címszónak csupán egyetlen előfordulására érvényesek. Pl. a ragozott szóalak válik hosszúvá vagy monotonná, a felhasználás révén a szó erőteljes képzetránszító, képzelet felidéző szerepet, tréfás színezetet kaphat stb. Ilyen esetekben a minősítő jegy helye az egyes idézetek után következik. Ugyancsak ide, az idézet mögé illeszthetők be a többi egyes esetekre vonatkoztatott stilisztikai minősítő jegyek is.

Miből állnak ezek? Összeállításuk alapelve ugyanaz, mint a címszó minősítő jegyeié: a minősítésnek csakis a nyelvi tényekből igazolható, a hangulati, érzelmi hatás keltéséhez hozzájáruló, konkrét források megjelölésére kell szorítkoznia. Ezek lehetnek éppen úgy, mint a címszóval kapcsolatban a szavak hangtestének összetételéből fakadó zenei-akusztikai vonatkozásúak: hangismétlés, hanghalmozás, bizonyos hangok, hangkapcsolatok szembeállított vagy szim-

metrikus elhelyezkedése, alliteráció, a rím, ritmus, sajátos formái stb. Persze itt már sohasem a magában álló szó, hanem a szöveggörnyezet vizsgálata szükséges. A hangalakkal kapcsolatos, akusztikai hatású elemek megállapítása legtöbbször nem okoz nehézséget. A hangismétlés, halmozás, alliteráció stb. mindenkor könnyen felismerhető és megjelölhető. Nem így a már verstani vonatkozású rím-, ritmusbeli sajátosságok. Költői művek esetén lehetne a kérdést úgy egyszerűsíteni, hogy az erőteljes, zenei ritmus vagy a rím a költészetnek természetes velejárói, a stílushatások általános forrásai, tehát nincs szükség, külön minősítésükre [35]. A ritmus és rím állandó elemei a költői szövegnek, tehát önmagukban nem tekinthetők a stilisztikai érték forrásainak, de ahogyan egy semleges szó is kaphat pozitívan ható hangulati értéket környezetének átsugárzó hatása következtében (pl. ház: *aranyház, az élő halottak háza*), ugyanígy a ritmikus lejtésnek vagy a rímelésnek is vannak a mindenkori szöveggörnyezethez viszonyított hangulatfokozó formái. Ilyenek lehetnek: egytagú, rövid szók halmozása („*Mi kék az ég, mi zöld a fű?*”), rövidebb-hosszabb szavak szabályos váltakozása („*E dús anya oly búsan mért fogan?*”), hangsúlyos verselésben tiszta időmérték erőteljes kicsengése („*Fák fölött a béke kékje leng*”), azonos grammatikai felépítésű sorok, illetve mondatok rendszerint gondolat párhuzammal együtt („*Rút lett az arcom, nyúlt a koponyám*”).

A rím tekintetében kiemelkedő s így hangulatfokozó elem lehet a több szótagos teljes rím (kínrím) (*takaróban ~ akaróban*), belső rím, („*Ezek a tájak ó be fájnak*”). Szókezdő rím („*Fehér rózsákat nyújt felé fehéren*”), különleges rímjátékok pl. a figura etimologica-ból adódó, ismétléssel párosuló költői alakzatok („*Ilyenkor sírnak gyantát fiatal fák, Ilyenkor fáj az elmúlt fiatalság*”).

Mindezek az Arisztotelész óta ismert, a szokott-szokatlan reláción nyugvó hangulati elemek [36] a stilisztikai érték tekintetében nem prímhegedűsök ugyan, de el nem hanyagolható komponensek. Baj csupán, hogy a szokott-szokatlan határa elmosódó. A tiszta eseteken kívül gyakran adódnak átmeneti jellegű, a pozitív és negatív, illetve semleges határan mozgó előfordulások is. Hogy a minősítés mentesüljön az egyoldalú szubjektivitástól, a szótárírónak egy, e célra kiválasztott, nyelvileg művelt közösség (legalább 8–10 személy) véleményét kell kikérnie, s a minősítésben a legnagyobb óvatosságot kell tanúsítania, nem riadva vissza a „valószínűleg”, „talán”, „esetleg” óvatosságra figyelmeztető jelzésektől sem.

Ugyanez az óvatosság és ugyanez a közösségi biztosíték szükséges a szó-környezetből kisugárzó tartalmi vonatkozású hangulati elemek vizsgálatában is; hiszen az alapvető indíték itt sem lehet más, mint a szokásostól való eltérés, a költői nyelvnek ez az ősi sajátossága, melynek megnyilvánulásaira legrégibb költői nyelvemlékeinkben is találunk példát [37].

Elsősorban a szinonim szavak cseréjére kell gondolnunk, amikor is a megszokott helyébe lépő új szó egyúttal rendszerint új stílusrétegbe sorolást von maga után, amint ezt már ugyancsak Arisztotelész is felismerte [38]. Hasonló stilisztikai értékűbbet keletkezik semleges szavak szokatlan kapcsolatából is. Jellegzetes megnyilvánulási formája a szavak szokatlan egybefűzésének a szinestéziás szókapcsolat, vagyis különböző érzékterületre tartozó vagy egymástól élesen elütő fogalmak egymás mellé állítása (*fehér csend, kék rapszódia, halkan ballag, illetve friss süteményt és pletykát szállít* stb.).

A szűkszavúságra kényszerített szótári műfajnak természetesen itt is tartózkodnia kell a hosszadalmas magyarázattól; be kell érnie a példa után következő utaló jelzéssel: pl. *szókapcsolat, színesztézia*.

A színesztézia emlegetésével egyúttal beléptünk a szépirodalmi nyelv jellegzetes világába, a szóképeknek, alakzatoknak ugyancsak lezáratlan, ingoványos területére [39].

Ami a szótári vonatkozást illeti, a kép korlátozódhat egy-két szóra. Ezek az egyszerű, fajta szerint is könnyen minősíthető képek: *Lelkem nyitott könyv* (metafora), *alszanak a fák* (megszemélyesítés), *csendes a ház* (metonímia), *űzi a vadat* (=rókát) (szinekdoché). Ezekben az esetekben a szótári minősítés a példák szerinti közvetlen megjelölést alkalmazhatja mindkét szó cikkében. Ha azonban a kép bonyolultabb, tartalmilag és szerkezetileg is összetett, akkor a szavakra bontott minősítés nem terjedhet ki az egész kép vizsgálatára, de figyelmen kívül sem hagyhatja azt a körülményt, hogy a címszó egy költői képhez tartozóan, abba beleágyazva fordul elő. A „mustja forr egy erjedő világnak” megnyilatkozásban a *must* forr szavak jelentése azonos az általánosan használt köznyelvi értelmezéssel. De a szótár nem lehet kiszakítani tényleges környezetükből, figyelembe kell venni az egész megnyilatkozást. Részletes magyarázat nem lehet a szótár feladata, csupán a képbe tartozás jelzése (kép). Ha a kép grammatikai formája hasonlító mondat vagy mondatrész (határozó), erre a körülményre a *hasonlítás* jelzés közvetlenül is utalhat. (A kép kisugáró ereje, hatása szempontjából közömbös, hogy a tárgyalt szó a hasonlító vagy hasonlított nyelvi megnyilatkozás részeként fordul elő.) A több szóra terjedő kép egészét a szótár nem értelmezi. Erre vagy nincs szükség, vagy nem is lehetőséges szótári eszközökkel. Kivételek a szimbólum; legalábbis célszerű s a szótár értékét fokozza annak a gondolati tartalomnak a megjelölése, amelyet a költő jelképe helyettesít. Főleg ismétlések elkerülésére az értelmezés ilyenkor a legjellegzetesebb szóhoz kapcsolódik, a többi szónál csak utalás van rá („Várják az angyal, aki trombitál.” *Trombitál* címszó alatt: 'a végítélet jelzése', a többi szó cikkében: vö. *trombitál*.) A szimbólum magyarázata azért kapcsolódik a legjellegzetesebb szóhoz, nem pedig valamely konkrétan megjelölhető részéhez a szimbólikus megnyilatkozásnak, mint pl. az első tartalmas szó, az állítmány, vagy alany szerepében álló szó, mert egy kép igen gyakran ismétlődik, variálódik az írói életmű során, s akkor ugyanezt a képet több szó cikkében is értelmezni kellene.

Grammatikai vonatkozások

A stilisztikai minősítések forrásainak megjelölését kiegészíti a grammatikai, főleg szintaktikai jellegű vizsgálat. Ide tartoznak elsősorban a szórendi sajátosságok (pl. inverziók, közölés), vonzatok különleges, szokatlan toldalékolása, esetleg nyelvhelyességi vétségek, pongyolaságok stb.

Bármilyen irányú és igényű legyen is az írói szótár értékelő elemzése, hitelessége csak addig van, míg megállapításai a nyelvi tények valóságával igazolhatóak. Természetes tehát, hogy a sokoldalú elemzés kiinduló pontja, alapja, mindvégig a nyelvtani rendszer marad. A szótári minősítések a hagyományos és általános nyelvi elemek szerinti tagolódásra: a hangtani, szótani, mondat-tani jellegű sajátosságokra támaszkodnak. (Közömbös itt, hogy a hangtant besoroljuk-e a grammatikai rendszerbe, vagy különálló egésznek tekintjük.) [40].

A szótári szerkesztésnek ez az elvi alapja természetesen nem jelentheti a grammatikai rendszerhez ragaszkodó merev és formális kötöttséget. A szótár sajátos műfaji jellege nem egyszer kilép a szűkkörűen értelmezett grammatikai keretéből. De nem azért, hogy helyet adjon a tetszőleges impresszióknak vagy képzelet csapongásoknak, hanem csupán azért, hogy az egyoldalú grammatikai nézőpontot kiegészítse más oldalú vizsgálati lehetőségekkel is. Így került a hangtani jellegű minősítések közé, ill. mellé a rím és ritmus verstani szempontja, így foglalt helyet a szótári minősítő jegyek sorában a szóképek megkülönböztetése. A nem szorosan vett grammatikai, de a minősítés szempontjából figyelembe veendő további nyelvi, főleg költői nyelvi sajátosságok: a szóismétlés, szóhalmazás, párhuzamosítás, fokozás, szembeállítás, körülírás, valamint a megszólítás, párbeszéd, költői kérdés, felkiáltás megannyi stilisztikai elemet tartalmazó, a szó felhasználásának sokoldalú vizsgálatához hozzá tartozó tényező. Meglétük, hatásuk kétségtelen, egy sokoldalú, minél teljesebb minősítésre törekvő összegezésből, amelyet az írói szótár nyújthat és kell nyújtania, nem hiányozhatnak ezek sem.

Írásképek

Minthogy az írói szótár az írásban rögzített, vizuálisan érzékelhető írói hagyaték feldolgozása, nem mellőzheti végül az írásképek kifejező értékét sem. Kijelentő mondat végére tett kérdőjel, felkiáltó jel, a megnyilatkozásnak mintegy lezáratlanságára, az író (és olvasó) lelkében rezonáló hatására emlékeztető apróságok. A valamit elhallgató vagy hozzágondolásra serkentő hármas kipuntozás, közszóknak nagybetűs kiemelése, idézőjeles vagy kurzív szedés, versben a sorokba tördelés, enjambement stb. várják — jogosan — a minősítő jegyek közé történő besorolásukat.

Szókapcsolatok

A címszót tartalmazó különböző megnyilatkozásokból gyakran kristályosodnak ki olyan szókapcsolatok, amelyek a köznyelvi használatban állandósultak, frazeológiai egységekké váltak. De megvannak az írói nyelvnek a maga külön frazeológiai egységei is, vagyis olyan kifejezések, amelyek csak az író egyéni nyelvhasználatában állandósultak. Az ilyen szókapcsolatokat összefoglaló névvel klisének minősíthetjük, s három változatát különböztetjük meg aszerint, hogy köznyelvi, más költő, író nyelvhasználatából ismert vagy a szótár címadójának kifejezés készletében alakult ki. A köznyelvi kliséket mint állandósult szókapcsolatokat regisztrálja az ÉrtSz. A költői, tehát másoktól származó klisékre nézve az iskolai olvasmányokban, népszerűsítő szöveggyűjteményekben hagyományosan előforduló, tehát közismert művek kifejezés készlete a mérték („nem lelé honját”, „vágat fakó lován”); a saját klisévé alakulást a szócikk anyagának elrendezése mintegy automatikusan feltárja. A köznyelvi kliséken belül meg kell különböztetnünk a szólásszerű kifejezéseket, beleértve a szóláshasonlatokat is, valamint a közmondásokat. [41] Minthogy ezek a köznyelvi állandósult szókapcsolatok rendszerint új jelentést (jelentés-árvyatot) hordozó nyelvi egységgé válnak, azért őket a jelentések sorában külön pontba (alpontra) foglaljuk. A költői, ill. saját kliséket a megfelelő jelen-

tés szerinti besorolásban közöljük. A klisék, különösen a köznyelvi klisék azért is figyelemre méltók, mert velük kapcsolatban igen gyakran jellegzetesen megmutatkozik a költő, író nyelvalkotó, újító tevékenysége, az a mód, ahogyan az író a köznyelv lombozatába beleoltja a maga egyéni ágacsckáját, vagy ahogyan a megszokott, semleges köznyelvi kifejezésből felfokozza a stilisztikai értéket. *Előtted állok* köznyelvi klisészerű, semleges szókapcsolat. De ha hozzáfűződik ez a két határozó: *kifosztva, árván*, ugrásszerűen megnő az egész mondat hangulati értéke.

Szintaktikai minősítés

A modern értelmező szótárak figyelembe veszik a címszók szintaktikai szempontjait is. Az ilyen jellegű értelmezésnek különösen egyes formaszók (pl. kötőszók) esetében van jogosultsága [42]. Az írói szótárnak a szintaktikai vonatkozások területén is nagyobb lehetősége és konkrétabb feladata van, mint az általános szótáraknak: pontosan megjelölheti a címszó szintaktikai szerepeit; vagyis azt, hogy az egyes előfordulásokban milyen mondatrészként vagy más minőségben (kötőszó, utalószó, nyomósító szó stb.) fordul elő. Rámutathat szórendi helyére, bizonyos mondatrészek kötött vagy szabad sorrendiségére (pl. kötőszók elhelyezése a tagmondat élén, belsejében, esetleg végén), sőt szószerkezeti tagok egymáshoz való viszonyára is (főleg jelzők, igevonzatok esetében). Gyakori, sokszor előforduló szavak cikkében célszerű bizonyos szintaktikai elvek szerinti elrendezés is, pl. egy címszónak mint jelzettnek fel lehet tüntetni a jelzőit vagy megfordítva, igének a tárgyi vagy határozós vonzatait stb. Ilyenkor az időrend mellőzésével az ábécé szerinti felsorolás nyújt plasztikus áttekintést. (Az ábécé rend szerinti felsorolást jelezni kell a szócikk vagy a megfelelő bekezdés elején.) Szépirodalmi szövegekben gyakoriak a mondatokba nem szervesen beleilleszkedő szavak, illetve a nem mondat jellegű megnyilatkozások (megszólítások, felkiáltások, mondatföredékek stb.). Az ilyeneket mint mondatszerű elemeket tartjuk nyilván. A szintaktikai szerep megjelölése újabb másfél tucatnyi minősítő jegy alkalmazását vonja maga után (vö. a rövidítések jegyzékét). Ezeket a stílusminősítés után következő jegyeket megkülönböztetésül nagy kezdőbetűvel jelezzük (*Állítm*, *Helyh*. stb.).

*

A felsorakoztatott szempontokból és vizsgálati alapokból a minősítő jegyeknek tarka, de éppen ezért sokoldalú megvilágító rendszere alakul ki. A címszókkal kapcsolatban felsorolt minősítő jegyek csoportja tehát a szócikk belsejében, az egyes példák utáni minősítésben — a szintaktikai jelöléseken kívül — a következőkkel bővíthet: alliteráció, enjambement, érzékelhető, felkiáltás, fig. etimologica, fokozás, hasonlat, inverzió, írásképp, képbe tartozás, klisé (köznyelvi, költői, saját), konkrétizálás, költői kérdés, körülírás, közöls, leíró, megállapító, megszemélyesítés, megszólítás, mesterkélt, metafora, metonímia, párbeszéd, párhuzam, pars pro toto, pongyola, rím (teljes, szókezdő, belső, játékos), ritmus, szembeállítás, szemléltető, szimmetrikus, szinekdoché, szinesztézia, szócsere, szókapcsolat, szórend, szűrítő, tényközlő.

A szókörnyezetet is figyelembe vevő stílusminősítések száma tehát jelentősen meghaladja az önmagában álló szóra, lexémára vonatkoztatott minősítő

jegyek számát. Ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy az egyes minősítések általában alfajokat is tartalmazhatnak, s hogy vannak hapax jellegű minősítő-jegyek is, akkor mintegy 80 stílusminősítő jegyet kell nyilván tartanunk, és adott esetben felhasználnunk.

Szócsalád

A szócikk utolsó pontja a szócsalád terebélyességét mutatja be. Ide kerülnek azok a szóösszetételek, továbbképzések, amelyek az írói életműben előfordulnak, s melyeknek persze külön szócikkük is van. Minthogy az azonos előtagú összetett szók a szótári címszavakból könnyen áttekinthetők, (még akkor is, ha az ábécé rend következtében soruk meg-megszakad), a szócikk végén a címszónak csak mint utótagnak különböző előtagú összetételeit soroljuk fel. Tehát pl. a *fa* címszó végén nincs ott a *faág*, *fakereszt*, *falevél*, *fatörzs* stb.; ellenben ott van az *akác*-, *babér*-, *bitó*-, *csoda*-, *fej*- stb.

Munkamódszer

Az írói szótár műfaji sajátságainak, elvi kérdéseinek és szerkezeti felépítettségének áttekintése után szenteljünk még néhány szót a szótárszerkesztés munkamódszerének is. Érdemes a technikai kivitelezés kérdéseire is egy pillantást vetnünk azért, mert az írói szótárak készítése várhatóan és remélhetően egyre terebélyesedik. (Csupán hazai viszonylatban a már előrehaladottabb munkálátú Petőfi-, valamint Juhász-szótárak mellett láttunk szemelvényt a József Attila-szótárból [43]; és tudomásom szerint Ady-, Csokonai-, Kölcsey-, Tóth Árpád-szótárak tervezése, illetve előmunkálatai is folynak.)

A jövő távlatában csak irigységgel gondolhatunk arra az időre, amikor a munka dandárját gépek végzik el, s a szótárírásnak ma még rendkívül sok, lassú, aprólékos munkát igénylő tevékenysége hihetetlenül meggyorsul és leegyszerűsödik. A költői, írói nyelv gépi feldolgozásáról nem egy híradás ismeretes [44]. Jó ideig azonban még nyilván nélkülöznünk kell a gépi segítséget.

Az adatgyűjtésre nézve a legmegbízhatóbb, mert legkisebb hibaszázalékkal járó munkamódszer a hiteles, kritikai szöveg (lehetőleg nyomtatott, esetleg sokszorosított) példányainak szétदारabolása és kartonra ragasztása [45]. A megfelelő apparátussal rendelkező szótárszerkesztőségek általában ezt a módszert alkalmazzák; s ez kétségtől előnyösebb, mint a szöveg többszöri másolása, gépelése, amikor minden egyes leírás megannyi hibaforrás lehet.

Akárhogyan történjen is a címszók anyagának összeállítása, a szerkesztés csak a címszók szerinti ábécé sorrendbe rendezett anyag birtokában végezhető, tehát csak akkor kezdhető meg, ha már az egész anyag kartotékolva van. Ez rengeteg idővesztést jelent. Célszerű ezért a munka „szinkronizálása”; vagyis: a fontosabb munkafolyamatok párhuzamosítása pl. az alábbi séma szerint:

a) Az ábécé valamely betűjéhez tartozó címszavak lelőhelyeinek összeállítása, kartotékolása (szöveggörnyezet másolása nélkül);

b) 10–20 címszónak a kritikai szöveg megfelelő számú (10–15 példány) krúdájából a lelőhelyek szerinti szöveggörnyezettel együttes összegyűjtése; (tehát anélkül, hogy vagdalni, ragasztani kellene a különálló lapokat);

c) A különálló nyomtatott lapokon a címszó szöveggörnyezetének (köny-nyen eltávolítható, ceruzás) kijelölése, a lapok jelentésstruktúra szerinti elren-dezése, értelmezés, stilisztikai értékelés stb. megállapítása.

d) Az így összeállított szócikk félhasábos, több példányú legépelése.

e) A leírt szöveg és minősítések ellenőrzése, egységesítése.

E munkamódszer előnye, hogy a szerkesztés már egy betű lelőhelyeinek összeállítása után megkezdhető, s a krúdák egyes lapjai ismételtlen felhasznál-hatók. Hátránya, hogy a szövegmásolás révén több hiba kerülhet be a végleges szövegbe.

Az elmondottak alapján joggal felvetődhet — s hazai, külföldi szakembe-ekkel folytatott megbeszélések során fel is vetődött — az a kérdés, hogy mi szükség van m.nderre az aprólékos, nehézkes munkára az írói szótár — s álta-lában a szótár — szerkesztésében.

Feltogásom szerint az élet mai fejlettségi fokán, a tudomány mai helye-zeében minden kutatómunka értékét az szabja meg, hogyan tudjuk a szűkkörű szaktudományi szempontokat a távolabbi távlati, társadalmi igényekkel egybe-hangolni. Nyelvtudományi vonatkozásban ez annyit jelent, hogy valamilyen módon minden munkánkban szolgálnunk kell a nyelvnek mint legfőbb infor-mációs eszköznek a tökéletesítését.

Az írói szótárnak megvan a lehetősége arra, hogy ebből a nagy feladatból kivegye a maga részét, s egy-két filológus szakember ritka kedvtelésének kielé-gítése helyett, illetve mellett olyan vade mecummá váljon, amelyben a peda-gogus, a diák, a szerkesztő vagy bárki más találjon támpontot összehasonlító, eligazító állapot nyújtó adattárat mindazokban a nyelvhelyességi, stilisztikai vagy nyelvtani kérdésekben, amelyeket különböző kézikönyvekből még a szak-ember is csak nagy fáradsággal és idővesztéssel tud összekeresgélni [46].

RÖVIDÍTÉSEK

abc	ábécé rendbe sorolva
Al	alany
Állaph	állapothatározó
Állítm	állítmány
allit	alliteráció (szókezdő hangok azonossága)
átv	átvitt értelmű, átvitt értelemben
Birtj	birtokos jelző
Célh	célhatározó
c	cím, verscímbe szereplő szó
elav	elavult, már nem használatos
erős	erősítő, erősítést kifejező
ért	értelemben, értelmezésben
Ért	értelmező
felk	felkiáltás, -ó mód
felsz	felszólítás, -ó mód
fig etim	figura etimologica (szótő ismétlése)
fn	főnev
fokh	fokhatározó
gramm	a köznyelvben nem vagy ritkán használt nyelvtani szerkezet, forma
gyakr	gyakran, gyakori
haim	haimozás, -sal kiemelve
hangf	hangfestő, festéssel kimelve
hangh	hangsorral, hangok összetételével kapcsolatos zenei hatás
hangut	hangutánzó, hangutánzással kiemelve
hasonl	hasonlat (-ban előforduló szó)

Hat	határozó
Helyh	helyhatározó
homály	többféleképpen vagy pontosan nem értelmezhető szó
hsz	határozószó
ign	igenév
irod	(szép) irodalmi nyelvben
ism	ismétlődő, ismétléssel kiemelve
isz	indulatszó
kép	költői képben előforduló, rendsz. átv.-vé váló szó
Képes	képes helyhatározónak is nevezett állandó határozó
képzet	képzettársító hatású, képzeletet felidéz
kérd	költői kérdés
konkr	konkrét (érzékelhető) jelentésben, konkrétizálva
költ	csak költői használatban
knyelvi	köznyelvi
Krit	J. Gy. műveinek kritikai kiadása
ksz	kötőszó
m	mondat
mm	mellékmondat
megsz	megszólítás
megszem	megszemélyesítés
metaf	metafora
meton	metonima
mn	melléknév
Módh	módhatározó
Msz	mondatszerű, mondatot helyettesítő (mondatszó)
mut névm	mutató névmás
műv	műveltető
nép	népnyelvi, népies stílusban szokásos
népd	népdal
névm	névmás
nu	névutó
O	szóösszetételek (igekötős igék), illetve szóképzések
párbesz	párbeszéd
párh	hasonló szerkezetek egymásutánja
rég	régi, régies
rends	rendszerint
rím	szokatlan, különleges rímfajttal kiemelve
ritk	ritkán előforduló, szokatlan
ritm	erőtéljes ritmusával kiemelkedő
ritm párh	azonos ritmusú párhuzamos szerkezet
sejt	nem világos, sejtelmes
style	styl coupé (rövid, széttört rendsz. hiányos mondatok egymásutánja)
Sz	szólás
szemb	szembeállítás (-sal) kiemelve
SzegSz	Bálint, Szegedi Szótár
szimb	szimbólum
szimmetr	egymást pontosan fedő, azonos szerkezetek
szinekd	szinekdoché típusú szókép
szineszt	szinesztézia (más érzékterületre tartozó vagy egymástól élesen elütő fogalmak egybekapcsolása)
szn	számnév
sznévm	személynévmás
szoc e	a szocializmus építése előtti nyelvhasználatban
szókapcs	szokatlan, kiemelkedő szókapcsolat (köznyelvben nem vagy kevésbé használatos)
szór	szórend (szokatlan)
sztat	személyrag
Tá	tárgy
tbsz	többszám
tn	tárgyatlan
told	a mondatához mintegy utólag toldott szó

ts	tárgyas
tud	tudományos nyelv (-i)
tul	tulajdonnév
új	újszerű (valószínűleg a költőtől származó)
ua.	ugyanaz
v.	vagy
vall	vallásügyi, vallásias jellegű
vál	választékos
VÁL	válogatással összeállított szócikk
vleg	valószínűleg
(?)	bizonytalan
(—)	negatív értékű
—	a címszó (esetleg más szó) ismétlésének jele; tilde

JEGYZETEK

- [1] VÖ. BALÁZS JÁNOS: A szótárírás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában. (Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ) 1962. Nyelvtud. Ért. 36. 5. (A továbbiakban röviden: Szótárírás.)
- [2] Így Słownik Języka Adama Mickiewicza Tom I. 1962. Bev. XII.
- [3] A magyar nyelv szókincsének mennyiségére nézve VÖ. TOLNAI VILMOS: MNy. XIV, 33; BENCE ISTVÁN: Msn. IX, 73; KELEMEN JÓZSEF: Nyr. LXXXVIII, 68, Nyműv. 37; VÉRTES EDIT: Nyr. LXXIX, 329 stb.
- [4] Nyr. LXXXII, 351—7; VÖ. ezzel kapcs. GÁLDI LÁSZLÓ, Bús szavunk jelentésköre Petőfinél. Nyelvtud. Ért. 40. 107—14.
- [5] Gesund bei Goethe. Eine Wortmonographie. Berlin, 1955.
- [6] VÖ. W. SCHADEWALDT, Das Goethewörterbuch. Eine Denkschrift. Neue Folge des Jahrbuchs der G. Gesellschaft. XI, 293—305; BENKŐ LÁSZLÓ, Juhász Gyula kedvenc szavai. Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1960. 3—13. stb.
- [7] VÖ. ezzel kapcs. Juhász Gyula ö-zése. Nyr. LXXXIII, 405—18.
- [8] Nyr. LXXXVII, 421.
- [9] A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. 1957. 504.
- [10] VÖ. MNyR. I. 145.
- [11] Az értelmező jellegű szótárak fontos stilisztikai szerepére utal többek között ORSZÁGH LÁSZLÓ: I. OK. VI. 130; BALÁZS JÁNOS: III. nyelvészkongr. anyaga 147; L. A. BULAHOVSKIJ, Vegyenie V jazük. (Moszkva 1953.) II. Lexikogr. 145; stb.
- [12] Lexika zu einzelnen Schriftstellern. Forschungen u. Fortschritte. Bd. 33. (1959.) 340—6, 369—75. Ism. FilKözl. VIII. 196—9; A magyar írói szótárakkal kapcsolatos szakirodalmat WACHA IMRE foglalja össze: Nyr. LXXXV, 189—203.
- [13] DILL a Puskin, Mickiewicz, Botev, Mácha, Petőfi és Juhász szótári munkálatokat, illetve az ezekkel kapcsolatos publikációkat vette figyelembe. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a szótári munkálatok az írói szótáraknak csak egy, kétségkívül igen jelentős típusát képviselik. Az írói szótár jelentős múlttal rendelkezik. A görög, latin klasszikusoknak, Shakespearenek, Molièrenek szókincsével foglalkozó glosszáriumok már a múlt században megjelentek. Mindezekről jó összefoglalást ad Z. GENADIEVA, Recsnik na jezika na Hr. Botev (Bulgarski Jezik XIII, 447—60). Nemrég jelent meg az Ibsen-szótár (ism. I. OK. XV, 454—7), a Cervantes-szótár (Vocabulario de Cervantes. Madrid, Real Acad. Esp. 1962. Szerk. GÓMEZ, C. F.), és vannak a költői írói nyelvnek más típusú feldolgozásai is, mint amilyenek pl. a The Reader's Guide Series kötetei. Mindezeket igen tanulságos volna egybevetni az előbbi „szocialista” szótári típussal. Azt hiszem, minden elfogultság nélkül megállapítható, hogy ez utóbbi az írói szótár típusainak legigényesebbje céljában, tartalmában és feldolgozásmódjában egyaránt. Természetes is, hiszen az idetartozó szótárak a megfelelő tudományos intézmények gondozásában, anyagi, erkölcsi támogatásával készülnek.
- [14] VÖ. VilágirFigy. IV 147—53, uo. további szakirod.
- [15] Örökség 2., 223.
- [16] VÖ. SCHADEWALDT i. m.
- [17] Tom. I. Bev. XVIII.

- [18] Örökség 1., 9.
 [19] Vö. Szótárírás.
 [20] Vö. Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1957. 15; Nyr. LXXXIII. 205.
 [21] Vö. MNyR. I. 230.
 [22] FLUDOROVICS JOLÁN: Melich Emlékkönyv 80.
 [23] Vö. MNyR. I. 500—60.
 [24] Vö. Szótárírás 47.
 [25] Vö. MNyR. I. 168.
 [26] Az ide tartozó könyvtárnyi szakirodalomról áttekinthető értékelést ad FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából. 1959.
 [27] Főleg I. 168.
 [28] Az erre vonatkozó vizsgálatokra és megfigyelésekre nézve vö. Nyr. LXXXII, 99; LXXXIV, 355; Csillag 1955. 2040 stb.
 [29] I. 107. A további szakirodalomra nézve vö. SZATMÁRI ISTVÁN, A magyar stilisztika útja (a továbbiakban: StilUt) 617—8.
 [30] StilUt. 522—3.
 [31] Magyar Tudomány 1963. 377—8.
 [32] E kérdéskomplexumra nézve vö. elsősorban RICHARD ROBINSON, Definition (Clarendon Press 1950.); G. VARGA GYÖRGYI, A jelentésvizsgálat egy módszeréről. MNy. LVIII, 182—7; TERESTYÉNI FERENC, A leíró jelentés tan kérdéseihez és módszeréhez. MNy. LVIII, 173—82, uo. gazdag szakirodalom.
 [33] Vö. ORSZÁGH LÁSZLÓ: Szótárírás 79.
 [34] Vö. HENRIK BECKER kéziratos Schiller szótárát.
 [35] A ritmusnak, a prózában felbukkanó rímeknek a kérdése már jóval bonyolultabb. Ennek sajátosságaival itt nem foglalkozom. Vö. viszont BENKŐ, Szépirod. stílus 109 kk.
 [36] Poétika XXII. (1963-as kiad.) 58—62.
 [37] Vö. IMRE SAMU: MNy. LIX, 415.
 [38] I. h.
 [39] A költői képeknek magyar vonatkozásban is gazdag irodalmára nézve vö. SZATMÁRI, StilUt. 573, 580, 619; az újabb külföldi irodalom áttekinthetetlen rengetegéből csak egy-két példa: TSCHIZIEWSKI: Stil-u. Formprobleme 1959. 91—5; MEJLAH: Vopr. Lityeraturi 1960. 6; H. PONGS, Das Bild in der Dichtung I. Marburg 1960.⁽²⁾; Actes du VIIIe Congrès de la Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes kötet számos cikke Páris 1961; vö. még a VilágirFigy. VII. 213 utalásait stb.
 [40] Vö. SULÁN BÉLA: Nyelvtani tanulmányok. 1961. 7—24; ill. MNy. I, 1—17.
 [41] Vö. Szótárírás 101.
 [42] Vö. BALÁZS JÁNOS: Szótárírás 92.
 [43] WACHA IMRE: Nyr. LXXXIII, 274—88.
 [44] Pl. H. COBLANS, New methods and techniques for the communication of knowledge. UNESCO Bulletin for Libraries 1957. 7; Cahiers de lexicologie. Actes du Colloque International sur la Mécanisation des Recherches Lexicologiques, Paris 1960—62; A. SIBEOK—V. J. ZÉPS, An Analysis of Structured Content, with Application of Electronic Computer Research, in Psycholinguistics. (Style in Language 1960. 236).
 [45] Vö. erről legutóbb LADÓ JÁNOS, Írói szótárak és nyers szótárak MNy. LVIII, 192—8.
 [46] L. 8.

СЛОВАРЬ ПИСАТЕЛЯ

Л. Бенке

Словарь писателя относится к группе одноязычных толковых словарей. Внутри этой категории они естественно имеют свои специфические жанровые особенности. Словарь писателя характеризуется прежде всего многоликостью, то есть тем, что словарь писателя работает средствами и методами языкознания, но служит целям литературы, так как он содействует оценке и раскрытию творчества писателя, поэта.

Словарь писателя тесно связан и с некоторыми отраслями языкознания, в частности с фонетикой, семантикой, морфологией, и в немалой мере с синтаксисом. Все же больше всего характеризует его тесная связь со стилистикой. Автор рассматривает эти разные связи. Дальше он вникает и в дальнейшие зависимости словаря писателя, в первую очередь в отношения по соблюдению чистоты и правильности языка.

В дальнейшем автор трактует принципиальные и методические вопросы словаря писателя. Он показывает аспекты выбора и обозначения заглавного слова. Он подробно занимается стилистической оценкой заглавного слова, так как в этом отношении лексикографическая практика еще не опирается на большой опыт. Словарь писателя идет по еще менее проторенному пути, когда он распространяет стилистическую оценку не только на заглавное слово, но и на отдельные употребления слов. (Такой тип словаря готовится под редакцией автора, словарь Дьюлы Юхаса) Автор указывает на опасности, грозящие реальности такой оценки, поэтому оценку он ограничивает только обозначением таких стилистических источников, которые могут быть объективно доказаны. С такой целью он вырабатывает оценочную систему и метод обозначения слов, рассматриваемых в контексте. Он составил для словаря писателя систему знаков, состоящую приблизительно из 80 оценочных знаков. В составлении структуры заглавных слов авторы венгерских словарей писателей могут опираться на толковый словарь венгерского языка.

После трактовки принципиальных и практических вопросов, касающихся составления статей, автор кратко обрисовывает тот метод работы, который больше всего подходит для редакторских коллективов, располагающих меньшим аппаратом.

SCHRIFTSTELLERWÖRTERBUCH

Von

L. Benkő

Das Schriftstellerwörterbuch gehört zur Gruppe der einsprachigen erläuternden Wörterbücher; innerhalb der Gruppe hat es aber eigene, für die Gattung charakteristische Züge. Das Schriftstellerwörterbuch ist vor allem durch die Mehrseitigkeit seiner Gesichtspunkte charakterisiert; es arbeitet mit sprachwissenschaftlichen Mitteln und Methoden, dient aber literarischen Zwecken, da es hauptsächlich das Erschliessen und Bewerten des Lebenswerkes eines Dichters oder Schriftstellers fördern soll. Das Schriftstellerwörterbuch steht in engen Beziehungen zu einzelnen Zweigen der Sprachwissenschaft, besonders zur Phonetik, Semasiologie, Wortartlehre, und in nicht geringem Masse zur Syntax, doch ist sein typischster Charakterzug die enge Verbundenheit mit der Stilistik. Verfasser untersucht diese verschiedenen Beziehungen und geht auch auf weitere Zusammenhänge des Schriftstellerwörterbuchen ein, insbesondere auf die Beziehungen zur Sprachpflege.

Im weiteren werden die prinzipiellen und methodologischen Fragen des Schriftstellerwörterbuchs besprochen. Verfasser zeigt die Gesichtspunkte der Auswahl und der Bezeichnung der Titelmörter. Die stilistische Qualifizierung der Titelmörter wird eingehend behandelt, da die lexikographische Praxis in dieser Hinsicht noch keine grosse Vergangenheit besitzt. Noch unbetretene Pfade hat das Schriftstellerwörterbuch zu beschreiten, wenn die stilistische Qualifizierung nicht nur auf die Titelmörter, sondern auch auf die gelegentliche Verwendung der Wörter ausgedehnt werden soll. (Einen solchen Wörterbuchtyp vertritt das in der Redaktion des Verfassers in Arbeit befindliche Juhász Gyula-Wörterbuch.) Verfasser weist auf die Gefahren hin, die der Realität einer derartigen Qualifikation drohen und beschränkt deshalb die Qualifizierung auf die Angabe objektiv nachweisbarer stilistischer Quellen. Zu diesem Zwecke wird ein Qualifizierungs- und Bezeichnungssystem der im Textzusammenhange untersuchten Wörter ausgearbeitet. Für das Wörterbuch wurde ein aus etwa 80 Qualifizierungsmerkmalen bestehendes System zusammengestellt. Bei der Zusammenstellung der Bedeutungsstruktur der Wortartikel können sich die Verfasser ungarischer Schriftstellerwörterbücher auf das erläuternde Wörterbuch der ungarischen Sprache stützen.

Nach der Behandlung der auf die Zusammenstellung der Wortartikel bezüglichen prinzipiellen und praktischen Fragen beschreibt der Verfasser die Arbeitsmethode, die ihm bei der Redaktionsarbeit über einen beschränkteren Apparat verfügender Arbeitsgemeinschaften am geeignetsten erscheint.

A MODERN MAGYAR LÍRA SZLOVÁK FOGADTATÁSA

Babits, Kosztolányi és Tóth Árpád a szlovákoknál*

Írta: CSUKÁS ISTVÁN

1. Azon a képen, amelyet a szlovák ismertetések Babitsról rajzolnak, a költői alkotás művészi tökéletessége a leginkább szembeötlő vonás. Senki sem mulasztja el ennek hangsúlyozását. Ez a vélemény annyira egyöntetű, hogy még a megfogalmazásban is alig mutat különbségeket, szinte refrénszerűen ismétlődik 1925-től 1957-ig, KÁZMÉRTÓL BENIAKIG. „A forma virtuóza”, „elmerül a szavak titokzatos zenéjébe” [1] — mondja KÁZMÉR, s ugyanezt — kissé általánosabb érvénnyel — SZALATNAI: „a költői alkotás virtuóza” [2]; ezt ismétli LUKÁČ is: „a forma elsőrendű művésze” [3]. BENIAK már a finommívű metaszetek képzetét is társítva „költő-vésnök”-nek [4] nevezi Babitsot.

A másik, a formai tökéletességet hűségesen végig kísérő állandó jelző a „doctus” ismételt hangoztatása. KÁZMÉR szavaival: „kinyílik előtte a szellemi világ, megfürdeti lelkét a klasszikus szépségekben, átzúgatja lelkén a szellemi világ minden alkotását az antik kortól a modern életig”. LUKÁČ hangján az elismerés mellett a csodálat is érződik: „rendkívüli, szinte egyetemes műveltségű, tudásvágya olthatatlan”. Tárgyilagosabb hangon, de ugyanezt állapítja meg BENIAK is, amikor azt mondja, hogy Babits „a poeta doctus, társai közt kitűnt magas egyéni kultúrájával és európai műveltségével”.

Ennyi, amit biztonsággal mondanak róla. Művészetének mélyebben rejlő tényezőit, Babits egyéniségének sajátos meghatározottságát, amely kulcsot adott volna életművének mélyebb megértéséhez, vagy nem érintik, vagy ha igen, csak bizonytalan tapogatózást és ellenmondó megállapításokat találunk, mint KÁZMÉRNÁL. KÁZMÉR észreveszi, hogy „Babits költészetében az intellektuális elem és a környező valóságból származó közvetlen élmény kapcsolata sajátos módon jelentkezik. Megkísérli ennek magyarázatát is, de feloldhatatlan ellentmondáshoz jut. Beszél arról, hogy Babits „példátlan érzékenységgel reagál mindenre” s mégis azt állapítja meg, hogy költészetének semmi köze nincs a valósághoz, a realitásokhoz, az kizárólag gondolati ihletésű. Egyetlen forrása a filozófia, célja pedig „a fantasztikumok keresése”. A fantasztikum Babits „művészetének a metafizikája”. Azt is megsejti KÁZMÉR, hogy Babits alkotásmódjának titka nem utolsósorban a költő sajátos lelkialkatában rejlik, de az összefüggések keresése közben itt is elterved. Az örökké nyugtalan, a „soha-meg-nem-elégedés” parancsának engedelmeskedő Babitsról azt írja, hogy „lelkében ujjongó, lelkes és öntudatos harmóniát teremt az új század esztétikai kultúrá-

* A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1963. évfolyamában közölt tanulmány második része.

jából". LUKÁČ — láthatóan Schöpfung Aladár véleményének ismeretében — már közelebb jut Babits művészi alkotásának megértéséhez, amikor azt mondja: „a hűvös precizitás mélyén ott vibrál a szinte vulkánikus erejű érzékenység és a kalandvágyó merészség”. Csak BENIAK könyve mutat rá — Lányi Sarolta nyomán — arra, hogy „a babitsi öngyötrés mélyén a kor panaszja rejlik”.

KÁZMÉR arra is kísérletet tesz, hogy körvonalozza Babits világnézetét, de itt sem tud tiszta képet alkotni magának. Mert megállapításairól az derül ki, hogy Babits a filozófiai determinizmus híve, mélyen pesszimista, nem hisz a fejlődésben, de egyben „aktivista” is, mert az „értékeket meg akarja őrizni”, „forradalmár, hogy konzerválni tudjon”. Nem esik itt szó arról, hogy Babits állásfoglalását, szemléletét hogyan formálták életkörülményei, a körülötte zajló világ és e benyomások alatt hogyan változott, fejlődött szemlélete, költészetének hangja és mondanivalója is. Igazságtalan volna KÁZMÉRT azért elmarasztalni, mert 1925-ben nem látta, nem is láthatta világosan Babits költői alkotó munkájának alakító tényezőit és tendenciáit. De a magyar költő megítélésénél figyelembe kellett volna vennie a néhány éve megjelent kötetet is, A nyugtalan-ság völgyét, amely már jelzi a változásokat Babits fejlődésében. Aminthogy figyelembe is vette, de csak a formai változások ötlöttek a szemébe (Babits „elme egy az expresszionizmus végső határáig”), ezek mélyebb okait azonban nem kutatta. Megállt — mint ahogy maga a szlovák Babits-portré is megmerevedett — azoknál a jegyeknél, amelyek Babitsot a versírás ötvösművészetének minősítik.

Ebben természetesen a hazai kritika is jelentős szerepet játszott. Ennek is meg kellett változnia ahhoz, hogy BENIAK könyve már többet és igazabban mondhasson Babitsról annál, ami róla a felszabadulás előtt szlovákul elhangzott. Mert azt, hogy Babits nemcsak „a szavak titokzatos zenéjében” gyönyörködött, hanem volt — ha nem is mindig haladó és következetes — mondanivalója kora nagy kérdéseiről, hogy a Húsvét előttben „a nép és az egész emberiség kiolthatatlan háború-gyűlöletét”, békevágyát fejezte ki és egy sereg más nagy versében az emberi életért, a kultúráért aggódó humanista szólal meg, ezt csak BENIAK könyve — a versek és az utószó együtt — tárja fel a szlovák olvasó előtt.

Összesen 32 verse jelent meg szlovákul. Közülük kettőt fordított E. B. LUKÁČ, a többi BENIAK munkája. Több, mint kétharmada az első világháború utáni évek alkotása, tehát Babits költői pályafutásának második szakaszából való. A versek így ellensúlyozzák azt az egyoldalú képet, amelyet a két háború között megjelent szlovák ismertetések rajzoltak a költőről. Annál is inkább, mert az átültetett költemények között találhatók olyanok, mint a Húsvét előtt, a Fortissimo, a Jónás könyve, Jónás imája, a Balázsolás, az Ősz és tavasz között és mások.

A fordítások nagyon gondos munkáról és hozzáértésről tanúskodnak. BENIAKOT nemcsak mesterségbeli tudása, hanem a Babitséval rokon műgond is teljes értékű művészi tolmáccsá avatja. Több fordítása szinte tökéletes megoldásnak bizonyul, köztük a Cigánydal (Cigánska pieseň), az Isten gyertyája (Božia svieca), a Galáns ünnepség (Galantná slávnosť), vagy akár a Húsvét előtt (Pred Veľkou nocou), amelynek bonyolult ritmusát is majdnem hibátlanul szó-laltatja meg.

Komolyabb kifogást csak egyetlen vers fordítása ellen emelhetünk. A Cigány a siralomházban (Cigán v dome smútku) c. vers Babits költői önjellem-

zése, és írója humanizmusáról is vall. Jellegénél fogva fontos eleme a logikusan végig vezetett gondolat: abban a katasztrófákat sejtető világban (A magyarok Istenéhez, a Babylon egerei, A Gazda bekeríti házáat c. versek szomszédságában írta) nincs helye a játékosan cifra szónak, riadót fújni is hasztalan, kétségbeesésében csak sírni tud a költő. Ez a gondolat kap zenei aláfestést a versben, amelynek szerkezete is a zenei művek tételekből álló felépítéséhez hasonlít. BENIAK nem vette észre, hogy az apró részletek is milyen szervesen illeszkednek az egészbe. A vers egyes elemeit könnyedén kezelte, ezért a szlovák változat torzítva közvetíti Babits tiszta hangját.

Az első versszakban Babits a maga pályakezdő művészi alkotó munkáját jellemzi:

„Úgy született hajdan a vers az ujjam alatt,
ahogy az Úr alkotgatott valami szárnyas,
fényes, páncélos, ízelt bogarat.”

BENIAKNÁL ez az egyszerű hasonlat deformálódik:

„Predtým som vám pod prstami tak uhnietil verš,
ako keď chrobáčika s krídelkami s pancierikom
ligotavým stvoriac, riekol: Heš!

(Azelőtt úgy gyúrtam az ujjaim alatt a verset, mint mikor az Úr szárnyas, csillogó páncélú bogarat alkotva azt mondta: hess”.) Babitsnál a hasonlat két tagját az öncélú, játékos alkotó kedv gondolati és hangulati azonossága fogja egybe és a versszak súlypontja is erre esik. BENIAK nem a kétféle alkotásmódot veti egybe, hanem a költő alkotásmódját egy más jellegű játékkal, a bogár röptetésével. Ez is megőriz valamit a hangulatból, de Babits szemléletének tisztaságát beárnyékolja. A „hess” — amelyre itt BENIAKNAK a rím miatt volt szüksége (vers-Heš)! Babits versében a 7. versszakban szerepel ugyan és köze is van az első versszakhoz — az első strófa zenei tétele ugyanis itt ismétlődik meg — de jelentése, hangulati töltése ellentétes azzal, amit BENIAK szán neki. BENIAKNÁL az önfeledt játék gesztusa, Babits 7. versszakában pedig éppen ellenkezőleg: ennek a játéknak az elutasítása, amely nem illik bele a „szomorú világba”.

Babits második strófája:

„Úgy született később az ajkamon, mint
a trombitahang, mint a trombitahang,
katonák szomjas, cserepes ajkain.”

BENIAK szerint:

„Neskôr mi z pier tak ulietal ako trúby hlas,
keď gambami vyprahlými, spráskanými
na trúbe si vytrubuje smutný kornetáš”.

(Később a tollamból úgy repült fel, mint a trombita hangja, amikor száraz, cserepes ajkaival trombitál a szomorú kürtös.) A költő tollából felrepülő vers durva képzavar. De ha eltekintünk a felrepüléstől, marad a toll és a trombita-

hang mint a BENIAK kezében eltorzult hasonlat egymáshoz erőltetett két tagja, szemben Babits tárgyias pontosságával, amely a költő ajkán és a katonák ajkain felzendülő hangok felfrissítő, ütemes dallamát közvetíti, nemcsak képszerűségében, hanem zenei elemeivel is. Ezt BENIAKnál hiába keressük. Sőt tovább csorbul a logikai lánc, és idegen elem keveredik a strófa egységes hangulatába azzal, hogy BENIAK egy sortöltő jelzőt szúr a vers szövegébe, a *szomorú*-t, amely itt teljesen idegenül hat, és újebb hiba kiinduló pontja lesz. A második és a harmadik strófa ugyanis hangulati ellentétben áll egymással: A felfrissítő, mozgósító trombitahanggal ellentétes hagulati hullámhoz érkezünk a harmadik versszakban és ezt Babits az ellentétre utaló nyelvi formával is kifejezi: „De ma már oly halkan, elfolyva, remegve jön...” BENIAK azzal, hogy a harmadik strófa hangulatából egy szónyt átemel az előzőbe, a kettőt összekeveri és fel-lazítja a köztük feszülő ellentétet.

Még egy szakaszt kell idéznünk a versből:

„Nem magamért sírok én: testvérem van millió
és a legtöbb oly szegény, oly szegény,
még álmából sem ismeri, ami jó.”

Szlovák változatban:

„Veď neplačem sám za seba: milión, keď chcete,
mám bratov a tak chudobných,
čo ni vo sne nezakúsia dobrôt na svete.”

(Hiszen nem önmagamért sírok: millió testvérem van — ha úgy tetszik [ha akarjátok] és oly szegények, hogy még álmukban sem kóstolják meg a világ javait.)

Itt BENIAK felületességből meghamisítja Babits társadalomszemléletének egyik lényeges elemét: polgári humanizmusát. Babitsnál az *általános* ember-testvériségről van szó, s ezen *belül* nyilvánul meg a részvét a szegények iránt (nyomatékosan is a szóismétlés kapcsán); nem *mind* szegény és elesett, csak a *legtöbb*, de aki nem az, az is beletartozik Babits polgári humanizmusának érzelmi körébe. BENIAK szűkíti ezt a kört: „Millió testvérem van és oly szegények...” Ez több már a polgári humanizmusnál, illetőleg politikai tartalmában differenciáltabb, mert BENIAK szerint Babits *csak* a szegényeket fogadja testvéreivé.

Babits versének 7. szakaszában a 3. sorban újra visszatér az a „zenei tétel”, amely a vers elején, az első strófában hangzott el. Megismétlése azonban nem változatlan formában történik, hanem — az első strófa ténymegállapító, pozitív előjelű gondolat tartalma helyett — itt negatív, elutasító formával találkozunk: „Hess, hess, ti sok verdeső, zümmögő fényes bogár!”. Ez az előjel-változás logikailag gondosan elő van készítve: indokolását a 4., 5. és a 6. strófában fejt ki a költő. A következő sorban, vagyis az utolsó strófa elején pedig a második versszak gondolati eleme tér vissza, ugyancsak elutasító, negatív formában. Ezt követően zárul az egész vers olymódon, hogy két utolsó sorában zárótételként a 3. strófa gondolati tartalma ismétlődik, de már nem negatív, hanem a háromszoros ismétléssel a maximumig fokozott állító gondolatformában. („Csak a könny, csak a könny stb.”) BENIAK figyelmét elkerülte ez a szer-

kezeti sajátosság, legalábbis erre mutat az a mód, ahogy a 7. versszak utolsó sorát („Hess, hess, ti sok verdeső, zümmögő, fényes bogár!”) fordította. Így: „Preč, preč, ty hmyz dotieravý, myseľ: pandrava!” (Távozz, távozz, te tolatkodó rovar, kedély: pondró!) Ez a megoldás nem ual vissza az első strófára, az egyik fontos szerkezeti elem tehát kiesik az olvasó tudatából és ennek folytán nemcsak a megértés lehetősége csökken, hanem az esztétikai élmény is. Annál is inkább, mert ebben az esetben BENIAKOT cserben hagyja nyelvi invenciója, azért nem képes az utolsó versszakban visszaadni a zárótétel zokogó zenéjét.

Néhány más versben található még kisebb jelentőségű hiba. Ilyen A mandarin réme (Postrach mandarína), amelyben a hasonlatok oszlopsorára kifeszített babitsi gondolat vonala törik meg amiatt, hogy BENIAK pontatlanul, lazán kezeli a hasonlatokat. Másutt Babits egyes képeinek konkrétságát, tárgyiaságát éri veszteség, mint az Ősz és tavasz közt (Medzi jeseňou a jarou), vagy az Új könyvekre (Na nové knihy) c. versekben. Ezekért azonban bőven kárpótolja az olvasókat a Babits hangját hamisítatlanul megszólaltató számos fordítás.

2. A Babitsénál sokkal egyértelműbb, összehangoltabb képet formáltak maguknak a szlovákok Kosztolányiról. Ebben is a tökéletes formaművész vonásai vannak leginkább kidomborítva, de itt ez nem jelenti a valóságos arányok megváltozását, nincs torzító hatása, ellenkezőleg: összhangban áll az életmű objektív értékelésével.

E. B. LUKÁČ becsüli legtöbbször ezt a művészi tökéletességet, ő a legbőkezűbb az elismerést kifejező jelzők halmozásában. Kosztolányiról írt cikkében [5] a „versművészet ékes külsejéről” beszél, amelynek Kosztolányi talán „az egész magyar irodalomban egyedülálló mestere”. Cikke végén újra visszatér ez a gondolat: „ún. tudós költő volt, foglalkozott a szó és a vers egész hangzástechnikájával, fonetikájával, ebből a szempontból mindent mérlegelt, kiszámított”. Könyvének utószavában BENIAK is „a szó igazi mágusát”, „a tökéletesen öntött, cizellált versek” költőjét tiszteli Kosztolányiban [6]. KÁZMÉR a költő stílusának jellegzetességeit igyekszik megragadni. Ezeket mindenek előtt a „mérés jelezőkben” találja meg. Jellemzőnek tartja még a „nagyátlatú, pompázó képeit” és „az idegesen ismétlődő, lázas, távoli asszociációkat” Kosztolányi stílusában [7].

Költészetének fő ihletforrását — Schöpflin Aladár elemzését átvéve, LUKÁČ hivatkozik is rá — a halálfélelemben látják. BENIAK megelégszik ennek egyszerű megállapításával: „A balsejtelem és a halál, a titokzatos, rejtett tragikum, ezek alkotják Kosztolányi költészetének alapmotívumát.” LUKÁČ részletesen foglalkozik vele s elfogadva Schöpflin megjegyzését, átlapozza a köteteket, hogy bizonyító példákat keressen a versek között a tétel alátámasztására. Úgy tűnik, ez kissé túlzottan is sikerül neki. Fejtegetései ugyanis úgy mutatják be Kosztolányit, mintha művészetének nemcsak főihletője, hanem egyetlen, kizárólagos motívuma is a halálfélelem volna. Pedig LUKÁČ maga is tudja, hogy ez nem így van. Ugyanebben a cikkében hangoztatja, — a Számadás c. kötettel kapcsolatban, amelyet „összefoglalásnak”, „sűrített bölcsességnek” tekint, — hogy Kosztolányi az egyéni szenvedés zárt köréből eljutott a szenvedők egyetemes szolidaritásának a felismeréséig. Lírájának egyetemes jellegét hangsúlyozza azzal is, hogy a költő életérzését kortünetnek tartja a harmincas évek ideges európai légkörében. A szenvedőkkel együttérző Kosztolányit mutatja be a cikkhez mintegy illusztrációként közölt vers is: az Anyák (Matky), LUKÁČ fordí-

tásában. Sőt a Na brehu čiernych vód c. 1943-as antológia bevezetője szerint LUKÁČot éppen a „szenvedők összetartozásának érzése” fogta meg leginkább Kosztolányi költészetében, ezért akar gyakran visszatérni hozzá és ezért szeretne nagyobb számban fordítani versei közül.

A „nagy fordító” jelzője sem hiányozhat Kosztolányi neve mellől. Ezt — SZALATNAIN kívül — különösen LUKÁČ hangsúlyozza, visszaemlékezve a Modern költők olvasása során szerzett ifjúkori élményekre. Külön kiemelik Kosztolányi érdeklődését a szláv költők iránt, s hogy még közelebb hozzák a szlovák olvasókhoz, szóba kerül a Vrchlický-fordítás is.

A költő mellett szó esik a prózaíróról is. Ezt az is indokolja, hogy — bár Kosztolányit a róla megjelent ismertetések elejétől fogva a modern magyar líra egyik kiemelkedő képviselőjeként emlegetik. — A véres költő szlovák és az Édes Anna cseh nyelvű fordítása révén előbb vált ismertté mint regényíró. KÁZMÉR korai novellákra is felhívja a figyelmet, és azokban a „fantasztikus emberi sorsok és különös jellemek felvillantott sziluettjét” értékeli. Az Édes Anna kapcsán BENIAK szól Kosztolányi esztétikai felfogásának alaptételéről is, a homo aestheticus és a homo politicus szembeállításáról. E szemléletmód gyakorlati cáfolataként említi a regényt, amely azt bizonyítja, hogy az író „látta a társadalmi és az osztálykülönbségeket, és humanizmusa végül is elvezette a nyomorban sinylőddők és megalázottak oldalára”. Schöpflin alapján LUKÁČ is olyan dokumentumot lát az Édes Annában, amely a társadalmi osztályok közötti ellentétet és „a szörnyű lelki távolságot” bizonyítja.

LUKÁČ nem tért vissza többé Kosztolányihoz, hiába ígerte a nagyobb számú fordítást. Megelégedett az Anyák (Matky) c. vers átültetésével, amelynek rím-telen jambusi sorait kitűnően tolmácsolja. A nem könnyű feladatra BENIAK vállalkozott, akinek alkatához, egyéni stílusához, könnyedebb verstechnikájához Kosztolányi lényegesen közelebb áll. Elsőnek 1941-ben az Ilona c. vers költői bravúráját próbálta megismételni, és a teljes siker újabb erőpróbákra ösztönözte. Úgy járt vele, mint ahogy később, az 1957-es nagy antológiában A szegény kisgyermek panaszairól írja: előbb csak mutatóba akart néhány darabot lefordítani, de ahogy a munkában haladt előre, már nem tudta abbahagyni, átültette az egész kötetet. Antológiája — A szegény kisgyermek panaszai-nak teljes fordításán kívül — tizenegy Kosztolányi-verset tartalmaz. A legtöbb — négy — a Számadás c. kötetből való. A válogatás nem mutat különösebb tervszerűséget. A versek nagyjából azt a képet világítják meg, amelyet a Kosztolányiról szóló írások vetítenek a szlovákok elé. Csak nagyjából, mert az elesettek, a szenvedők iránti részvét hangját csak az Anyák c. vers szövege adja meg. Teljesen hiányoznak azok a darabok, amelyek — a fenti kép kiegészítéseként — a meghitt család légkör lírikusát vagy a modern polgári élet lélektelen bürokratizmusára elutasítóan reagáló költőt mutatták volna meg. Az egyéni szenvedés és az elmúlás tragikus érzése három versben is megszólal. (A vad kovács, — Divý kováč, Száz sor a testi szenvedésről — Sto riadkov o telesnom utrpení, Vázlat — Črta.)

BENIAKOT legfőképpen verselési technikája, kifinomult formaérzéke teszi Kosztolányi hivatott tolmácsává. Meglepő könnyedséggel és természetességgel tölti ki saját anyanyelvének anyagával a Kosztolányi-versek „öntő-formáit” és az eredmény szinte mindig az a választékos, könnyed elegancia, amely az eredeti művek sajátja. Ilyenként kell megemlíteni egyebek közt az Ilona (Ilona), A francia lány (Francúzka), A száz sor a testi szenvedésről (Sto riadkov

o telesnom utrpení), a Kivégzés (Poprava), A rossz élet (Zlý život) c. verseket és a Szegény kisgyermek panaszai ciklusból a Lánc, lánc, eszterlánc kezdetű darabot.

Annál meglepőbb, hogy BENIAK viszonylag gyakran vét Kosztolányi versíró művészetének olyan vonásai ellen, amelyeknek sajátos hangulatteremtő szerepük van, tehát nélkülözhetetlenek. Így pl. A szegény kisgyermek panaszai-ban BENIAK gyakran olyankor is átlépi a „szerepjátszás” szabályait, amikor Kosztolányi szövege a naiv gyermeki szemlélet igényeihez igazodik. Az Este, este... kezdetű darab Kosztolányinál így kezdődik: „Este, este... árnyak ingnak, / és bezárjuk ajtainkat, / figyelünk a kósza neszre, / egy vonatfütyt, meszsze-messze.” Ezt az esti hangulatképet, amelyet a gyermek fantáziája sejtelmesen elsuhanó alakokkal népesít be, BENIAK valamiféle felnőttes józansággal világitja át és éppen varázsától fosztja meg. „Po večierkoch... Tiens sa telie, / zatvárajme vŕetky dvere, / dáke hlasy, pozor, decká! / To vlak hvízda, možno mešká.” (Esténként terjed a homály, zárjunk be minden ajtót, valamiféle hangok, vigyázzatok gyerekek! Most a vonat fütyül, rálán késik.) A naiv gyermeki szemlélet helyét az óvatosan bezárkózó, ráadásul még a gyerekeit is feleslegesen ijesztgető felnőtt foglalta el!

Kosztolányi stílusához hozzátartozik az erős hangulati energiával telített jelzők gyakori használata. Ezek nemcsak úgy vesznek részt a vers atmoszférájának megteremtésében, hogy jelentésük révén kiváltják a kívánt szín-, hang-, mozgásforma stb. képzeteket, hanem gyakran hangalakjuk zenei hatásokat keltő értékével is. Ezt BENIAK nem mindig veszi figyelembe. A Szegény kisgyermek panaszai-ban az Apámmal utazunk a vonaton (Sedíme spolu s otcom vo vlaku) kezdetű részlet szlovák szövege tanulságos ebből a szempontból. „A szunnyadó csöndesség lomha, mély, / de ébredez, hallucinál az éj — mondja Kosztolányi és ezzel megteremtette azt az atmoszférát, amelyhez természetesen kapcsolódnak a következő szakaszok impresszionista képei. BENIAK azonban — talán azért, mert leegyszerűsítve értelmezi a Kosztolányi művészete mélyén rejlő halálfélelmet, vagy a rím érdekében, vagy pedig éppen mind a két ok miatt — így fordítja a két sort: „To ticho k sne čí k smrti pracuje? Noc sa zobúda, halucinuje” (Ez a csönd az álmat vagy a halált készíti elő? Az éj ébredez, hallucinál.) Elhagyta tehát a hangulatkeltő jelzőket (szunnyadó, lomha, mély) és az önkényesen alkotott új kép miatt a versszak két sorába rejtett ellentétes mozgást is megbénította. Ugyanígy járt el a 7. versszakban. „Fekete, nagy, ijesztő szélmalom / Kék hold cikázik a fehér havon”, olvassuk a magyar szövegben. BENIAKNál: „Veterný mlyn jak mlieč by pazdere: to luna modrá špliecha v jazere” (Szélmalom, mintha pozdorját őrlne: a kék hold az, csobog a tóban.) Itt is a hangulathordozó jelzők maradtak el (a kék kivételével) és az esztétikai veszteséget tovább növeli az, hogy BENIAK megalkotja a „pozdorját őrlő malom” képét és a kettőspont segítségével — valami érthetetlen képzet-társítás folytán — összekapcsolja a kék hold csobogásával.

A napraforgó, mint az örült (Tá snečnica blaznivá) kezdetű vers fordítása is a jelzők hanyag kezelése miatt sikertelen. Annál is inkább, mert Kosztolányi jelzői itt a színhatáson túl igen fontos logikai funkciót töltenek be. A vers egyetlen hasonlat gondos, részletes kibontása: a forró szélről kergetett napraforgó olyan, mint a bolond lotyó. A képzetársítás szokatlansága teszi szükségessé, hogy a hasonlat két tagját — a versben kibomló és egymáshoz illesztett két képet — olyan stíluselemek kapcsolják össze, amelyek az olvasót is

meggyőzik az összehasonlítás jogosságáról. Ezt a szerepet töltik be a versben Kosztolányi jelzői, méghozzá úgy, hogy nemcsak közvetlen jelzett szavukkal, hanem a vers egészével mutatnak szoros kapcsolatot. Ezek sorából BENIAK olyan fontos — vizuális és logikai összefüggésekre utaló — jelzőket hagyott el, mint a tébolyító, a csenevész, a sárga, a szörnyű, a részeg, s ezért szövegében a két kép közötti kapcsolat fellazul.

E néhány példa nem cáfolja, hanem még inkább hangsúlyozza azt, amit BENIAK fordításainak könnyedségéről, Kosztolányis eleganciájáról mondtunk. A hibák magyarázatát is abban kell keresnünk, hogy BENIAK mindenekelőtt a kifinomult verstechnika kíváncsimainak akart eleget tenni, ennek rendelte alá fordítói munkáját és egy-egy szépen lejtő sor vagy tetszetős rímötlet kedvéért helyenként engedményeket tett egyéb művészi eszközök rovására.

3. A Nyugat négy nagy lírikusa közül a szlovákok Tóth Árpádról alkottak maguknak legteljesebb portrét, és pedig nem a hazai kritika segítségével, — amit egyébként jól ismertek és a költő esztétikai értékelésénél fel is használtak, — hanem annak ellenére. Tóth Árpád költői életművének — ahogy látni fogjuk — nem is egészen teljes ismeretében alakították ki véleményüket. Ennek alapján szálltak vitába azokkal a magyar szerzőkkel is, akiknek az ítélete akkor — a második világháború előtti években — irodalmi közvélemény számba ment.

Tóth Árpád egyéniségének, költői világának és alkotásmódjának a jellemzésében is legalább olyan mértékben támaszkodtak saját benyomásaikra, mint a hazai kritikára. Mind a két körülmény szerepet játszott abban, hogy a képnek ez az oldala nem mentes némi túlzásoktól. Erősen dekadens-léleknek tartják a költőt, „akit sötét melankólia, gyógyíthatatlan fájdalom, az élettel szemben tanúsított teljes passzivitás” jellemez [8]. Nem nehéz rájönni, mely versek s verssorok formáltak ugyanezt a képet egy későbbi ismertetésben: költészetében kifejezésre jut a vágyakozás „az élet minden csodája, a világ varázslatos indiái után, de az irtózás is a durva valóságtól, a lármától és a létért folyó örült harctól. Legszívesebben régi csipkék közé zárkózna, óbor mellett, meszesi trópusi szigeteken, piros rózsákkal és nárciszokkal telehintett márványszobákban. E sok vágyból azonban legfeljebb csak a sötét hónapos szoba marad, a homályos lépcsőház, a sáros küszöbök. A százszorszép nők, a szőke missek, a hárfás lányok utáni vágyból a véletlen-nyújtotta, unott gyönyör; a fantasztikus tájakon tett sétákból... a törzskávéház, az élvezhetetlen feketekávéval. És így rohan, rohan az élet álmok, hiú ábrándok közt és vele együtt elmúlik az ifjúság, a szépség, télettségben, hiábavalóságban. De marad a napi robot, az egyhangú körforgás, mint ahogy az egész világ és a Föld is kering meghatározott törvények szerint egyhangúságban, engedelmesen, vakon, fölhúzott bügöcsigaként. A természetbe legalább érdemes kimenni, nézni a szunnyadó tölgyeket, meglesni a sápadt alkonyt, a harmatos fákat, jóleső fáradtsággal lefeküdni a lágy pázsitra, ásítani és pihenni, no, és azután? Vissza a szennyos városba, ahol legfeljebb az éjszaka szomorú virága: a gázlámpa virít. Tóth költészetének az első részében tehát van dekadencia bőven, noha nagyon halk, nemes, valamiféle brudnbrooki enerváltság” [9].

Az ilyen közérzet és költői alkat a magateremtette álomvilág képeiből, hangulataiból merít ihletet és annak merő ellentéteiből, a sivár hétköznapi apró jelenségeiből, a kijózanító, szürke tárgyi világból. Ennek megfelelően utalnak a szlovákok a színes álomvilágot feltáró költeményekre és hangsú-

lyozzák másrésről Tóth Árpád művészetének intim jellegét, úgy ahogy a „játék és látvány” kettősségét Babits ismert nekrológiájából átvették.

Műveinek esztétikai értékéről egybehangzó elismeréssel nyilatkoznak. Itt többnyire magyar szerzők (Babits, Schöpflin, Szabó Lőrinc, Komlós Aladár), megállapításait idézik önálló véleményt nem igen hangoztatnak. KÁZMÉR szerint „szomorúságba narkotizált líra” a Tóth Árpádé. LUKÁČ és SZALATNAI [10] szinte azonos szavakkal a „klasszikusan és modernül egyszerű kozmikus poézis”-ről beszél. BENIAK — Babitscsal és Kosztolányival azonos szintre helyezve — a „vers virtuózána”, a „báj és a szépség tiszta, ezüstöshangú” költőjének tartja [11]. Ez általános megállapításokon túl csak ketten utalnak művészetének belső jellemzőire, KÁZMÉR, aki a „nyugodt folyású, szelíden csengő” sorokat idézi és SZALATNAI, amikor — a költő betegségével, magányérzetével összefüggésben — a versek ökonomiájáról emlékezik meg.

Az eddigi véleményekből kialakuló kép nem különbözik lényegesen attól, amelyet a felszabadulás előtt a hazai kritikusok rajzoltak Tóth Árpádról. Ezért számunkra sokkal érdekesebb lehet az, amit a fordítók ehhez hozzattek, amiben tehát a szlovák portré eltér a magyar polgári kritika értékelésétől. Nem is egyszerű eltérésről van szó. A szlovákok szembehelyezkednek a hazai véleménnyel. Vitáznak vele, helytelenítik egyoldalúságát és saját igazukat a költő verseivel támasztják alá. LUKÁČ — az Elán 1939 decemberi számában — egymásról elkülönülő két szakaszt figyel meg Tóth Árpád fejlődésében. Az elsőről a fentiekben már szó esett. A fordulópontot Az öröm illan c. kötetben fedezi fel, amelyben „már teljesen új elemeket” vesz észre. A változás lényege az, hogy a költő a befelé forduló magány és álmodozás után eljut az emberi kapcsolatok örömének a felfedezéséig. Társakra lel, előbb a hazai elődök között, aztán a szenvedő emberiség szélesebb körében. Érdemes e változásról írott szavakat idézni: „Az öröm illan” c. kötet már nem az önzés monológja, nem is a céltalan álmodozás és a képeztet játék. A költő az emberiségben, a nemzetben és annak nagy alkotóiban testvérré lel. Ezért idézi Aranyt, Csokonait, Berzsenyit, mégha a magány és a meg nem értés közös sorsa kapcsolja is hozzájuk. De ez már együttérzés az emberekkel, előbb a rokonlelkekkel, azután pedig mély részvét minden szenvedő iránt.” Tanúnak LUKÁČ a költőt állítja maga mellé. Idézi Az árnyból szőtt lélek három sorát — az „Árvák vagyunk mind!” felismerését — az Arany János ünnepére írott 1917-es verset, amelyben a költő a világháború vérözönében a „Szépség s Igazság” miatt aggódik, azután az „Emberré lelkesülni és velünk lenni boldog” magabiztatásait az Egy régi ház előtt c. versből:

A változás forrását — lényegre tapintó érzékkel — LUKÁČ a háborús évek élményeiben találja meg. Ebből a talajból sarjadtak azok az új vonások is, amelyeket „hősi elemek”-nek nevez: az Igazság és az Ember, mint a háborús események hatására jelentkező újabb bizonyítékai a költő kiteljesedett humanizmusának. Igazolásul a Szent nyomorék, riadj! két sorát citálja. Véleménye szerint Tóth Árpád költői útján „döbbenetes és fenséges változás” tapasztalható. Összegezőképpen azt állapítja meg, hogy Az öröm illan c. kötet egyike „a magyar költői génius legszebb, legértékesebb, legmagasabbrendű humanista megnyilvánulásainak.” Ezeket az érveket vonultatja fel Babits és Komlós Aladár ellen, akiket elmarasztalt azért, mert ítéletük egyoldalú, mert a költőt pályájának első szakasza alapján értékelik, nem veszik észre Az öröm illan által jelzett fordulót. Az új fejlődési szakasz kezdetét persze LUKÁČ is téve-

sen kapcsolja Az öröm illan kötetéhez. A fordulót az előző könyv, a „Lomha gályán” jelzi már. Állásfoglalásának a lényegét azonban nem ebben kell látnunk, hanem abban, hogy észrevette a költő szemléletében beállott változást, és helyesen mutatott rá annak művészi megnyilvánulásaira.

Ha figyelembe vesszük, hogy a Nyugat lírikusairól megjelent szlovák nyelvű írások általában erősen támaszkodnak a hazai kritikára, önkéntelenül felmerül a kérdés: ebben az esetben milyen forrásból táplálkozik LUKÁČ véleménye. Babits és Komlós Aladár, — akiket a nyugatosokról szóló írásaiban kimutathatóan felhasznált — itt nem lehettek a forrásai. Hiszen éppen ellenük érvel, velük vitatkozik. Schöpflin Aladár XX. századi irodalomtörténete szintén számításra kívül esik, mert amit Tóth Árpádról mond, az nagyobb részt Babits nekrológjából vett idézet. Maradna még Szabó Lőrincnek az összes versek elé írt bevezető tanulmánya, amely elemzi a költő fejlődését, és ezen belül Az öröm illan c. kötet helyét is kijelöli. Ezt a kiadványt azonban az 1939-es cikk írásakor LUKÁČ még nem ismerte. Hallott róla, cikke végén említi is, hogy „nemrég jelent meg Tóth összegyűjtött verseinek posthumus kötete”. (A második kiadásra kell gondolnunk, mert az első kiadási éve 1935.) Hogy LUKÁČ csak hallomásból értesült a Szabó Lőrinc-féle kötetéről, azt az alábbi körülmény bizonyítja. Cikke első bekezdésében sorra veszi a költő megjelent könyveit, feltüntetve a megjelenés évszámait is. A sort Az öröm illan zárja. Az utolsóról, a Lélektől lélekig c. verseskötetről tehát még ekkor nem volt tudomása. Ez pedig csak úgy lehetséges, hogy az összes versek gyűjteménye 1939-ig nem jutott el LUKÁČ kezéhez. A Babitsékkal perbeszálló véleményét tehát saját versolvasó benyomásai alapján, a birtokában levő kötetekre hagyatkozva alakította ki. Mindez azt bizonyítja, hogy — a hiányos könyvelés ellenére is — a szlovákok elsősorban verselményekre támaszkodva, gazdagabb, teljesebb és főképp igazabb képet formáltak Tóth Árpádról, mint a hazai, polgári kritika.

A másik érdekes momentumról, amely módosítja a költő portréját, az 1957-es nagy lírai antológiában, a Večerná blýskavicában értesülünk. A fordító BENIAK több mint másfél lapon át idéz Babits nekrológjából. Azt a benyomást kelti, mintha — egyéni vélemény híján — teljesen elfogadná Babits rajzát a „korall kastély” lakójáról, aki szépségekbe menekül és közömbös a külvilág dolgai iránt. A hosszú idézet után azonban kiderül, hogy BENIAK-nak van saját véleménye is, mégpedig a Babitséval merőben ellentétes. A véletlen vezeti arra a felismerésre, hogy a magyar polgári kritika meghamisította a költő életművét, kiiktatott abból olyan verseket, amelyek kétségessé teszik, sőt egyenesen cáfolják a társadalmi passzivitásra utaló állításokat. Munka közben akadt BENIAK kezébe az 1919-es Nyugatból kivágott papírlapon Az új isten c. vers, amelyet azután utólag illesztett fordításai közé. Ez a költemény készíti őt arra, hogy szembe helyezkedjék a már-már elfogadott vélemény-nyel és „új aspektusból” tekintsen arra a költőre, akit eddig Babits és Szabó Lőrinc kalauzolása mellett tolmácsolt. Ehhez egyetlen támpontja a váratlanul felbukkant vers. Csak annyit tud a költő politikai felfogásáról, amennyit ez elárul. Ezért minősíti őt — tévesen — szocialistának. De helytálló az a megjegyzése, hogy olyan költő áll előttünk, aki „amidőn az idő elérkezett, nem maradt tovább korálljai között, hanem a tömegek közé ment és nagyon is hatásos módon tett hitet a maga felfogásáról — ebben a szinte látomás-szerű, magas művészi értékű és egyben rendkívül bátor és hatásos versben” [12].

BENIAK felfedezése LUKÁČ véleményével egyező módon változtat a költő szlovák arculatán. Mind a kettő egyéni eredmény, a fordítók személyes leleménye. Mind a kettő szemben áll a Babitsék sztatikus ábrázolásával, mert észreveszik és hangsúlyozzák a fejlődést a költő és a társadalmi valóság kapcsolatában. Ehhez magából az életműből merítenek meggyőző bizonyítékokat. A különbség köztük abban van, hogy LUKÁČ polemikusan, elemzőbben, ennél fogva hatásosabban érvel, de csak a humanista együttérzés határáig húzza meg a fejlődési vonalat. Ezzel szemben BENIAK egyetlen merész mozdulattal a költői fejlődés csúcspontjára irányítja az olvasó tekintetét.

A magyar és szlovák modern költészet közös vonása — az ablaknyitás igénye más népek irodalma felé — itt sem maradhat említés nélkül. Nemcsak a nagy költőről, a nagy fordítóról is elismeréssel nyilatkoznak. Kázmér Tóth Árpád műfordítói érdeklődését a tökéletes művészi forma igényéből származtatja és a fordításokban — a XIX. századi nagy franciákat említve — „az erős művészi rutinnal” megszólaltatott versmuzsikát értékeli leginkább. LUKÁČ — az Örök virágok és a Romlás virágai ismeretében — „a legjobb költői tolmácsok egyikének” tartja és a franciákon kívül angol és német fordításairól is megemlékezik. Adekvát megoldásainak szemléltetésére idézi az „Öszi chanson” magyar szövegének első strófáját. SZALATNAI és BENIAK Tóth Árpád fordítói művészetét Babitsé és Kosztolányié mellé állítja.

Szlovák nyelven megjelent első verse — mint láttuk — az Ó, forgó Földünk! volt 1933-ban. Ezzel együtt összesen 23 költeményét fordították le. Ebből kettő-kettő E. B. LUKÁČ és J. PONIČAN munkája, 19-et pedig BENIAK tolmácsolt. A válogatás úgy oszlik meg a kötetek között, hogy a Hajnali szerenád két verssel van képviselve, a Lomha gályán öttel, Az öröm illan hárommal. A Lélektől lélekig c. kötetből 12 költeményt ültettek át. Így az olvasó a költői pálya mindegyik szakaszából kap némi ízelítőt. Kíváncsisága azonban — amelyet E. B. LUKÁČ és BENIAK Babitscsal folytatott polémiaja felkelített — a versekben nem kap teljes kielégülést. Hiányos a „korállkastély” szépségekkel teli világának vers-illusztrációja. De a közösség felé forduló költő is élesebb megvilágítást kapott volna az olyan versek lefordításával, mint az Egy régi ház előtt, az Elégia egy rekettyebokorhoz, amelyek közül az elsőre LUKÁČ is hivatkozik fentemlített cikkében. BENIAK tolmácsolásai közül is váratlan meglepetésként magasul ki Az új isten c. vers, s így önmagában a kivételes véletlen művének tűnhet. Szervesebben illeszkednék a képbe az 1919-es keletkezésű Március vagy a valamivel későbbi Körúti hajnal környezetében. Ezek híján az ismertetések többet mondanak a költőről, mint amennyit maga vall önmagáról versein keresztül.

De a hangja, verseinek szomorkás, megejtően kedves zenéje tiszta csengéssel szólal meg a szlovákok nyelvén. BENIAK meglepően szerencsés kézzel nyúl a negyedfeles jambusi sorokból épített darabokhoz, mint amilyen a Rímes, furcsa játék (Podivná hra rýmov), vagy a Bús, délelőtti vers (Smutný, predpoludňajši verš). Ezekben a hangulat, a képek, a ritmus és a rímek fegyelmezett jávára teljes összhangban nyújtja a hiánytalan művészi élményt. A Bús, délelőtti vers néhány sora meggyőzően bizonyítja ezt:

Tóth Árpád:

Hisz oly egyetlen drága
Az élet halk virága,
Annak kéne örülni
Szennyeztől megtörülni.

Tudósok ezt szeressék,
Rejtett titkát keressék,
Hisz minden bölcs szó talmi,
Amíg meg is kell halni.

Örökre ifjú élet!
Jó vón vidulni véled,
Ne lenne más igazság,
Csak az örök vigasság.

Beniak:

Jedinečne ma schytia
Kvety tichého žitia,
Tie treba zdvihnúť z hlíny
očistiť ich od špiny.

Múdrcom múdrosť tá je,
života hľadať táje,
Márne sa rozum brusí,
Kým sa aj umrieť musí!

Oh, život večne mladý,
Mali by sme ťa radi,
Keby mal právo každý
V tebe sa tešiť navždy.

Nem kevésbé sikerültek a magyar versformában írott művek szlovák változatai is. BENIAK könnyen és biztonsággal intonálja az Elég volt a vágta (Dost bolo cvalu) kétütemű sorait ugyanúgy, mint az Ifjonti jók múlásán (Mladých dobrôt utrácanie) két sorba tördelt négyütemű tizenkettőseit. Még az ényhén archaizáló, kurucos ízeket is átmenti:

Tóth Árpád:

Lassan lovam, lassan,
Elég volt a vágta;
Vén legénynek tempós már a
Kengyelvasba hágtá.

Minek is nyargalnánk?
Hová? Ki elébe?
Itt is, ott is örök cudar:
Egy a világ képe.

(Elég volt a vágta)

Beniak:

Koník môj, pomalšie,
Cvalu bolo dosť už,
Nenáhli sa do strmeňa,
Kto je stará košť už.

A načo aj cváľať?
Komu naproti? Kde?
Aj tak lepší obraz sveta
Nenajdeme nikde.

(Dost bolo cvalu.)

Nem okozott nehézséget Az új isten vontatottab ritmusú, gazdag kép-
anyaggal díszített, ünnepélyes dikciójának a tolmácsolása sem. Éspedig azért
nem, mert a sorokba zsúfolt tömény tartalom fordítási erőpróbáját nem kellett
még külön is megterhelni rímelési feladatokkal. Ahol azonban a súlyos léptű
sorok, gazdag díszítésű képek mellett a vers rímképletére is ügyelni kellett —
mint pl. A Stancák egy trafikoslányról c. költeményben és általában a költő
korai alkotásaiban — ott a fordító kevésbé sikeresen oldotta meg feladatait.
Ilyenkor Tóth Árpád meleg tónusú képei megfakulnak, veszítenek telítettségük-
ből, nem egyszer szét is törnek, és csak egyes elemeik — a szinte teljesen új képbe
építetten — emlékeztetnek az eredeti formára. Különösen a bonyolultabb
mondat szerkezetek közé illesztett hasonlatok tanúsítanak makacs ellenállást.
S a vers nagy kárára a fordító éppen ezeket áldozza fel, hogy eleget tudjon
tenni egyéb követelményeknek. Így jár el BENIAK a Stancák első és harmadik
strófájában és LUKÁČ is az Egy leány szobájában (V izbe dievčata) c. versben.
Mivel azonban a fordítások legnagyobb része az utolsó korszak klasszikus
egyszerűségű „mély és érett dalai”-ból való, az említett tolmácsolási hibák
száma elenyészően csekély.

* * *

A Nyugat nagy lírikusainak szlovák fogadtatása nem független az Ady-
étől. Itt is — mint a század-elő hazai irodalmában — Ady járt az élen és társai
az általa tört úton nyomultak utána. Korábban sem voltak ismeretlenek, de
fordítani csak akkor kezdték őket, amikor az Ady-kultusz már kibontakozott,
sőt szenvedélyes vitákba torkollott, a harmincas évek elején. Ezek a viták ve-
zettek a modern magyar líra mélyebb tanulmányozásához s Adyn kívül a
Nyugat nagy lírikusainak közelebbi megismeréséhez is. Segítettek ebben a
Móricz Zsigmond utazásaival kapcsolatos Nyugat-estek is, nem kevésbé az a
termékeny együttműködés, amely éppen ezidőtájt kezdett kialakulni az egy
fedél alatt élő magyar és szlovák írók között.

A Nyugatosok művészi tolmácsolói is az Ady-fordítók közül valók. Fel-
tűnhet, hogy az ugyancsak Ady-fordító ŠTEFAN KRČMÉR nem szerepel a nevek
között. Ennek a legfőbb okát abban kell látni, hogy a hagyomány és az új
között megosztott figyeleméből és érdeklődéséből már nem tellett arra, hogy
Adyn kívül a Nyugat többi nagy költőjéhez is közelebb férközzék. Művészi
ízlésüket sem tudta teljesen elfogadni. Anarchikusnak tűnt számára a vers-
zene, amelynek a ritmusában a jambusok közé trocheusok vegyülnek. Elmarasz-

talja Babitsot — akit különben igényes költőnek és fordítónak tart — azért, mert a Tavaszi szél c. verse „oly szabálytalanul ingazodik a jambusi és a trocheusi vers közt, mintha a szerző csak a szótagok számával törődne” [13]. Ez a megjegyzése arról tanúskodik, hogy nem ismerte fel Adyéknek azt a vívmányát, amely a metrumok szabadabb kezelésével változatosabb, nyugtalanabb, modernebb zenét hozott a magyar költészetbe. De a harmincas évek elején bekövetkezett súlyos betegsége is megakadályozta abban, hogy az akkor meginduló fordításokat saját munkáival gyarapítsa.

Adyról már van marxista értékelés a szlovákok kezében: SMREK kötetének bevezető tanulmánya. A többi nagy nyugatosról még nincs. Az említett ismeretetések egyoldalúan esztétizáló, egyéb tekintetben is hiányosak, gyakran ellentmondásosak. A fordításokkal együtt mégis értékes hagyaték, amelynek tanulmányozása hasznos lehet jelen kapcsolataink erősítése szempontjából is.

JEGYZETEK

- [1] ERNEST KÁZMÉR, Moderna maďarská literatúra. Prúdy 1925. 397—8.
- [2] Na brehu čiernych vód. 47.
- [3] Na brehu čiernych vód. 13.
- [4] Večerná blýskavica 451.
- [5] E. B. LUKÁČ, Kosztolányi Dezső. Elán. 1939. november.
- [6] Večerná blýskavica. 456.
- [7] I. m. 398.
- [8] ERNEST KÁZMÉR, Moderná maďarská literatúra. Prúdy. 1925. 398.
- [9] E. B. LUKÁČ, Tóth Árpád. Elán. 1939. december.
- [10] Na brehu čiernych vód. 83.
- [11] Večerné blýskavica. 458.
- [12] Večerná blýskavica. 460.
- [13] K.: Anarchia v. maďarskej prozodii. Slovenské Pohľady. 1932. 189.

ЛИРИКИ ЖУРНАЛА „НЬЮГАТ” И СОВРЕМЕННАЯ СЛОВАЦКАЯ ЛИРИКА

И. Чукаш

„Ньюгат” был литературным журналом развернувшейся в начале этого века современной венгерской литературы. Он собирал вокруг себя тех писателей-поэтов, которые стремились к изображению современного буржуазного мироощущения и бесприкрасному показу общественных условий, новыми средствами художественного выражения. На их творческий метод, особенно в начале их творчества, символизм оказал значительное влияние. Среди лириков журнала „Ньюгат” рядом с руководящей личностью Эндре Ади — самые значительные: Михай Бабиш, Деже Костолани, Дьюла Юхас и Арпад Тот.

Эта статья занимается связями современной венгерской и словацкой лирики. Она сравнивает два литературных направления, указывает на общие признаки и различия, затем дает исторический обзор того, какой отклик вызвали за последние десятилетия у словаков журнал „Ньюгат” и его большое поколение лириков — кроме Эндре Ади.

В ранее опубликованной статье автор уже разрабатывал встречу поэзии Эндре Ади у словаков. Третья часть статьи таким образом рисует словацкие портреты Михая Бабиша, Деже Костолани, Дьюлы Юхаса и Арпада Тота, как они отражаются в статьях, рецензиях, вышедших на словацком языке. Наряду с этим дает оценочный анализ словацких переводов их стихотворений.

Первая часть статьи была опубликована в „Ученых Записках” Сегедского Педагогического Института 1963. г.

Эта публикация содержит главы о Михе Бабише, Деже Костолани и Арпаде Тоте.

DIE LYRIKER DER NYUGAT UND DIE MODERNE SLOWAKISCHE LYRIK

Von

I. Csukás

Die Zeitschrift Nyugat war das Organ der sich am Anfang dieses Jahrhunderts entfaltenden modernen ungarischen Literatur. Sie versammelte diejenigen Dichter und Schriftsteller um sich, deren Bestreben war, mit neuen Mitteln des künstlerischen Ausdruckes das moderne bürgerliche Lebensgefühl auszusprechen, die gesellschaftlichen Verhältnisse des Landes ungeschminkt darzustellen. Auf ihre Gestaltungsweise war — besonders zu Beginn ihrer Laufbahn — der Symbolismus von erheblichem Einfluss. Von den Lyrikern des Nyugat waren — neben der führenden Persönlichkeit von Endre Ady — Mihály Babits, Dezső Kosztolányi, Gyula Juhász und Árpád Tóth die bedeutendsten.

Gegenwärtige Arbeit hat die Beziehungen zwischen der modernen ungarischen und slowakischen Lyrik zum Gegenstand. Es wird eine Parallele zwischen den beiden literarischen Richtungen gezogen, es wird auf ihre gemeinsamen Merkmale und Unterschiede hingewiesen. Im weiteren wird ein geschichtlicher Überblick des Nachhalls gegeben, den die grosse Lyrikergeneration des Nyugat — ausser Ady — in der slowakischen Literatur der vergangenen Jahrzehnte erweckte. (Die Aufnahme der Dichtung Endre Adys bei den Slowaken wurde in einer frühern, selbständigen Arbeit des Verfassers behandelt). Der dritte Teil der Arbeit zeichnet das slowakische Porträt von Mihály Babits, Dezső Kosztolányi, Gyula Juhász und Árpád Tóth, wie es in den zeitgenössischen slowakischen Artikeln und Rezensionen widerspiegelt. Gleichzeitig wird eine analytische Bewertung der slowakischen Übersetzungen ihrer Gedichte gegeben.

Der erste Teil der Arbeit ist im Jahresbande 1963 der Wissenschaftlichen Mitteilungen der Pädagogischen Hochschule in Szeged erschienen. Gegenwärtige Mitteilung enthält die auf Michael Babits, Dezső Kosztolányi und Árpád Tóth bezüglichen Abschnitte.

A BIRTOKOS ESET ÉS TÁRGYASET HASZNÁLATA TÁRGYAS IGÉK UTÁN AZ OROSZ NYELV TAGADÓ MONDATAIBAN

Írta: ERDEI MIHÁLY

1. Az orosz nyelvészeti szakirodalomban általánosan ismert, hogy a tagadósó hatására a tárgyas igék után a főnév általában birtokos esetben használatos [1]. Pl.:

Синцов не раздел чувств редактора. (Симонов: Живые и мертвые)
Не успел он сделать шагов, как его догнала другая женщина с ребенком. . . (Горький: Жизнь Клима Самгина)

Az is közzismert, hogy a tagadó mondatokban a tárgyat [2] kifejező névszó nem mindig kerül birtokos esetre. Pl.:

Коновалов судьбу не винил, о людях не говорил. (М. Горький: Коновалов)

Amint a példákból látható a tárgyas igék után a tagadó mondatokban mind a birtokos, mind a tárgyeset megengedett. Sőt egyazon szerzőnél, ugyanazon mondatban megfigyelhetjük használatukat. Pl.:

Она не любила Прасковью всегда тихую, бесшумную, и никогда не скрывала своей неприязни. (Мальцев: От всего сердца)

Olyan, gyakran előforduló nyelvi jelenséggel állunk tehát szemben, amikor a birtokos eset és a tárgyeset használata normáinak megállapítása igen bonyolult. E tekintetben az orosz nyelv nagyon szeszélyes, és az esethasználat kiválasztásában különböző variációkat tesz lehetővé. Annyi mindenesetre biztos, hogy a két eset közül a birtokos eset használata az eredeti, és ma is gyakoribb forma tárgyas igék után a tagadó mondatban [3]. A tárgyeset használatának széleskörű elterjedése a múlt században kezdődött [4]. Ez a kérdés, amelyet érintünk, már nagyon régen felkeltette a nyelvészek figyelmét, mivel azonban sokáig csupán a birtokos eset használatát tartották megengedhetőnek, a tárgyeset használatát kevésbé méltatják figyelemre. Az eset-használat változásainak kérdése az orosz nyelv tagadó mondataiban a nyelvészek érdeklődési körébe először Puskin művészetével kapcsolatosan került. Az orosz nyelv zseniális mestere csatlakoztatlan ösztönrel tükrözte műveiben a nyelv legfontosabb sajátosságait [5]. Észrevette és használta a birtokos eset mellett tagadósós tárgyas igék után a tárgyesetet is, s amikor ezért megbírálták a kritikusok, akkor így nyilatkozott az új jelenség védelmében: „Два века ссорить не схочу с. verssor a kritikusok szemében hibásnak tűnt. Mit mond erre a grammatika? Azt, hogy a tagadószóval álló tárgyas ige nem tárgyas, hanem birtokos esetet vonz, pl.: Я не пишу стихов. De az én versemben nem a ссорить igeire hat a НЕ, hanem a хочу igeire. Ergo, ezt nem érinti a szabály; vajon a tagadósó elektro-

mos hatásának az igék egész láncolatán kell áthatolnia, és kell hatnia a főnévre? Nem gondolnám!” [6]

Mondanunk sem kell, hogy Puskin helyesen értékelte — amint ezt a későbbiek folyamán látni is fogjuk — ezt a nyelvi jelenséget. Kortársai nyelve azonban részrehajló volt a birtokos esettel szemben. Puskin — igazának bizonyításaként — Lomonoszovra is hivatkozik, aki kedvező ritmikai feltételek mellett már használta a tárgyesetet [7]. Bár Lomonoszov mint nyelvész grammatikájában csak a genitívusz használatával számolt [8].

BUSZLÁJEV [9] érdeme, hogy mint nyelvész észrevette a tárgyeset megjelenését tagadó mondatokban. Mint nyelvtörténész feleletet is igyekszik adni az accusativus megjelenésére. Arra a vitatható megállapításra jut, hogy a görög mondatban hatásának tulajdonítható e jelenség. A XIX. sz. nyelvről beszélve BUSZLÁJEV megfigyeli a tárgyeset használatát a népnyelvben, és azt állítja, hogy az accusativus terjed az infinitívuszos szerkezetekben (különösen Puskinnál) és a kérdő mondatokban [11].

Amíg a század elején arról folyt a vita, hogy melyik eset használata felel meg az irodalmi nyelv normáinak, addig a század második felében a nyelvészek előtt nyilvánvalóvá vált a tárgyeset használatának gyakorisága, és ПОТЫЕБНЯ az utolsó ellenzője az accusativus irodalmi normaként való használatának az orosz nyelvészeti szakirodalomban [11].

A XIX. sz. utolsó negyedében tehát már határozott jelenségnek számít mindkét esetben a használata, és megkezdődik a vita arról, amit a mai napig nem sikerült megoldania a nyelvtudománynak: megállapítani a genitívus és az accusativus használatának szabályait.

Egyes nyelvészek, mint pl. PESKOVSKIJ és CSERNISEV [12] szerint nincs különbség a két eset használatát illetően, ők ellene vannak minden normalizációnak: „... В настоящем же винительный здесь совершенно обычен, и в употреблении его мы не можем уловить никакой разницы между ним и родительным.” [13].

САХМАТОВ, БОГОРОГИЧКИJ, THOMSON és mások viszont különbséget tesznek a birtokos és tárgyeset használatában [14]. A két eset kiválasztásáról szóló véleményeket a következőképpen próbáljuk csoportosítani:

a) Az első csoportba azokat sorolhatjuk, akik a logikai hangsúlytól teszik függővé az eset használatát: ha az állítmányon van a logikai hangsúly, akkor birtokos esetben áll a névszó, ha pedig a tárgyon, akkor tárgyesetben. Ezt a véleményt NYEKRÁSZOV és ZSIRICKIJ képviselik elsősorban [15]. Igaz, hogy sok esetben a birtokos és a tárgyeset használata egybeesik a logikai hangsúllyal, de ez mégsem elsődlegesen esik latba az eset kiválasztásánál. Ez a szempont annál inkább vitatható, minthogy nyomtatott szövegben nehéz pontosan megállapítani a logikai hangsúly helyét a mondatban [16].

b) Mások, pl. BULAHOVSKIJ és ZSIRICKIJ, attól teszik függővé a genitívus vagy accusativus használatát, hogy a tárgyat kifejező főnév elvont vagy konkrét, illetőleg a cselekvés tárgya határozott vagy határozatlan: ha az igének a tagadó mondatban konkrét és határozott a tárgya, akkor többnyire accusativus használatos. Ez a módszer sem lehet azonban egyedüli az eset kiválasztásában, mert sok esetben a tárgyat konkrét és határozott főnév fejezi ki, s mégis genitívusban áll [17].

c) A harmadik elvet THOMSON képviseli [18], aki talán a legtöbbet és a legmélyebben foglalkozott ezzel a kérdéssel [19]. Szerinte a cselekvés határozza

meg az eset használatát: ha az ige által kifejezett tagadott cselekvés konkrét, akkor tárgyeset, ha elvont, akkor a birtokos eset helyes.

Sorolhatánk tovább a különböző szerzőket, mint pl. BUTORINT [20], aki az egyes igék szemantikai jelentése szempontjából értékeli a genitívus és accusativus használatát, azután DERIBASZT, KOHUTOT, KOCSINYEVÁT, akik a fentebb idézett szerzők egy-egy szempontja alapján igyekeznek feleletet adni a probléma megoldására [21]. Továbbá megemlíthetnénk SAFAREWICZOWÁT, aki stilisztikai szempontból vizsgálja a jelenséget [22]. Meg kell azonban jegyeznünk, bármennyien is érintették e nyelvi jelenséget (hiszen az említett szerzők felsorolása korántsem teljes névsora azoknak, akik ezzel a kérdéssel foglalkoztak), egyik szerzőnél sem találjuk a tárgyalta kérdés végleges megoldását. Ez a dolgozat sem tűzi ki célul e rendkívül bonyolult és sokrétű nyelvi probléma végleges megoldását, csupán kísérlet arra, hogy a megoldáshoz közelebb vigye, illetve rámpontul szolgáljon a további vizsgálódásokhoz.

2. A vizsgálódásunk tárgyául választott nyelvi jelenség problémájának megoldását, véleményünk szerint, csak abban az esetben kísérhetjük meg eredményesen, ha nem az említett nyelvészek által alkalmazott módszerek valamelyikével próbálkozunk, hanem egy általánosabb, átfogóbb rendszert alakítunk ki. Semmiképp sem vezethet teljes sikerre, ha külön-külön vizsgáljuk a birtokos és tárgyeset használatának lehetőségeit a tagadó mondatokban tárgyas igék mellett, hiszen ez többnyire párhuzamos jelenség és nem lehet közöttük éles határt vonni. Ez a vizsgálati módszer izolált, és így nem adhat hű képet a mai orosz nyelv jelenlegi állapotáról e jelenséggel kapcsolatban.

Az elmondottakat figyelembe véve felvetődik a kérdés: milyen módszer segítségével lehet és kell vizsgálni az említett nyelvi jelenséget? Szerintünk itt nem egy, hanem több motívum alapján kell keresnünk a megoldást. Ennek a módszernek a kialakítása talán SZUHARJEVNÁNAK sikerült a legjobban, aki szerint a birtokos vagy tárgyeset kiválasztása a következő feltételektől függ: a) az állítmány típusa, b) a szórend, c) a tárgyat kifejező névszó és végül d) a szókapcsolat szemantikája [23].

Az említett szerzők véleménye és SZUHARJEVA szempontjai alapján, véleményünk szerint, a következők alapján a legcélravezetőbb csoportosítani azokat a tényezőket, amelyek a leginkább eldöntik a genitívus vagy accusativus használatának kiválasztását: 1. az állítmányt kifejező igék aspektusa, jelentése, valamint az igemód, 2. a tárgyat kifejező névszó konkrétsága vagy elvontsága, 3. a tagadás erőssége, 4. szórend, 5. stilisztikai szempontok.

1. A) Említettük már, hogy THOMSON szerint az alapvető szintaktikai különbség a genitívus és accusativus használatában a tagadott cselekvés elvont vagy konkrét voltában rejlik a tagadó mondatban. Mit ért ezen Thomson? Érdemes ezzel a megállapítással bővebben foglalkozni, mivel Thomson ezt a fogalmat: „elvont és konkrét” más értelemben használja amint azt a tankönyvek teszik: „Конкретное значение обозначает нечто реальное существующее в пределах пространства и времени. Абстрактное значение заключается в так называемых общих представлениях (понятиях в психологическом смысле)”. [24]

Továbbá a cselekvés konkrét vagy elvont voltát a beszélő elképzelésétől teszi függővé: „Действие, производимое существом или предметом и переходящее на конкретное существо или предмет, может быть как конкретным,

так и абстрактным, смотря по тому, как мы это действие представляем себе во времени". [25]

THOMSON e tétele alapján azokban a mondatokban használatos a tárgy-eset, amelyekben a cselekvés konkrét, és a cselekvés tárgya is feltétlenül konkrét, valamint individuálisan határozott, amíg a birtokos esetet magába foglaló ragadó mondatokban egyformán lehet absztrakt vagy konkrét. THOMSON sajátos terminológiáját figyelembe véve megjegyezzük, hogy a ragadott cselekvés konkrétságáról (accusativus eserén), és a ragadott cselekvés elvontságáról (genitivusban álló konstrukciónál), szóló tétel eléggé meggyőzően hat. Sok jelen-ség megértésénél szolgálhat segítségül, de nem lehet általános, egyedüli eszköz, amely a ragadószós tárgyas igék után a birtokos, illetőleg tárgyeset használatát megmagyarázná. Sok értékes megfigyeléssel szolgál még THOMSON, de nem egyformán meggyőző erejű minden megállapítása a tárgy genitivusban vagy accusativusban való használatát illetően. Ezen a véleményen van BUTORIN is: „Хотя в большинстве случаев конкретность отрицаемого действия бывает связана с индивидуальной определенностью объекта, однако в отдельных предложениях мы можем представлять действие конкретным и при неопределенности объекта. Нпр.: Наш разведчик заметил кого-то.” [26]

Ehhez járul még, hogy THOMSON a későbbiekben nem kielégítően határozza meg azokat az ismertető jegyeket, amelyek alapján a cselekvés konkrét-nak vagy elvontnak tekintjük. Ennek kapcsán nem érdektelen BUTORIN állás-foglalását megemlítenünk:

„Оба указанные Томсоном признака: вид глагола и множественность объекта не могут служить основанием для определения конкретности или абстрактности действия... Положение Томсона об абстрактности действия, направленные на многие объекты, само по себе спорное исходит из еще более спорного... утверждения, что в предложениях с отрицательным переходным глаголом и прямым дополнением, выраженным существительным во множественном числе употребляются исключительно конструкции с родительным падежом.” [27]

BUTORIN véleményét igazolja RESTAN kutatása is. Szerinte sem egyezik az a tétel: Ha a főnév többes számban van, akkor a tárgyeset gyakorisága alacsony. Százalékosan kimutatta, hogy az egyes és többes számban levő főnevek nem sokban különböznek az accusativus gyakorisága tekintetében. A többes számban a tárgyeset gyakorisága 29,9%-os, az egyes számban levő főneveké 32,4% [28].

Az ige szemlélete valóban hatással van az eset kiválasztására a ragadó mondatban. Az ige szemléletének hatását illetően RESTAN is megerősíti, hogy a befejezett szemléletű igék után a tárgyeset gyakoribb: 40%, míg a folyamatos igék után csupán 25% [29].

THOMSON elméletét összegezve, megállapíthatjuk, hogy a cselekvés konkrétságát, valamint elvontságát meghatározó tételei, ha nem is mindig érinthetők és alkalmazhatók, annyi bizonyos, hogy a cselekvést kifejező igéktől nagymértékben függ a birtokos és a tárgyeset használata ragadó mondatokban.

B) Az esethasználat kiválasztása igen gyakran függ az állítmányt kifejező igék szemantikájától:

a) Számos nyelvész kiemeli [30], hogy az érzékelést kifejező igék (глаголы восприятия), után, mint például: не знать, не понимать, не помнить, не видеть, не слышать, не замечать stb. általában birtokos esetben áll a névszó.

Он не знал прежде Анны и был поражен ее красотой. (Л. Толстой: Анна Каренина)

Никто от него не слышал таких слов. (М. Горький: Жизнь Клима Самгина)

Вы, очевидно, не заметили этой маленькой, но существенной разницы. (К. Симонов: Русский характер)

Tárgyesetben ritkábban használatos a névszó az említett igék után.

Megfigyeléseink egybeesnek ezzel az állítással, amit RESTAN is megerősít. Он давно, несколько недель не видел Олегу, избегал встреч с ее сыном, поссорившись с ним.

(М. Горький: Дело Артамановых)
Может быть, я что — нибудь не понимал. (Ажаев: Далеко от Москвы)

b) Az *иметь* ige után szabálynak számít a birtokos eset használata a tagadó mondatban. Pl.:

Не имею права не верить, — серьезно сказал Самгин.

(М. Горький: Жизнь Клима Самгина)

Отсюда следует, что министр не имел ясного представления о состоянии хозяйства, порученного ему.

Самгин не решил отказаться да и не имел причины, — ему тоже было скучно. (uo.).

Az *иметь* igével álló szerkezetek többnyire állandósult szókapcsolatoknak tekinthetők. Pl.:

не иметь понятия
не иметь надежды
не иметь дела
не иметь права
не иметь духа
не иметь отношения
не иметь основания
не иметь возможности stb.

Természetesen ez nem jelenti, hogy egyáltalán nem állhat a névszó tárgyesetben az *иметь* ige után. RESTANNak sikerült 151 eset között négyet találnia, egyik példája:

... их позиция. ... не имеет решающее значение для безопасности США [32].

c) А желать, хотеть, жаждать, ждать, ожидать, чаять, искать, просить, требовать, заслуживать igék után általában birtokos esetben álló a névszó a tagadó mondatban [33].

Не хотел я этого, — упавшим голосом прошептал Лозневой.
(М. Бубеннов: Белая береза)

Мало ли чего ты, к примеру, не хотел! — возразил Ерофей Кузмич. Всю неделю отступления Лозневой ждал внезапных и грозных событий, но никак не ожидал того, что случилось. ... (uo.).

Веселенья я не ищу. (В. Кетлинская: В осаде)

Az előbbieken említett igék eredetileg birtokos esetet vonzottak [34]. A mai orosz nyelvben már tárgyesetben is használatos ezen igék után a névszó. Jelen esetben nem célunk a felsorolt igék vonzatában megfigyelhető változás, illetőleg ingadozás vizsgálata, de úgy gondoljuk, ezen igék vonzatának rövid áttekintése nélkül kevésbé érthető az a tény, hogy ezek után, az eredetileg birtokos esetet vonzó igék után még tagadás esetén is használatos az accusa-

tivus. Az említett igéket „törekvés jelölő” igéknek nevezi a nyelvtudomány. A törekvést jelölő igék utáni eset használata szorosan összefügg a tárgyat kifejező névszók jelentésével. А желать és хотеть igék többnyire elvont főnév vagy anyagnév jelölte tárgy mellett használatosak, ezért rendszerint birtokos esetet vonzanak. Pl.: желаю отдыха, хочу чаю. Ha viszont konkrét főnév a tárgy, akkor accusativus használatos. Pl.: желаю вам хорошую невесту. Ugyanez a helyzet а ждать, ожидать igékkel. Továbbá nagymértékben függ az említett igék vonzata az adott mondatban levő jelentésétől. Vegyük pl. az искать igét:

Он ищет место под солнцем.

Он ищет упавшую иголку.

A „keres” igének talán az „igyekszik elérni” jelentést adhatnánk az említett mondatokban. Ha ezzel a jelentéssel használatos, akkor accusativusban áll a főnév. Nem változik vonzata akkor sem, ha tagadószóval látjuk el az igét. Pl.: Он не ищет упавшую иголку.

Vegyük a következő mondatot:

Он ищет случая спасения в бегстве.

(Futásban keres menedéket.) Itt az ige azt jelenti: „arra törekszik, hogy megtalálja” — azaz a védekezés módjának keresésével foglalkozik. Ha ilyen jelentése van, akkor többnyire birtokos eset használatos. A tagadószó kitétele szintén nem változtat az esethasználaton, jöllehet az eset kiválasztása itt inkább a tárgyat kifejező főnévtől függ. Valóban, nem tagadható, hogy szoros összefüggésben van azzal, hogy a tárgy ebben a mondatban elvont főnév, de legalább ilyen mértékben függ az ige szemantikájától.

Учреждение искало с ответчика тысячу рублей. (Az intézmény az alperestől 1000 rubelt követelt.) Ebben a mondatban az igének harmadik jelentése használatos: „Valaki ellen beadványt nyújt be.” Ha ebben a jelentésben használatos, akkor tárgyeset áll az ige mellett. A tagadószó kitétele itt sem változtatja meg az ige vonzatát.

d) Bizonyos szókapcsolatok többé-kevésbé megmerevedtek és ezekben legtöbbször birtokos esetben áll a főnév az igék után. Ebben az esetben nagy szerepe van a nyelvi hagyományokban. Pl.:

не обращать внимания
не давать возможности
не давать ответа
не принимать участия
не допускать мысли
не спускать глаз

Nagyon ritkán azonban található olyan példa, ahol tárgyesetben áll a főnév az említett szókapcsolatok valamelyikében. Pl.:

Я не знаю, как священники-то не обращают на это внимание. (Гоголь: Мертвые души) [35]

c) Hogy a tagadó mondatban melyik eset használatos, a genitivus és az accusativus közül, függ az igemódtól is. Különösen DERIBASZ tulajdonít nagy jelentőséget az esetkiválasztást illetően. Szerinté majdnem mindig accusativusban áll a tárgyat kifejező főnév felszólító módon levő tárgyas igék után, s ezt a következőkkel magyarázza:

„1. Повелительное наклонение обычно употребляется в разговорной речи, а разговорной речи более свойственно употребление при глаголе с отрицанием винительного падежа; 2. при приказании говорящий стремится точнее выразить свою мысль, избежать двойственного толкования, омонимичных форм, что достигается употреблением винительного падежа; 3. действие, выражаемое повелительным наклонением, обычно переходит на предмет с конкретным значением, – существительное же с конкретным значением при отрицании чаще употребляется в винительном падеже.” [36]

DERIBASZ motívációja helytállónak tűnik, s valóban elég sok példa bizonyítja tétele megalapozottságát. Pl.:

Нет, революцию-то ты не предвещай. (М. Горький: Жизнь Клима Самгина)

Не наклоняй знамя-то, эй не наклоняй (uo.).

Совет мой не забудь! (Ажаев: Далеко от Москвы)

Только не вскружите мне голову! (uo.).

Не копи в себе горе! (uo.).

Anélkül, hogy tagadnánk az említett felszólító mód esetén az accusativus gyakoriságát, nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a genitivus használata is előfordulhat imperativus mellett. Pl.:

Не читай таких книг!

— Ne olvass ilyen könyveket — ez a szó szerinti fordítás, de hübb képet ad: Egyáltalán ne olvass ilyen könyveket; — ti. bizonyára káros hatással lehetnek az illetőre a mondatban említett „ilyen” könyvek [37]. Hasonló típusúak a következő mondatok is:

Не пой этой песни!

Не покидай земли родной!

D) Az orosz nyelvben olyan konstrukció jelenléte esetén, amikor a tárgy az infinitivushoz tartozik — mely infinitivus az összetett igei állítmány része —, akkor mindkét esetben egyformán állhat a főnév a tagadó mondatokban [38]. PESKOVSKIJ szerint a tárgyeset gyakoribb, de megfigyeléseink ezt nem igazolják [39]. Pl.:

Он не мог преодолеть угнетенное настроение.

(Ажаев: Далеко от Москвы)

Они не могли скрыть своего любопытства... (uo.).

Им еще не приходилось вести неслужебный разговор...

Не успели девушку назначать начальником. (uo.).

A mочь segédige után inkább a birtokos eset használatos, az успеть és приходится segédigékkel álló infinitivus után a tárgyeset használata a gyakoribb. Ha névmás tölti be a tárgy szerepét, akkor viszont többnyire birtokos eset használatos.

2. a) A két eset használatának kiválasztása az állítmányt kifejező igékhez hasonló mértékben függ attól, hogy a cselekvés tárgya határozott vagy határozatlan, illetőleg az őt kifejező főnév konkrét vagy elvont. A legtöbb nyelvész azt állítja, hogy az accusativus gyakorisága növekszik, ha a tagadó mondatban szereplő tárgy határozott és konkrét főnévvel van kifejezve. DERIBASZ már óvatosabb ebben a kérdésben, amit azért is érdemes megemlíteni, mert túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítanak egyesek a tárgyat kifejező főnév konkrétságának, sőt vannak, akik a genitivus vagy accusativus kiválasztását ettől teszik függővé. Tehát nem szabad figyelmen kívül hagyni a következőket:

„... категория конкретности и абстрактности существительного хотя и влияет иногда на употребление винительного или родительного падежа при отрицании, но это влияние на употребление формы того или иного падежа нельзя преувеличивать.” [40]

Valóban nem szabad a tárgy határozott vagy konkrét voltának túlzott jelentőséget tulajdonítani, de vitathatatlan az a tény, hogy az accusativus gyakorisága növekszik, ha a tagadó mondatban szereplő tárgy konkrét, határozott főnév. Konkrét főnév által kifejezett tárgy esetében az accusativus használata 35,6%-os [41]. Ha a tárgyat elvont főnév fejezi ki, akkor csökken az accusativus gyakorisága, de azért előfordul a genitivus mellett.

Szemantikai különbséget mind a konkrét, mind az elvont főnév esetében nehéz megállapítani, mivel mind a két eset használatos, ha nem egyforma mértékben is.

Az elmondottak bizonyítására szolgálnak a következő mondatpárok:

Birtokos eset:

Насколько я знаю, — солдаты революций не делают.

Я не понимаю политики, не люблю.

... понимал, что не успев начать сражения, он уже проиграл его.

Материальная культура не создает счастья, не создает же.

Но Тагильский не успел сказать ни слова...

Нет, стихов — не люблю, очень трудно понимать.

Печали в словах ее Самгин не слышал.

Tárgyeset:

Что не делаете революцию, чего ждете?

Кто не понимает этого, тот не понимает Францию..

Я не успел сшить форму.

... почему он не может создать себе крупное имя?

Мария Романовна не сказала другое слово.

Я не люблю яркие цвета, громкую музыку, прямые линии.

Боясь, чтоб Лидия не услышала в его словах эхо мыслей Макарова

(A példamondatok M. Gorkij Klim Számgin élete c. művéből valók.)

b) Azokban a tagadó mondatokban, amelyekben a tárgyat az это, то, что, все, какой, который névmások fejezik ki, használatos mind a genitivus, mind az accusativus. Pl.:

... он не знал, так же как этого не знали и все другие люди. . .

(Симонов: Живые и мёртвые)

Они оба еще до конца не понимали того ... (uo.).

А я уже никогда этого не увижу. (uo.).

Может быть, я что-нибудь не понимал. (Ажаев: Далеко от Москвы)

... такой тип вероятно, не писал бы стихов, которых, которых никто не знает. . . (М. Горький: Жизнь Клима Самгина)

Их материал освещался социальной филохосфией, и это была „сistema фраа” которую он не в силах был оспорить. [uo.]

В довершении путаницы крестьянин Анисим Фроленков заявил, что лугз, которые монастырь не опаривает, Ногайцев продал ему тотчас же после решения окружного суда. . . [uo.]

Azt lehet megemlíteni csupán, hogy a который talán gyakrabban tárgyesetben áll, míg a какой névmás inkább birtokos esetben.

c) На a tárgyat a ничто névmás fejezi ki, akkor csak genitivus használatos. Pl.:

Только никто ничего не знал. (Симонов: Живые и мертвые)

Но все это Синцов подумал потом, а тогда он ничего не успел подумать. ... он так же твердо решил больше ничего не искать. (uo.).

3. A már felsorolt tisztán szemantikai feltételek mellett az eset használatát illetően nem szabad figyelmen kívül hagynunk a tagadás erősségét sem. Számos nyelvész hangsúlyozza, hogy a genitivus szabály, ha a tagadás hangsúlyozott. Ez megegyezik a mi vizsgálataink eredményével, amelyekben a tagadást a ни módosító szó erősíti. Ilyen mondatokban a tárgyeset nagyon ritka. Pl.:

...но так никого не обнаружили: ни парашютов, ни летчиков.

Но шофер сидел за рулем насупясь и не говорил ни слова.

(Симонов: Живые и мертвые)

На a mondat csak részleges tagadást tartalmaz, tehát amikor a tagadószó nem az állítmány, hanem más mondatrész előtt áll, akkor tárgyesetben áll a főnév, mint például a következő mondatokban:

Я не очень люблю музыку.

Не я получил деньги.

Минт ismeretes, ezek a mondatok tulajdonképpen állítóak.

На mondatban ellentétes kötőszó van és az igei állítmányok ellentétes cselekvést fejeznek ki, akkor is többnyire tárgyeset használatos. Pl.:

Деньги я не выиграл, а заработал.

Книгу я не прочел, а только просмотрел.

Ezekben a mondatokban két ige hat a tárgyra, az egyik tagadószóval áll, a másik anélkül, a tárgy azonban accusativusban marad, mivel hasonló konstrukciókban rendszerint a pozitív cselekvés erősödik meg, s vele állítjuk szembe a negatív cselekvést. Tehát nem azt állítom, hogy nyertem, hanem azt, hogy kerestem a pénzt.

Az orosz nyelvben elég gyakoriak az olyan szerkezetek, amelyekben ketős ne használatos. Ilyenkor a tagadószó elveszíti tagadó jelentését és megerősíti a mondat állító jellegét. Így a tárgyesethasználata a gyakori.

У народов не могут не вызвать так же серьезную тревогу планы использовать ... (Известия 7. 4. 59).

DERIBASZ is hasonló véleményen van [42], RESTAN viszont az ellenkezőjét állítja, mivel ő arra az eredményre jutott, hogy az accusativus gyakorisága csökken: 21 genitivussal szemben csak 6 accusativust figyelt meg példamondataiban, ami százalékosan 22,2% [43]. Szerintünk a DERIBASZ képviselte, de mások által is igazolt vélemény a helytálló.

Továbbá az accusativust helyezzük előnybe a kérdő mondatokban. E jelenség megértésének legjobb magyarázatát THOMSONNÁL találjuk, aki a következőket mondja:

„Вопросительные предложения, в которых говорящий обнаруживает мысль, что он считает соответствующее утвердительное суждение согласным с истиной, облакаются в форму отрицательных для того, чтобы таким контрастом рельефнее подчеркнуть ожидаемый утвердительный ответ.

... Разве ты вчера не видел эту даму?

Не теряешь ли ты время?

Не купить ли мне дом?

Не терпит ли он холод?" [44]

4. A szórend is hatással van az eset használatának kiválasztására, és ha a tagadó mondatban a tárgy az állítmány előtt áll, akkor az accusativus gyakorisága nő. E kérdés miértjére meglehetősen nehéz választ kapni. Lehet, hogy Peskovszkijnak van igaza, aki a következőkkel indokolja ezt a jelenséget:

„... ведь при постановке существительного перед глаголом говорящий может не держать еще в уме при произнесении существительного глагола с отрицанием, и тогда падеж неизбежно будет винительной (эту бумагу ... я не возьму).” [45].

Hogy valóban így van-e, ahogy Peskovszkij mondja, azt nehéz határozottan bizonyítani vagy cáfolni, de annyi bizonyos, hogy a mondatokban megfigyelhető inverzió hatására a tárgyeset 35,2⁰/o-os, szemben a rendes szórendnél levő 29,9⁰/o-os gyakorisággal, és ha egészen a mondat elején van a tárgy, akkor az accusativus gyakorisága 40,5⁰/o-ra nő [46].

A szemléltetés kedvéért felsorolunk néhány mondatot, amelyben az inverzió hatására accusativusban áll a tárgyat kifejező főnév:

В торговле немец вражду не показывает, в торговле он аккуратный.
(М. Горький: Жизнь Клима Самгина)

Считать — нужно, однако не забывая, что посредством бухгалтерии революцию не сделаешь. (uo.).

Стишками болото не осушишь. (uo.).

Az inverzió hatását az eset kiválasztásában nem szabad eltúloznunk, vagy fő szempontként kezelnünk, mivel inverzió esetén is gyakran találkozunk a genitívus-os szerkezettel a tagadó mondatokban. Pl.:

Скажешь, вру, но Москвы я не видел — сказал Мишка.
(Симонов: Живые и мертвые)

... окончательно поняв, что периоды не перестроишь, сразу успокоился...
Печали в словах ее Самгин не слышал. (М. Горький: Жизнь Клима Самгина)

5. Elég gyakori eset, amikor az előzőekben felsorolt szempontok alapján nem lehet magyarázatot adni az esethasználatra a tagadó mondatban. Például miért írja Gorkij:

... не снимая фуражку (Мои университеты)
amikor Solohov azt írja:

... не скинув фуражки (Тихий Дон) [47]

Nem mondhatjuk, hogy a pusztán véletlen dönt az eset kiválasztásánál a fent említett példákban. Valószínűbb azt feltételezni, hogy stilisztikai motívumok játszottak fő szerepet, minthogy a stilisztikai tényezők mindig szerepet játszanak akkor, ha lehetőség van a választásra. Például sok esetben azért van a főnév tárgyesetben, vagy birtokos esetben, hogy elkerüljék a két alak azonoságát, az ún. „grammatikai homonimákat” [48].

A stilisztikai faktorok erősen ingadoznak és igen nehéz rögzíteni őket, mert erősen szubjektív természetűek. Tény, hogy mint annyi más esetben, itt is különbséget kell tennünk a próza és a drámai dialógus; a széppróza és az újságok nyelvezete, valamint a tudományos stílus között.

a) Mivel a köznyelvre inkább az accusativus használata jellemző, ezt elismerve figyelembe kell venni az accusativus fokozódó tendenciáját a dialógusban az elbeszélő prózával szemben. Ez következménye az általános társalgási

stílus használatának, amelynek viszont a mondatok alakja vagy struktúrája a közvetlen oka [49].

A körültekintő óvatosság ellenére, amire RESTAN is int bennünket [50], minden jel arra mutat, hogy jelentős eltéréseket találunk az egyes szerzőknél. Például Gorkij és Solohov stílusában nagyobb különbség érezhető a dialógust és az elbeszélő prózát illetően. Így az accusativus gyakoribb mint Szimonov és Ehrenburg műveiben. Pausztovszkij határozottan kedveli a tárgyesetet. Az elmondottakat bizonyítására szolgáljon a következő táblázat [51]:

Elbeszélő próza

Gorkij	50	példa	ebből accusativusban áll	24%
Solohov	38	„	„	11%
Ehrenburg	57	„	„	18%
Szimonov	121	„	„	25%

Dialógus

Gorkij	24	példa	ebből accusativusban áll	53%
Solohov	12	„	„	67%
Ehrenburg	68	„	„	21%
Szimonov	86	„	„	33%

b) Ami az újságok nyelvezetét illeti, ugyanaz a helyzet, mint a szépirodában, tehát ott is növekvő tendenciát mutat a tárgyeset használata. RESTAN 40 éves megfigyelés alapján megállapította, hogy az újságok nyelvezetében az accusativus gyakorisága tagadó mondatokban 38,3%-ra nőtt, a 40 év előtti 21,7%-kal szemben [52].

c) Ami a tudományos stílust illeti, nem végeztünk különleges tanulmányokat, azonban feltétel nélkül nem helyeselhető az az éles elhatárolás, amit KOHUT von az újságcikkek és a tudományos folyóiratok közleményei közé. Tehát az accusativus növekvő tendenciája a tudományos stílusra is vonatkoztatható [53].

Az elmondottakat egybevetve megállapíthatjuk, hogy a stílusnak komoly szerepe van az esethasználat kiválasztásában.

Az eddigiek során különböző szempontok alapján igyekeztünk a birtokos és tárgyeset használatát vizsgálni, kísérletet tettünk arra, hogy elfogadható magyarázatot kapjunk a feltett kérdésre és bizonyos kritériumok szerint igyekeztünk osztályozni a genitivus és accusativus használatát tárgyas igék után a tagadó mondatban. Az elmondottakat a következőkben összegezzük:

1. A tagadó mondatban levő tárgy tárgyas ige után két esetben fordul elő: genitivusban és accusativusban.

2. A használat azt mutatja, hogy az accusativus gyakoriságának növekvő tendenciájának ellenére is a genitivus mint erősebb fél még tartja pozícióját az eset kiválasztásánál.

3. A mai orosz nyelvben mind a birtokos esettel, mind a tárgyesettel álló szerkezet helyes. A nyelvészeti szakirodalomban ezzel a kérdéssel kapcsolatban nincs határozott állásfoglalás, mivel éles határt a két szerkezet között nem lehet vonni.

4. A birtokos esettel álló szerkezet inkább az írott, publicisztikai és tudományos nyelv sajátja. A tárgyesettel álló szerkezet a társalgási nyelv jellemzője, mivel ennek a beszédnyelv emocionális expresszív jellege az írott tradíciós stílus normáinak számbavétele nélkül folyik, ezért a szabadabb, kötetlenebb szerkezeteket kedveli.

5. Tekintet nélkül a dolgozatban felsorolt különbségekre az esetkiválasztást illetően, mindkét szerkezetet lehet használni „nem rendeltetésének megfelelően”, gyakran fel lehet cserélni őket. Mindezekből az következik, hogy a felsorolt okok miatt mindkét variáns lehetséges az orosz nyelvben, tehát nem lehet leszögezni, normává tenni, az egyik eset használatát sem. Innen ered a tárgyias ige utáni tagadás esetén a tárgyat kifejező névszó esetkiválasztásának bizonytalansága, és ez a jelenség meghatározatlan ideig eltarthat.

JEGYZETEK

- [1] Vö. Грамматика русского языка. Академия наук СССР. 1960. стр. 121.
- [2] Az orosz nyelvben a magyar tárgynak a прямое дополнение felel meg, ami szó szerinti fordításban: közvetlen kiegészítő, de jelen esetben a „tárgy” elnevezést használjuk.
- [3] Arra a kérdésre: Miért a birtokos eset az elsődleges? — szintén nehéz válaszolni, mert a birtokos eset tagadószós tárgyias igék utáni használatának keletkezését sem oldotta meg a nyelvtudomány. Egyes tudósok, pl. БОГОРОДИЦКИЙ, a tagadás utáni birtokos esetet a genitivus partitivus-szal hozzák analógiába, s ezzel magyarázzák. Magyarázható még a tagadás utáni birtokos eset az egyes számú élőlényt jelölő főnevek hatásával, amikor különösen szükség volt az alany- és a tárgy közötti különbség aláhúzására. S végül meg kell említeni РОТУЕВНАЯ véleményét, amely a legvalószínűbbnek látszik:
„... глаголы с отрицанием требуют родительного, как означающие движение от предмета, лишение его, разобшение с ним.” (Из записок по русской грамматике).
- [4] Vö. Л. А. Бухаловский, Русский литературный язык первой половины XIX. века. 1954. стр. 349.
- [5] HALINA SAFAREWICZOWA, Forma dopełnienia bliższego w rosyjskim zdaniu zaprzeczonym, Slavia orientalis Nr. 1. 1959; s. 79. Warszawa.
- [6] Uo. 79—80.
- [7] Uo. 80.
- [8] Uo. 80 és О. К. Кочинева, Употребление родительного и винительного падежей существительных в прямом дополнении. Историко-филологический сборник, Мурманск, стр. 105.
- [9] Ф. И. Буслаев, Историческая грамматика русского языка. 1959. стр. 462—463.
- [10] Vö. SAFAREWICZOWA i. m. 81.
- [11] Uo. 81.
- [12] В. Чернышев, Правильность и чистота русской речи. 1915. стр. 20—21.
- [13] А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении. 1956. стр. 297.
- [14] Vö. КОСИНЬЕВА i. m. 105—6.
- [15] Vö. Д. И. Буторин, Винительный и родительный падежи прямого объекта в русском литературном языке XIX—XX веков. Автореферат. 1953. стр. 6.
- [16] Uo.
- [17] Uo.
- [18] А. И. Томсон, Винительный падеж прямого дополнения в отрицательных предложениях в русском языке. РФВ 49.
- [19] SAFAREWICZOWA megjegyzi, mint mellékes és érdekes jelenséget, hogy a birtokos és tárgy-eset használatának kérdése a tagadó mondatokban főleg az idegeneket vagy az idegen eredetű oroszokat érdekelte. Feltételezi, hogy ez a jelenség szokatlanságával van kapcsolatban. Az anyanyelvűek számára ez kevésbé szokatlan. Vö. i. m. 82.
- [20] БУТОРИН i. m.
- [21] Л. А. Дерибас, Прямое дополнение при переходном глаголе с отрицанием. Русский язык в школе. 1956/2. стр. 21—25.
И. Коут, Прямое дополнение в отрицательных предложениях в русском языке. Русский язык в школе. 1960/2. стр. 27—32.
- [22] Vö. SAFAREWICZOWA i. m.
- [23] А. А. Сухарева, К вопросу об отрицательных предложениях в современном русском литературном языке. Ученые записки. Выпуск XIII. Ташкент 1958. стр. 10—13.
- [24] THOMSON i. m. 223.
- [25] Uo. 227.
- [26] БУТОРИН i. m. 8.
- [27] Uo.

- [28] PER. A. RESTAN: The Objective Case in Negative Clauses in Russian The Genitive or the Accusative?
Scando-Slavica. Tomus VI. p. 92—112. 1960. Copenhagen.
- [29] RESTAN i. m. 97.
- [30] Vö. DELIBAS i. m. 23 és Kohut i. m. 29.
- [31] RESTAN i. m. 100.
- [32] Uo. 101.
- [33] КОХУТ i. m. 30.
- [34] BUTORIN i. m. 14.
- [35] Л. Дончева: Выражение прямого дополнения в русских и болгарских отрицательных предложениях. стр. 214.
Годишник на Софийския университет филологически факултет София 1962. стр. 171—273.
- [36] DERIBASZ i. m. 24.
- [37] THOMSON i. m. 214—215.
- [38] DERIBASZ i. m. 25.
- [39] Vö. PESKOVSKIJ i. m. 297.
- [40] DERIBASZ i. m. 22.
- [41] Vö. DERIBASZ i. m. 96.
- [42] Vö. DERIBASZ i. m. 24.
- [43] Vö. RESTAN i. m. 99.
- [44] THOMSON i. m. 216.
- [45] PESKOVSKIJ i. m. 297.
- [46] Vö. RESTAN i. m. 99.
- [47] Vö. RESTAN i. m. 105.
- [48] Vö. DERIBASZ i. m. 23.
- [49] Vö. RESTAN i. m. 106.
- [50] Uo.
- [51] RESTAN i. m. 105.
- [52] Vö. RESTAN i. m. 107.
- [53] Vö. RESTAN i. m. 108.

УПОТРЕБЛЕНИЕ РОДИТЕЛЬНОГО И ВИНИТЕЛЬНОГО ПАДЕЖЕЙ ПРИ ПЕРЕХОДНЫХ ГЛАГОЛАХ В ОТРИЦАТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

М. ЭРДЕИ

Вопрос, рассматриваемый автором, уже давно привлекал внимание лингвистов. Однако, ни у одного из них не находим окончательного решения вопроса, так как в этом отношении русский язык допускает разные варианты в выборе грамматических средств. Не претендуя на исчерпывающую полноту, автор делает попытку показать современное состояние этого грамматического явления.

GEBRAUCH DES GENITIVS UND DES AKKUSATIVS NACH TRANSITIVEN VERBEN IN VERNEINUNGSSÄTZEN DER RUSSISCHEN SPRACHE

Von

M. Erdei

Das untersuchte Problem hat die Aufmerksamkeit der Sprachforscher seit langem auf sich gezogen, doch ist keine endgültige Lösung der Frage in keiner der vorliegenden Arbeiten zu finden, da die russische Sprache in diesem Falle verschiedene Varianten in der Wahl der grammatikalischen Ausdrucksmittel ermöglicht. Es wird deshalb versucht, den gegenwärtigen Zustand dieser grammatikalischen Erscheinung darzustellen und zu systematisieren.

JÁRT-E GORKIJ MAGYARORSZÁGON?

Írta: FENYVESI ISTVÁN

Hazai irodalomtudományunk — és itt elsősorban a legutóbbi másfél évtized kutatásaira gondolunk — számos, korábban ismeretlen adattal gazdagította ismereteinket Gorkijnak a magyar étellel és irodalommal kialakult kapcsolatait illetően is.* Természetesen számos „fehér folt” várja még felfedezőjét Gorkij hazai kapcsolatait illetően is, különösen ami a század első évtizedeit illeti.

Ilyen feltáratlan, de legalábbis nem kellően, pontosabban: nem helyesen megvilágítotttnak kell tekintenünk azt a kérdést is: *vajon valóban járt-e Gorkij Magyarországon?* A kérdés felvetése egyáltalán nem szónoki jellegű, a reá eddig adott egyöntetűen pozitív válasz távolról sem olyan meggyőző, amilyennek eddig tűnt.

A fenti kérdésre adott igenlő választ a több mint félszázada *Az Újság* c. napilapban felbukkant rövid hírből vette át a magyar polgári irodalomtörténeti köztudat. Innen kerül KOMLÓS ALADÁRHOZ is, aki a „Gorkij Magyarországon” c. dokumentumgyűjteményhez [1] írt bevezető tanulmányában a következőket mondja: „1909. november 30-án Brassóból Budapesten át utazik Bécs felé (*Az Újság*. 1909. dec. 1.” [2]. Feltehetően Komlós Aladár tanulmányából kerül át ez az adat KOZOCSA SÁNDOR és RADÓ GYÖRGY öt évvel később megjelent nagyszabású bibliográfiájába is [3], ahol a Gorkijról szóló cikkek felsorolásában *Az Újság* ugyanazon számára [4] való hivatkozással található.

A probléma vizsgálatát különösen indokoltta teszi az, hogy ezt az adatot Komlós Aladár, a magyarországi Gorkij-kutatás első marxista-igényű összefoglaló tanulmányának szerzője *kétségtelen tényként* közli, olyan tények szomszédságában, mint Gorkij érdeklődése Madách iránt a század elején, a kortársi magyar irodalom megismerésére irányuló kívánsága a húszas években stb. — vagyis mint a magyar irodalom iránti érdeklődése egyik jelét és idevonatkozó ismereteinek részbeni forrását.

Az Újság 1909. december 1-i számában a 7. lapon a hírek között a következőket olvassuk: „Gorkij inkognitó-útja. Bukarestből táviratozzák: Az itteni reggeli lapok egybehangzóan jelentik, hogy Gorkij Maxim tegnap este szigorú inkognitóban Szófiából Bukarestbe érkezett, onnan pedig néhány óra múlva

* Ezek közül nem egy lényeges adalékot jelent a szovjet Gorkij-kutatás számára is, lásd pl. a Gorkij 30 kötetes Összegyűjtött műveiben nem szereplő, kizárólag a magyar sajtóban megjelent műveket, melyeket az elmúlt években a magyar kutatók hoztak napvilágra. (LENGYEL B. Gorkij ismeretlen írása I. Miklós cárról — a magyar Sajtóban. *FilKözl.* 1959. 1—2. 216—217; BOTKA F. Ismeretlen Gorkij-dokumentumok. *FilKözl.* 1961. 3—4. 416.)

Bécs felé folytatta útját. Gorkij elmondotta egy román arisztokrata hölgynek, hogy egy bolgár államférfi arra figyelmeztette, hogy a bolgár kabinet az orosz kormány esetleges kívánságára kiszolgáltatná Gorkijt. Ez a bizalmas közlés elég volt arra, hogy Gorkij azonnal elutazzék Szófiából. Ha várakozása ellenére Ausztria területén se biztos a tartózkodása, akkor valahol Európán kívül keres majd menedéket.

Brassóból táviratozzák lapunknak, hogy Gorkij Maxim ma odaérkezett. A pályaudvaron egy íróbarátja várta. Gorkij, aki a legszigorúbb inkognitóban egy ismert lengyel hírlapíró neve alatt utazik, nyomban folytatni akarta útját Bécs felé, de engedve barátja rábeszélésének, rövid időre megszakította utazását.” [5].

Lényegében azonos tartalmú hír jelenik meg ugyanaznap az *Egyetértés* c. napilapban is, néhány olyan részlettel kiegészítve, ami valószínűleg ugyanazon román lapforrásokra vezethető vissza és a tudósítás hitelét van hivatva növelni. Így közli az *Egyetértés*, hogy Gorkij Szófiában két napot töltött, míg Brassóban egy napot fog időzni, Bécsben pedig művei kiadását illetően fog a kiadókkal tárgyalni. Sőt megtudjuk a „román arisztokrata hölgy” kapcsán a következő érdekes részletet is:

„Egy hölgy, aki a román arisztokráciához tartozik, Szófiából Bukaresten át együtt utazott Maxim Gorkijjal, a vasúton megismerkedett vele és fényképet kapott tőle, amelyre Gorkij ajánló sorokat is írt. A fénykép hátsó lapjára tréfás és gúnyos verset írt, amelyben szembeállítja a dumát a tényleg uralkodó cári abszolutizmussal.” [6].

Az *Egyetértés* másnap is megerősíti a Brassóba érkezés tényét egy másik, Gorkijról szóló hírében [7].

A részletek (és velük az egész híryanag) valóban lenyűgözően meggyőzőeknek tűnhetnének, ha egyfelől már a korabeli magyar sajtó egy részének negatív reagálásából, másik részének igen kompetens ellenvéleményéből, másfelől pedig Gorkij élete tényeinek összevetéséből nem derülne ki az, hogy mindegyike misztifikációval van dolgunk.

Olyan jelentős napilapok ugyanis, mint a *Budapesti Hírlap* és a *Pesti Hírlap*, egyáltalán nem is említik meg Gorkijnak az akkori Magyarország területére „érkezését”.

Köztudott dolog továbbá, hogy Brassóból Bécsbe csak Budapesten át lehetett utazni fél évszázaddal előtt is. Viszont (beleértve *Az Újság*-ot is) egyik eddig említett lapban sem olvashatunk arról, hogy Gorkij átutazott volna Budapesten. Ennek oka nyilvánvalóan nem az író inkognitójában keresendő, hiszen ha egyes pesti lapok a több száz kilométernyire eső Brassóba „érkezéséről” hírt tudtak adni, mennyivel inkább „nem hagyták volna ki” azt az akkori fogalmak szerint szenzációszámba menő eseményt, hogy Európa egyik legismertebb írója — ha csupán néhány órára és a bukaresti—brassóihoz hasonló „szigorú inkognitóban” is — Budapesten tartózkodott.

A *Magyarország* című napilap viszont már kritikával fogadja (a címben is kérdőjelet téve Gorkij neve után), „gyanúsna” találja a hírt. Bizalmatlanságát két okkal magyarázza: „1. miért utazott Gorkij álnév alatt, 2. tudunk-e Gorkij Capri szigetén tartózkodik és onnan évek óta el nem mozdult” [8].

A *Magyarország* esti lap volt, tehát a december 2-i számában közölt hírei — ez esetben előnyükre — legalább másfél nappal későbbiek lehettek, mint az elsején megjelenő reggeli lapokéi. Ez utóbbiak valódiságának ellenőrzését tehát

maga a megjelenésük óra eltelt idő is megkönnyítette: e másfél nap alatt ugyanis sem maga Gorkij nem érkezett Budapestre, sem hollétére nézve nem történt újabb híradás, ha csak az egyik legilletékesebb forrás, az odaérkezés esetén potenciális szemtanúnak is beillő *Brassói Lapok* c. napilap következő napi (dec. 3.) számában megjelent írását nem tekintjük ilyen újabb híradásnak.

A „Hírek” rovatban a *BL* elmondja, hogy a helyi német lap előző száma jelezte Gorkij érkezését az akkor este 10 óra 14 perckor Brassóba befutó romániai gyorsvonattal. A *BL* egyik munkatársa a jelzett időpontban megjelent az állomáson, de Gorkij oda nem érkezett meg. Nem tudtak odaérkezéséről a később megkérdezett „hivatalos tényezők” sem. („Sőt, — jegyzi meg jogos maliciozitással a lap — vannak, akik nemcsak azt nem tudják Gorkijról, hogy Brassóban van-e vagy lesz-e...”). Ellenben még Budapestről is érdeklődtek ez ügyben telefonon tőlük, nyilvánvalóan a már említett lapok szerkesztőségei próbálták utólag tényanyaggal alátámasztani híradásaikat. A helybeli „szemtanúk” végkonklúziója („A leggondosabb utánjárás dacára is csak azt ismételhetjük, hogy mi a dologról semmit sem tudunk”) egyáltalán nem *Az Újság* verzióját támasztja alá [9].

Az sem egészen érdektelen, hogy éppen a szóban forgó napokat megelőző egyetlen hét folyamán lepeződött le az országban több, neves ember tőgájában tetszelgő szélhámós és ez a *Magyarország* (és a többi, a hírt nem vagy kétkedve közlő lap) szerkesztőit joggal intette (mint kiderült, indokolt) óvatosságra az „inkognitóban utazó Gorkij” esetében is. Erre céloz a *Magyarország* hírének befejező része is: „Nem lehetetlen, hogy a brassói Gorkij olyan individum, mint Leyer finn egyetemi tanár volt”.*

Csak helyeselni lehet öt és fél évtized távlatából a függetlenségi politikát támogató *Magyarország* óvatosságát ezzel a híreszteléssel szemben. Külön igazolja ezt az a körülmény is, hogy ugyancsak egy héttel a szóban forgó cikkek előtt röppen fel az európai sajtóban egy másik „kacsának” bizonyult hír Gorkij nevével: arról, hogy színtársulatot akar alakítani és azzal európai körútra indul. Berlini forrásokra hivatkozva ezt a pesti lapok megcáfolják [10]. Alig néhány nap telik azonban el, és újabb hírbuborék pattan el, ezúttal Prágában: kiderül, hogy „nem felelnek meg a valóságnak azok a hírek, amelyek szerint Gorkij Prágába érkezett volna, hogy ott állandóan letelepedjék.” [11].

Ez utóbbi megcáfolt hír alapforrásai közé lehet feltehetően sorolni *Az Újság* már idézett „értésülését” (illetve ennek bukaresti és brassói előzményeit) is: a Szófia—Bécs útvonaltól és *Az Újság* hírének egyik mondatától („Ha várakozása ellenére Ausztria területén se biztos a tartózkodása, akkor valahol Európán kívül keres majd menedéket”) — ennek optimális alternatíváját feltételezve elég logikusnak tűnhetett az út a Prágában való „letelepedéséről” szóló „információig”.

Azonban, mint erről a *Magyarország* idézett hírmagyarázata tanúskodik, már a hír felbukkanásának pillanatában sem fogadták azt kellő kritika nélkül mindazok a sajtóorgánumok, melyek a puszta szenzáció vadászásán túlmenő gyakorlatot folytattak.

* Célzás a több pesti lapban néhány nappal korábban „megszellőztetett” botrányra: egy rovatmúltú szélhámós a cárizmus üldözése elől menekült dr. Leyer Albert helsingforsi egyetemi tanárnak adta ki magát és a magyar tudományos élet több neves képviselőjének jóindulatába sikerült beférkőznie — egy-egy kisebb összegű „kölcson” erejéig.

Az egyik olasz lap, a *Corriere della Sera* nápolyi tudósítójának ez idő tájt Gorkijjal folytatott beszélgetését a legtöbb magyar lap (köztük *Az Újság* és az *Egyetértés* is) átvette és ennek közlésével lényegében megcáfolta saját, néhány nap előtti hírért is.* [12]

Végül itt említendő meg, hogy sem a romániai [13], sem a bulgáriai [14] Gorkij-kutatás nem szolgál egyetlen olyan adattal sem, mely azt támasztaná alá, hogy ebben az időben Gorkij járt volna ezekben az országokban.

A kérdés természetesen csak abban az esetben tekinthető teljes mértékben és véglegesen tisztázottnak, ha Gorkij életrajzának tudományos forrásaihoz fordulunk és ott vizsgáljuk meg: járhatott-e Gorkij ez idő tájban hazánkban?

Gorkijnak sem 1909-ben, sem később nem volt szüksége arra, hogy akár Ausztria—Magyarország területén, akár „valahol Európán kívül” keressen menedéket. Amióta 1906. október 26-án Amerikából Nápolyba érkezett [15], egészen hazautazásáig, 1914. január 9-ig [16] Olaszországban talált — mind alkotói nyugalma, mind egészségi állapota szempontjából — viszonylag megfelelő menedékhelyre.** Ennek a több mint hét esztendőnek a javát is Capri szigetén élte le — eltekintve hosszabb-rövidebb nápolyi, római, páduai stb. kirándulásaitól, melyekre részben saját érdeklődése vitte, részben vendégeit, köztük nem egy alkalommal Lenint kísértte el.

Ha a szóban forgó időszakot (1909 november—december) vizsgáljuk a Gorkij élete minden lényeges mozzanatát legpontosabban tükröző, már idézett LETOPISZ alapján [17], Gorkijt a következő eseménysorozat középpontjában látjuk.*

November 19 után (de még 28 előtt) Lenin levelére válaszolva hívja Lenint, látogasson el Caprira. (Erre 1910 nyarán valóban sor is került.)

November 23-án levelet ír David Ajzman orosz írónak, melyben hozzáküldött műveiről mond véleményt.

November 25-én megtartja soronkövetkező előadását a capri iskolán (a rózsakeresztes lovagok ideológiájáról, a személyiség szabadságáról).

December 1-én a *Russzkoje szlovo* c. liberális polgári lap távirati kérdésére („Igaz-e, hogy kizárták a pártból?”) válaszolja: „Nem tudok semmiről”.

December 3-án levelet ír Oszkar Gruzenberg pétervári ügyvédnek (aki annakidején, mikor Gorkijt a Péter-Pál erődbe zárták, elvállalta a védelmét), kéri, segítse át „Egy nyár” c. regényét a cenzúrán.

December 4-én előadást tart az iskolán Scsdrinről, Leszkovról és más orosz írókról.

December 9-én vendégül látja a Caprira érkezett German Lopatyint, az ismert forradalmárt, a „Tőke” első orosz fordítóját.

December 19-én levelet kap Párizsból Aranyossi Páltól [18], aki hozzájárulását kéri ahhoz, hogy magyarra fordíthassa a „Le Matin”-ben olvasott regényét** a „Népszava” számára.

* „Teljesen elszigetelten élek itt, — mondotta többek között Gorkij. — Körülbelül három hónapja ki nem mozdultam a villából.”

** Hogy helyzete itt sem volt túlságosan zavartalan, annak jellemzésére elég két tény. 1909 elején „Az anya” miatt a pétervári rendőrség körözést indít ellene. Ugyanebben az évben II. Miklós olaszországi utazása kapcsán a cári kormány ki akarja utasíttatni Olaszországból.

* Csupán a leglényegesebbet említve itt, mindenütt az Európában használatos naptár szerint. (по новому стилю).

** Жизнь ненужного человека.

December 27-én néhány napra Nápolyba utazik.

December 30-án visszatér Caprira.

Az itt felsorakoztatott tények — úgy véljük — az elsődleges források dokumentáló erejével bizonyítják, minden korábbi állítást és hiedelmet szétoszlatva, hogy a román forrásokra támaszkodó lapok hírei Gorkij Magyarországra érkezéséről nem felelhetnek meg a valóságnak: *a nagy orosz író ebben az időszakban (de eddigi tudomásunk szerint: egyáltalán) nem járt Magyarországon.*

Miért terjedt el mégis ennek az ellenkezője?

Mint ismeretes, az 1905-ös forradalom és különösen „Az anya” megjelentése után differenciálódni kezd a Gorkij iránti, addig csaknem osztatlan érdeklődés: a polgárság, mely kezdetben bizonyos, az extrém jelenségeknek kijáró csodálkozással szemlélte, elfordul tőle — ez megmutatkozik műveinek közlésében is [19].

Ennek ellenére aligha tekinthető véletlennek, hogy éppen ebben az időszakban kerül így a reflektorfénybe Gorkij: ilyen nagyszámú és ennyire különböző híresztelés kel lábra vele kapcsolatban.

Hadd emlékeztessünk arra, hogy 1909-ben különösen kiélesedik az eszmei harc a lenini párt és a polgári ideológia, és — ennek részeként — a párt és az idealista filozófiai áramlatok hatása alá került egyes vezető értelmiségi párttagok között; hogy a harc, mely nem korlátozódik pusztán filozófiai síkra, hanem közvetlen politikai-szervezeti következményei is vannak, egyidejűleg folyik a polgári ideológia 1905 után fokozódó befolyása és a magában az orosz munkásmozgalomban fellépő jobb- és „bal”-oldali irányzatok és csoportosulások ellen.

1909 májusában jelenik meg Lenin alapvető filozófiai munkája, a „Materializmus és empirikriticizmus”, mely igen éles elvi bírálatról illeti — többek között éppen azt a Bogdanovot és Lunacsarszkijt, akik ebben az időben kezdik szervezni a capri iskolát és annak előadói is lesznek [20].

Lenin féltő aggodással figyeli Gorkij közeledését az „istenépítők” felé. Határozottságáról, elvi szilárdságáról és ugyanakkor a nagy proletárművész iránti megbecsüléséről tanúskodik egész ekkori levelezésük, de különösen jellemző e tekintetben 1909. november 16-i levele, amelyben — „Az anyá”-ról a londoni kongresszuson beszélgetésükben adott értékelés után — először határozza meg Gorkij helyét a proletariátus forradalmi mozgalmában [21].

Az orosz és európai polgári sajtó élénk figyelemmel kíséri legszámottevőbb ellenfelének, a lenini szociáldemokrata (bolsevik) pártnak az ideológia tisztaságáért, a polgári eszmék befolyása ellen folytatott harcát és természetesen a maga módján reagál arra, kommentálja azt, részt vesz benne.

Éppen a *Corriere della Sera* tudósítójának adott, már idézett interjújában utal Gorkij azokra a vádakra, melyek az állítólag rá nehezedő nyomásról beszélnek a capri iskolán játszott szerepe és a lenini központnak az iskolához való negatív viszonya miatt. Ebből az utalásból hámozható ki annak a sajtóhadjáratnak az egész gondolatmenete is, amelynek egyik legfontosabb részét a polgári sajtónak az a — Lenin szavával — „meséje” képezi, mely szerint Gorkijt kizárták a szociáldemokrata pártból.

November 28-án röppenti világgá ezt a hírt az „orosz Rotschild” Rjabusinszkij bankja által pénzelt *Utro Rosszii*. Egész Európa valamennyi polgári lapja természetesen siet átvenni a „megdöbbentő” hírt a „szocialisták újabb

szörnyű lépéséről”. Olvashatjuk a hírt a magyar napilapok november 30-i számában is [22]. A polgári tudatban a hírekben közölt „tények” most már sajátos összefüggésben kezdenek rendeződni: Gorkijt saját „osztályos társai” üldözik, ő kénytelen otthagyni Caprit, ezért szintársulatot szervez és azzal járja majd Európát; Bulgáriából Asztriába utazik s esetleg Prágában akar letelepedni...

Mindez jól érzékelteti a munkásmozgalom növekvő befolyása által nyugtalanított polgári sajtónak a munkáspárton belüli viták fölött érzett kárörömet és azt, milyen eszközökkel vesz részt — a maga módján — a polgári sajtó ebben a harcban.

JEGYZETEK

- [1] Gorkij Magyarországon. (Összeállította és a jegyzeteket készítette RADÓ GYÖRGY) Bp. Művelt Nép. é. n. (1951) 152.
- [2] Uo.
- [3] A szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája 1944-ig. Bp. Művelt Nép. 1956. 182. — Az 1947. évi kiadásban ez az adat még nem szerepel.
- [4] Csak nem a 234, hanem a 284. szám olvasandó, december elejéről lévén szó, és — ez is a Komlós Aladártól való átvétel igazolja — nem a cikk eredeti címével („Gorkij átutazik Magyarországon”, míg az eredeti címe: „Gorkij inkognitó-útja”). Ezen az egy cikken kívül valamennyi, a továbbiakban idézett magyar hírlapi anyag saját felkutatásunkból ered, a Kozocsa—Radó bibliográfia egyiket sem tartalmazza.
- [5] *Az Újság*. 1909. XII. 1. (284. sz.) 7. lap.
- [6] Gorkij úton. *Egyetértés*. 1909. XII. 1. 8. lap.
- [7] Gorkij és a szocialisták. *Egyetértés*. 1909. XII. 2. 10. lap.
- [8] Gorkij Maxim(?) Brassóban. *Magyarország*. 1909. dec. 2. (285. sz.) 8. lap.
- [8/a] Uo.
- [9] *Brassói Lapok*. Gorkij Maxim Brassóban. 1909. dec. 3. (277. sz.)
- [10] Gorkij — színigazgató. *Pesti Napló*. 1909. nov. 23. (277. sz.) 10. lap.
- [11] Az ál-Maxim Gorkij. *Magyarország*. 1909. dec. 4. (287. sz.) 7. lap.
Mint M. Botura tanulmánya. „М. Горький и чешская литература.” Горький и зарубежная литература. М. 1961. Изд. АН СССР. с. 177—217)
is közli, Gorkij majd csak 1923-ban jut el Csehszlovákiába. Marienbadi gyógykezeléséről van itt szó. Itt kialakult magyar kapcsolatáról I. Lengyel Béla: Gorkij alakja és munkássága az ellenforradalmi negyedszázad magyar sajtójában. — Tanulmányok a magyar—oroszi irodalmi kapcsolatok köréből. 1962. III. k. 257.
- [12] Beszélgetés Maxim Gorkijjal. *Az Újság*. 1909. december 5. (288. sz.) 10. l.
- [13] Geo Serban: Gorki, Maiakovski, Ehrenburg. — *Viața românească*, 1956. 10.
М. А. Кожевников: М. Горький в Румынии. Горьковские чтения. 1953—1957.
Изд. АН СССР М. 1959. с. 421—44.
- [14] С. Каракозов: Максим Горки и българската литература. Влияние и връзки. София. 1947.
Р. Н. Крендель: Максим Горький в Болгарии. Горьковские чтения 1959. с. 502—50.
- [15] Летопись жизни и творчества А. М. Горького. Вып. I. Изд. АН СССР М. 1958. с. 663.
- [16] Летопись... вып. 2. с. 393.
- [17] Летопись, вып. 2. с. 99—100. Az egyes napokra vonatkozó események ezen a tízegynehány lapon találhatók, egyenként nem részletezzük.
- [18] Aranyossi levelét I. Переписка Максима Горького с зарубежными литераторами. Архив М. Горького. т. 8. М. 1960. с. 158.
- [19] Gorkij Magyarországon, 12—3.
- [20] A capri iskola politikai értékelését I. Lenin Művei 15. k. 459, 477—478, 481—487.
- [21] Lenin—Gorkij. Levelek, emlékezések. Európa. 1959. 47—48.
- [22] A *Lynkeusz* álnév alatt író Wallesz Jenő gúnyosan „Gorkij elvtárs” címet viselő írása, mely a kizárásról szóló hír közlésének másnapján jelenik meg a *Pesti Napló*-ban, jellemző példája annak, hogyan használja ki a polgári sajtó a legkisebb alkalmat (vagy vélt alkalmat) is messzemenő politikai céljai érdekében.
A cikk elején („az intellektueller bojkottja után a művészlelkek bojkottja következik

hát”) nyilvánvalóan Leninnek a Bazarovék elleni filozófiai harcára találunk célzást. Ezután azzal a mások által és azóta is előszeretettel hangoztatott okfejtéssel véli a szerző megtalálni a rejtély megoldását, hogy a szocializmus nivellálja, sőt: „lemészárolja” az egyéniséget, mely — mint állítja — „az ellentéte mindannak, ami a fegyelem és az önmegtagadás”.

БЫЛ ЛИ ГОРЬКИЙ В ВЕНГРИИ?

И. Феньвеш

В декабре 1909 г. в венгерских газетах сообщалось, что Максим Горький проездом побывал в Венгрии. В венгерском литературоведении вплоть до настоящего времени это считалось бесспорным фактом.

Автор на основе сопоставления газетных материалов, относящихся к данному периоду, а также фактических данных жизни писателя устанавливает, что Горький в это время не мог быть на территории Венгрии, что приведенное сообщение является лишь мистификацией, водольно удобно укладывавшейся в той антибольшевистской кампании, которую вела европейская буржуазная печать в конце 1909 года.

WAR GORKIJ IN UNGARN?

Von

I. Fenyvesi

Ein ungarischer Zeitungsbericht brachte es in 1909 zur Kenntnis, dass Gorkij auf der Durchreise in Ungarn gewesen war. In den späteren ungarischen Gorkij-Forschungen steht diese Tatsache als zweifellose fest.

Auf Grund des Vergleiches des Zeitungsmaterials der fraglichen Epoche mit den biographischen Angaben des Schriftstellers, weist der Verfasser nach, dass Gorkij zu dieser Zeit nicht in Ungarn gewesen sein konnte. Ebenso zeigt er, dass die genannte Version im wesentlichen nur eine Mistifikation sei, die genug organisch in die antibolschewistische Kampagne der europäischen bürgerlichen Presse, Ende 1909, hineinpasste.

ZALKA MÁTÉ ÉS A SZOVJET IRODALOM

(BIBLIOGRÁFIA)

Összeállította: FENYVESI ISTVÁN

Az alábbi adatközléssel a moszkvai magyar emigrációs irodalom egyik vezetőalakjára, Zalka Mátéra vonatkozóan kívánjuk elősegíteni a további kutatómunkát.

RADÓ GYÖRGY értékes munkája [1], mely — mint a szerző előszavában rámutat — nagyrészt még 1946-ban és jórészt a moszkvai Külföldi Irodalom Könyvtárának magyar katalógus-anyaga alapján készült, szükségszerűen, mondhatni: a tér és idő korlátainál fogva is, kiegészítésre szorul.

Az 1955-ben a moszkvai Össz-szövetségi Könyvkamara gondozásában megjelent bibliográfiai összeállítás [2] néhány, a RADÓ óta megjelent orosz nyelvű kiadás, valamint más nyelvekre fordított Zalka-művek tekintetében hasznosan egészítette ki ez utóbbit.

Azonban mindkét bibliográfia egyrészt csupán szépirodalmi műveire szorítkozik és egyáltalán nem öleli fel cikkeit, beszédeit, levelezését, másrészt megjelenési idejéből következően sem tükrözheti egyik sem a teljes anyagot.

1. Az 1954 végén lezárt szovjet bibliográfia 12 nyelven megjelent műveinek 67 kiadását fixálja, összesen 893 ezer példányban. Mint az alábbi adattár mutatja, az azóta eltelt évtizednyi idő alatt újabb 10 kiadásra került sor, mely újabb 9 néphez vitte el műveit összesen több mint 127 ezer példányban. Jóllehet ezek többsége nem orosz nyelven jelent meg (és ebben az értelemben közlésünk túlmutat a magyar—oroszi irodalmi kapcsolatokon), szükségesnek látszott kimutatni ezeket az új kiadásokat is, mivel jól demonstrálják, hogyan válik egy magyar forradalmi író életműve részévé a lett, kazah, üzbég stb. szocialista nemzeti kultúráknak. Ezek a kiadások az I. A. részben foglalnak helyet.

2. Jelen bibliográfia azonban zömmel azokat a könyvészeti adatokat tartalmazza, melyek Zalka Máténak a szovjet irodalommal való kapcsolataira vonatkoznak.

Ezek mindenekelőtt a közvetlenül irodalmi vonatkozású írásai: aktuális elvi irodalompolitikai kérdésekről, valamint a szovjet népek irodalmának képviselőiről írott cikkei, beszédei, ezekkel folytatott levelezése. Ennek az anyagnak a többsége még Zalka életében megjelent. A többi (mint pl. a Gorkijról, Sevcsenkóról szóló cikkei, a Furmanovnak szentelt írások zöme, vagy Zalka és Osztrovszkij levelezése) az író archívumának folyamatos közlése során került napvilágra. Ugyanitt közöljük két olyan írásának adatait is, melyek önéletrajzára, illetve a magyar irodalom hagyományaira vonatkoznak. Végül a teljesség kedvéért ide vettük fel az olyan dokumentumokat is, amelyeken alá-

írása más, szovjet és külföldi írókéi mellett szerepel (felhívások stb.). Ezeket az orosz cím előtt csillaggal jelöljük.

Ezek az írások az I. B. a. jelzés alatt következnek.

Az I. B. b. részben az írónak a szovjet valóságot tükröző egyéb publicisztikai írásai sorakoznak fel.

3. A róla szóló szovjet anyag 1930-cal kezdődik ekkor jelenik meg L*** tollából az első, életrajzi vázlatzerű ismertetés az INTERNACIONALNAJA LITERATURA hasábjain.

Ez az anyag, mely talán a legérdekesebb adalékokat szolgáltatja a kapcsolatok történetének vizsgálatához, első részében (II. A.) a szovjet sajtóban több mint három évtized alatt megjelent megemlékezéseket, könyveinek ismertetéseit és a róla megírt életrajzi jellegű könyveket és ezek kritikáit tartalmazza. A teljesség kedvéért felvettük a magyar szerzők tollából származó cikkeket is, valamint a moszkvai SARLO ÉS KALAPÁCS és ÚJ HANG c. folyóiratokban megjelent néhány rávonatkozó írást is. Ugyancsak szerepel összeállításunkban néhány, témájában ugyan messzebbre mutató cikk (ILLÉS B. 1934, JEAN RICHARD BLOCH 1937, V. DRUZIN 1938.) is, mivel bennük lényeges megállapításokra találunk írónkra nézve is.

A II. B. részben azokat a szovjet írók tollából megjelent szépirodalmi műveket (versek, elbeszélések, dráma, regények) és első leőhelyüket tüntettük fel, melyek Zalka halála óta keletkeztek és jellemző példái annak, hogyan kel új életre egy hősi életpálya az utókor művészi tudatában. Ide soroltuk a Zója anyjának könyvét (melynek néhány lapja meghatóan bizonyítja, milyen szerepe volt Zalka élete példájának is e nagyszerű jellem kialakításában) ugyanúgy, mint N. OSZTROVSKIJ „A vihar szülöttei” c. torzóban maradt regényét is, ahol „a bátor magyar hadnagy” alakjában az író Zalkát formálta meg. A folyóiratban közölt folytatások (melyekre mi is utalunk) még egyenesen „Zalka” néven emlegetik.

4. Jelen adattár a szerző korábban publikált írásához [kapcsolódik]. Összeállítása a moszkvai Lenin Könyvtár és a leningrádi Szalutikov-Šcsedrin Könyvtár folyóiratanyaga és főkatalógusai, valamint a Szovjet Írószövetség központi katalógusa anyagának feldolgozásával történt. Az 1956 utáni adatokat a szovjet könyvészet nélkülözhetetlen LETOPISZ-ei segítségével [4] egészítettük ki. Az adattár 1963 végével zárul.

5. Az adattárban szereplő írások orosz címének magyar fordítását kizárólag a Zalka-művek esetében adjuk meg az orosz cím alatt. Ugyanitt utalunk szögletes zárójelben az írás témájára is, ha ez a címből nem derül ki. (Pl. „A kitüntetésnél” — [N. Osztrovskijnál]).

Valamennyi csoporton belül a közlés időrendje határozza meg az egyes adatok egymásutánját. Ugyanazon éven belül az I. részben a mű címének, a II. részben a szerző nevének az orosz betűrendben elfoglalt helye a mérvadó.

Az önálló kötetként megjelent művek orosz címét dőlt betűvel jelöljük. A folyóiratok, lapok címét nagybetűvel, míg a könyvismertetések adatait apró betűvel jelöljük.

ROVIDÍTÉSEK:

Зв. Звезда

Зн. Знамя

ЛГ Литературная газета

МГ Молодая Гвардия

НМ Новый Мир

СП Советский Писатель

I. А.

- 1941 *Следуй за мной!* Сборник рассказов М. Залка и др. М. Изд. СП. 1941. 84 с тир. 15 000.
Kövess!
- 1955 *Избранное* Предисл. И. Эренбурга. Вступ. ст. В. Байкова. М. 1955. Гослитиздат. 526 с.
Válogatott művei.
- 1956 *Избранные произведения*. Пер. Р. Хайруллин. Алма-Ата. Казгослитиздат. 1956. 340 с. тир. 10000
Válogatott művei.
Янош-солдат. Рассказы. Вступ. ст. К. Симонова. Пер. Р. Хайруллин. Алма-Ата. Казгослитиздат. 1956. 156 с тир. 10000.
János, a katona.
- 1958 *Рассказы*. Пер. М. Большакова и В. Дмитриева. Йошкар-Ола. Маркнигоиздат. 1958. 60 с. тир. 1600.
Elbeszélések.
Хищники. Рассказы. Ашхабад. Туркменгосиздат. 1958. 88 с тир. 4000
Ragadozók.
- 1959 *Избранное*. Вступ. ст. И. Эренбурга. Пер. З. Сепунару. Кишинев. Картя Молдовянескэ. 1959. 614 с т. 50 000
Válogatott művei.
Янош-солдат. Рассказы. Пер. Зазянкowa Б. Х. Грозный. Чечено-Ингуш. кн. издательство. 1959. 138 с тир. 1000
János, a katona.
Янош-солдат. Рассказы. Вступ. ст. К. Симонова. Пер. Х. Рузиматов. Ташкент. Гослитиздат. УзССР. 1959. 160 с тир. 30000
János, a katona.
- 1960 *Добердо*. Роман и повести. Послесловие И. Эренбурга. Пер. Г. Калнинь. Рига. Латгосиздат. 1960. 578 с тир. 15000.
Doberdó.
На родине. Рассказы. Пер. К. Саякбаев. Фрунзе. Киргизгосиздат. 1960. 120 с. тир. 5000.
Othon.

I. В. а.

- 1924 Социальные мотивы в венгерской литературе. КНИГОНОЩА 1924. № 46(77) с.3 4.
Szociális motívumok a magyar irodé
 - 1929 О творчестве и „социальном заказе”. ОКТЯБРЬ 1929 № 4 с.181 183.
Az alkotásról és a „társadalmi megrendelésről”.
 - 1930 Рождение новой литературы. (На съезде писателей Удмуртии) ЛГ 1930 № 4.
Egy új irodalom születése (Az udmurt írók kongresszusán).
 - 1931 На пленуме всемирной революционной литературы МГ 1931 № 1 с. 87 92.
A világ forradalmi íróinak plénumán.
О Дм. Фурманове
D. Furmanovról.
- ЛОКАФ 1931 № 2 с. 146–147
- 1932 Записки „средняка”
Egy „középparaszt” jegyzetei. ЛГ 1932 № 45.
Письмо к А. М. Горькому от 26 сентября 1932 г.
Levél Gorkijhoz.
Переписка А. М. Горького с зарубежными литераторами. Архив А. М. Горького т. 8. Изд. АН СССР М. 1960. с. 168.
 - 1934 Письмо к А. М. Горькому август 1934 г.
Levél Gorkijhoz.
Переписка А. М. Горького с зарубежными литераторами. Архив А. М. Горького. т. 8. Изд. АН СССР М. 1960. с. 168–169.
Письмо к А. М. Горькому август 1934 г.
Levél Gorkijhoz.
Переписка А. М. Горького с зарубежными литераторами. Архив А. М. Горького т. 8. Изд. АН СССР М. 1960. с. 169.

- 1935 У орденоносоца
A kitüntetetté [N. Osztrovszkijnál].
ЛГ 1935 № 55.
- 1936 В гостях у Островского
Látogatóban N. Osztrovszkijnál.
РАБОЧАЯ МОСКВА 1936 № 31
О живом и мертвом.
Az élőről és a halotról [D. Furmanovról].
ЛГ 1936 № 16
- 1937 Автобиография
Önéletrajz.
Книжные новости 1937 № 18.
- 1938 С. Трегуб: Памяти Н. Островского
Sz. Tregub: N. Osztrovszkij emlékének [Zalka Osztrovszkijről].
Правда 1938 XII 22.
- 1939 В гостях у щевченко
Vendégségben Sevcenkónál [Sevcsenko sírjánál].
ЛГ 1939 № 28
О великом мастере
A nagy mesterről [Gorkijről].
ЛЕНИНГРАДСКАЯ ПРАВДА 1939 № 138.
- 1950 С. Трегуб: Николай Островский Изд. МГ 1950 Серия „Жизнь замеч. людей”,
с. 183.
[Zalka Osztrovszkijről].
- 1951 „Митяй”
Mitya [Furmanovról].
ЛГ 1951 № 15
- 1957 Новогоднее слово.
Челюскинская эпопея как литературная тема.
Újévi köszöntő. A cseljuszkinisták éposza mint irodalmi téma.
НМ 1957 М 6 с. 209–211.
- 1958 Переписка М. Залка и Н. Островского. (Подготовка к публикации и комментарии
Я. Гордона)
Zalka és Osztrovszkij levelezése.
Литературный Таджикистан, 1958 кн. I с. 132–133
- 1961 О Фурманове. (Текст речи на торж. заседании МАПП 15. III. 1931). Вступ. ст.
и публикация П. Куприяновского.
Furmanovról.
НМ 1961 № 11 с. 278–280.
- 1962 Разве это не сказочно? Письмо к Островскому от 25. II. 1935
Hát nem mesébeillő dolog ez? [Levél Osztrovszkijhoz].
ЛГ 1962, 9 июня.

I. B

- 1930 В гостях у бессмертных. Очерк. К. 10-летию взятия Перекопа.
Vendégségben a halhatatlanoknál. Perekop elfoglalásának 10. évfordulójára.
МГ 1930 № 21
О фельетонисте Ковинько и шантеклере Куриц
Kovinyko társasíróról és Kuricről, a zsarolóról.
ЛГ 1930 № 5
По следам собственных записок
Feljegyzéseim nyomában.
МГ 1930 № 12 с. 73–78.
- 1931* Позор американскому фашизму!
Gyalázat! [Egy négerek ellen hozott halálos ítélet margójára.]
ЛГ 1931 № 36
* Призыв к писателям всего мира
Felhívás az egész világ íróihoz. Az I. világháború kitörésének 17. fordulójára.
ЛГ 1931 № 41
* Руки прочь от Горького!

- El a kezekkel Gorkijtől! A burzsoá sajtó Gorkij-ellenes hadjáratáról.
ЛГ 1931 № 3
- 1932 Глазами иностранцев. 1932.
Ответы писателей на вопрос „Что вы будете делать в случае войны с СССР?
Írók válasza egy körkérdésre: „Mit tenne Ön a Szovjetunió ellen indított háború
esetén?”
Ответ на анкету ЛГ об изучении ленинских работ
Válasz a Literaturnaja Gazeta körkérdésére: „Hogyan tanulmányozza Ön Lenin
műveit?”
ЛГ 1932 № 4
Праздник дивизии
A hadosztály ünnepe. [Riport].
РОСТ 1932 № 4
* О строительстве самолета-гиганта
Egy óriás repülőgép építéséről.
ЛГ 1934 № 4
* Собрание писателей, посвященное итогам 17. съезда ВКП (б)
A XVII. pártkongresszus eredményeit tárgyaló írógyűlés.
ЛГ 1934 № 28
- 1935 Перекоп
Perekop.
ЛГ 1935 № 63
Разговоры о гуманизме и прочем
Beszélgetés a humanizmusról és egyebekről.
ЛГ 1935 № 42
- 1936 Облик героини
Egy hősnő arculata [Riport egy sztahanovista textilmunkásnőről].
ЛЕГКАЯ ИНДУСТРИЯ 1936 № 81

II. A

- 1930 Л***: Матэ Залка. Биографическая заметка.
ЛГ 1930 № 5
- 1931 Казан: Литература венгерской революции.
ЛГ 1931 № 15
- 1932 П. Березов: Краснознаменец на литературном фронте
ЛЮКАФ 1932 № 5
А. Кр-ов: Писатель-боец
ЛГ 1932 № 17
- 1933 Я. Н.: Боец-большевик
ЛГ 1933 № 45
- 1934 Б. Иллеш: Пишущая машинка и пулемет. Венгерские рев. писатели между двумя
революциями
ЛГ 1934 № 34
- 1937 Ж. Р. Блок: Борьба за культуру — борьба против фашизма
ПРАВДА 1937 № 210
Вечер памяти М. Залка
ЛГ 1937 № 69
Л***: Героические биографии. Матэ Залка.
ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНАЯ ЛИТЕРАТУРА 1937 № 11 с. 149 161.
Л***: Памяти Матэ Залка
ЛГ 1937 № 69
Матэ Залка — генерал Лукач (Редакционная статья)
КОММУНИСТИЧЕСКИЙ ИНТЕРНАЦИОНАЛ 1937 № 7
Л. Славин: Матэ Залка — генерал Лукач
МГ 1937 № 10 с. 335 340.
А. Фоньо: Писатель-боец
Зн 1937 № 9 с. 180—189
Эренбург И: Генерал Лукач (Матэ Залка)
ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНАЯ ЛИТЕРАТУРА 1937 № 8
Рецензии на роман „Добердо”:

- А. Волжин: ЛИТЕРАТУРНОЕ ОБОЗРЕНИЕ, 1937 № 18
Ю. Олеша: ЛГ 1937 № 45
В. Кирпотин: ПРАВДА 1937 № 221
- 1938 Вс. Азаров: Матэ Залка
РЕЗЕЦ 1938 № 13 с. 20–21
Вс. Азаров: Писатель-боец
Зв 1938 № 6 с. 246–251
П. Березов: Писатель-герой
НМ 1938 № 6 с. 256–259
Галло, Луиджи: Военный комиссар и инспектор интернациональной бригады
Зн 1938 № 8 с. 197–198
Друзин В.: Живой писатель и постный критик
РЕЗЕЦ 1938 № 17
А. Исбах: М. Залка
Зн 1938 № 8 с. 190–193
А. Караваева: О М. Залка
Зн 1938 № 8 с. 181–186
Р. Кармен: Светлый человек
Зн 1938 № 8 с. 198–204
В. Кирпотин: Предисловие
М. Залка: Избранное. М. 1938. СП с. 3–12
Л***: Матэ Залка
ЛГ 1938 № 32
К. Левин: Матэ — наш товарищ
Зн 1938 № 8 с. 186–190
Л. Никулин: Памяти товарища
ЛГ 1938 № 32
Памяти Матэ Залка. Статьи, воспоминания, стихи М. 1938. Изд. СП 120 с
Н. Замотин: Рецензия
КНИЖНЫЕ НОВОСТИ М, 1938 № 19–20 с. 23–25
Пла-И-Бельтран: Слава герою
Зн. 1938 № 8 с. 196
Г. Реглер: Боевой интернационалист
ЛГ 1938 № 32
Л. Славин: Предисловие
М. Залка: Рассказы. „Библиотечка Огонька” № 12 изд. Жургазобъединение.
Р. Солопов: У костра. Памяти М. Залка
Зн. 1938 № 8 с. 209–213
С. Трегуб: Памяти Н. Островского
ПРАВДА 1938 № 351
А. Фоньо: Матэ Залка — генерал Лукач
КОЛХОЗНИК 1938 № 8 с. 55–58
В. Щкловский: Матэ Залка
Зн 1938 № 8 с. 178–181
А(лексей Э)йснер: Воспоминания адъютанта
Зн 1938 № 8 с. 204–208
И. Эренбург: Матэ Залка — генерал Лукач
ИЗВЕСТИЯ 1938 № 135
I. Ehrenburg: Zalka Máté — Lukács generális. Új Hang 1938. 8. sz. 89–91 l.
Рецензия на роман „Добердо”:
М. Живов: КНИГА И ПРОЛЕТАРСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ, 1938 № 2
СМЕНА 1938 № 3 с. 2
А. Теплов: ЧТО ЧИТАТЬ? 1938 № 7 с. 9
Рецензия на другие произведения М. Залка:
Н. Чертова: Избранное. ЛИТЕРАТУРНОЕ ОБОЗРЕНИЕ, 1938 № 20 с. 15–21
И. С.: Рассказы РЕЗЕЦ 1938 № 10 с. 24
- 1939 Гергель Шандор: Матэ Залка — генерал Лукач.
изд. МГ 1939 № 48 с (с портретом)
Рецензии:
В. Марин: КНИГА И ПРОЛЕТАРСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ 1939 № 10 с. 96–97
А. Д.: ЛИТЕРАТУРНОЕ ОБОЗРЕНИЕ 1940 № 1 с. 22 23

- К. Бучинская: МГ 1940 № 2 с. 157—158
 Р. Миллер—Будницкая: Названные братья испанского народа
 Зн 1939 № 5—6 с. 247—248
 Л. Никулин: Памяти Матэ Залка
 ПРАВДА 1939 № 160
 Р. Штейнер: Встречи с генералом Лукачем
 ЛГ 1939 № 32
- 1940 Б. Иллеш: Матэ Залка
 30 ДНЕЙ 1940 № 5—6
 С. Ипполитов: Незавершенные замыслы Матэ Залка
 ЛГ 1940 № 32
 А. Исбах: М. Залка
 ЛГ 1940 № 32
 Л***: Вечера памяти М. Залка
 ЛГ 1940 № 33
- 1941 Р. Азарх: Генерал народа
 НМ 1941 № 3 с. 134—146
 Б. Иллеш: Старый крестьянин и его младший сын
 ОГОНЕК 1941 № 16
 В. Кирпотин: Предисловие
 М. Залка: Избранное. М. 1941 СП с. 3—10
 Рецензия:
 Избранное. ЧТО ЧИТАТЬ? 1941 № 7 с. 13
- 1947 Вера Залка: Матэ Залка — генерал Лукач
 Зн 1947 № 7 с. 179—191
 Ф. Левин: Предисловие
 Залка М.: Избранное. М. 1947 СП с. 3—8
 О. Савич: Матэ Залка — генерал Лукач
 КРАСНАЯ ЗВЕЗДА 1947 № 135
 О. Савич: Победа жизни. Памяти М. Залка
 ЛГ 1947 № 24
 О. Савич: Страницы воспоминаний
 НМ 1947 № 12
- 1949 Н. Островский: Романы. Речи. Статьи. Письма.
 Гослитиздат. М. 1949. стр. 587
- 1950 С. Трегуб: Н. Островский.
 Изд-во МГ М. 1950 с. 182—183
 Н. Чекменев: Незабываемые встречи
 КАЗАХСТАН (Алма-Ата), 1950 № 23 кн. 6.
- 1951 Ю. Смолич: Писатель и читатель
 ЛГ 1951 № 58
- 1952 Н. Венгров: Николай Островский
 Изд-во АН СССР М. 1952. стр. 199, 204, 209, 302
 Йожеф Пинтер: Матэ Залка — генерал Лукач
 ЛГ 1952 № 71
 К. Симонов: Предисловие
 М. Залка: Янош-солдат. М—Л. Детгиз. 1952. с. 3—6
- 1954 И. Эренбург: Матэ Залка — генерал Лукач
 Сочинения в 5 томах. ГИХЛ т. 5. с. 523—528
- 1956 А. Караваева: Памяти писателя-борца
 ЛГ 1956 26 апреля
 В. Кондратенко: Матэ Залка на Украине.
 СОВЕТСКАЯ УКРАИНА 1956 кн. 4. с. 152—161
 А. Талвир: Мои встречи с Матэ Залка Из воспоминаний)
 ДРУЖБА НАРОДОВ 1956 № 6 с. 164—165
- 1957 Е. Долматовский: Герой возвращается (воспоминания)
 ЛГ 1957 8 июня
 А. Исбах: Писатель-революционер
 СОВЕТСКАЯ РОССИЯ 1957 11 июня
 М. Кольцов: Памяти Матэ Залка. (Речь на вечере в Доме советских писателей
 в декабре 1937 г.)

ИНОСТРАННАЯ ЛИТЕРАТУРА 1957 № 6 с. 238—241

- И. Макаров: Писатель-герой
 КРАСНАЯ ЗВЕЗДА 1957 11 июня
 А. Рабцевич: Встреча с Матэ Залкой. (Воспоминания)
 СОВЕТСКАЯ ОТЧИЗНА 1957 № 3 с. 126 127
 Эйсер Алексей: Смерть генерала Лукача (Из воспоминаний)
 НМ 1957 № 6 с. 211—221
- 1958 А. Исбах: *Лицом к огню*. Литературные портреты.
 М. 1958. СП 316 с
 Е. С. Мартеньянова: *Матэ Залка*. Библиографический указатель
 М. Изд-во Всесоюзной Книжной Палаты. 1958. 19 с
- 1959 Я. Гордон: *Героическая Жизнь Матэ Залка — генерала Лукача*.
 М. Воениздат. 1959. 159 с
 Я. И. Гордон: Матэ Залка в Испании (1936—1937)
 Ученые записки (Таджикский Университет). т. 19
 Серия филол. наук. вып. 3. 1959. с. 91—131
 И. Крамов: Матэ Залка — генерал Лукач. (Из биографии)
 ДРУЖБА НАРОДОВ 1959 № 10 с. 239 246
- 1961 М. Кацер: Холодные университеты (Матэ залка в Сибири)
 ЕНИСЕЙ 1961 № 3 с. 91—95
 П. Евсеев: „Быть достойным сыном страны!“
 газ. КОММУНИСТ 1962 12 июня
 газ. ПРАВДА ВОСТОКА 1962 10 июня
 А. Исбах: Матэ Залка — генерал Лукач
 ЛГ 1962 12 июня
 И. Крамов: *Литературные портреты*
 М. 1962 СП 336 с
 О. Моисеев: Коммунист Матэ Залка
 УЧИТЕЛЬСКАЯ ГАЗЕТА 1962 12 июня
 М. Хевеши: Матэ Залка — генерал Лукач
 МОСКОВСКИЙ КОМСОМОЛЕЦ 1962 10 июня
 Эйсер Алексей: Матэ Залка — генерал Лукач
 ИНОСТРАННАЯ ЛИТЕРАТУРА 1962 6 с. 257—260

И. В

- 1935 Н. Островский: Рожденные бурей (роман)
 МОЛОДАЯ ГВАРДИЯ 1935 № 7 с. 17
- 1938 Вс. Азаров: Песня о венгерском друге (стихи)
 ЛИТЕРАТУРНЫЙ СОВРЕМЕННИК 1938 № 2 с. 98—99
 М. Исаковский: *Песнь о генерале Лукаче* (стихи)
 Стихи и песни. ГИХЛ М. 1938 с. 41 42
 Б. Лавренев: Начало дпуги (драма)
 Зв. 1938 № 5 с. 12—47
 Л. Первомайский: Последняя встреча (стихи) НМ 1938 8
 В. еметов: Друг (рассказ)
 ЗН. 1938 8 с. 170—178
 Sz. Scsipacsov: Fiúk (vers). *Új Hang* 1938. 6. sz. 27 l.
- 1947 Е. Винецкий: Солнечный человек (рассказ)
 ЛИТЕРАТУРНЫЙ ТАТАРСТАН (Казань) 1947 № 1
- 1951 Л. Космодемьянская: *Повесть о Зое и Шуре*.
 Лениздат. 1951. с. 144—146
 К. Симонов: *Генерал* (стихи)
 Сочинения в 3 томах. М. 1952. Гослитиздат, т. 1. с. 7—8
- 1963 М. Тихомиров: *Генерал Лукач* (роман)
 М. 1963. изд. МГ с. 381 Илл. В. Суриков.

JEGYZETEK

- [1] RADÓ GYÖRGY, Adalékok a magyar irodalom orosz bibliográfiájához. Вр. 1949. 71.
 [2] Венгерские писатели. Издания в СССР. 1917 1954.
 Всесоюзная южная палата. М. 1955. (ротатор).

[3] FENYVESI ISTVÁN, Zalka Máté és szovjet író-kortársai. *Tiszatáj*. 1956. 3. 186—92.

[4] Летопись газетных статей,
Летопись журнальных статей,
Летопись рецензий,
Книжная летопись.

МАТЭ ЗАЛКА И СОВЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА (БИБЛИОГРАФИЯ)

И. Феньвеш

Библиография является дополнением к касающимся М. Залка частям библиографий Д. Радо (1947) и Всесоюзной Книжной Палаты (1955). Она содержит: выходные данные о советских изданиях произведений писателя в 1955—1963 годы (раздел I. А) и его совед литературно-общественной публицистики' опубликованной в советской печати 1924—1963 гг. (I. В) Впервые дается максимально полная библиография работ советских авторов, посвященных писателю: критико-мемуарного жанра (II. А) и художественных произведений советских писателей (II. В.)

В виде приложения публикуются два неизвестных документа: фотография 1928 г., где Матэ Залка изображен вместе с армянским советским писателем Наири Зарьяном, и пригласительный билет на открытие мемориальной доски Д. Фурманова (1936), где Залка был одним из членов оргкомиссии.

MÁTÉ ZALKA UND DIE SOWJETLITERATUR (BIBLIOGRAPHIE)

Von

I. Fenyvesi

Die Bibliographie ergänzt den Máté Zalka betreffenden Teil der ungarischen literarischen Bibliographie von György Radó (1947) und der Sowjet-Büchekammer. Sie enthält die Angaben der sowjetischen Ausgaben (I. A.) der Werke des Schriftstellers zwischen 1955—1963 und die seine literarisch-publizistischen Artikel (I. B.), die zwischen 1924—1963 in der sowjetischen Presse erschienen waren. Zum ersten Mal wird hier eine Vollständigkeit anstrebende Bibliographie, teils kritischer, oder memoire-artiger (II. A.) und belletristischer (II. B.) Schriften der sowjetischen Verfasser über Zalka mitgeteilt.

Als Anhang führen wir zwei unbekannte Zalka-Dokumente vor: eine Photographie aus 1928, an der Zalka in der Gesellschaft des sowjet—armenischen Dichters, Nairi Zarján zu sehen ist und eine Einladung zur Enthüllungsfeierlichkeit der Furmanov-Gedenktafel (1936), wo Zalka einer der Organisatoren war.

NÉVTUDOMÁNYI JEGYZETEK MAKÓ KÖRNYÉKÉNEK FÖLDRAJZI NEVEIRŐL

Írta: INCZEFI GÉZA

A földrajzi nevek gyűjtésekor legtöbbször a települések lakosságának szélesebb körét is meghallgattam, hogy egyes rétegeinek névismeretét, továbbá a nevek használati körét megismerjem. Igyekeztem arról is tájékozódni, hogy mi a nevek mai szerepe a lakosság életében. Levéltári anyagom alapján régebbi idők névhasználatát is bemutatathatom [1].

A lakosság egyes rétegeinek névismerete mindig nagy mértékben különbözött egymástól, és ez ma is észlelhető. A névismeret sok tényezőtől függ, így az emberek foglalkozásától, munkaterületétől, korától, nemétől, helybeli voltától és egyéni hajlamától. Névháználat tekintetében különbséget kell tennünk a telekkönyvben rögzített hivatalos „dülőnevek” és a csak szájhagyományban élő határrésznevek között. A faluk egész helyben élő földműves lakossága ismeri a település határának hivatalos dülőneveit, nagy területek neveit. Meggyőződtem róla, hogy e neveket használják és lokalizálni is tudják. Ezzel szemben a szájhagyományban élő határrésznevek ismerete nem ilyen általános. Közülük a jelentősebb (nagyobb, jellegzetes tulajdonságú stb.) földek nevét többen ismerik, a jelentéktelenebbeket kevesebben. Makó környékén minden régóta helybenlakó földműves ismeri a *Csipkés* nevet és a jelölt helyet, vagy a várostól távolabb fekvő *Batida*, *Dál*, *Gencs*, *Igás*, *Jángor* is ismert hivatalos nevek. Ezzel szemben a Földeák környéki *Sóskút* vagy a Maroslele határában előforduló *Kilsőnagydomb* nevét (amely nem hivatalos határrész-név) nem ismeri az egész földműves lakosság. Előfordul azonban, hogy az emberek figyelmét valamilyen esemény (tűz, árvíz) ráirányítja egy jelentéktelen, nem hivatalos névvel jelölt területre, és ezzel a név általánosan elterjed. A benyomás nagyságától függően névcseré is történhet, mint régen a makói határban a *Halastó*-nak nevezett vízállást *Gyilkostó*-nak nevezték el, mert gyerekek fulladtak bele. A faluk határában élő nevek ismert volta függ ugyan attól, hogy a falukhoz közel vagy távol van-e a jelölt hely [2], azonban ez a megállapítás csak a szájhagyományban élő nevekre vonatkozik, mert a hivatalos „dülőneveket”, a nagy területek neveit az egész földműves lakosság ismeri.

Számos olyan név is van a faluk határában, amelyeket nem ismernek általánosan, hanem csak a közelben élők vagy azon a vidéken dolgozók tartanak fenn. A nevek elterjedésének végtelen sok fokozata van, amely mind számba se vehető. Gyűjtés közben olyan névre is bukkantunk, amelyet csak egy család ismer, és ők is alkották. Földeák határában egy kis földegységet *Koponyás*-nak nevezett el az ott lakó család (2–3 személy), mert ásáskor egy koponya meg csontok kerültek elő. Ezek olyan megjelölések, mint a csak csa-

ládi körben élő bizalmas személynevek, becenevek. A közösség szélesebb körében élő nevek analógiájára alkotják őket, ezért a falu névkincséhez tartoznak. A nevek használati körének meghatározása néha elég nehéz feladat, mert a lakosság könnyebben érintkezik ma szélesebb körben is. A határt „motorral” járó emberek névkincse ma szélesebb körből gyarapodhat, mint a régi közlekedési viszonyok mellett.

Az egész magyar nyelvterületen ismerik a nagy települések és a nagy vizek neveit: *Makó*, *Maros*. A kisebb faluk neveit már inkább csak az Alföld lakossága ismeri és használja: *Maroslele*, *Földeák*; az újonnan községi rangra emelkedett *Óföldeák* neve alig terjed túl Csongrád és Békés megyén. A nagyobb területet jelölő határnevek, mint *Batida*, *Dál*, *Gajdos*, *Gencs* csak a megye területén élő földműves lakosság nyelvében vannak meg. A települések határán túl már alig ismerik a kisebb területet jelölő határrészneveket: *Ardics*, *Hajdova*, *Jángor*, *Mikócsa*, *Porgány*, *Verebes*. Csak a közvetlen környéken használják a *Buki*, *Kiscsorgó*, *Tézsleér* neveket. Makó határában levő (leginkább száraz) erek legáltalánosabb neve *Ér*. Ezek részeinek nevei közül a legtöbb már kiveszett (*Jángoriér*, *Mikócsaiér*), de Makóról keletre, Dál környékén a jelölt helyen 1–2 ember még emlékezett egy szakaszának régi *Bartalér* nevére. Itt nem a helybenlakók és távolabbiak névhasználatában levő állandó különbség tárul fel, hanem a vízér jelentőségének csökkenésével a részletezőbb (differenciált) név csak az ér környékén, szűk körben maradt fenn, egyébként az *Ér* név is elegendő ma már a tájékozódásra.

A falu lakosságának egy része, különösen a fiatalok nagy számban a városba járnak dolgozni. Értékelésük szerint az ipari foglalkozás emelkedést jelent számukra, ezért az „alacsonyabb” életforma névkincsének elsajátítását fölöslegesnek tartják. Ez a felfogás a nevek szélesebb körben való átöröklését gátolja. Némiképpen a paraszti munkát folytató fiatalság körében is észlelhető hasonló állásfoglalás, amely abban nyilvánul meg, hogy a *Csókéás*, *Bigece*-féle természeti nevek szerintük az öregek „parasztos” tudománya (mint ahogy a helyi nyelvjárás sem követendő norma számukra), és a szocialista mezőgazdaság új neveit (első tábla-féléket) a tájékozódásra alkalmasabbnak tartják.

Az emberek névismeretét foglalkozásuk is meghatározza: a halászok jobban ismerik a vizeket, a pásztorok a legelőket. A városi lakosság csak a település szélének néhány határnevét ismeri, továbbá az utcaneveket tartja számon, de a mesterséges utcanevek gyorsan változó divatját senki sem tudja nyomon követni.

Az asszonyok, nők élete leginkább a ház körül folyik, ezért csak a közvetlen környék neveit ismerik jól. Ezen túl ismeretük forrása leginkább a családban levő férfiak, és így névismeretük is tőlük függ. A férfiak névkincsének csak kisebb részét ismerik, amelyek otthon szóba kerülnek a munkaterületről folyó beszédben.

Gyűjtés közben, amikor a határ neveiről folyt a beszélgetés, gyakran előfordult, hogy az adatszolgáltatók egy nagy névismerettel rendelkező személyről tudtak a faluban, és annak meghallgatását tanácsolták. Valóban azt tapasztaltam, hogy egy-két ember a falukban különösen részletesen ismeri a határt, nagy a névismerete. Ezek a személyek nem mind csőszök, pásztorok voltak, hanem gyakran földműves parasztok. Nem is mind az idősebb korosztályból kerültek ki, hanem inkább középkorú, 40–50 év körüli férfiak voltak. Beszélgetés során meggyőződtem arról, hogy foglalkozásuk a földdel kapcsolatos ugyan, mégis

inkább jó tájékozódó képességük és emlékező tehetségük teszi őket képessé első-sorban ilyen gazdag ismeret megszerzésére és megőrzésére. Valóságos „nótafái” a földrajzi neveknek.

Mindezek alapján úgy látszik, hogy a határneveket jelenleg még nem a kihalás veszélye fenyegeti, hanem használati körük nagyarányú szűkülése, amelynek csak további fejleménye a kihalás. A mi területünkön volt ugyan egy olyan időszak, a Maros szabályozásának ideje, amikor a nevek egy nagy csoportja, a víznevek tekintélyes része kihalt, de azóta ilyen tömeges pusztulásról nincsen tudomásunk. Más vidékhez hasonlóan a nevek élete itt is a szokásos: egyesek kihalnak, és újak is keletkeznek. Azonban a szocialista életformával együttjáró magasabb műveltségre való törekvésből következik, hogy a nevek használati köre megszűkült a múlthoz képest, a lakosságnak már csak szűkebb rétege tartja őket fenn. A fejlődés további lépéseként a mesterséges nevek nagyarányú előnyomulása várható, majd 25–30 év múltán, a mai 40 éven felüli lakosság kihalása után várható a régi típusú nevek kihalása.

A földrajzi nevek nem állandók, hanem állandóan változnak, módosulnak. A gyűjtemény áttekintésekor számos változást észlelhetünk, amelyek nagyon szétágazók, és ezért rendszeres bemutatásuk nem könnyű feladat. Mindenesetre elkülöníthetők aszerint, hogy a változás a névadás alapja változásának, módosulásának következménye-e, vagy attól függetlenül, más okból keletkezett [3]. A névadás alapja módosult, ha az *Ágostonhalom* név *Halomdülő*-vé válik, vagy a *Kinyérváró*-ból *Kenyérvár* lesz. Ezzel szemben megváltozott a névadás alapja az *Ingó* → *Fingó* változáskor. Ezzel szemben az alaki változások nagy része a névadás alapjának változása nélkül történt. Ilyenek a hangváltozások (*Igás* — *Igács*), a birtokos szerkezet jelölt voltának megszűnése (*Bogdánere* — *Bogdánér*), a szótest rövidülése (*Gencsérfarka* — *Gencsfarka*, *Bogdányfokatorka* — *Bogdánytorka*). A nevek fontos változása a nevet alkotó köznév kihalása és vele a földrajzi név jelentéstartalmának elhomályosulása (*Bibérés*), amelynek így már csak identifikáló szerepe marad. Ez a változás sem alapul a névadás alapjainak megváltozásán, hanem megszűnésén. Ezzel szemben ennek a fordítottja, a jelentés nélküli idegen eredetű névnek néperimológiás értelmessé tétele már a névadási indíték változásán, illetőleg megteremtésén alapul [4], mint az ismeretlen, de idegen eredetű *Kutoj*-nak *Kútalj*-já való változásánál észlelhető.

A nevek ismeretéhez elengedhetetlenül szükséges, hogy a lakosság névhasználatáról részletesen tájékozódjunk. Ezért a gyűjtések során figyelemmel voltunk arra, hogy a nevek hangalakja, megformáltsága, szerkezete teljesen azonos, egyöntetű-e a lakosság körében. Továbbá tájékozódunk arról is, hogy valamely tájrészt egyöntetűen azonos néven és csak egy névvel jelölnek-e.

A földrajzi nevek nagyobb részben eredetileg a föld köznévi megjelölései voltak, így bizonyos határok között a név használójának alkalmi megszerkesztésére volt lehetősége. Azonban a hosszas használat folytán a nevek nagy részének alakja megmerevedett, és ezt használja az egész közösség egyöntetűen. Például a régi *Ptűcskös*, *Ptűcskös*, *Pűcskös* a mai *Tűcskös*-ben állapotodott meg, vagy a régi *Vitahalma* ma már leginkább *Vitahalom* alakú. A hivatalos határ-résznevek alakja azóta vált egyöntetűbbé, amióta a telekkönyvezéskor írásban rögzítették. Mégis az tapasztalható, hogy sok névnek ma sem egyöntetű a használata, hanem változatai is élnek a lakosság ajkán. Így például a *Belsőjárándó*-nak *Belsőnyomás* változatát is használják ugyanannak a helynek jelölésére.

Leginkább a nem hivatalos határrészneveknek élnek változatai, amelyek alakját nem érinti a hivatalok egységes névhasználata. Gyakran a nyelvjárási és köznyelvi vagy a régi és új változatok élnek egymás mellett. Az alábbiakban nemcsak a ma használatos változatokat mutatom be, hanem az egyidejű (vagy egykét évi különbségű) levéltári adatok alapján a régi változatokat is számba veszem, hogy a nevek használatának módját régebbi időben is feltárjam. Akárcsak a közszavak változása [5], a földrajzi nevek alakulása sem egyöntetű, hanem az új nyelvi forma megjelenésével a régi típus is továbbél még hosszú ideig. Így találhatók más embercsoportok nyelvében a különböző fejlődési fokozatok. A régi változatok után közlöm az évszámot is, a mai adatoknál ez hiányzik.

Leggyakoribb változatok az egymás mellett élő jelölt és jelöletlen összetételek. Ezek előtagja lehet köznévi és személynévi eredetű egyaránt. Köznévi eredetű előtagú: *Dálegyház* (1561) — *Dálegyháza* (1562), *Eperjeshát* (1832) — *Eperjeshátja* (u. akkor). Személynévi eredetű előtagú: *Cirokméhes* (1781) — *Cirokméhese* (1782), *Mámaér* (1852) — *Mámaere* (u. akkor), *Szabó András sziget* (1839) — *Szabó András szigetje* (1836).

E két változat közül a jelölt összetétel a régebbi, és emellé keletkezett a tagok szorosabbra zárulása által a jelöletlen összetétel. Azonban a köznévi előtagúak jelölt összetétele gyakran egy megelőző jelöletlenből keletkezett (*Dálegyház* → *Dálegyháza*) bizonyára a személynévi előtagúak analógiájára. Régen a jelölt összetételek nagyon gyakoriak voltak (pl. *Baranyiórvénye*, *Bukiköze*, *Ebástaere*, *Kerektólaposa*, stb.), de ma már nem keletkeznek ilyen típusú nevek a Makó körüli vidéken.

A jelölt vagy a jelöletlen összetétel gyakran *-i* képzős származékkal él együtt. Ilyenek: *Biberésfok* (1832) — *Biberésifok* (u. akkor), *Biberéssík* (1832) — *Biberéssíke* (u. akkor), *Mikócsahalom* (1835) — *Mikócsaihalom* (1836), *Tömpössziget* (1832) — *Tömpössisziget* (1839); *Lelesíkja* (1803) — *Leleisík* (1805), *Leletava* (1802) — *Leleitó* (1805). E változatok úgy keletkeztek, hogy a jelölt és jelöletlen névpár mellé a településnevek analógiájára a határrésznevekhez is hozzájárult e képző.

Képzős és képző nélküli változat élt együtt a régi *Kisfalu* (1337) — *Kisfalud* (u. akkor) és az újabb *Zugolyierdő* (1829) — *Zugolyierdőcske* (1829) nevekben. A *-d* képzős és képző nélküli alakok egyidőben és különböző korban is váltakoztak. Öt *-d* képzőssel szemben négy képző nélküli adatunk van, és arra gondolhatunk, hogy a *-d* képzős az eredetibb, tehát nem analógiásan járult a képző a névhez [6].

A nyelvjárási ingadozás következménye, hogy nyelvjárási és köznyelvi alakok élnek együtt: *Földeák* (és *Földeákihatár*) — *Füldeák* (*Füldeákihatár*); *Innensőjángor* (1806) — *Innencsőjángor* (1805); *Mogyoróshát* (1802) — *Magyaróshát* (1803). Az *ö*-zéssel szemben álló *e*-zész sok változatot teremtett meg: *Fölsősziget* (1782) — *Felsősziget* (1784), *Újbögy* — *Újhegy*, *Vörösökör* (1827) — *Veresökör* (1828).

Néhány nevünk régi és új hangalakja él együtt egy ideig: *Fehérház* (1805) — *Fejérház* (u. akkor), *Maros* — *Marus*, *Bánom* (1813) — *Bánum* (u. akkor).

A XVIII. században betelepülő szláv lakosság Makó város nevének szláv *Makova* változatát teremti meg, és az ő nyelvhasználatukban mindkét alak élt. Az új változatot a hivatalok is ismerhették egy ideig, mert a XVII. századtól a XIX. század elejéig egyszer egymagában fordul elő, néhányszor pedig a ma-

gyar név változataként, 1650: *Macova*, 1746: *Makó* alias *Makova*, még 1751-ben és 1803-ban is előfordul e két név. Az 1805-ből való latin *Makoviensis* név töve is ebből keletkezhetett. Egy nevünknek zöngés és zöngétlen változatai éltek egymás mellett hosszú ideig. A zöngétlen szókezdő mássalhangzós *Kingéc*-nek (az eredeti alaknak) zöngés *Gingéc* változata 1779, 1797, 1829 és 1839-ben mutatható ki egymás mellett.

Az *Igás* névnek affrikáció útján keletkezett *Igács* változata, amely 1777-ben együtt is előfordul. Így az összetételei is: *Igácsicsárda* (1825) — *Igácsicsárda* (u. akkor), *Igásisemlyék* (1795) — *Igácsisemlyék* (1805). Ez utóbbi példák ugyan különböző időből valók, mégis feltételezhetjük egyidejű létüket is.

Egymás mellett élnek rövid és hosszú mássalhangzós változatok a *Pana* — *Panna* alakokban. Közülük a rövid mássalhangzós a gyakoribb. Ezek régi változatok lehetnek, mert már 1782 óta van rájuk levéltári adatunk. Közülük minden bizonnyal a rövid az eredetibb, és a hosszú mássalhangzós a népetimológia hatására keletkezett.

Névváltozatok úgy is keletkezhetnek, hogy az eredeti név hangalakjából könnyen lehetett obszcén változatot alakítani egy hang hozzátoldása által. Ilyen az *Ingó-Fingó* névpár, amelynek az eredeti *Ingó* alak mellé keletkezett *Fingó* változatára az első adat már 1773-ból való, és ma is együtt élnek még. E változat keletkezésének reális alapja is lehet, mert vele a föld gyenge termésére utalnak, de az sincs kizárva, hogy e változat a régi híres makói szilva hatását jelöli. Ilyen egymás mellett élő obszcén változat még az *Ardics* — *Szardics* névpár és differenciálva: *Külsőszardics*, *Szardicsiér*, *Szardicsihalom*, *Szardicsihegy*, *Nagyszardicsihegy*. A másodlagos *Szardics* első előfordulási éve 1789, és a mai napig élő név. E hosszas élettartalmuk nagy sikerük következménye. Az *Ardics* — *Szardics* változat keletkezésének indítéka az előzőhöz hasonló lehet.

Ha egy fogalom jelölésére új közszó vagy új szóképző elem terjed el, akkor gyakran a határrésznevekre is kihat e változás, mert nem szigetelődnek el teljesen a köznevektől. Így a régi és az új nyelvi forma egymás mellett élhet egy ideig névváltozatként. A szőlőskertet -szőlő utótagú nevek jelölték: *Diófásszőlő*, *Gunyhószőlő*. A XVIII. században terjed el Makón a *hegy* szó a szőlőskertek jelölésére, de mellette továbbél a régi utótag is változatként: *Bánomiszőlő* (1819), *Bánomhegy* (1820); *Szardicsiszőlő* (1817), *Szardicsihegy* (1815).

A régi *korcsma* szót kb. 1800-tól a divatos *csárda* váltja fel neveinkben, de mindkét alak továbbra is megmarad, *Kaparáfi Korcsmárosnéja* (1804) — *Kaparáfi Csárdába* (u. akkor); *Réti korcsma* (1790) — *réti csárdához* (1795) — *Réti Korcsma* (1798). Az adatok nem mind egyidejűek, de az egyidejűek bizonyítékai a változatok széles körű meglétének is.

A *hajlat* köznevet a *hajlás* váltja fel neveinkben, mert e szó -at, -et képzős származéka elavult [7], helyébe az új képző lépett, *Defzky nagy hajlati sziget* (1858) — *Deszki Nagy hajlási sziget* (1857). E példákban korábbi az -ás képzős név ugyan, de a Maros kanyarának mai neve *Deszkihajlás*, így a kései *hajlat* még egyidejű továbbélésének emléke, tehát annak is, hogy együtt is élt e két származék egy ideig. A *hajlat*-tal alkotott neveink adatai: *Csipkésihajlat* (1843), *Sörházihajlat* (1849), de az -ás képzős név már 1774-től előfordul: *Nagyhailásbúl*, ezért úgy látszik, hogy a *hajlás* és *hajlat*-tal alkotott nevek a XVIII. század harmadik harmadától a múlt század 40-es éveig voltak egyaránt használatosak.

A keresztnévet tartalmazó földrajzi névnek lehet komoly és becézett változata. Ilyen a már említett *Nagyistvánhalom* nevünk, amelynek *Nagypistahalom* változata is közkeletű. Az alak zártságának hiánya folytán élhet együtt e két változat. A *Nagyistvánhalom* a komoly, hivatalos színezetű név, a *Nagypistahalom* a közkeletűbb, hangulatos változat.

A nevek állandó változásának egyik formája a többtagú nevek rövidülése. A rövid megjelölésre való törekvés következtében a többtagú név utótagja, az alapelem esik ki, és az egytagúvá vált név, a meghatározóelem veszi át mindkettő (lokalizáló) szerepét akárcsak a köznévi jelentéstapadásnál [8]. A rövidült alak mellett a hosszú is fennmaradhat egy ideig, és így névváltozatokként élnek tovább. Ilyenek *Borsosere* — *Borsos*, *Porgányér* — *Porgány* (ez utóbbiak is az eret jelölik). De ilyen a régi *Ingaihegy* (1799) — *Ingó* és talán *Ökörcsordajárás* (1825) — *Ökörjárás* (1839), *Pannahátlaposa* (1852) — *Pannalaposa* (1849), *Bogdányfokatorka* (1794) — *Bogdánytorka* (u. akkor).

Két nevünk meghatározóeleme rövid és hosszabb, de azonos jelentéstartalmú változatban fordul elő, és így egymás mellett élő váltokatokat alkot. Ilyenek a *Dögmaros* és *Döglöttmaros*; ehhez hozzávehetjük a *Holtmaros* nevet, amely más, de azonos értelmű köznevet tartalmaz meghatározó elemként. Ide tartozó régi példánk a *Középsősziget* (1795) mellett levő *Középsziget* (1798).

A névváltozatok nagy részét a lakosság felváltva használja, amíg a két alak egymás mellett él. A változatok használata az egész település és környékének lakosságára kiterjedhet, de lehet bizonyos embercsoporthoz kötött. Például a régi eredetű változat őrzői az idősebb emberek, az újonnan keletkezetté a fiatalabbak. A *Marus*, *Füldéák* régebbi alakok gyakoribbak az idősek névhasználatában, a *Maros*, *Földéák* a fiatalabbak nyelvén élnek. A nyelvjárási színezetű (főleg ö-ző) nevek használatában is ilyen különbség fedezhető fel.

A névváltozatok egy csoportja az eddigiektől eltérő természetű abban, hogy az egész lakosság egyidőben használja őket. Ezenkívül ezek egymásnak nem változatai, hanem a föld változatos, más-más szempontú megnevezései. Ha valamely tájrész megnevezésére új névadó indíték merül fel, akkor újabb nevet alkot a közösség, és a két (vagy több) név együtt él, írásban is mindkettőt használják. Ezt a jelenséget legalkalmasabb *egy nyelvben jelentkező párhuzamos névadásnak* nevezni, amelyre Szeged környékéről is több példát mutattam be [9].

Ma is élő párhuzamos nevek *Vashalom* — *Mikócsaihalom*. Az első név meghatározó eleme a föld tulajdonosának neve, a másodiké a föld helyét egy nagyobb tájegységre (*Mikócsa*) lokalizálja. Tehát más-más szempont szolgált a névadás indítékává. Mindkét névre már 1805 óta van levéltári adatunk, de nem együttesen, egy szövegben fordulnak elő. A föld tulajdonosának és felhasználásának megjelölése is párhuzamos névadás alapjává vált, és így keletkezett az élő *Gubástelek* — *Kilsőpáskom* névpár. A ma élő párhuzamos nevek között háromszoros név is van: *Kishegy* — *Újhegy* — *Verebes* (vagy egy ideig *Verébhegy*). A két első név a szőlőskert szemléletén alapul, de az egyik nagyságát, a másik telepítése korát jelöli. *Verebes* a név keletkezése korában kenderföld lehetett, amely a madarak kedvenc tartózkodási helye volt. Ezt a régi térkép „Canabeta” felirata megerősíti. Mellette a *Verébhegy* változatát akkor kezdték használni, amikor a kenderföldből szőlő lett, majd kihalt a név. A *Kishegy* 1807 óta fordul elő, *Újhegy* pedig 1772-től kezdve, *Verbes* 1805-től, illetőleg *Verébhegy* 1795–1866-ig található a levéltár irataiban. Ez azonban csak

véletlen, mert *Verebes* lehet a terület eredeti neve. Mindhárom név együttes használatát régebről nem lehet igazolni, mert együtt nem fordulnak elő egy iratban.

A mai *Gyilkostóról* Szirbik közli [10], hogy más neve *Mikócsaifok*, az 1805-ből való térkép pedig ez utóbbinak „alias *Halas Tó*” nevét is feltünteti. Azt nem lehet megállapítani, hogy mindhárom név egy időben élt-e, de két-két név, a *Gyilkostó* és a *Mikócsaifok* 1836-ban, továbbá a *Mikócsaifok* és a *Halastó* 1805-ben párhuzamos nevek voltak. A *Gyilkostó* eseménynév, egy vízbefulladás emléke, a *Mikócsaifok* meghatározó eleme pedig a terület neve, a *Halastó* viszont a víz felhasználására utaló név.

Négy párhuzamos nevünk két változata írásban együtt fordul elő, így együttes használatuk kétségtelen. E nevek már kihaltak. 1864: „*belső* másképp *Kis Hajdova* lelei pusztai birtok”. Az első helyzetviszonyító meghatározó elem, a második alakmeghatározó, így a más szempontú nevek együtt is élhettek; 1829: „*Temetőhát*, melly *Régi temetőnek* nevezetik”. Az első név egy földhátan levő temetőt jelöl, a második az újabb temető megnyitása után ennek régi voltára utal. 1805: „*Szentmikulósi Telek* alias *Kis Telek*” névpárban a valahová való tartozás és a nagyságmeghatározás szemlélete alakította ki a párhuzamos neveket. 1864: „*tömpösi* vagyis *kesken hegye* l'zöleje”. A *Tömpösihegy* név még a régi *Tömpös* nevű Árpád-kori faluhoz, illetőleg a településnévből keletkezett határrészhez való tartozást jelöli, a második alakmeghatározó név. 1804: „*Insula alsó* alias *közép Szigeth*” helyzetviszonyító nevek, amelyek a szigetnek Makó városához való helyzetét jelölik. Ha újabb homoksziget keletkezett a Marosban, akkor változott a viszonyjelölés.

A párhuzamos nevek együttélése nem tart örökké, mert az egyik általában nagyobb súlyúvá válik, és így a másik háttérbe szorul, majd teljesen kihal.

Új nevek keletkeznek, és a régiek kihálnak, ez a két változás a nevek állományát általában egyensúlyban tartja. Ez a természetes rend csak akkor változik meg, ha az ember életében vagy a földön olyan mélyreható változások történnek, amelyek ezt az egyensúlyt megbontják, a nevek nagyarányú pusztulását okozzák. Ilyen változás volt itt az állattartásról a földművelésre való áttérés, továbbá a XIX. században a két nagy folyó szabályozása és most a szocialista gazdálkodás elterjedése. Különösen a vízszabályozásnak volt nagy hatása, mert ennek következtében a régi nevek tekintélyes része kiveszett. A levéltár iratai a XVIII. század első felére is kiterjednek, így e változás előtti névanyag ismert. Ezért olyan nagy a különbség az élő és kihalt nevek számarányában, ugyanis a teljes gyűjteménynek csak 36%-a élő név, a kihalt nevek 64%-ot tesznek ki. Éppen e sok történeti név alkalmas arra, hogy a kihalás okait, módjait és más körülményeit ezen a területen a sok levéltári adat alapján részletesen megvizsgáljuk.

A nevek *kihalásának okaként* a magyar és a külföldi szakirodalomban is [11] általános az a nézet (ha más-más fogalmazásban is), hogy a nevek kihalása a névadás indítékának megszűnésével van szoros kapcsolatban. Így LÖRINCZE szerint új nevet „az embernek és a tájnak egymáshoz való viszonyában beállott változás hoz létre”, amely gyakran a régi név változásával vagy elmúlásával jár együtt [12]. SCHNETZ így fogalmazza meg: „Die Flurnamen streben, wenn die Objekte, an denen sie haften, verschwinden, oder wenn die Verwendung eines Grundstückes sich Grundsätzlich ändert” [12]. BACH több okot sorol fel [12], amelyek alapján az előbbi általános megállapításokba illenek. Azon-

ban ez általánosan érvényes megállapítások mellett is érdemes a nevek kihalásának körülményeit e kisebb terület névanyaga alapján feltárni, hiszen a nevek kihalásának oka és módja is jellemző valamely területre.

A községek határában élő nevek egy része és a jelölt táj között szoros tartalmi összefüggés van, és így a vidék változása a nevek kihalásának oka lehet. Ezzel szemben a jelentésnélküli, csak identifikáló nevekre e változásoknak általában nincsen hatása. Így túlélték a változásokat (állattartásról földművelésre való áttérés, vízszabályozás): *Ardics, Batida, Biberés, Buki, Dál, Hajdova, Jángor, Kingéc, Karabuka, Landor, Lúcs, Meje, Tömpös, Vetye* nevek. Csak kevés ellenpéldát (tehát kihalt nevet) lehet ebből a csoportból felhozni: *Döböröcsök, Korlát*, de ezek is később, a változások lefolyása után haltak ki. A jelentéstartalmú nevek közül a vizet jelölő köznevet tartalmazó nevek kevés kivétellel mind kihaltak, hacsak nem víz van ma is a területen. Érdemes őket egyenként is áttekinteni. A sok *örvény, sziget* alapelemű egykori névből egy sem maradt fenn. Itt jegyezzük meg, ha valamilyen erős hagyomány asszociálódik a névhez, akkor fennmaradhat. Ilyen a *Boszorkánysziget* neve Szegeden [13]. A *fok* alapelemnek is csak egy szűk körben élő példája maradt (*Bogdányfok*). Az *ér, tó, fenék* alapelemek csak abban az egy-két névben maradtak fenn, amelyek ma is vizet jelölnek. Neveinknek ezt a rétegét, a *vízneveket* érintette legerősebben a tájváltozás. Az *ér* helyett újabban a *csatorna, csorgó* alapelemmel keletkeznek nevek: *Csorgó, Kiscsorgó; Porgányicsatorna, Gencsháticsatorna*.

A Maros szabályozásakor a folyó kanyarainak nagy részét átvágták, ezzel egyenessé vált a folyómeder, a sok *hajlat, hajlás, kerülő* pedig jelentőségét elvesztette, hiszen csak *Dögmaros*-sá vált. Ezért több olyan nevünk veszett ki, amely a Maros kanyarait jelölte: *Csipkésihajlat, Nagykerületihajlás, Sörházi-hajlat, Nagykerülő*.

A névadás alapját képező *tárgyak, épületek, kocsmák* pusztulása e körből való neveink számát apasztotta: *Akasztófánál, Betéri, Bivaloskert, Csárda, Csőszház, Dálegyház, Dálihid, Fehérhajó, Fejérgalamb, Földvár, Galambkorcsma, Gyilkoskorcsma, Hajlásicsárda, Igásihíd, Rákosihiid, Rákosiút, Kaparásicsárda*. De a *csárdák, kocsmák* nevei ma is élnek, ha az épület megmaradt, még ha más célra használják is: földművesszövetkezet, lakóház ma már néhány közülük (*Igáscsárda, Tömpösicsárda*).

Az *utakról* érdemes megemlíteni, hogy rendkívül szívósan kitart a nevük, csak egy kihalt névről van adatunk (*Sírhegyiút*). Még az *ösvények* neve is nagyon időtálló.

A testrésznevekből keletkezett *térszinforma-nevek* az *oldal, hát* alapeleműeket kivéve mind kihaltak. A *hát* alapeleműekből csak kevés maradt fenn, a 34 névből mindössze 8. A talajkiemelkedéseket nem érintette a vízszabályozás, hiszen továbbra is magasabban fekvő földek, mégis a vízből kiálló háta sokkal szembeötlőbbek, mint a szántóföldek domborulatai. Ezenkívül a vízből kiemelkedő háta jelentősége nagyobb volt régen, mint ma. A halászok ott ültették fel halászkunyhóikat, a pásztorok ott találtak dús legelőket állataik számára.

Csak történeti nevünk maradt *gerinc* alapelemmel (*Vakgerinc*), a *fenék*-nek meg csak egy, élő példánya (*Haptatófenék*) van.

Említésre érdemes, hogy ezen a vízjárta területen egyetlen *halászati* közső sem névalkotó ma, de történeti neveink között sincsen rá példa.

Nagy számban haltak ki az állattartás, a földművelés régi közszavaiból (nyomás, szérű, telek) alkotott nevek. A régi legelők, itatók vagy más, az állattartás köréből való nevek haltak így ki: *Baromjárás, Belsőjárás, Göböljárás, Baromkút, Bornyóvár*. A föld művelésében, felhasználásában beállott változás a nevek életére sem maradt hatástalan, hanem kiveszett a nyelvből több nevünk: *Diófásszőlő, Fehérházierdő, Zugolyierdő, Fehérházikaszálo, Földeáki-szérű, Igásiszérű, Nyomás, Csordanyomás*.

A föld birtoklásában beállott változás folytán kiesett a nyelvből számos nevünk: *Babályhalom, Bójaéféle, Diószegihalma, Farkasnéjéféle, Gréciéféle*.

A földrajzi nevek gyakran őriznek meg kihalt személyneveket, mégis egy névcsalád teljes kihalását csak a nevet alkotó idegen személynév kiveszésének tulajdoníthatjuk: *Goszpodi, Goszpodihajlás, Goszpodihalom, Újgoszpodi*.

Neveink közszói elemei követték a köznevek változását abban, hogy a szállás utótagú nevek mind kihaltak, a tanya alapeleműek viszont mind élnek ma is. Így kihaltak már *Agostonszállása, Dálistzállás, Guvatszállása, Igácsiszállások, Szállásiföldek, Szállások* neveink. Ma is élő nevek viszont: *Belsőtanya, Dálitanya, Igásitanya, Kistanya, Rákositanyák, Roszvizitanya, Szárazéritanya, Várostanya*. A határrészneveknek a köznevekhez való közelállását mutatja, hogy a nevek között kettőnek (*Dálistzállás, Igácsiszállások*) csak a szállás utótagja esett ki, illetőleg változott tanya-vá, mert a szállás köznév kihalt ezen a területen, és ezt a földrajzi név elemeként is követte adataink szerint a múlt század 20-as éveit körül.

Néhány régi település neve nem maradt fenn határrésznévként, hanem kiveszett a nyelvből. Ennek oka abban lehet, hogy az egész vidék lakói elpusztultak, esetleg távolabbi vidékre költöztek, és így nem maradt a nevet fenntartó lakosság (*Balogkereke, Búlsúháza, Férged, Kisfalud, Köztelek, Szemeegyháza*).

A nevek kiveszésének más módja ezen a vidéken, hogy új névadási indíték alapján új név keletkezik. A két (vagy több) tév egy ideig párhuzamos névként élhet egymás mellett (l. fenn), majd a régi kihal.

A régi *Felvelnök* azért veszett ki, mert a *Makó* család tulajdonába került a település, és róla nevezték el már 1299-ben. A legrégebbi *Halastó* név gazdaságtörténeti szemlélet alapján keletkezett, majd kiveszett és helymeghatározás indítékával *Mikócsaifok* névre nevezték el. Utána egy esemény (vízbefulladás) olyan nagy hatású volt a közösségre, hogy *Gyilkostó* lett a víz új neve, és a régi név kihalt. A nevek állandó változása alapján arra gondolhatunk, hogy meglevő neveinket is több, más indítékú név előzte meg, ezt azonban nem lehet kimutatni.

A vidék jellegzetességei szolgálnak az ember tájékozódására. Egy vízér, halom, fa, épület stb. leginkább ilyen tájékozódási alapok, és a névadás indítékai [14]. Ha ezek az alapok nem elegendők az ember számára, mert a tájat részleteiben is ismeri és megnevezni akarja, akkor leggyakrabban ezekhez az alapokhoz viszonyítva alkotja meg az újabb neveket. Ez a lényege a nevek differenciálódásának. A már meglevő neveknek új elemekkel való bővítése által keletkeznek a differenciált nevek az alapnevekhez közeli vagy hasonló vidék megnevezésére. A nevek differenciálódása által számos új név keletkezik, a differenciálódás megszűnése pedig sok név kihalását eredményezi. A differenciált nevek kihalása annak a következménye, hogy az embernek nincs már szüksége a táj részletező ismeretére életének alakulása folytán [15].

A halászó, vadászó és a rideg állattartó lakosság távoli vidékeket is bejár és ismer, de az istállózó állattartó, a földműves ember élete szűkebb körben folyik. Mindez a nevek állományára is kihat. A nevek életében valóságos körmozgás lehetséges. Az eredetileg egyelemű név differenciálódás útján többeleművé válik, majd az említett okok folytán ismét egyeleművé válhat a differenciálódás megszűnésével. Ha ma a névnek csak az egyelemű alakja él, a differenciált alakjai pedig kihaltak, akkor ezek életében ezt a körmozgást végigkísérhetjük. Így például ma csak a *Szentlőrinc* nevünk él, de kihaltak a *Szentlőrincierdő*, *Szentlőrincifok*, *Szentlőrincihíd*, *Szentlőrincioldal*, *Szentlőrincitelek*, *Szentlőrincitöltés*, *Szentlőrinciút* differenciált nevek. E névcsalád életének kezdetén bizonyára csak a *Szentlőrinc* alapnév volt meg, majd mellé keletkeztek a differenciált nevek. A differenciált nevek kihalása által újra csak az alapnév maradt meg.

A mi vidékünkön általános jelenségnek látszik, hogy a differenciáció útján keletkezett nevek kihálnak, az alapnevek ezzel szemben szívósan kitartanak. Így fennmaradt *Ludas* nevünk, de kihalt *Ludashát*, *Ludasrét*, *Ludassíkja*, *Ludasszakadék*, *Ludasszéle*. Ma is élő nevünk *Mikócsa*, de már kihalt *Mikócsaiárok*, *Mikócsaiér*, *Mikócsaifok*, *Mikócsaihalom*, *Mikócsaihíd*, *Mikócsailapos*. E nevek egyikének-másikának kihalása azonban nemcsak differenciált volta kisebb állandóságának következménye, hanem azzal is magyarázható, hogy a vidék megváltozott a vízszabályozással. Így a *Mikócsaiér*, *Mikócsaifok*, *Mikócsaihíd* azért eshettek ki, mert azon a területen már nincsen ér, fok, híd.

Olykor nemcsak az alapnevek maradnak fenn, hanem egy-két differenciált név is továbbél. Így a *Lúcs* mellett megmaradt *Lúcsbát* is, de kihalt a *Lúcsrét*, *Lúcstava*. Fennmaradt a *Margita* mellett a *Margitaiér* is, mert ma is meglevő vízér, de kihalt a *Margitáifok*, *Margitaihíd*, *Margitaitöltés*. *Tömpös* mellett élő nevünk *Tömpösicsárda*, mert az épület megmaradt, de kihalt már a *Tömpösihegy*, *Tömpösímaros*, *Tömpösiörvény*, *Tömpösisziget*, *Tömpösitelek*. Arra is van példánk, hogy az alapnév a differenciáltakkal együtt kiesik, különösen ha víznevek: *Sík*, *Síkere*, *Síkfarka*. A differenciált nevekből újabb differenciációval másodlagos differenciált nevek keletkezhetnek, és ezek az elsődlegesen differenciált neveknél gyakrabban hamarabb kihálnak. Ma is élő az *Ér* alapnév és az elsődlegesen differenciált *Nagyér*, de már kihalt a másodlagosan differenciált *Nagyérhát*. Csak a másodlagosan differenciált nevek haltak ki a *Panna* (*Pana*) névcsaládból; élő nevek: *Panna*, *Pannahát*, *Panaisarok*, de kihalt már *Pannafarkaere*, *Pannahátlaposa*. Ha a név családjában másodlagosan differenciált nevek is vannak, azok az elsődlegesen differenciáltakkal együtt szinte kivétel nélkül mind kihaltak. Az említett *Ludashát*, *Ludasrét* kihalásával együtt *Nagyludashát*, *Kisludashát* is kiesett. Ugyanígy a kihalt *Kismeje*, *Nagy-meje*, *Mejefeneké*, *Mejefok*, *Mejerét* nevekkal együtt a *Nagymejeszéle*, *Belső-kismeje* neveket csak a levéltár iratai őrizték meg.

Mindössze egy példát lehet arra felhozni, hogy egy névcsalád minden (ismert) tagja továbbél. Ez a Maroslelén, Földeákon átvezető *Szárazér*, amelynek már a XIII. század közepe előttről van írásos emléke. Ma is differenciált nevek: *Szárazéritanya*, *Szárazériugar*, *Szárazér melletti rész*. Ennek magyarázatát abban lelem, hogy több településen átvezet, akárcsak egy kisebb folyó, így nagyszámú lakosság ismeri, és jelentősége nem csekély a kertészkedő vidék számára.

A fentiekől eltérő néhány példa van arra is, hogy nem a differenciált név halt ki, hanem az alapnév. Ma is élő nevünk a *Tigérhát*, de ennek alapját képező *Tigér* nem maradt fenn. Ehhez hasonlóan az élő *Örssíkja* (és a kihalt *Örsfok*, *Örshalom*, *Örslaposa*, *Örssíkere*) mellett nincsen *Örs* nevünk. A *Tigér* és az *Örs* nevet csak kikövetkeztettük összetételeiből, de az élő *Nagysík* mellett a múlt század közepe táján még élt a *Sík* alapnév, de már kihalt.

A nevek életének alakulását követtük nyomon egy nagyobb alföldi tájegységen, ahol az emberek élete és a vidék arculata egyaránt nagyot változott. Mindennek a következményeként a névadás igen változatos formáit, keletkező és kiháló névtípusokat vettünk számba. Azonban a sokféle változás regisztrálásával jellemeztük is ezt a területet: ezek e vidék névtani sajátosságai.

JEGYZETEK

- [1] Ez a tanulmány részlet a szerzőnek „Makó vidéke földrajzi neveinek névtudományi vizsgálata” című kéziratot dolgozatából.
- [2] vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD, *NévtudVizsg.* 84
- [3] vö. LÖRINCZE LAJOS, *Földrajzineveink élete* 24.
- [4] vö. BENKŐ LORÁND, *Nyárádmente földrajzinevei* 44.
- [5] vö. SZEREBRENNYIKOV: *NyIK.* II. 2, 14.
- [6] vö. KERTÉSZ: *Nyr.* 68, 68.
- [7] *MNyR.* I, 376.
- [8] vö. GOMBOCZ, *Jelt.* 104.
- [9] *Nyr.* LXXX, 107.
- [10] Makó városának közönséges ... leírása. Szírbik Miklós prédikátor által 1835/6 eszt. Sajtó alá rendezte DR. EPERJESSY KÁLMÁN. Csanádvármegyei Könyvtár 6. Makó, 1926.
- [11] LÖRINCZE, i. m. 23; J. SCHNETZ, *Flurnamenkunde* 9; A. BACH, *Deutsche Namenkunde* II, 2, 743 § kk.
- [12] uo.
- [13] INCZEFI GÉZA, *Szeged környékének földrajzi nevei*. Budapest, 1960.
- [14] vö. LÖRINCZE, i. m. 6.
- [15] LÖRINCZE, i. m. 8, 13.

ТОПОНИМИЧЕСКИЕ ЗАПИСКИ О ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЯХ В ОКРУЖНОСТИ ГОРОДА МАКО

Г. Инцёфи

Знание топонимических названий у жителей различно в соответствии с их профессией, возрастом и наклонностями. Общеизвестны названия, зафиксированные в кадастре, а неофициальные названия районов окружности уже менее известны.

Распространение топонимических названий имеет очень много ступеней, некоторые известны только в пределах одной семьи. Молодежь не стремится усваивать топонимические названия земледелия, так как они считают этот образ жизни ниже работы в промышленности. Среди людей около 40—50 лет очень многие обладают большим знанием топонимических названий. Употребление географических названий в значительной мере суживается, примерно через 25—30 лет ожидается вымирание названий старого типа. Употребление географических названий не одинаково, а часто употребляются их варианты, особенно частым было это раньше. Автор показывает многочисленные примеры этих вариантов. Группу вариантов названий образует параллельное наименование в данном языке, которое происходит от жителей разных местностей или исходит из различных точек зрения. Вслед за этим, автор описывает многочисленные формы отмирания географических названий. Исследуемый район в значительной мере изменился вследствие создания нового водного режима и много названий вымерло. Отмирание дифференцированных названий можно сказать обиходным, только основные элементы сохраняются. Мы знаем только несколько таких случаев, когда вымерло основное название и сохранилось дифференцированное название.

AUS DEM LEBEN DER ON IN DER GEGEND VON MAKÓ

Von

G. Inczeji

Die Bewohner der Gegend verfügen über eine sehr verschiedenartige Kenntnis des Namenmaterials, das von der Beschäftigung, vom Alter, Geschlecht, ihrem individuellen Interesse bestimmt ist. Die im Grundbuch aufgezeichneten Namen sind allgemein bekannt, die nicht amtlichen weniger. Die Verbreitung der Namen hat unendlich viele Stufen, einige leben nur im Kreise einer Familie. Die Jugend trachtet nicht danach, das Namenmaterial des (in Vergleich mit der Industrie) für minderwertig geschätzten Ackerbaues anzueignen. Unter den Männern im Alter von 40—50 Jahren finden sich solche, deren Namenkenntnis sehr gross ist. Der Benutzungskreis der ON verengert sich stark, und nach 25—30 Jahren ist der Ausfall der alten Namentypen zu erwarten. Die Benützung der ON ist nicht einheitlich, sondern es leben viele Varianten auch heute, besonders aber in der Vergangenheit waren viele. Der Verfasser stellt viele Beispiele der Varianten dar. Eine Gruppe der Namenvarianten bildet die sogenannte in derselben Sprache befindliche parallele Namengebung, die die manigfaltige, aus verschiedenartigem Standpunkte stammende Benennung der Erde ist. Dann stellt der Verfasser vielerlei Formen des ON-Ausfalls dar. Das untersuchte Gebiet wurde durch die Flussregulierung stark verändert, und viele Namen starben aus. Der Ausfall der differenzierten Namen ist allgemein, nur die Grundnamen leben fort. Es gibt nur einige Beispiele dafür, dass der Grundname ausgefallen ist, und der differenzierte Name lebt weiter.

III. TÖRTÉNELEM

ADALÉKOK A XVI. SZÁZADI NÉMETALFÖLDI ÉS A MAGYAR HUMANIZMUS KAPCSOLATÁHOZ

Írta: H. DROZDIK MARGIT

A XVI. századi Magyarország nemzetközi diplomáciai kapcsolatainak kérdése, noha a történettudomány legérdekesebb kérdései közé tartozik, meglehetősen elhanyagolt a szakirodalomban [1]. A legteljesebb mértékben érvényes ez azokra a politikai és kulturális kapcsolatokra is, amelyek a kor egyik legfejlettebb európai államát, az iparilag virágzásnak induló Németalföldet és Magyarországot többféle vonatkozásban is összekötötték [2]. Szinte magától vetődik fel a kérdés: vajon mi lehetett e kapcsolatok társadalmi-történeti talaja. Németalföld ebben a korban gazdaságilag az európai fejlődés élvonalában van, míg Magyarország a Mátyás-korabeli központosító törekvések Jagelló-kori visszahanyatlása után a feudalizmus kátyújában megrekedt, elmaradott ország képét mutatja. Két ponton azonban kimutatható bizonyos azonosság is. Az egyik: a két ország nemességének relatív Habsburg-ellenessége, a másik: a török-kérdéssel kapcsolatos ideológiai állásfoglalás azonossága a humanisták műveiben az 1526-ot követő évtizedek folyamán. Ennek a problémának tisztázásához szeretne hozzájárulni néhány adalékkal a jelen dolgozat, felvázolva a magyar humanisták és Németalföld kapcsolatának néhány problémáját.

*

A XVI. századi magyar humanistáknak — főleg a század közepéig — egyik jellemzője az, hogy a gyakorlati politikus egyesül bennük a humanista tudóssal [3]. Ilyen típusú humanista volt Oláh Miklós is. „Jól megöntött öntvénye a későbbi részekre tört tulajdonságoknak: történetet ír és kancellár, utánozza Bonfini választékos stílusát és kiadja műveit, a külföldet járja... Megírja Magyarország első emberföldrajzát és az ellenreformáció mozgalmát vezeti. Erasmusmal levelez és Ferdinándnak ad politikai tanácsokat... szerepköre: diplomáciai tárgyalások és írás; élménye: az antikvitás és a legjelenebb jelen, a török veszedelem” — írja róla HALÁSZ GÁBOR [4]. S csakugyan, Oláh egész Németalföldi működése mindennél jobban cáfolja KERECSENYI DEZSŐNEK azt a megállapítását, miszerint „egész életében szabad aktivitásra vágyott, mégis legenergiusabb éveit hazájától távol kellett töltenie” [5]. Németalföldi tartózkodása idején, többre becsülve a tudós-humanista tevékenységnél azokat a kitűnő lehetőségeket, amelyek Mária királynő brüsszeli udvarában adódtak a török-ellenes politika befolyásolására, a hazájától távol töltött „legenergiusabb éveket” nagyon is jól fel tudta használni éppen hazája érdekében. Közvetlenül 1526. után, mint a királynő titkára, kíséri Máriát külföldre, 1529-ben Znaimba, majd Linzbe, 1530-ban pedig Augsburgba, a birodalmi gyűlésre, ahol Ferdinánd

király és maga V. Károly császár is jelen volt [6]. A birodalmi gyűlésnek két égető problémát kellett volna megoldania: a török elleni segítség és a protestáns rendek vallási kérdését. V. Károly előterjesztésében elsősorban a török ellen adandó segítség kérdését akarta tisztázni, a protestáns rendek viszont ezt a vallási probléma megoldásától tették függővé [7]. SÖRÖS P. PONGRÁCZ szerint Oláh „maga vállalkozott a feladatra, hogy a birodalmi rendeket felvilágosítja az ország állapotáról”, mivel Thurzó Elek országbíró nem érkezett meg [8]. SÖRÖS azonban szemelláthatólag téved, mikor a töröktől szorongatott Magyarország állapotának a birodalmi gyűlésen való első ismertetését Oláhnak javára írja. Egy Magyarországról, a magyar nemesség megbízólevelével 1530 szeptemberében útnak indult küldöttség vezetője, Macedóniai László ugyanis már szeptember 30-án felszólalt a birodalmi gyűlésen, két beszéde közül egyiket a császárhoz, másikat a rendekhez intézve [9]. Beszédeiben kifejtette a magyar ügy és az egyetemes kereszténység érdekazonosságát igazoló érveket, s leszögezte, hogy Ferdinánd magyar királlyá választásának ténye következtében Magyarország védelme birodalmi érdek. Végül átnyújtott a birodalmi rendeknek egy az egész magyar nemesség nevében fogalmazott „Libellus Supplicatorius”-t, melyben kilátásba helyezi annak lehetőségét is, hogy amennyiben a magyarok a török ellen megfelelő segítséget nem kapnak, kénytelenek lesznek majd a pogány hadba besorozva, velük együtt végigpusztítani Ausztriát és Németországot [10]. Oláh csak másnap, október elsején mondta el beszédét a gyűlésen, amelyben ő is kifejtette, hogy minden reménységük a császárban van, mert ha ő és a birodalmi gyűlés nem nyújt segítséget, akkor, mi más reménysége maradhat még a szerencsétlen magyaroknak és szlavónoknak (*quid ulterius miseri Hungari et Sclavi sperare potuerunt*). Lesznek olyanok, — mondta Oláh, Macedóniait alátámasztva —, akik végső kétségbeesésükben, akarva-nem-akarva „kénytelenek lesznek minden kivezető utat megpróbálni, hogy teljesen el ne pusztuljanak” [11]. Világosan rámutat arra is, hogy mi ez a végső esetben kínálkozó, egyetlen kivezető út. „Mindezekből levonható az a következtetés — mondja —, hogy az ellenség erői nagymértékben meg fognak növekedni amiatt, hogy a magyarok és szlavóniaiak csapatai csatlakozni fognak hozzájuk” (*adhaerentibus illis et Hungarorum et Sclavorum copiis*) [12]. Valószínű, hogy ugyanúgy, mint 1522-ben [13], Macedóniai most is előre eljuttatta beszédét Oláhhoz, de ha nem így történt, az sem változtat azon a tényen, hogy Oláh csatlakozott annak a humanista politikusnak véleményéhez, aki a Habsburg-politikából egyre inkább kiábránduló, mindkét királlyal szembehelyezkedő magyar nemesség álláspontját képviselte [14].

1531-ben Mária királynő kíséretében érkezett Németalföldre, s bár nem szívesen vállalta a külföldön való tartózkodást, s eleinte nem is érezte jól magát, csakhamar megbarátkozott környezetével [15]. „A kör, amelyben élt ... a művelt, virágzó Németalföld helytartójának udvara, egyike volt Európa legszellemesebb udvarainak. V. Károly császár, I. Ferdinánd magyar király, a francia és dán királyné Máriának testvérei voltak. Nála mindez udvarok politikájának szálai áthúzódtak, egymásba szövődtek” [16]. Oláh hamar felismerte Mária udvarának politikai-központ szerepét s — már előbb kialakult meggyőződéséhez híven, hogy a magyarokat egyedül a nyugati segítség tudja megmenteni a töröktől — a kínálkozó lehetőségeket az első perctől fogva kihasználta. Magyar barátaival állandó összeköttetést tartott fenn [17], a török minden mozgulásáról értesülést szerzett, s egymás után írta figyelmeztető, segélykérő

leveleit V. Károlyhoz, VII. Kelemen pápához és I. Ferdinánd királyhoz [18]. Elkeseredve kellett azonban tapasztalnia hogy levelei, augsburgi beszédéhez hasonlóan, „süket füleknek szólnak” — ahogy maga írja 1531-ben. „... Ha belátnák az emberek, hogy mekkora súlya és jelentősége van annak a ténynek, hogy Magyarország megmarad vagy elvész... akkor bizonyára nem vonakodnának kézzel-lábbal a magyarság megóvására sietni. De süket füleknek szólnunk, mikor Magyarország végveszélyét szóba hozzuk... Attól félek, hogy Németországgal is megtörténik ugyanez... de ennek következményeit ők maguk lássák” [19]. Ferdinándnak is hasonló hangnemben írja meg véleményét: „Te pedig, felséges királyom, hogy mit művelsz, és sereged mit tervez, afelől teljes bizonytalanságban vagyunk. Hadsereged... ismeretlen helyen vesztegel, magad pedig gyűlésről-gyűlésre járva, semmit sem teszel a javunkra” [20]. Ennek a figyelemztetésnek hangvétele után már kevésbé meglepő az a szintén 1531-ben keltezett levél, amelyben barátjának a következőket írja: „Van némi reménység bennem arra, hogy Magyarországon béke lesz. Ugyanakkor attól félek, hogy ha a béke megvalósul is, az nem kevesebb kellemetlenséget okoz számunkra, akik a másik párton vagyunk. Mert nem remélem, hogy a béke másként létrejöhet, legfeljebb csak úgy, hogy Jánossal szerződést kötünk és átengedjük neki Magyarország királyságát” (*ei regnum Hungariae relictum*) [21].

A török kérdés az a lényeges érintkezési pont, ahol Oláh Miklós nézetei a nemzetközileg elismert nagy humanista, Rotterdami Erasmus nézeteivel találkoztak. Erasmus világosan látta azt, hogy az európai fejedelmek — köztük a pápa — fegyveres viszálya hova vezet: „Gondoljátok meg, milyen bátorságot ad a töröknek ez a ti széthúzástok! Mert semmi sem könnyebb, mint az egyenetlenkedőket legyőzni. Akarjátok-e, hogy félelmetesek legyetek az ő szemükben? Éljetek egyetértésben egymás között” — figyelmeztet közvetlenül Mohács előtt [22]. Világosan látta és szóvá tette a török-ellenes expedíciók sikertelenségének egy másik okát is [23]. Angol barátaihoz, Richard Pace-hoz és John Colet-hez írt leveleiben Miksa császárt komédiázással vádolta, s lehetségesnek tartotta még azt is, hogy a fejedelmek, a pápával összefogva, *saját népük ellen szövetkezzenek a törökkel*. Az egyik birodalmi gyűlés után gúnyosan utal barátaihoz írt levelében arra, hogy a tárgyalások eredménytelenségének egyik oka az, hogy a török háború címén megszavazott, majd a fejedelmek által elsikkasztott adók nem valami népszerűek a nép körében (*decimarium negotium Germaniae non placet*) [24]. „Institutio Principis Christiani” című munkájában pedig még ennél is élesebben és határozottabban fogalmazza meg véleményét: „Látjuk, hogy a török háborúk ürügyén már hányszor kifosztották a keresztény népet, de semmi más nem történt” [25].

Erasmus állítólagos „vallási közömbössége” mögött is annak a ténynek a felismerése rejlik, hogy a Wormsi Edictum által Lutherre kimondott átok a német fejedelmeket, s később szinte egész Európát két szembenálló pártra osztotta. Luthernek és ellenfeleinek magatartását elsősorban az európai egység, a belső béke és a török terjeszkedés szempontjából ítélte meg. A reformációval és a reformáció ellenfeleivel szemben konstatálható kétoldali ellenkezését így semmiképp sem mint a gyávaság, határozatlanság, elvtelenség bizonyítékát kell megítélnünk, hanem inkább annak a felismerésnek következményét kell e magatartásban látnunk, hogy sem a pápának, sem Luthérnek nem lehet igaza akkor, amikor a nyugati egyház végleges kettészakadásához, az egységes alapokon nyugvó humanista műveltség megbomlásához, — s minthogy mindehhez a hatal-

mi érdekek politikai küzdelme is jelentős bomlasztó erőként járul hozzá —, végső soron az egész művelt Európának a barbár törökökkel szembeni kiszolgáltatottságához, a humanista kultúra teljes megsemmisüléséhez vezet.

Az elmondottakból következőleg nem tarthatjuk helytállónak azokat a véleményeket, amelyek — többségükben — Oláh és Erasmus barátságát Oláh részéről az Erasmus iránt Európa-szerte megnyilvánuló, általános istenítéssel, Erasmus részéről pedig az Oláh fegyverbarátságát kihasználni akaró, önző haszonleséssel magyarázzák. Akadnak kutatók, akik még magyarázni is megpróbálják Oláhnak a nagy mester iránti „naiv tiszteletét”, mint KERECSENYI DEZSŐ, aki szerint Oláh vagy nem ismerte Erasmusnak azokat az írásait, amelyek az egyházat támadják, vagy „naiv felfogásával nem vette észre a humanizmus csodálatosan virtuóz szövirágai mögött Erasmusnak ravasz és kétszínű lelkületét, egész destruktív és forradalmár jellemét” [26]. Valójában azonban Oláh nagyon is helyesen fogta fel az erasmusi ideológia lényegét, s éppen ezért találkozott a véleményük minden lényeges kérdésben. Éppen nem „naivságának” bizonyítéka az, hogy teljes egészében osztja Erasmusnak azt a véleményét, amelyet Brabantba való hívásakor mond: „... ott szerzetesek uralkodnak..., mely emberfajtánál nincs ostobább és kegyetlenebb” [27]. Oláh a megállapítással teljesen egyetértett [28], kínosan mentegetőzött Erasmus németalföldi támadói miatt [29], és közbenjárt Máriánál, hogy ezek vádjait elhallgattassa. Meggyőzően mutatott rá TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE, hogy épp a humanizmusnak képviselői, elsősorban Erasmus, teremtették meg azokat az ideológiai alapokat, melyekre a XVI. század magyar humanistáinak érvelése épülhetett: a humanizmus és nemzeti lét összekapcsolása a török elleni védekezés tudatosításában [30]. Oláh Erasmusszal való levelezésében állandóan felmerül a török-kérdés. Az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlés eredménytelenségét elkeseredésében a következő szavakkal panaszolja Erasmusnak: „Mi más várhatunk, mint a kereszténység végveszedelmét és Magyarország elvesztése után egész Németország pusztulását” (*quid aliud expectare possumus, quam reipublicae christianae periculum, et post Hungariam amissam, Germaniae totius excidium*), aminek indokolásaként határozottan megjelöli a császár ingatlanságát és a rendek széthúzását [31].

A gyakorlati politikus-humanista Oláhnak a fentebbihez hasonló megnyilatkozásai alapján érthető németalföldi tudós barátainak, a Collegium Trilingve tanárainak az a félelme, hogy a „Spiritus Hungaricus” elvonja körükből ezt a megértő mecénást [32]. Komoly alapja lehetett Ferdinánd királynak a következő megállapításra: „Oly népszerű voltál Belgiumban, hogy idegen létedre a legnagyobbtól a legkisebbig mindenki szeretett és tisztelt, figyelemmel kísért. Sőt a tudósok is az összes tudományokban való jártasságod... tehetséged miatt körükbe fogadtak és csodáltak” [33]. Hazájától távol ezeknek a tudósoknak társasága az, amelyben legszívesebben tartózkodott. „Egyedül a tudós férfiakkal való érintkezés köt le” — írja Scepper Kornélnak [34]. A humanista stúdiumok azonban korántsem vonták el figyelmét hazája sorsától és az aktuális politikai eseményektől, aminek ékes bizonyosságát adja két Belgiumban írt és kéziratban propagált műve, a „Hungaria” és „Attila”. A „Hungaria”, mely a mohácsi vész előtti Magyarország történetéből részletes adatokat közöl, s közli annak egykorú topográfiáját, humanista barátai előtt egy mesés országot jelenít meg, mely hajdan nagy erények virágkorát élte (*florebat magnis virtutibus*), most pedig a barbár török igáját nyögi [35]. Kétségtelen, hogy már

ennek az alap-elgondolásnak is föltétlenül politikai mellékíze volt. Határozottan politikai irányú azonban az „Attila”, melynek főhőse a régi humanista tradíciókat, a levelekben is oly gyakran előbukkanó Mátyás-kori emlékeket volt hivatva feleleveníteni. A mátyási értelemben vett erőskezü uralkodóra Oláh szemében a Ferdinánd oldaláról tapasztalt csalódások miatt sürgősen és határozottan szükség volt. Amit az olaszoknak az antik Róma, Janus Pannoniusnak és társainak Itália illúziója jelentett, az lett a Mohács-körüli nemzedék számára Mátyás udvara: nosztalgikus emlék és mintakép. Mátyás erős kézzel kormányozta birodalmát, s a török még csak gondolni sem mert arra, hogy ott a lábát megvesse, míg most Magyarország jelentős részének ura. Attila, ebben a beállításban, a határozott és erős akaratú reneszánsz király alakját eleveníti meg, s az egész koncepcióban hallgatólagosan benne foglaltatik a vád is Magyarország helyzetéért V. Károllyal és Ferdinánddal szemben. Mind a földrajzi koncepció, mind pedig a reneszánsz király eszménye megnyerhették, sőt meg is nyerték a belga humanisták tetszését. Egyik barátja megjegyezte, hogy „tisztább képe van Magyarországról, mint minden eddigi olvasmányából s az eddig látott térképekből” [36].

Mindezek mellett erősen foglalkoztatták Oláht maguk a németalföldi események is. 1532-ben így ír: „... bár magának Magyarországnak állapota és a jelenlegi brabanti viszonyok egyaránt sűrűn megfordulnak fejemben, végső soron mégsem tudom eldönteni, hogy a kettő közül melyiket viseljem inkább a szívemen” [37]. A németalföldi események abból a szempontból foglalkoztatták, ami az erasmusi ideológia lényeges építőköve: nyugaton teljes békét, egységet kell teremteni a fő cél, a török elleni politika érdekében. Egész Németalföldet bejárta Mária kíséretében, s konstataulta a helyzet feszültségét. Mikor a dán–holland kereskedelmi háború idején a Zund lezárása miatt Brüsszelben óriási drágaság keletkezett, s ennek következményeként felkelés tört ki Brüsszelben [38], Oláh erről a következőképpen számolt be Sceppernek: „Azt hiszem, már hallottál az örült brüsszeli felkelésről (*insanus tumultus*). A királynő többszörös könyörgésüknek engedve kegyelemben részesítette őket; privilégiumaiknak a forradalom során mintegy erőszakkal kicsikart megerősítését újra megkapták. Egyesek privilégiumait azonban a királynő megvonta” [39]. Ilyen privilégiumként jelölte meg Oláh többek közt a „koronázó országgyűlés” összehívására való jogot, ami arra enged következtetni, hogy a gazdaságilag elsősorban érdekelt kézműveseken kívül nemesek is vettek részt a mozgalomban, a tömegmegmozdulást kihasználva. Hogy V. Károly spanyol irányzatú politikáját mennyire elítéli, azt egyébként bizonyítja egy szintén Scepperhez írott levél, melyben kifejezi aggodalmát a császár németalföldi uralmának tartósságával kapcsolatban: „Ha a szerencse valamiképpen úgy fordulna — amittől isten óvjon meg bennünket — s egyesek rágni kezdenék a zablát amiatt, hogy a császár Spanyolországban berendezkedett, és valamilyen külső háború is kerekedne, vagy még inkább, ha kitörne a szomszédok mozgolódása, amiről te írtál nekem, s amiről én máshonnét is értesültem: akkor venné észre igazán öfelsége..., hogy miféle szolgánépséggel szemben volt bőkezű és milyen hűség barátai vannak.” [40]. Nem más ez, mint az ellentétek kibontakozásának szabad teret engedő császári politika elítélése, mely ismét megakadályozza a török elleni megmozdulást. A lundi érsekhez íródott levélben, amikor értesült a török perzsiái hadjáratáról (1533), határozottan kifejezésre juttatja azt a véleményét, hogy a császár számára elképzelni sem lehet kényelmesebb és ked-

vezőbb alkalmat a török erejének megtörésére, nemcsak Magyarország, hanem egész Európa viszonylatában. Azonban ha a császár a maga ügyeit nem stabilizálja, és politikáját más alapokra nem helyezi, akkor a törökök ugyanolyan könnyen visszajönnek, mint ahogy elmentek, de így nem sokba vesznek bennünket, ha a császár ül a babérain — és mint a helyzet állása mutatja — csak a nyugalmat szereti [41].

A forradalom előtti évtizedek bonyolult viszonyait tükrözik az anabaptistákkal kapcsolatos megjegyzései. Az 1534 júliusi münsteri felkeléssel kapcsolatban leszögezi: „Ha az ostromlottak kerekednek felül — félő, hogy mindezek a tartományok megfertőződnek, ezeknek példájára, az eretnekségtől” [42]. Rendkívül érdekes az eretnekséggel kapcsolatos állásfoglalása szempontjából az a levél, amelyet a louvaini akadémia egyik kiváló tanára, Rutgerius Rescius írt Oláhnak 1534-ben. Rutgerius panaszkodik barátjának, hogy az akadémia egyik fiatal tudósát az inkvizíció eretnekség gyanúja miatt letartóztatta és börtönbe vetette. Három doktor, egy literatus — akinél az illető lakott — és maga Rescius is bizonyítani tudják ártatlanságát, de úgy látszik, ez sem elég a szent inkvizíciónak, és ezért kell kérnie Oláh támogatását, közbenjárását a királynőnél [43]. Rutgerius Oláh Miklóst — nyilván — olyan embernek ismeri, aki hajlandó egy ilyen kényes ügyben segítségére lenni, katolikus papi ember léte.

1541, Buda elfoglalása után, Oláh Ferdinánd mellett hatékonyabban vélte szolgálhatni a törökellenes politikát, s 1542-ben haza is tért. Németalföldi tartózkodása idején az egységes Habsburg uralmi rendszer által biztosított, tág mozgási lehetőségeket igyekezett kihasználni, de 1541 után világossá vált előtte, hogy külföldi működése nem sok haszonnal járt.

A század közepén egyébként is megváltozott a helyzet, főleg V. Károly lemondása után. A spanyol és osztrák ág kettészakadt, s mindkettő törökellenes politikája más-más alapokból indult ki. Csak abban egyeztek meg, hogy a török visszaszorításával lehetőséget óhajtottak szerezni egyes területek elfoglalására. II. Fülöp számára a török elleni győzelmek németalföldi helyzetén könnyítettek — I. Ferdinánd, Miksa és Rudolf pedig elsősorban a cseh és magyar állam rovására erősítették a Habsburgok közép-európai pozícióit. Élete végén Oláh Miklós ezt a politikát szolgálta ki, nem vette észre benne az előbb említett, Ferdinánd alatt még nem egészen nyíltan jelentkező hódító koncepciót. Átmeneti korszakban élt, amely után a humanizmus fejlődésében Európa-szerte fordulat állott be (a katolikus ellenreformáció összefonódása a humanizmussal), s magyar viszonylatban különvált a Habsburg udvari-egyházi humanizmus, mely szorosan összefonódott a bécsi politikával, s melynek teljes egészében kiszolgálója Oláh örököse, Verancsics Antal volt, másfelől az erdélyi fejedelmi udvar humanista köre, mely ezzel ellentétes politikát képviselt, s melynek kiemelkedő alakja Forgách Ferenc.

* * *

Forgách Ferenc az egyetlen a XVI. századi humanista történétíróink közül, és még sokáig az egyetlen marad, aki a magyar eseményeket európai szemmel tudja nézni, beleágyazva az európai egyetemes történelembe [44]. Az Oláh Miklós jóvoltából Pádova egyetemén nevelkedett, rendkívül művelt, sokat utazgató Forgách, aki az akkori idők egyik politikai központjában, Bécsben volt titkos tanácsos és alkancellár, jól értesült, nyitott szemmel járó ember volt.

Biográfiai adatai rendkívül gazdagok egészen 1568-ig, melyekből kiderül, hogy kora eseményeiről közvetlen forrásokból értesülhetett [45]; ettől kezdve erdélyi tartózkodása idején, már nem kaphatott az előzőkhöz hasonló, megbízható értesítéseket [46], így művének az 1568–72 között lejátszódó eseményeket tárgyaló része az előzőkhöz képest meglehetősen szűkölködik konkrét adatokban. Ebben az időszakban elmaradtak az olyan utazások is, melyek bepillantást engedtek Forgáchnak a nyugat ügyeibe, mint amilyen az 1562-es németalföldi út volt, mely saját szavai szerint „nem nélkülözhetette a hasonlíthatatlanul nagy tanulságokat sem” [47]. Erről az útról a lelkesedés és őszinte csodálat hangján számolt be Ferdinándnak. A forrongásban levő, fejlett, gazdag ország a politikust és humanistát egyaránt felcsigázta Forgáchban. Megismerkedett Orániai Vilmossal, akinek egyébként távoli rokona is volt [48], Hornnal és Egmondal, akikkel sokat beszélgetett Németalföld helyzetéről, s akiktől sok mindent megtudott a gazdag tartomány nemességének állapotáról [49]. Érthető tehát, hogy Németalföld iránt személyes élményeinek hatása alatt továbbra is melegen érdeklődött, s legalábbis 1568-ig alapos és részletes beszámolót nyújt az ott történt dolgokról.

Valószínű, hogy a közvetlen, személyes értesüléseken túl nemcsak követjelentések, hivatalos közlemények és újságok szolgáltak számára forrásul [50], hanem monográfiai és történelmi összefoglalások is. Ez utóbbira enged következtetni az a tény, hogy még ha évkönyvszerűen szakítja is részekre az eseményeket, akkor is igyekszik összekötő fonalat találni az egyes eseménycsoportok között. 1568 utáni személyes értesüléseit, főképp azonban a történeti munkákból merített adatait leginkább olaszországi útjai alkalmával szerezhette. Mint tudjuk, sokszor megfordult a könyvpiacáról híres Velencében, s itt hozzájuthatott olyan művekhez, amelyek a németalföldi eseményekkel foglalkoztak [51]. Bár a kérdés még ma sincs tisztázva, feltehetőnek látszik, hogy ismerte és használta ALFONSO ULLOA 1569-ben megjelent, s a németalföldi forradalom legfontosabb eseményeit összefoglaló történeti munkáját [52]. Igaz ugyan, hogy Ulloa munkája mind az események megítélése, mind pedig — sok esetben — a konkrét történeti adatok tekintetében eltér Forgách leírásától [53], mégis az adatok mindkettejükénél fellelhető részletező bősége a fentebbiek valószínűségét látszik bizonyítani, legalábbis az 1562–68 közötti események leírásával kapcsolatosan.

Művének ide vonatkozó részét Forgách a németalföldi forradalom kitörését előidéző okok felsorolásával kezdi. Mikor 1562-ben Antwerpenben tartózkodott, Orániai Vilmosék beszámoltak neki a spanyolok velük szemben elkövetett túlkapásairól. „Különösen azt az egyet panaszták — írja Forgách —, hogy az ősoktól nyert régi szabadságuk és kiváltságaik sérelmet szenvedtek, s ugyancsak kikeltek Granduella erőszakoskodásával szemben.” [54]. Másik okként a németalföldi tartományokban elterjedt új szellemet, „az evangéliumok megreformálásának szellemét” [55] említi, s azt, hogy ezen a spanyolok úgy akartak segíteni, hogy „új püspököket neveztek ki..., s mint kardinálist élükre a burgund Granduellát állították, mindezen püspökök metropolitájaként” [56]. Az új püspökségeknek megfelelő jövedelmet kellett biztosítani, amit a régi papi és nemesek által alapított egyházi kollégiumoktól vettek el, s ezzel — természetesen — a nemesek privilégiumait is megsértették. Mindebből világos, hogy Forgách származása, társadalmi állása és kapcsolatai révén a forradalomnak *fent*, a nemesség körében történő érlelődését érezte meg német-

alföldi útja során, s lényegében ezt fejezte ki történeti munkájában. Ugyanebből a nézőpontból ítéli el az inkvizíciót is, mely szerint jelentős mértékben hozzájárult a németalföldi események alakulásához, bár itt már a humanista hangja is jelentős szerepet kap. Az erasmusi hagyományokat folytató humanista beszél Forgáchból akkor, mikor a következő szavakkal teszi ezt a gyűlölt intézményt az őt megillető helyre: „Ez (az intézmény) annyira szörnyű és kegyetlen volt, hogy gyakran a legcsekélyebb ügy miatt is nem csak egy embert végeztek ki, hanem egész családját korra és nemre való tekintet nélkül kiirtották összes vagyonukat elkobozva, s az sem volt ritka eset, hogy valaki erre a borzalmas sorsra jutott egyszerűen csak pénze miatt, vagy gyűlölködés, személyes ellenségeskedés következtében.” [57].

Nem véletlen az sem, hogy amilyen részletes a forradalom említett okainak kifejtésében, annyira szűkszavú Forgách a képromboló mozgalom eseményeivel kapcsolatban. Nem fér kétség ahhoz, hogy e mozgalom az 1566-os év egyik legnagyobb eseménye volt, s Forgách minden bizonnyal tudott a részletekről is. Ráadásul éppen a hozzá hasonló nemesi származású, egyházi funkciókat betöltő személyek azok, akik álláspontjuk igazolására hosszasan fejtegetik a képrombolás bűnös voltát [57], annak igazolására, hogy az új szellem hívei előbb-utóbb a „becsületes keresztények” számára elfogadhatatlan végletekhez jutnak. Nála — ezzel szemben — a mozgalom egyetlen mondatnyi megemlékezésével találkozunk, az is közbe van ékelve a Granduella udvari intrikáit és távozását, Alba Németalföldre vezénylését tárgyaló rész közé: „Granduella végül is, bőrért féltve, elhagyta az udvart, s visszaköltözött birtokaira; de még itt sem szűnt meg szítani napról napra a király haragját. Ehhez még hozzájárult az is, hogy Antwerpenben, a főtemplomban... leszedték a szentképeket, ugyanúgy, ahogy a többi kisebb és nagyobb városban is. Fülöp spanyol király tehát arra a véleményre jutott, hogy a helyzetet fegyverrel kell rendezni, s ezért Alba herceget, toborzott katonaság élén Belgiumba vezényelte.” [59]. Az a gyanúnk, hogy ha Forgáchnak nemesi világnézete szempontjából túlzásnak számíthatott is a képrombolók plebejus mozgalma, a róluk való viszonylagos hallgatásban sokkal inkább a forradalom iránti rokonszenve játszotta a döntő szerepet, s szándékai ellentétesek voltak a katolikus beállítottságú történetírókéval.

Forgách rokonszenve a németalföldi események iránt kitűnik Alba tevékenységének jellemzéséből is. Leírja, hogy azok a városok és tartományok, melyekben elterjedt a reformáció (így például Genf városa és a svájci kantonok), gyanakodva fogadták Albát, s csak bizonyos feltételek mellett engedték meg átvonulását. A németalföldieknek viszont, bár akkor még lett volna erejük a spanyolok visszaszorítására, nem volt szándékukban fegyvert fogni ellene, mikor képmutatón a tartományok „megvédésére” hivatkozva lépte át a határokat. Hamarosan kiderült azonban, hogy Orániai Vilmosnak volt igaza, aki jó előre látta Alba szándékait. A spanyol diktátor egymás után foglalta el és rakta meg katonáival a németalföldi városokat, elfogta Egmond gróft és csellel, életük és vagyonuk biztonságát szavatolva, visszacsalogatta az elmenevült nemeseket, hogy legtöbbjüket kivégeztesse és vagyonukat elkobozhassa. E rémtettek leírása után következik aztán a Németországba menekülő nemesek élére álló Orániai Vilmos kiáltványának ismertetése, mely az adott összefüggésben teljes mértékben igazolja a nemesség fegyveres ellenállásának jogosságát vagy legalábbis azt, hogy erről Forgách őszintén meg volt győződve. Ezek után részletezi azoknak a belga nemeseknek Alba meggyilkolására irányuló

összeesküvéseit, melyeket az általános és jogos elkeseredéssel indokol, hogy igazságukat bizonyítsa: „... a szükség vitte rá a nagy rettegésben élő embereket arra, hogy ezt a leghajmeresztőbb — vagy ha úgy tetszik — egészen reménytelen vállalkozást is megkíséreljék” [60].

Ugyanez a szempont érvényesül az egyes történelmi személyek jellemzésénél is. Egmond és Horn grófokat a spanyolok képmutatásának áldozataiként tünteti fel, s főleg Egmond esetében hangsúlyozza: „... V. Károlyhoz éppen olyan hűséges maradt, mint amilyen jó szolgálatokat tett fiának...” [61]. Az uralkodóval szemben semmiféle jogtalanságot nem követett el, csupán igazságát, ősi privilégiumait védte. Orániai Vilmos szembeszállásának jogosságát kiáltványain keresztül érzékelteti; minden kiáltvány előtt a spanyolok akcióit sorolja fel, melyekre a kiáltvány a jogos reakció — s általában a nemesi opposíció többi vezetőjét, Brederódt, Nassauit és a többieket úgy mutatja be, mint akiknek minden lépése jogos és indokolt Albával szemben, akit viszont képmutatónak, „spanyol gőgtől” felfuvalkodottnak, kegyetlen, pénzéhes harácsolóként jellemez.

Mindezen részletek ismerete alapján nem fér kétség ahhoz, hogy Forgách Ferenc felfogásában a zsarnokság elleni szenvedélyes kiállás motívumait fedezhetjük fel. A politikai szempontok, a Habsburg-ellenesség, áttörnek nála a vallási szűkkeblűségen. Éppen ellentéte a Verancsics álláspontjának, aki mint konstantinápolyi követ verekedte fel magát az érsekségre. Az ő szemében az európai katolicizmus ügye már teljesen azonosult a katolikus Habsburg-udvar politikájával, s ez a felfogás nyoma rá a bélyegét a németalföldi eseményekről alkotott véleményére. Ő az 1566-ban kezdődő németalföldi forradalomban és szabadságharcban az eretnek, Habsburg-ellenes erők támadását látja a katolikus Habsburg-táborral szemben. Felfogására legjellemzőbb egy 1567 áprilisában keltezett levele. Elmondja, hogy a súlyos vallási lázongásoknak áldozatul esett a gyönyörű brüsszeli Szent Ferenc templom, mely egy éjszaka leégett. Fülöp király valószínűleg „Isten ellenségei”-nek kezét látja a dologban és ezért toborozza seregeit Itáliában és más országokban, hogy megbosszulja ezt a cselekedetet. „Az úristen legyen vele és segítse őt jobbjaival” [62] — fohászkodik Verancsics. 1568-ban Draskovics Györgynek írja, hogy sikeresen halad a katolikusok ügye Németalföldön. Orániai zászlóihoz csatlakozott ugyan 38. német fejedelem, s így nagyobb erővel harcolhat, mint a spanyolok, csak hogy a két sereg „nagyon eltérő a háborús lelkesedésben és az anyagi feltételek biztosításában” [63]. Örömmel számol be ugyanebben a levélben arról, hogy a lelkesedés és az anyagi feltételek is bővebben állnak rendelkezésre Albának, aki óvatos, körültekintő vezér, akinek serege „nagyon vitézségre mint számra”, s aki mindig kezében tartja a stratégiai kezdeményezést. Ez a beállítás, a spanyolok egyes, valóban eredményes csatáinak kiemelése megmutatja, hogy Verancsics hogyan látta, vagy hogyan szeretne volna látni az események alakulását. Leveleiben elszórt rövid ismertetései a forradalom eseményeivel kapcsolatban, s az ilyen jellegű események kiemelése nagyon jól rávilágítanak álláspontjára.

Ha a fentebb említett két állásfoglalás társadalmi-politikai gyökerei után kutatunk, úgy egészen a Mohács utáni magyar közállapotokhoz kell visszanyúlnunk.

1541-ig a magyar nemesség lényegében nem Habsburg-párti és Zápolya-párti, hanem egyszerűen törökellenes (vagy éppen török- és németellenes) dip-

lomáciát folytat, még akkor is, ha a törökkel való megbékélés politikáját egyesek reális diplomáciai elgondolásnak tartják. Még a Habsburg-házzal leginkább szimpatizáló főurak és főpapok is (köztük például Oláh Miklós) többnyire hajlandók megbékélni egy nemesi alapokon nyugvó nemzeti királyság gondolatával, ha az az ország függetlenségét és biztonságát szavatolja. 1541 után a frontok polarizálódnak, s a magyar nemességnek ugyanúgy két tábor, két „párt” között kell döntenie, ahogy a század végén Hollandia és Belgium kettészakadása után a németalföldieknek. Érthető tehát, hogy 1541 előtt az akkor már vajúdo németalföldi helyzet megítélésében a magyar nemesség elsősorban a „szimpatizáns” képét mutatja. Hozzájárul mindehhez az is, hogy Erasmus „pacifizmusa”, mely az európai humanista kultúra védelmét, s egyszersmind a nyugat-török elleni összefogását és az ehhez nélkülözhetetlen vallási békét hirdette a maga sajátos módján, óriási hatást gyakorolt a korszak magyar ideológusaira. 1541 után viszont már csak úgy lehetett feltenni a kérdést: a törökkel a Habsburgok ellen, vagy a Habsburgokkal a török ellen. Így válik érthetővé, hogy Oláh Miklós pályája maga is két nagy fázisra oszlik, s hogy a következő korszakban egymással annyira poláris ellentétben álló humanista teoretikusok fogalmazták meg véleményüket az egész Európát lázba hozó németalföldi főrradalom eseményeivel kapcsolatban, mint Forgách Ferenc és Verancsics Antal.

JEGYZETEK

- [1] A Jagelló-korral és a Mohácsot közvetlenül megelőző évek diplomáciájával foglalkozik: TÖRÖK PÁL, A mohácsi vész diplomáciai előzményei. Mohácsi Emlékkönyv. Bp. é. n. 141 kk.; IVÁNYI BÉLA, Adalékok nemzetközi érintkezéseink történetéhez a Jagelló-korban. Tört. Tár. (1906) 321 kk.; BÁRDOSY LÁSZLÓ, Magyar politika a mohácsi vész után. Bp. 1943; általános jellegű: HORVÁTH JENŐ, Magyar diplomácia, magyar diplomaták. Bp. 1943.
- [2] Erre vonatkozólag: SCHLEICHER PÁL, Oláh Miklós és Erasmus. Bp. 1941.; TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE, Erasmus és magyar barátai. Bp. 1941.; WITTMAN TIBOR, Un chroniqueur hongrois contemporain de la Révolution des Pays-Bas du XVIe siècle. Revue du Nord. (1963) 177 kk.
- [3] HALÁSZ GÁBOR, Magyar humanisták. Nyugat. (1934) 584.
- [4] HALÁSZ GÁBOR i. m. 583.
- [5] KERESÉNYI DEZSŐ, Nicolaus Olahus. Nouvelle revue de Hongrie. (1934) 277 kk.
- [6] SÖRÖS P. PONGRÁC, Ötven év Oláh Miklós életéből. Katholikus Szemle. (1903) 425 kk.
- [7] KÁROLYI ÁRPÁD, A német birodalom hadi vállalata Magyarországon 1542-ben. Századok. (1880) 279—80.
- [8] SÖRÖS P. PONGRÁC i. m. 340—41.
- [9] K. OBERMAYER E.—HORVÁTH I. K., Macedóniai László. Egy magyar humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben. Századok. (1959) 788 kk. és FRANKÓR VILMOS, Magyar országgyűlési emlékek. I. 267.
- [10] K. OBERMAYER E.—HORVÁTH I. K. i. m. 796.
- [11] IPOLYI ARNOLD, Nicolai Olah: Codex Epistolaris. Bp. 1876. (a továbbiakban: Cod.Epist.) 78.
- [12] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 78 h.
- [13] K. OBERMAYER E.—HORVÁTH I. K. i. h. 788.
- [14] Mohács és Buda elfoglalása közötti időszakban a nemesség szempontjából nem a Habsburg- vagy Zápolya-pártiság a döntő momentum, amint ezt az 1530—32 között lezajlott „királynéülküli” országgyűlések is igazolják. Ezek tanúsága szerint egy nemzeti mozgalom bontakozott ki, mely mindkét királlyal szembe helyezkedve — hiszen létrejöttét mindkét uralkodó törökkel szembeni tehetetlensége okozta — pártállástól függetlenül igyekezett az ország sorsát oly módon rendezni, hogy a törökkel szemben eredményes védekező-háborút folytathasson, s a német befolyástól függetlenítse az országot. A gyűlések kezdeményezésében mind a két király hívei részt vettek, s leg-

többször az uralkodók kifejezett tilalma ellenére megtartották a gyűlést. Jellemző a gyűlések hangulatára az egri püspökök az a megjegyzése, amelyet a tervbe vett veszprémi gyűléssel kapcsolatban írt Ferdinándnak; „... a veszprémi gyűlés avégből hirdettetett ki, hogy itt a magyarok... feloldassanak a hűségeskütől, amellyel akár felséged, akár János király irányában lekötelve vannak... s valamelyik magyar urat választásuk királyukká. Ugyanis a török ígéri, hogy ha a magyarok mindnyájan alávetik magukat Jánosnak, vagy másnak, aki a porta kegyeit bírja, az országot örök időre megkíméli támadásaitól.” (FRANKÓI VILMOS, i. m. 130.) Az egri püspök értesülései helyesnek bizonyultak, mert a veszprémi gyűlés után rövidesen Zákányban gyűltek össze, s ott leszögezték: az országnak egy uralkodó alatt kell egyesülnie, hogy az állandó viszályok megszűnjenek; ezért Ferdinándot és Jánost egyaránt követek útján kell értesíteni arról, hogy ahhoz az uralkodóhoz csatlakozik a nemesség, amelyik vállalja az ország tényleges védelmét, s nemcsak ígéretet. Ha erre egyikük sem képes, akkor egyenesen a törökhöz fordulnak. Sőt Ferdinándnak egy ismeretlen bizalmasa arról is beszámol, hogy a magyarok végső soron megkísérlik egy köztársaság megalapítását, s így szövetekeznek vagy a török vagy a német birodalommal. (HORVÁTH MIHÁLY, Brüsszeli Okmánytár. I. kötet 119—23.) Ezt, a kezdetben ellenállhatatlannak látszó, helyes célkitűzésekkel induló mozgalmat a két király politikai sakkhúzásai, akik minden eszközt megragadnak a gyűlések eredménytelenné tételére, s az egyéni érdekek előtérbe kerülése (Perényi trónra való törekvése stb.) végül is zátonyra futtatták.

- [15] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 160.
- [16] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. Előszó II.
- [17] TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE, i. m. passim; SCHLEICHER PÁL, i. m. passim.
- [18] NOSZKAY ÖDÖN, Oláh Miklós levelezésének művelődéstörténeti vonatkozásai. Érsekújvár, 1903.
- [19] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 169.
- [20] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 33.
- [21] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 177.
- [22] TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE i. m. 16.
- [23] TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE i. m.
- [24] TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE i. m. 23.
- [25] TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE i. m. 23.
- [26] KERECSENYI DEZSŐ i. m. 279.
- [27] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 201.
- [28] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 522.
- [29] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 288.
- [30] TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE i. m. 24.
- [31] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 97. Egy másik levele szintén elkeseredésének ad hangot: „... crudelitatem, quam Mechmetbecus Turca... diebus praeteritis in Hungaria commiserint...” és hogy „Hungaria... quam nunc patitur servitutum”. (IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 90.)
- [32] WITTMAN TIBOR, Magyar humanista történetírók Belgiumról a XVI. században (dactyl.).
- [33] SCHLEICHER PÁL i. m. 36.
- [34] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 313.
- [35] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 91.
- [36] SÖRÖS P. PONGRÁC i. m. 425.
- [37] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 239.
- [38] H. PIRENNE, Histoire de Belgique. Bruxelles é. n. II. 75.
- [39] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 275.
- [40] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 308.
- [41] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 481.
- [42] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 516.
- [43] IPOLYI ARNOLD, Cod.Epist. 308.
- [44] BOTÁR IMRE szerint ezt a gondolatot Joviustól vette, de annál jóval alaposabb, képzetesebb, politikai érzék szempontjából fejlettebb történetíró. Felfogására, módszerének ilyen való alakulására nagy hatást gyakorolt Sleidamus, a híres, német humanista történetíró. Vö.: BOTÁR IMRE, Forgách Ferenc emlékiratainak kritikája. Századok. (1933) 529 skk. Néhány külföldi forrására rámutat MADZSAR IMRE, Adatok Forgách Ferenc kortörténelmének kritikájához. Nagybánya, 1901. Hasonló szempontból vizsgálja a kérdést BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ, Ghymeszi Forgách Ferenc évkönyvei, tekintettel művelődés-

- történeti adataira. Bp. 1904. és SÖRÖS P. PONGRÁC, Forgách Ferenc kortörténelme. Századok. 97 és 201 skk.
- [45] Forgách életrajzi adataira vonatkozólag vö.: SÖRÖS P. PONGRÁC, Forgách Ferenc élete. Századok. (1896) 519 és 634 skk., kibővített tanulmány: Pannonhalmi Évkönyv, 1912 —13. BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ, Ghymesí Forgách Ferenc élete. Magyar Történelmi Életrajzok. Bp. 1904. TOLDY FERENC, Ghymesí Forgách Ferenc nagyváradí püspök Magyar Hírotíája. Pest. 1886.(Bevezető).
- [46] Valószínűnek látszik az a feltevés, hogy Forgách a németalföldi eseményekkel kapcsolatban szerzett értesüléseket 1574-es lengyelországi útja alkalmával. Ekkor mint Báthory István erdélyi fejedelem követe jelent meg Henrik koronázásán, Krakkóban. Henrik megkoronázása annak a nemzeti, „Piast”-párt működésének eredménye, mely Báthory lengyel királlyá választását — Henrik rövid és dicstelen szereplése után — megvalósítja. Ez a párt — mellyel Forgách valószínűleg megtalálta a kapcsolatokat — kifejezetten Habsburg-ellenes, s ezért a legnagyobb rokonszenvvvel fordul a németalföldi események felé. Kiderül ez az Osztrák-Ház ellen kiadott röpiratok tartalmából is: „Ha a lengyelek aztán megpróbálnának a szabadság elnyomása miatt a császárnak ellenállni, összefogna ellenök a spanyol királlyal... s azt mondanák majd nekik is, mint a németalföldieknek: lázadók vagytok, eljátszottátok jogaitokat!” (SZÁDECZKY LAJOS, Báthory István lengyel királlyá választása. Bp. 1887. 147.)
- [47] KÁROLYI ÁRPÁD, Forgách Ferenc Antwerpenben. Tört. Tár. (1881) 783.
- [48] MADZSAR IMRE i. m. 10.
- [49] FR. FORGÁCH, Commentarii. Kiadta *Toldy Ferenc*: Ghymesí Forgách Ferenc nagyváradí püspök Magyar Historiája. Pest, 1866. 392.
- [50] MADZSAR IMRE i. m. 13.
- [51] A. ULLOA, Gründliche Beschreibung... des Niederländischen Kriegs. Venedig, 1569. Ford. DILINGEN. 1570.
- [52] MADZSAR IMRE i. m. 13.
- [53] Ulloa ellenséges a németalföldiek iránt, Forgách rokonszenvez velük. Nassauí Lajossal való csata leírásánál Alba hadseregének létszáma: 12 000 német és 12 000 burgundi gyalogos és „megfelelő számú” lovas (ULLOA, i. m. 26.); Forgáchnál ugyanez az esemény, de csak 3500 válogatott katona (FORGÁCH, Comm. 391.). Az 1568-as júliusi csatáról Ulloa részletes elbeszélést ad, Forgáchnál alig fél oldal. Ulloa megemlíti az 1569-es angol—spanyol tárgyalásokat, erről Forgách hallgat. Ulloa 1569-ig megy el, Forgách Haarlem ostromáig.
- [54] FR. FORGÁCH, Comm. 392.
- [55] FR. FORGÁCH, Comm. 385.
- [56] FR. FORGÁCH, Comm. 385.
- [57] FR. FORGÁCH, Comm. 386.
- [58] STRADA, De bello Belgico. (1651).
- [59] FR. FORGÁCH, Comm. 386.
- [60] FR. FORGÁCH, Comm. 389.
- [61] FR. FORGÁCH, Comm. 390.
- [62] A. VERANTIUS, Epistolae. Kiadta: SZALAY LÁSZLÓ—WENZEL GUSZTÁV: Verancsics Antal összes munkái. Pest, 1870. IV. kötet. 204 l.
- [63] A. VERANTIUS, Ep. 258.

ДАнные К НЕКОТОРЫМ ВОПРОСАМ СВЯЗЕЙ ВЕНГЕРСКОГО И НИДЕРЛАНДСКОГО ГУМАНИЗМА В 16-ОМ ВЕКЕ

М. Дроздик

Довольно игнорированной проблемой является в исследовании венгерской истории вопрос о нидерландских связях венгерских гуманистов 16-ого века, хотя имеются конкретные доказательства существования таких связей. Настоящая статья анализирует влияние этих связей на современный венгерский гуманизм и их общественные исторические взаимосвязи, главным образом на основе изучения творчества двух венгерских гуманистов, Миклоша Олаха и Ференца Форгача. Статья показывает, что с 1531 по 1541. гг. в оценке некоторых предшествующих нидерландской революции событий решающую роль играла еще в то время единая среди венгерского дворянства оппозиция против турок, которая в оценке западных событий также, как и актуальной в то время проблему

вероисповеданий действуя в духе эразминской идеологии — требовала сплочения всей христианской и гуманистической Европы против все больше грозящей турецкой опасности. Так понятно, что Олах, который позже поддерживает исключительно Габсбургов, в это время осуждает не только нидерландские перегибы испанского абсолютизма, но готов поддерживать и идею осуществления национального королевства в интересах единой акции против турок. Однако после 1541 года, когда страна разделяется на три части, и часть оставшаяся за венграми, фактически опять была разделена между двумя королями, Фердинандом I. и Яношем Жигмонд. Встала альтернатива: на чью сторону из королей стать.

Форгач, который после некоторых колебаний решительно стал на сторону Трансильвании, совершенно понятно, положительно оценивает и происшедшие в это время нидерландские события в своей работе по всеобщей истории. Как группировка событий, так и положительная оценка борцов революции и отрицательная характеристика её подавителей, а также и умалчивание иконоборчества, объявленного тогда ересью, говорят о тенденции автора. Особенно надо подчеркивать это, потому что источники, которыми он (как это можно им доказывать или лишь предположить) пользовался, показывают как раз противоположную тенденцию.

Антал Веранчич же, который занимает позицию в защиту габсбургской политики (как и Миклош Олах во втором периоде своего творчества) видит уже только общественных бунтовщиков и заблудающихся с точки зрения религии фанатиков в участниках нидерландской революции.

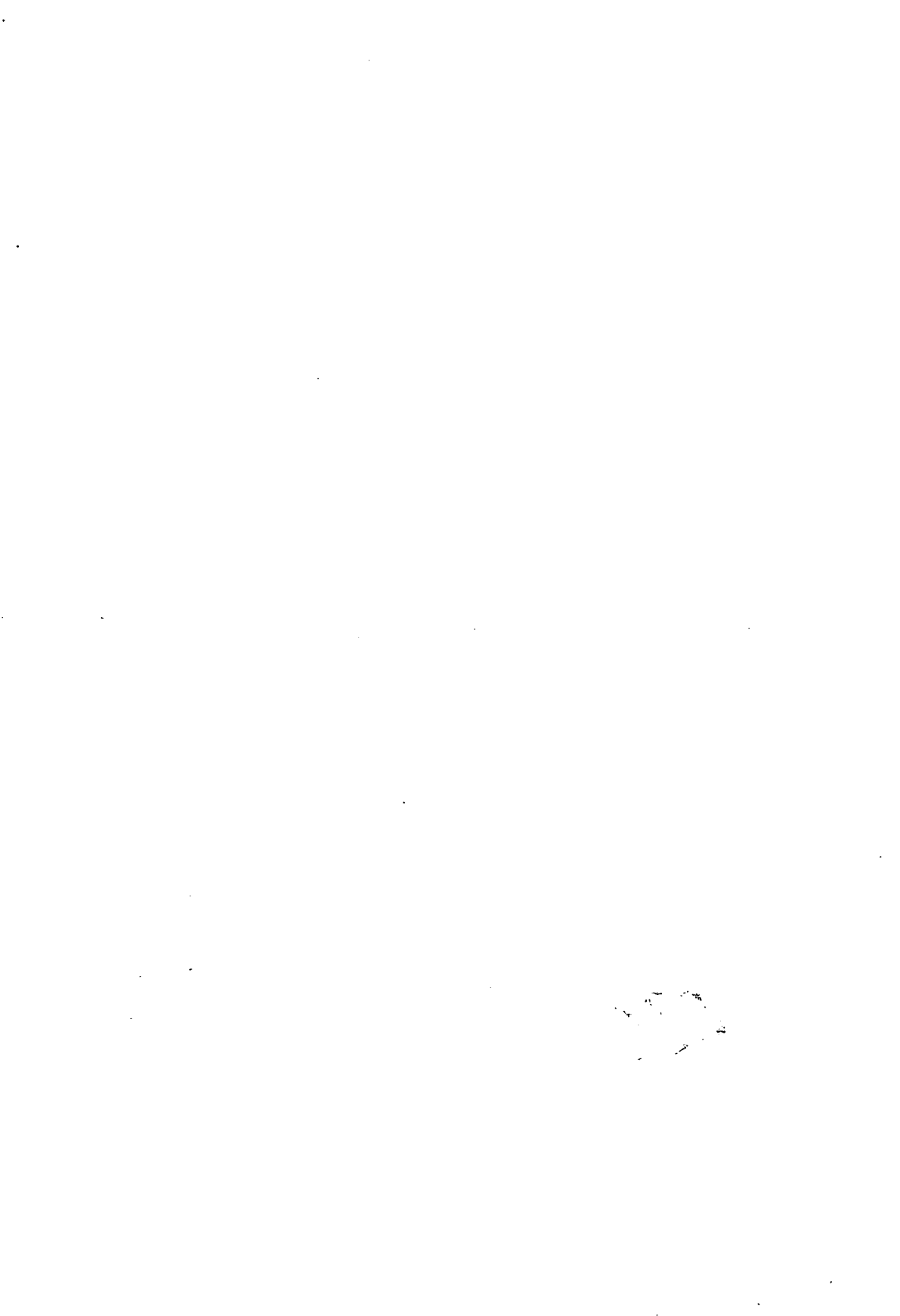
BEITRÄGE ZU EINIGEN PROBLEMEN DER BEZIEHUNGEN ZWISCHEN DEN NIEDERLANDEN DES XVI. JAHRHUNDERTS UND DEM UNGARISCHEN HUMANISMUS

Von

M. H. Drozdik

Ein ziemlich vernachlässigtes Problem der ungarischen Geschichtsforschung ist die Frage der niederländischen Beziehungen der ungarischen Humanisten des XVI. Jahrhunderts, obwohl wir handgreifliche Beweise der Existenz solcher Beziehungen besitzen. In der vorliegenden Arbeit wird versucht, die Wirkung dieser Beziehungen auf den zeitgenössischen ungarischen Humanismus und die gesellschaftlichgeschichtlichen Zusammenhänge dieser Wirkungen an Hand der Untersuchung der Tätigkeit zweier hervorragender ungarischer Humanisten, Miklós Oláh und des Historiographen Ferenc Forgách zu analysieren. Mit Bezug auf Miklós Oláh wird versucht, nachzuweisen, dass zwischen 1531 und 1541 in der Beurteilung einiger Prämissen der niederländischen Revolution diejenige, im Kreise des ganzen ungarischen Adels damals noch einheitliche Opposition gegen die Türken eine ausschlaggebende Rolle spielte, die in der Beurteilung der westlichen Ereignisse, so auch der eben aktuellen Religionsfrage dem Geiste der Erasmischen Ideologie folgend, eine Vereinigung des ganzen christlichen und humanistischen Europas gegen die immer drohende Türkengefahr verlangte. So ist es verständlich, dass der später eindeutig habsburgisch gesinnte Oláh zu dieser nicht nur die Übergriffe des spanischen Absolutismus in den Niederlanden verurteilt, sondern im Interesse einer universellen Aktion gegen die Türken auch den Gedanken der Verwirklichung des nationalen Königtums zu unterstützen geneigt erscheint. Nach 1541 aber, als das ungarische Reich in drei Teile zerfiel und auch der in ungarischen Händen erliefene Teil in Wirklichkeit zwischen zwei Königen: Ferdinand I. und János Zsigmond geteilt war, verblieb nur die Wahl, sich an die Seite eines der beiden Könige zu stellen.

Forgách, der sich nach gewissen Schwankungen eindeutig der Partei Siebenbürgens anschliesst, gibt in seiner Arbeit über die Universalgeschichte auch den inzwischen stattgefundenen niederländischen Ereignissen eine positive Wertung. Sowohl die Gruppierung der Ereignisse, als auch die positive Charakterisierung der Helden der Revolution und die negative der sie niederwerfenden Kräfte, wie das Verschweigen der als ketzerisch gebrandmarkten Bildstürmerbewegung verraten sein Tendenz. Dies ist deshalb besonders zu betonen, weil die von ihm beweisbar oder vermutlich benutzten Quellen eben entgegengesetzte Tendenzen verraten. Dagegen sieht Verancsics, der entschieden für die Habsburg-Politik eintritt (wie Oláh im zweiten Abschnitt seines Wirkens) in den Teilnehmern der niederländischen Revolution soziale Empörer und religiös in die Irre geführte Wahnsinnige.

ADALÉKOK A CSEHSZLOVÁK ÉS MAGYAR KOMMUNISTÁK KAPCSOLATÁHOZ (1937—1939)

Írta: GYIVICSÁN ANNA

A csehszlovák és a magyar munkásság kapcsolata szinte a munkásmozgalom megindulásával egyidejű [1]. A kapcsolat nem szakadt meg az I. világháborút követő időszakban, sőt kiszélesedett, elmélyült. A Tanácsköztársaság bukása után sok magyar kommunista és baloldali emigráns kapott menedéket Csehszlovákiában, ahol bekapcsolódtak a csehszlovák munkásmozgalomba, támogatották az erősödő szociáldemokrata baloldalt, döntően hozzájárultak a CSKP megalakításáért folyó küzdelemhez és az újonnan megalakult kommunista párt munkájához [2]. A 30-as években kialakult történelmi viszonyok új feladatok elé állították a két kommunista pártot: állást kellett foglalniuk a nemzetiségi kérdésben, a két állam viszonyának kérdésében. Mielőtt rátérnénk e kérdés bemutatására, szükséges röviden megnéznünk, milyen volt a két párt együttműködése a tárgyalt időszakban.

A két kommunista párt eltérő körülmények között működött; a CSKP megalakulásától kezdve legalisan működő és így a lehetőségnél fogva is egyre erősödő párt, míg a KMP a Tanácsköztársaság összeomlása után a legszigorúbb illegálitásra volt ítélve; ez megnehezítette kapcsolatát a tömegekkel, állandó konspirációs válságokba sodorta. Ilyen körülmények között a CSKP segítése döntő jelentőségű lett a KMP tevékenységében. Amikor a 30-as években egyre több magyar kommunista emigrálni kényszerült, legtöbben Csehszlovákiában kaptak menedéket. Az emigrált kommunisták — mint 1919-ben is — részt vettek a CSKP munkájában, sokan közülük a párt ismert vezetői, harcosai lettek, akik jelentős közvetítő szerepet játszottak a két párt kapcsolatának fenntartásában. A KMP KB 1936-ban, a párt vezetésének letartóztatása következtében, de a konspirációs hibák miatt is válságba jutott. A Kommunista Internacionálé (KI) úgy határozott, hogy felosztatja a KMP KB-t és egy másik bizottságot hoz létre külföldön a hazai kommunista mozgalom új megszervezése érdekében. Így alakult meg 1936 őszén Prágában az ideiglenes Központi Bizottság [3], amely itt is a legszigorúbb illegálitásban működött [4]. A külföldön székelő KB-nak kellett újra megindítani a KI határozata alapján nehéz helyzetbe került magyar kommunista mozgalmat. Az állandó kapcsolatot a hazai mozgalommal a CSKP tagjainak segítése révén valósíthatta meg [5]. A mozgalom megszervezésében nagy jelentősége volt az 1937 áprilisában a KB által Prágában megjelentetett Dolgozók Lapjának [6]. A sajtóorgánumon kívül a KB más kiadványai is a csehszlovák kommunisták támogatásával láttak napvilágot, többek között itt adták ki a nemzetközi kommunista mozgalom magyarra átültetett irodalmát. A Dolgozók Lapja az addig hiányzó szervező és propaganda munka körét töltötte be; első számai legfontosabb feladatul a dolgozó tömegek felvilágosítását, a népfront megalakításá-

nak szükségességét hangoztatták, híven követve a KI VII. kongresszusának irányelveit; s ebben a vonatkozásban említhetjük meg a CSKP, a KI VII. kongresszusát követő, ugyancsak VII. kongresszusának a KMP-ra tett hatásától, amellyel a rendőri jelentések is foglalkoznak [7]. A Dolgozók Lapja s az ideiglenes KB más kiadványai magyar és csehszlovák kommunisták, ún. összekötők segítségével jutottak Magyarországra. Az összekötők a sajtó áhozatalán kívül sokszor a hazai kommunista mozgalom szervezését is vállalták a KB instrukciói alapján [8]. A magyar sajtótermékek átszállításáról, a budapesti és prágai kommunisták állandó kapcsolatáról értesítenek a határmenti rendőrkapitányságok — Magyaróvár, Győr, Komárom, Sátoraljaújhely — jelentései, amelyek a kommunisták határátlépéséről és útjuk céljáról számolnak be [9]. A magyar kommunisták Csehszlovákiába való kijutása nem volt veszélytelen, ha sikerült átlépniük a határt a csehszlovák hatóságok kezére juthattak és onnan legtöbbször csak a pozsonyi pártszervezet közbenjárására sikerült kiszabadulni, munkához jutni, majd bekapcsolódni a kommunista mozgalomba [10].

Nemcsak az emigrált kommunisták jutottak vissza Magyarországra a CSKP segítségével, csehszlovák kommunisták is vállalták ezt a feladatot [11]. A két főváros, Prága és Budapest, között kialakult kapcsolatban döntő szerepe volt a pozsonyi pártszervezetnek. De nemcsak Pozsony, hanem más szlovákiai városok munkássága is állandó jellegű kapcsolatot tartott fenn a magyarországi — különösen határmenti — városok munkásaival. A CSKP Szlovákiában kiadott magyar nyelvű sajtótermékeit, a párt irodalmát, kongresszusainak anyagát juttatták el Magyarországra. A magyar hatóságok mindent megtekintek a kommunista propagandaanyag behozatalának megkönnyítése érdekében. A csendőri jelentésekből azonban megtudjuk, hogy így is jelentős mennyiségű sajtó, könyv és röpirat jutott el a magyar dolgozókhoz. A pozsonyi és a komáromi kommunisták szoros kapcsolatban voltak Győr, Tata, Salgótarján és Miskolc kommunistáival, Steiner Gábor [12] állandó összeköttetésben állt Vörös István csepeli lakossal, s a komáromi kommunisták Nagy Márton festőművész vezetésével szervezték a propagandaanyag átküldését [13]. A komáromiak kapcsolatba léptek a dorogi bányászokkal, a füleki kommunisták pedig a salgótarjáni és a hatvani munkásokkal [14]. A kapcsolatot fenntartó munkások sorába néhány Magyarországra dolgozni átjáró munkás is tartozott [15]. A csehszlovák kommunisták támogatása révén vált lehetővé, hogy nemcsak a Csehszlovákiában nyomtatott sajtótermékek jutottak el hozzánk, hanem a Szovjetunióban és a Franciaországban kiadott magyar nyelvű nyomtatványok is [16]. A demokratikus érzelmű emigráns magyarok közül számosan Csehszlovákiában ismerkedtek meg a kommunista mozgalommal, itt váltak kommunistákká; közülük a KMP KB-a a legképzettebbeket, a legrapaszaltabbakat bízta meg a hazai mozgalom szervezésével. A CSKP szervezeteiben találkozunk a brünni egyetemen tanuló magyar diákokkal is, akiknek a kommunista mozgalomhoz való eljutását a brünni KIMSZ-mozgalom is elősegítette [17]. Így tehát a CSKP segítsége az emigráns kommunisták munkáján keresztül közvetve is hatott. Közvetett segítséget nyújtott a pártnak az, hogy a pozsonyi kommunisták segítségével jutottak el az összekötők és az emigrációba kényszerülő magyar kommunisták a KB-hoz. De a pozsonyi szervezet közvetlenül is kapcsolatba került a KMP KB-val [18].

Szoros együttműködés alakult ki a két párt között a Spanyolország megmentéséért megindított nemzetközi akcióban. Már 1936—37-ben sok magyar

és csehszlovák önkéntest bocsátanak útra Spanyolországba. Ez a tevékenység az 1938-as év folyamán folytatódik, annak ellenére, hogy a csehszlovák kormány a legbrutálisabb eszközökkel próbálta megakadályozni. A csehszlovák kormány — a francia kormány „benemavatkozási” politikájának jegyében — minden támogatást megtagadott a spanyol népfrentkormánytól — amikor még Francónak is adott el fegyvereket. A nem fasiszta államok közül leginkább itt, Csehszlovákiában, üldözték a Spanyolország megmentéséért alakuló szervezeteket, a kiutazó önkénteseket. De a kockázat ellenére nemcsak cseh, szlovák és csehszlovákiai magyar, hanem sok magyar önkéntest sikerült Spanyolországba küldeni. Ebben az akcióban jelentős feladat hárult a pozsonyi párt-szervezetre [19]. A pozsonyi központ a magyar állampolgároknak is csehszlovák útlevelet szerzett a kiutazáshoz és a magyar önkéntesek családtagjait anyagi támogatásban részesítette a Solidarita — a feloszlatott Vörös Segély utóda — szervezetén keresztül. Közvetítésével a párizsi és a moszkvai Vörös Segély anyagi támogatását is eljuttatták a magyarországi munkásokhoz [20].

* * *

A német imperializmus és a szolgálatába szegődött magyar uralkodó osztály Csehszlovákia nemzetiségi viszonyaira hivatkozva jelentette ki, hogy Csehszlovákia csak mesterségesen létrehozott állam, mely előbb-utóbb felbomlik. Revíziós céljai „jogosságát” akarta ezzel bizonyítani.

Csehszlovákia az ún. utódállamok között és főleg a horthysta Magyarországhoz viszonyítva, kedvezőbb feltételeket biztosított a nemzetiségeknek mind gazdasági, mind kulturális téren. De hangsúlyoznunk kell, hogy csak viszonylagosan kedvező helyzetről van szó, mert a gazdasági, a politikai és a kulturális viszonyokra is rányomta bélyegét a cseh burzsoázia más nemzetiségeket elnyomó politikája, s ez a politika természetesen legsúlyosabban a nemzetiségi dolgozókat sújtotta, de sértette a kisebbségek más rétegeit is. A cseh burzsoázia soviniszta politikájának következménye az lett, hogy a cseh területekhez képest — főleg gazdasági téren — hátrányos helyzetbe került Szlovákia, Kárpát-Ukrajna és a többi nemzetiségi terület. Ez a politika egyre élesedő ellentéteket teremtett a cseh és a nemzetiségi burzsoázia között, s ez szolgáltatott ürügyet más államoknak Csehszlovákia belügyeibe való beavatkozáshoz. Így e problémák nemcsak Csehszlovákián belül, hanem Csehszlovákia és a szomszéd államok közötti nacionalista-soviniszta uszítás talajává váltak.

A kialakult történelmi helyzet következtében lényeges kérdéssé vált, hogyan fog össze a két párt Csehszlovákia nemzetiségi kérdésének megoldásáért, Csehszlovákia megmentéséért, milyen lépéseket tesz a két állam ellenséges viszonyának megszüntetéséért s összefogásának megvalósításáért.

A CSKP kezdettől fogva bírálta, elítélte a csehszlovák kormány nemzetiségi politikáját, kiállt a nemzetiségek jogos követeléseinek teljesítéséért, egyenjogúsításáért. 1938-ban még nagyobb felelősségtudattal, növekvő intenzitással küzdött a nemzetiségi kérdés megoldásáért, amely Csehszlovákia függetlenségének és egységének egyik feltétele volt. Fáradhatatlanul bírálta a kormánynak a nemzetiségeket sújtó gazdaságpolitikáját [21]. A kommunista képviselők következetesen bírálták a nemzetiségi törvényeket. Rudé právo-n keresztül újra és újra követelték a nemzetgyűlés által régebben törvénybe iktatott nemzetiségekre vonatkozó rendeletek demokratikus felülvizsgálását [22]. Sürgették az 1938-ban előterjesztett nemzetiségi statutum javaslatának gyors és demok-

ratikus megoldását, törvénybe iktatását. A kommunista párt lehetségesnek tartotta a nemzetiségi kérdés liberális-demokratikus megoldását a burzsoá demokratikus köztársaságon belül [23]. A kialakult történelmi viszonyok között a kommunista párt küzdelmének közvetlen célja a demokratikus állam megszilárdítása és a burzsoá-demokratikus államkereten belül elérhető nemzetiségi jogok biztosítása volt. Ez a politikai irányvonal a népfrontpolitika követelményei közé tartozott, Csehszlovákia népeinek összefogását szolgálta. Ennek ellenére a csehszlovák kommunisták a nemzetiségi kérdés végleges megoldását csak a szocialista társadalomban tartották lehetségesnek. Ugyancsak ekkor jelentették meg Lenin: Nemzetiségi és gyarmati kérdés c. munkáját, és ismertették a Rudé právo hosszabb-rövidebb cikkeiben Szovjetunió nemzetiségeinek életkörülményeit. A kommunisták nemcsak bírálták a cseh burzsoázia nemzetiségi politikáját, hanem maguk is — felhasználva erre a nemzetgyűlés fórumát — felléptek olyan javaslattal, amely a nemzetiségi dolgozó tömegek szociális, kulturális körülményeinek megoldását tűzte halaszthatatlan feladatként a kormány elé. A párt javaslataiban, a kommunista képviselők memorandumában, a kormányjavaslattal szemben radikálisabb, de reális és megvalósítható programmal lépett fel, melynek következtében jelentősen javult volna a nemzetiségi területek gazdasági, a nemzetiségi dolgozó rétegek szociális helyzete, s egyben e politika megvalósítása erkölcsi győzelmet jelenthetett volna, csökkent volna az ellenzéki pártok befolyása s nőtt volna a köztársaságot védelmezők serege. A párt nemcsak általában harcolt a nemzetiségek egyenjogúsításáért, hanem a konkrét követelések — amelyeket az egyes nemzetiségi területek sajátos gazdasági, szociális körülményei határoztak meg — megvalósításáért. Kárpát-Ukrajnán, ahol a nemzetiségi viszonyok lényeges javulása elsősorban a parasztkérdés megoldásától függött, a földreform végrehajtását, a munkalehetőségek kiszélesítését, fizetések emelését követelte [24]. A magyar munkásság és parasztság béremeléséért vívott harcának támogatása mellett az állampolgárság végleges rendezésének követelésével lépett fel [25]. A párt állandóan hangoztatta, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása jelentené a fegyveres védelemmel együtt Csehszlovákia függetlenségének biztosítását [26]. A párt tehát helyesen ismerte fel, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása elsődlegesen társadalmi és politikai kérdés. (Ezért szerepelt olyan sokszor a párt ülésein, nyilvános fellépésein a német munkásság munka- és életkörülményeinek, Szlovákia gazdasági helyzetének elemzése, az állami költségvetés arányos megosztásának követelése.) Követelte a CSKP azt is, hogy a kormány ne az ellenzéki pártokkal, hanem a nemzetiségi dolgozók képviselőivel tárgyaljon. Elítélte a csehszlovák kormánynak a magyar irredenta csoporttal folytatott tárgyalásait és követelte, hogy a magyar munkásság képviselőivel, a kommunistákkal vegye fel a kapcsolatot [27]. A CSKP népfrontpolitikájának alapvető feladata volt ez. 1937–38 folyamán a párt új erővel fogott hozzá a népfront kiszélesítéséhez. Célja: egységszövetségbe tömöríteni a demokratikus és az antifasiszta egyesületeket nemzetiségre való tekintet nélkül. Országszerte tömeggyűléseket szervezett, amelyeken a magyar demokratikus elemek is jelentékeny számban vettek részt (Pozsony, Kassa). Ez a demokratikus összefogás biztosítható volna az autonomista, irredenta áramlatok, a cseh sovinizmus győzelmének megakadályozását. A csehszlovák kormány nem lépett fel következetesen a nemzetiségi burzsoá ellenzéki pártok ellen. A CSKP újra csak egyedül indította meg a támadást a szlovák autonomista, a német fasiszta és az irredenta.

magyar párt ellen. Szembeszállt Jaross, Szülli, Eszterházy politikájával, rámutatva e politika hamisságára, amely végsőként nemcsak Csehszlovákia, hanem Magyarország függetlenségének aláaknázása volt. A párt helyesen, a lenini elvek alapján foglalt állást az autonómia, az önrendelkezés kérdésében. Szembehelyezkedett a szeparatista, irredenta pártok önrendelkezést, autonómiát követelő politikájával, hiszen a kialakult belpolitikai — és nemzetközi helyzet azt követelte, hogy a fasizmus elleni harcnak rendjék alá a nemzeti-ségi kérdést. Helyesen állapította meg a CSKP, hogy ebben a történelmi helyzetben az autonómia megadása egyenlő a köztársaság feldarabolásával, fenntartása viszont a közép-európai államok érdeke: „Korlátlanul osztogatni ma az autonómiát az irredentizmus, a fasizmus kiszolgálását jelentené” — mondotta K. Gottwald [28]. A párt nemzeti-ségi politikája rugalmas volt, ezt bizonyítja 1931-es kongresszusának a nemzeti-ségekre vonatkozó határozata, amelyben hangsúlyozta, hogy a nemzeti-ségeknél biztosítani kell az önrendelkezési jogot, egészen az elszakadásig [29]. Ekkor viszont az autonómia, az önrendelkezés követelése Csehszlovákia szuverenitását, egységét és védelmi erőit veszélyezteti, s a fasizmus térhódítását segíti.

A KMP a legmesszebbmenően támogatta és helyeselte a CSKP nemzeti-ségi politikáját és Csehszlovákia megvédéséért vívott küzdelmét; ez a politika egybefonódott a KMP Csehszlovákia megmentéséért, egységének fenntartásáért vívott harcával. E harc szolgálatába állította a KMP a Prágában kiadott Dolgozók Lapját, amelyben különösen az Anschluss után lett domináló e küzdelem. „Mi magyar kommunisták teljes mértékben szolidárisak vagyunk csehszlovák testvérpártunkkal abban, hogy ez ellen az „autonómia” követelés ellen fordul. Ugyanakkor büszkék vagyunk rá, hogy éppen a csehszlovákiai kommunisták követelik legerélyesebben a kisebbségi magyarság nemzeti sérelmeinek gyökeres orvoslását, nemzeti egyenjogúságának megvalósítását...” [30]. A magyar kommunisták a legélesebben elítélték a szlovákiai magyar autonómista mozgalmat és a magyar kormánykörök revizionista, a szlovákiai magyarság számára „önrendelkezést” követelő politikáját. Ugyanakkor a párt sohasem mondott le a csehszlovákiai magyarság követeléseinek megvalósításáért folytatott küzdelemről. Erre hívja fel a haladó magyar rétegeket is: „Aki igaz magyar, az küzd a szlovákiai magyarság nemzeti sérelmének megvalósításáért. De aki igaz magyar, az nem úgy küzd... hogy ezzel a Csehszlovákiát leigázní és feldarabolni akaró náci imperializmust szolgálja.” [31] Élesen leplezte le a párt a „visszacsatolás” aspirációit, a magyar kormánykörök szerepét a csehszlovák állam elleni aknamunkában a német fasizmus oldalán, amely nemcsak Csehszlovákia, hanem Magyarország függetlenségének elvesztéséhez vezet: „Magyar revíziót remélni a Hitlerrel közös háborútól: az vagy naiv ábránd, vagy tudatos nemzetcsalás...” A magyar dolgozó népnek kell megakadályoznia azt a fennálló lehetőséget „hogy Magyarország fontos szerepet játszhat a náci birodalomnak Csehszlovákia és a Szovjetunió ellen tervezett háborújában.” [32] A KMP egyetlen párt Magyarországon, mely teljes mértékben elutasította a revíziót és küzdött Csehszlovákia megmentéséért. A magyar kormánykörök revizionista-sovinizta politikája, az „országgyarapítás” illúziója megfertőzte még a magyar dolgozó tömegeket is, de leginkább a szintén nehéz körülmények között élő középosztályt, amely a revíziótól remélte életkörülményeinek megváltozását. A párt ideológiai harcát megnehezítette, hogy nemcsak a hivatalos kormánypolitika, hanem más pártok, egyesületek nézetei ellen is fel kellett lépnie.

Az illúzió keltésben nem kis szerepe volt az MSZDP-nak, melynek „békés revíziós” politikája két szempontból is veszélyes volt a magyar munkástömegekre. Egyrészt az MSZDP a KMP már fent vázolt helyzete miatt, nagy befolyást biztosított magának a munkásság soraiban, másrészt a „békés revízió” — a pacifizmus — politikája még tetszetősebb is volt az uralkodó osztály erőszakos revíziójával szemben. Kétségtelen, hogy az SZDP jobboldali vezetősége fellépett a német veszély ellen, s a kormányt a nyugati hatalmakkal való összefogásra inspirálta, sőt a német fasizmus előretörésével — az Anschluss után — a dunavölgyi népek megegyezésének fontosságát és egymásra utaltságát hangsúlyozta. Sajnos a jobboldali vezetőség nem tartott ki az utóbbi álláspont mellett; München után a magyar uralkodó osztályokkal együtt a revíziót követelte [33]. A „békés revízió” politikája a Horthy-rendszer kiszolgálásának szerves következménye volt. Ez a politika Dél-Szlovákia területének visszacsatolása után még veszélyesebbé vált. A jobboldali szociáldemokraták a Népszava lapjain keresztül ujjongva fogadták az „országgyarapítást”, a „békés revízió” realizálását és politikájuk helyességének igazolását látták benne. Szinte az uralkodó osztály hangján szólt meg a Népszava okt. 7-iki száma: „A nagyhatalmak osztozkodásánál a kis népek nem érhetik be a lerágott csontokkal.” Az ország sorsának javulását remélték „a nagy európai elrendeződéstől.” Peyer szavai szerint Magyarországnak arra kell törekednie, hogy a legnagyobb eredményt a területi gyarapítás terén érje el [34]. Meg kell említeni, ezzel is aláhúzva a KMP nehéz helyzetét, hogy míg a munkásság soraiban a jobboldali szociáldemokrata párti vezetőség, a parasztság között a Független Kisgazda Párt hirdette a sovinizmust, a nacionalizmust. A „békés revízió” hangoztatása mellett a másik veszélyes irányzat az ún. „szocialista revízió”, mellyel szintén csak a KMP vette fel a harcot. Ez az irányzat az észak-amerikai demokratikus érzelmű magyarok körében alakult ki, akik Magyarország függetlenségének megőrzését követelték, de nem mondtak le a revízióról. A KMP a Dolgozók Lapján keresztül bírálta nézetüket, hiszen a kialakult történelmi helyzetben bármilyen revízió követelése a hitleri fasizmus, a háború támogatása volt. „A revízió követelése — írja a Dolgozók Lapja az észak-amerikai demokratikus magyarok 1938 márciusi niagara-fallsi kongresszusát ismertetve — ma háborút jelent. A háború előkészítése, Hitler győzelmének biztosítása érdekében folyik ma az uszítás Csehszlovákia ellen. Ez a háború pedig a magyar függetlenség sírját ásná meg.” [35] Az SZDP jobboldali politikáját bírálva, nem szabad figyelmen kívül hagyni a baloldali szociáldemokraták álláspontját Csehszlovákia kérdésében. Sokan szembehelyezkedtek a revízióval, az egyes szociáldemokrata pártszervezeteknél és szakszervezeteknél erősödött a háborúellenes agitáció, a magyar kormánykörök Csehszlovákia elleni politikájának elítélése. A szociáldemokrata szervezetek ilyen irányú fejlődésében a szociáldemokrata pártba belépő kommunistáknak volt szerepük. A revízió és háborúellenes mozgalom különösen a MÉMOSZ-ban volt igen erős. A baloldali szociáldemokratáknak ezt a kiállását a két ország munkásságának pozitív kapcsolatai közé kell sorolnunk.

De a baloldali szociáldemokraták és egyes haladó gondolkodású személyek hangja csak az egyéni akciók közé sorolható, egyedül a KMP vette fel a harcot a CSKP-val összefogva Csehszlovákia megmentéséért és egyúttal az európai béke megrögzéséért. Ezt a célt szolgálták a két párt közös akciói is, a két állam, Csehszlovákia és Magyarország viszonyának megjavításáért, a két ország ösz-

szefogásáért. A KMP már 1937-ben megállapította: Magyarország békepolitikájának egyetlen járható útja: barátsági és megnemtámadási szerződés a Dunamedence népeivel és mindenekelőtt az európai béke és biztonság bástyájával, a Szovjetunióval [36]. A KMP a Dolgozók Lapján keresztül szorgalmazta a két állam megegyezésének szükségességét s mutatott rá arra, hogy a veszélyt nem Csehszlovákia viszonyai — ahogy ezt a magyar uralkodó körök hangoztatták —, hanem a német fasiszmus és a magyar kormány revíziós politikája jelenti. A revízió végrehajtása — írja a Dolgozók Lapja — nemzetvesztő tervet, magyar öngyilkosságot jelent. „Magyarországnak nem érdeke a függetlenségét védelmező Csehszlovák Köztársaság hátbatámadása. Magyarországnak az az érdeke, hogy megegyezzen Csehszlovákiával és valamennyi fenyegetett dunai országgal a közös ellenség ellen.” [37] A magyar dolgozók, főleg a munkásosztály feladatává tűzte ki a párt a magyar kormány háborús politikája beszüntetésének és a szomszédállamokkal, elsősorban Csehszlovákiával kialakítandó együttműködés létrehozásának követelését és sürgetését. Helyesen állapította meg, és jelölte meg a Közép-Európa, sőt a világ békéjéért folyó harc legfontosabb feladataként Csehszlovákia megvédését, mely azonos volt Magyarország függetlenségének megóvásával is: „A magyar népet érdekei és nemzeti ideáljai egyaránt Csehszlovákia mellé állítják. Csehszlovákia ma hasonló helyzetben van, mint amilyenben ezernyolcszáznegyvennyolcban volt Magyarország. Nemzeti létét, állami függetlenségét és önállóságát védelmezi! A magyar nép csak rokonszenvvel és együttérzéssel kísérheti a szomszédnépnek ezt a valóban nemzeti harcát. A magyar nép nem támadhat hátra egy szabadságért küzdő nemzetet” — szól felhívásként a kommunisták hangja [38]. A KMP kifejezi szolidaritását a CSKP 1938 májusában folytatott harcával. Amikor a májusi krízis idején a csehszlovák kormány éppen a CSKP nyomására mozgósítást rendelt el, s ezzel megakadályozta a hitleristák támadását, a KMP örömmel üdvözölte a győzelmet s a sikert a CSKP győzelmeként könyvelte el. Példaképpül állította a magyar dolgozók elé, rámutatva, mire képes az összefogás, és hogy a béke megvédésének egyedüli helyes útja a kommunista párt irányvonalának követése. A Dolgozók Lapja elismerően írt a hőiesen helytálló csehszlovák dolgozók-ról [39].

A CSKP, ugyanúgy mint a KMP, küzdött a dunai államok, különösen Ausztria, Csehszlovákia és Magyarország összefogásáért. Az 1938-as Rudé právo számaiban megnőtt azoknak a cikkeknek a száma, amelyekben a dunai államok összefogásának szükségességét hirdetik. A nemzetgyűlésben is az összefogás létrehozásáért indított harcot. Az államok közti együttműködés lehetőségéről beszélt pl. Kopecký képviselő a parlament 1938 márciusi ülésén. Rámutatott arra, hogy a fasiszta támadás leginkább veszélyeztetett pontja Csehszlovákia és Csehszlovákián keresztül Közép-Európa; „... ezért Közép-Európa államainak — hangoztatta Kopecký — be kell végre látniuk az összefogás megteremtésének, a közös védelem kialakításának szükségességét a hitleri fasiszmus ellen” [40]. A CSKP élesen elítélte a Kisantant politikáját, de a bírálat mellett ismertette azokat az objektív lehetőségeket, amelyek realizálásával a Kisantant és Magyarország a közép-európai béke védelmezője lehetett volna. A CSKP népfrontpolitikájából, a közép-európai védelmi front kialakításáért folyó harcából s a nemzetközi helyzet alakulásának reális megítéléséből következett, hogy minden olyan lépést, amely a nemzetközi tárgyalásokon vagy a két állam tárgyalásain pozitív eredményt hozhatott volna, támogatót, sürgette to-

vábbvitelét és megvalósítását [41]. A CSKP — és ez jelentős segítséget jelentett a KMP KB számára a hazai viszonyok helyes megítélésében — a csehszlovák dolgozók és közvélemény számára informatív jellegű cikkekben ismertette a magyar kormány kül- és belpolitikáját. Különösen azokra, a lépésekre hívta fel a figyelmet, amelyek a magyar politika fasizálódásához, a fasizmus erősítéséhez vezettek [42]. A két párt közösen is felveszi a küzdelmet a Magyarországot fenyegető teljes fasizálódás, a magyar kormánykörök háborús politikája ellen. Tiltakoztak a trianoni szerződés felrúgása ellen, a zsidótörvény, a győri program ellen, melynek leplezetlen célja Magyarország felfegyverzése, háborúra való felkészítése [43]. A KMP az elsők között kapcsolódott be a Csehszlovákia megmentéséért folytatott akciókba, küzdött a KI által hirdetett világproletariátus akcióegységének kialakításáért. Különösen erős volt ez a harc Dimitrov 1938 május elsején kiadott felhívása után [44]. Ezt tükrözi az 1938. aug. 14–15-én a CSKP kezdeményezésére — a KI politikai titkárságának hozzájárulásával — megtartott nagyszabású értekezlet az MKP, RKP, OKP és a JKP küldötteinek részvételével, amelyen a kommunista pártok a háborús veszély megtárgyalását és ebben az esetben a pártokra háruló feladatok megvitatását tűzték napirendjükre [45].

A müncheni konferenciát követő események után a CSKP illegalitásba szorult, a Prágában működő MKP ideiglenes vezetősége is kénytelen volt elhagyni Prágát. Így megszakadt a közvetlen együttműködés a két párt között. Bár a Dolgozók Lapja megszűnt, a magyar kommunisták a moszkvai Új Hangon keresztül emelték fel szavukat Csehszlovákiáért. Bizonyító erejű cikkeik leleplezték a magyar uralkodó osztály revíziós politikáját, az „országgyarapítás” népmító illúzióját. München, majd a revízió Magyarország számára, Magyarország létérdekének elárulása — írta az Új Hang 1938 decemberi száma. Egyedül ez a lap volt az, amely tiltakozott 1939. március 15-én Csehszlovákia szétzúzása és a német fasiszták által való megszállása ellen, rámutatott a magyar uralkodó osztály felelősségére: „... A magyar reakció revíziós politikája gyengítette a Csehszlovák Köztársaság helyzetét a német hódítókkal szemben. Csehszlovákia likvidálása kockára tette a független Magyarországot.” [46] A magyar kommunisták rölapokban tiltakoztak a revízió ellen, szembehelyezkedtek az újabb revízióval, Kárpát-Ukrajna Magyarországhoz való csatolásával. Leleplezték a hazai hivatalos sajtó valótlán hírközléseit Kárpát-Ukrajnáról, s a magyar szabadcsapatok provokációját [47].

Csehszlovákia feldarabolása után súlyos helyzet következett be, amely megnehezítette a két kommunista párt munkáját. A már megindult pártmunka, melyben közvetlenül vagy közvetve, fontos szerepet játszottak a CSKP tagjai, újra megrekedt. A KMP-nak a bekövetkezett változások után még aktívabb, még intenzívebb munkát kellett kifejtenie. Munkájában ezekben az években szinte felbecsülhetetlen segítséget nyújtottak a visszacsatolt területek CSKP tagjai, akik igen nehéz viszonyok között kezdték meg munkájukat s kapcsolódtak be a KMP munkájába [48]. Azonnal megkezdtek az illegális kommunista pártsejtek szervezését ezen a területen és a kapcsolatok kiépítését a budapesti kommunistákkal [49]. A hazai kommunisták is keresték a módját, hogyan lehetne mielőbbi együttműködést létrehozni a CSKP tagjaival. A munkát megnehezítette, hogy a visszacsatolt területet közigazgatásilag elzárták a trianoni Magyarországtól. A bevonuló hadsereg kommunistáin és haladó szellemű egyénein keresztül sikerült fenntartani a kapcsolatot [50]. Közvetlenül a visszacsatolás

után jelentkezett a KMP hangja, hogy maga mellé állítsa a visszacsatolt területek munkásságát, hogy létrehozza a dolgozók egységfrontját. 1938 végén röplapot adott ki, amelyben kimondja, hogy a KMP a CSKP helyébe lép és folytatja annak munkáját: „A múltban is volt Felvidéken párt, amelyik igazságos harcaitok élére állott. Ez a párt a jövőben is ott lesz a helyén. Tartsatok ki, a győzelem biztos!” — fejeződik be a párt felhívása [51].

A CSKP és a KMP tagjai a visszacsatolt területeken a pártszervezetek újjáépítése mellett legfőbb feladatuknak tartották a kormány gazdasági politikájának leleplezését és a szociális viszonyok megjavításának követelését [52]. Ezen a területen a munkásságnak újra azokért a demokratikus jogokért kellett harcolnia, amelyek Csehszlovákiában biztosítva voltak, annak ellenére, hogy már a harmincas években a csehszlovák uralkodó politika jobbratulódása következtében a munkásságnak erős harcban kellett megvédenie ezeket a jogokat. Újra követelnie kellett az általános és titkos választójogot, a 8 órás munkaidő biztosítását, a munkanélküli segélyt, a betegség és balesetbiztosítást — bár ezekben a magyar munkásság is részesült —, de ezek a csehszlovákiai társadalombiztosításhoz képest 25–50%-kal alacsonyabbak voltak. E jogok megcsorbítása állította a dolgozókat a kommunisták mellé [53]. A hazai munkásság a felvidéki kommunisták által kiadott röplapokból ismerkedett meg konkrétan a csehszlovák munkásság kedvezőbb helyzetével, majd a visszacsatolt dolgozók követeléseivel, és ezek hatására hasonló követelményekért indult harcba [54]. A kommunista munka sikerét igazolják azok a jelentések is, amelyek türelmetlenül folyamodnak a kormányhoz a gazdasági helyzet gyors megváltoztatása végett, és elsősorban a munkalehetőségek megjavítását sürgetik, mivel — a jelentések szerint — egy ilyen irányú változás minimumra csökkentené a kommunista propaganda lehetőségét [55]. Javulás helyett azonban a visszacsatolt területek gazdasági és politikai helyzetének a magyarországi viszonyok szintjére való lesúlytyedése következett be. Ehhez járult még a szlovákok és az ukránok hagyományos nemzetiségi elnyomása. A KMP összefogásra szólította fel a nemzetiségeket, rámutatva arra, hogy a magyar uralkodó körök elnyomó nemzetiségi politikája nem azonos a magyar nép szándékával. Tiltakozott a revízió ellen, és amikor az mégis bekövetkezett, teljes nemzeti egyenjogúságot követelt politikai, gazdasági és kulturális téren a szlovákok és az ukránok számára; számos röpiratban követelte az egyenjogúság megvalósítását, az önrendelkezési jog megadását, beleértve az állami hovatartozás jogát is [56]. A KMP önrendelkezést követelő politikája a Horthy-Magyarország és az EMP által Csehszlovákiában követelt önrendelkezéssel szemben jogos volt. A reakció a nemzetek önrendelkezési jogának elvét a fasiszmus szolgálatába állította, a KMP által követelt önrendelkezési jog viszont a hitleri fasiszmus ellen a nemzetek összefogásának gondolatát erősítette. A KMP célja: széleskörű népfront létrehozása, és a nemzetiségekkel való összefogás megteremtése volt [57]. Ehhez a célkitűzéshez most viszont a Szlovák KP csatlakozott. Ugyanúgy, ahogy a KMP szembe fordult a magyar kormány aknamunkájával, amelyet Csehszlovákia ellen folytatott, ahogy tiltakozott a délszlovákiai területek és Kárpát-Ukrajna Magyarországhoz való csatolása ellen, ahogy elítélte az EMP és a magyar uralkodó osztály autonómiát és önrendelkezést követelő politikáját, ugyanúgy most az SZKP nem támogatta a német-csatlós szlovák kormány „Mindent visszaját”. [58]. A szlovákiai és a magyar kommunisták között ebben az időben sem szakadt meg a kapcsolat [59]. Nyilván a szlovákiai kommunistáktól való félelem

eredményezte azt a rendőri jelentést is, amely a „veszedelem” elhárítása végett a Magyarországra Szlovákiából átjáró munkásság eltávolítását sürgette, mert a munkások — a jelentés szerint — a kommunista és demokratikus eszméket is magukkal hozzák [60]. Csehország megszállása után többen menekültek Magyarországra — haladó szelleműek és kommunisták egyaránt — a náci uralom elől. Erre vonatkozóan az egyik jelentés így ír: „Javasolnám már most... a többi külfölditől és a lengyel menekültektől eltérő szigorú és hatékony eljárási rendelkezés kiadását... a cseh menekültekkel szemben” [61].

A két kommunista párt kapcsolatában a CSKP segítségével az 1937–39-es években hasonlóan volt, mint a KMP tevékenysége közvetlenül 1919 után a CSKP megalakulásában és megerősítésében. Ez a kapcsolat biztosította, hogy a horthysta ellenforradalmi rendszerben működő magyar kommunisták kapcsolatot létesíthettek a nemzetközi munkásmozgalommal.

A két párt kapcsolatának jellegét a kialakult történelmi helyzet is megváltoztatta, mert a közös küzdelem előterébe a nacionalizmus, a revizionizmus és a hitleri fasiszmus elleni harc került. Mindkét kommunista párt helyesen értelmezte ezt a küzdelmet, amikor a nemzeti és területi kérdéseket — a haladás és a proletárinternacionalizmus szellemében — alárendelte a fasiszmus elleni harcnak. A csehszlovák és a magyar kommunisták közös küzdelmének jelentőségét az adja meg, hogy pártjuk a nacionalizmus és sovinizmus dühöngése idején a cseh, a szlovák, és a magyar nép pozitív kapcsolatainak folytatója és továbbfejlesztője volt.

JEGYZETEK

- [1] ARATÓ ENDRE, Csehszlovák—magyar munkásmozgalmi kapcsolatok (1867—1890) Magyar történetész kongresszus 1953, jún. 6—13. Akadémiai Kiadó, 1954.
- [2] BOROS FERENC, Magyarországi kommunisták a csehszlovákiai munkásmozgalom balszárnyán (1919—1921) Párttörténeti Közlemények — Ptk — 1960, 1—2. sz.
- [3] Tajjai: Szántó Zoltán, Krejcsi Ágoston, Friss István, Papp Lajos és Bozsóki Ferenc voltak. Ideológiai munkát végzett a KB mellett Révai József.
- [4] VÖ. FRISS ISTVÁN, A KMP harca 1929 okt.-tól 1939 aug.-ig, Bp. 1955.
- [5] Ma még kevés konkrét adattal rendelkezik a pártirodalom arról a jelentős segítségről, amelyet a CSKP nyújtott a Prágában tartózkodó KMP KB-nak.
- [6] A lap megjelenéséig a feloszlítás óta beállt zűrzavaros helyzetben a Gondolat, népfrontpolitika jellegű folyóirat, próbálta összefogni a kommunistákat és a haladó demokratikus elemeket, de egy szélesebb kommunista mozgalom feladatkörét természetesen nem tudta betölteni.
- [7] ARATÓ ENDRE, Styky československého a maďarského dělnického hnutí v letech 1919—1945, Slovanský přehled, 1961, 4. sz. 219—123.
- [8] Ilyen megbízást kapott Vértes György, Tóth Gyula, Tura József és Házi Ferenc is. Tóth Gyula pl. 1937 első felében Pácin—Cigánd; Töketeres—Sátorlajaujhely; Szina—Tornyosnémeti útvonalon szállította a propagandaanyagot. Orosz Dezső—Pintér István: Adatok a KMP szervezeti fejlődéséhez 1936—1942 Ptk. 1958, 3. sz. 61.
- [9] Így Vörös István összekötő többször utazott Budapest—Pozsony—Prága között; két jelentés is — magyarvári és győri rendőrkapitányság — foglalkozik Lövinger Oszkár és Cigány Imre határátlépésével, akiknek célja az volt, hogy a pozsonyi kommunisták támogatásával kapcsolatba lépjenek a KMP KB-val. Pl. A. XXXIII 2/212/938/3.
- [10] Hogy a magyar kommunisták csehszlovákiai működése mennyire nem volt biztonságos, mutatja a KB szigorú illegálitása Prágában.
- [11] Ilyen esetről számol be egy pozsonyi informátor jelentése egy Zemanek György nevű prágai szigorló orvosról, aki Pozsonyba utazott és onnan a magyarországi határvidékeken szándékozott propagandamunkát — röplap, könyv, magyar nyelvű füzetek terjesztését — végezni. Pl. A. XVII. 1/1937/61.

- [12] Steiner Gábor, a Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének politikai biztosa, a Tanácsköztársaság összeomlása után a csehszlovákiai Komáromba került, a CSKP alapító tagja, parlamenti képviselő, 1929-ben bevásárlták a CSKP KB-ba. 1939 márciusában Prágában letartóztatták, 1942-ben Buchenwaldban halt meg.
- [13] Az anyagot a hatósági közlegeket kijátszva vagy víziúton vagy szárazföldi úton hozták át, a röpiratokat és a pártirodalmi könyveket más könyvek fedőlapjával borítva. Az egyik csendőri jelentés így ír: „A Komárnóból kiinduló tutajok hatósági területünket nem érintik, mert a Vág hatósági területünk alatt folyik a Dunába, így azokat megfigyelni nincs is módunkban, a tutajszemélyzet a rakomány átadása után vonattal tér vissza Komárnóba és így határállomásunkat csak kilépés esetén érinti.” PI. A. IV. 4/1937/18.
- [14] OL BM res. 1937—2—4233. Többször találkozunk a hatósági jelentésekben Ipolyság—ipolysági—bernecebaráti összekötő út — nevével. A dunai füzes, nádas terepviszonyok megfelelő átszállítási alkalmat nyújtottak. PI. A. III. 43/41.
- [15] PI. A. XXIII. 2/212/1937/3. Sajnos e témára vonatkozó anyag legnagyobb része csendőri, rendőri jelentés, s ha teljes mértékben nem vehetjük is hitelesnek a jelentések egyes vonatkozásait, egyes konkrétumait, mégis a több határállomásról beérkező jelentések összehasonlításával képet kapunk a két ország kommunistái között kialakult kapcsolatokról.
- [16] OL BM VII. 1937—2—4085. A KFP magyar nyelvű csoportja nyomtatványokat adott ki az egységfront és a békemozgalom propagálására. Ezeket a prágai megbízottak — Háber Zoltán, Barta Lajos, Czabán Samu — útján juttatta el Magyarországra.
- [17] Így lett pl. Sebestyén Endre is a CSKP tagja, akit a magyar KB a magyarországi ifjúsági mozgalom szervezésével bízott meg. Sebestyén Endre 1931—32-ben kapcsolódott be a kommunista mozgalomba Brünnben. Később a CsKP tagja lett, részt vett a választási harcokban, politikai tüntetéseken; a haladó brünni diákok lapjánál, az Egységfrontnál dolgozott. Sebestyén Endre visszaemlékezése, PI. A. H. II. 45/1935/18.
- [18] Erre az együttműködésre utal az a tény is, hogy az 1938-ban a KB által kiadott utolsó röpirat — amely Sallai és Fürst halálának évfordulójára készült — fejlécét — Sallai és Fürst portréit — Lőrincz Gyula, az ismert festőművész készítette.
- [19] Itt a Spanyolországba jelentkező önkéntesek ügyét Kellner György intézte. Magyarországról került Csehszlovákiába, a CSKP igen komoly szervezési munkával bízta meg. PI. A. XXIII. 2/212/1938/3.
- [20] OL BM res. VII. 1937—2—4085.
- [21] Nemzetiségi területekre magasabb adókat róttak ki, ennek ellenére viszont sokkal kevesebb volt a beruházás Szlovákia és a nemzetiségi területek gazdasági fejlesztésére, mint a csehországi területeken. Ennek a politikának legsúlyosabb következménye a szlovákiai és különösen a nemzetiségi dolgozó rétegek egyre növekvő elnyomódása, mely kedvezőtlenül biztosított a nemzetiségi ellenzéki pártok sovíniszta propagandája számára.
- [22] Pl. az 1926-ban életbeléptetett nyelvtörvény megváltoztatását.
- [23] Ezért is ismertette központi sajtójának lapjain keresztül Belgium, Svájc nemzetiségi viszonyait.
- [24] Rudé právo. 1938, III. 30.
- [25] Rudé právo. 1938, III. 31.
- [26] Rudé právo. 1938, III. 30.
- [27] Rudé právo. 1938, III. 18.
- [28] Světový rozhled. 1938, jún. 30.
- [29] Přehled dějin ČSR 1918—1945. 339.
- [30] Dolgozók Lapja 1938, ápr.
- [31] Uo.
- [32] Uo. „Ausztiria intő példája” c. cikk.
- [33] OROSZ—PINTÉR, A szociáldemokrata párt politikai arculatáról (1936—1939) Ptk. 1961, 2. sz. 39.
- [34] Erről bővebben: KÁLLAI GYULA, A magyar függetlenségi mozgalom 1939—1945 Bp. 1955.
- [35] Dolgozók Lapja 1938, ápr. 1. sz.
- [36] KÁLLAI i. m. 74.
- [37] Dolgozók Lapja 1938, ápr. „Május elseje és a magyar munkásság feladatai” c. cikk.
- [38] Dolgozók Lapja 1938, jún. 2. sz. „Csehszlovákia nem Ausztiria” c. cikk.
- [39] Dolgozók Lapja 1938, jún.
- [40] Rudé právo 1938, III. 10.

- [41] A CSKP és a közép-európai pártok egyik feladata közé tartozott, hogy kormányaiknál szorgalmazták: a Kisantant a dunai államok fórumává váljon. Sajnos, egészen ellentétes tendenciájú fejlődés következett be.
- [42] Ilyen jellegű cikkek pl. az Imrédy-kormány faszálódásáról — Rudé právo, 1938, aug. 14., Horthy németországi útjáról — Rudé právo, 1938. aug. 23.
- [43] PI. A. IV. 4/1938/4.
- [44] Ismertetésre kitér: Dolgozók Lapja, 1938. jún.
- [45] PI. A. XXIII. 1/3/1938/3.
- [46] Új Hang. 1939. III. 15. Közli Karsai Elek: „Országgyarapítás” — országvesztés.
- [47] PI. A. IV. 15/3.
- [48] A magyar hatósági szervek már jó előre felkészültek a kommunisták elleni „tisztogatási akcióra”. A belügyminisztérium nyomozóosztályára még a „visszacsatolás” előtt sűrűn érkeztek jelentések a csehszlovákiai magyar kommunisták működéséről, személyleírásáról. A bizalmas jelentéseket a magyar kormány Komáromban székelő ügynökei, az Egyesült Magyar Párt tagjai küldték és ilyen adatokkal szolgált a pozsonyi magyar konzulátus is bizalmasai útján szerzett információi alapján. Ezek a dokumentumok azt mutatják, hogy a magyar biztonsági szervek a visszacsatolás után készen álltak arra, hogy azonnal őrizetbe vegyék, vagy legalább állandó megfigyelés alatt tartsák a kommunistákat. Nehézséget okozott az is, hogy az addig legális munkához szokott kommunistáknak szigorú illegális körülmények között kellett dolgozni. PI. A. XXIII. 2/212/1937/5; OL. BM VII. res. 1937—2—4233 stb.
- [49] A CSKP és a KMP vezetői Moszkvában már 1938 telén megállapodtak abban, hogyha esetleg sor kerülne Délslóvakia Magyarország által való megszállására, a kommunista párt munkáját a KMP veszi át. Délslóvakia kommunistái a határozat ismerete nélkül kezdték meg a szervezési munkát és a kapcsolatok felvételét. D. Roják, Vychovala nás KSC (A CSKP nevelt minket) Přispevky k dějinám KSC, 1961. 2. sz. 241—255. p. Visszaemlékezés.
- [50] PI. A. IV. 15/3; PI. A. XXIII. 2/212/1938/8.
- [51] PI. A. IV. 4/1939/13. Közli: A magyarországi munkásmozgalom 1929—1939. Bp. 1959—1960.
- [52] A gazdasági helyzet romlása a csehszlovákiai viszonyokhoz képest nyilvánvaló. A csehszlovák földreform idején felparcellázott földek visszavétele, az adók emelkedése, nagy agrárrobbanás, a hivatalnoki fizetések alacsonyabb szintje, a munkalehetőség korlátozása jellemezték a situációt.
- [53] A visszacsatolt lakosság nagy része lelkesedéssel fogadta a „felszabadulást”, erős hitben az EMP által már két évtizede szüntelenül terjesztett propagandában. De véleménye szinte napról napra megváltozott. Az ígért felszabadulás helyett rövid idő alatt tapasztalhatta az „úri Magyarország felszabadító kezét”. Az egyik meggyőző erő, dokumentum a megváltozott, a lesüllyedt gazdasági helyzet.
- [54] PI. A. IV. 15/3.
- [55] A hatósági szervek sokszor nem voltak képesek a helyzet urai lenni a „féktelen izgatások” miatt. Erősítést kértek egyes községekbe és városokba, hogy a magyar állam „kellő tekintélyét biztosítani tudják”. Bars és Hont megye főispánja erősítést kért Verebély községbe, az addig 25 főnyi katonaság mellé egy század állandó kirendelését javasolta; a kassai kapitányság a detektívek növelését sürgeti, hogy minél eredményesebben folyjon a kommunista szervezetek felfedése és a kommunisták letartóztatása. OL. BM res. 1939—2—5501.
- [56] A pártnak nagy segítséget nyújtott a KI által a KMP-ra háruló feladatokról kiadott több határozat. Ilyen volt az 1939. jún. 10-iki, amely csak a felvidéki kommunistákhoz jutott el, majd az 1940. jún. 3-iki határozat. Mind a kettő a szervezési feladatok mellett bőven foglalkozik a nemzetiségi kérdés területén a pártra háruló feladattal. A KI VB-nak a KMP feladatairól 1939-ben és 1940-ben hozott határozatai. Dokumentumok. PtK. 1962. 2. sz. 163—189. p. Közli és ismerteti PINTÉR ISTVÁN.
- [57] A kommunista párt nemzetiségi politikájának jelentőségét emeli az is, hogy a nemzetiségek önrendelkezési jogának elismeréséig — a felszabadulásig — a kommunistákon kívül egyetlen magyar párt sem jutott el. KASSAI GÉZA, Magyar történelmi sorsfordulók és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1959. 146. p.
- [58] Tilkovszky Lóránt kéziratosa anyagából. 1962. MTA Történettudományi Intézete. Az ún. önálló Szlovákia kormánya soha nem támogatta a magyar revíziós törekvéseket. A magyar uralkodó osztály még Délslóvakia visszacsatolása előtt többször „mélységesen fájalta”, hogy a Hlinka-párt viszonya az EMP-hoz a politikai „udvariassági érintkezésen”

nem terjedt túl. OL. Kül. res. pol. 7. t. 530. Természetesen, ahogy azelőtt a magyar, most ugyanúgy a szlovák kormány árasztotta el a visszacsatolt területet nacionalista, provokációs röplapokkal.

[59] Sajnos a rendőri jelentéseken kívül, amelyekben legtöbbször túlzottak és nem teljes mértékben megbízhatóak az adatok, más dokumentumhoz, még nem sikerült jutnom. Miskolci kapitányság jelentése a kassai és az eperjesi — ahol igen erős volt a kommunista mozgalom — kommunisták között fennálló kapcsolatról ír. OL BM res. 1939—2—5501.

[60] OL BM res. 1939—2—5542.

[61] OL Küm. pol. Csehszlovákia. 1939.

ДАННЫЕ К СВЯЗИ ЧЕХОСЛОВАЦКИХ И ВЕНГЕРСКИХ КОММУНИСТОВ (1937—1939)

А. Дивичан

В 30-ые годы много венгерских коммунистов и прогрессивно настроенных эмигрантов попали в Чехословакию, многие из них приняли участие в работе партии чехословацких коммунистов. С 1936 года по 1938 год ЦК Венгерской Коммунистической партии находился в Праге. При помощи ЧКП появилась возможность организации отечественного движения и поддержка связи постоянного характера.

Характер связи обеих коммунистических партий изменил создавшееся историческое положение, потому что на первый план выдвинулась борьба против национализма, ревизионизма и гитлеровского фашизма.

Показ политики и борьбы обеих партий доказывает, что чехословацкие и венгерские коммунисты правильно поняли эту борьбу, так как национальные и территориальные вопросы — в духе прогресса и пролетарского интернационализма — подчинялись борьбе против фашизма.

BEITRÄGE ZU DEN BEZIEHUNGEN TSCHECHOSLOWAKISCHER UND UNGARISCHER KOMMUNISTEN (1937—1939)

Von

A. Gyivicsán

In den dreissiger Jahren kamen zahlreiche ungarische Kommunisten und progressiv gesinnte Emigranten in die Tschechoslowakei und mehrere von ihnen schlossen sich der Arbeit der ČKP an. Von 1936 bis 1938 hatte das ZK der KMP seinen Sitz in Prag und das Organisieren der Bewegung in Ungarn sowie das Aufrechterhalten der ständigen Verbindung wurde nur durch die Hilfe der ČKP möglich.

Der Charakter der Beziehungen zwischen den beiden kommunistischen Parteien wurde durch die Gestaltung der geschichtlichen Situation geändert, indem der Kampf gegen Nationalismus, Revisionismus und Hitlerfaschismus in den Vordergrund des gemeinsamen Kampfes trat. Die Darstellung der Politik und der Kämpfe der beiden Parteien beweist, dass die tschechoslowakischen und die ungarischen Kommunisten den Kampf richtig interpretierten, als sie die nationalen und territorialen Fragen — dem Geiste des Fortschritts und des Proletarinternationalismus — dem Kampfe gegen den Faschismus unterordneten.

SOMOGY VÁRMEGYE DIREKTÓRIUMA 1919-BEN

MEGYEVEZETÉS SOMOGYBAN 1919. MÁRCIUS 10-TŐL 1919. JÚNIUS 8-IG

Írta: KÁVÁSSY SÁNDOR

A direktorium megalakulása

A somogyi megyeháza 1919. március 10-én nevezetes esemény színhelye volt: a kaposvári Szociáldemokrata Pártszervezet 25–30 tagja Schneller Béla, Kovács Miksa és Szalma István vezetésével, és több fegyveres katonával váratlanul ajtót nyitott Vizeki Tallián Andorra, a távollevő alispánt helyettesítő főjegyzőre, s azzal a követeléssel állt elő, hogy a főispáni hivatalt azonnal adja át a vármegye kormányzatára alakított háromtagú Direktóriumnak. A meglepett főjegyző, aki mögött ekkor már nem állottak számottevő karhatalmi erők, engedett a követelésnek, s a forradalmi osztag nyomban hatalmába vette a megye legfőbb állami hivatalát [1].

Somogy megye Direktóriumának megalakítása a magyar munkásság és szegényparaszttság harcának egyik kiemelkedő eseménye volt, a politikai hatalom megszerzéséért folytatott osztályharcnak abban a szakaszában, amely 1918 októberétől a Tanácsköztársaság kikiáltásáig tartott. A somogyi Direktórium az ország egyik legnagyobb megyéjében kezdte meg a kettős hatalom felszámolását, és ezzel lényegében a proletariátus diktatúrájának megvalósítása, a tanácsrendszer hatalomra juttatása felé tette meg az első döntő lépést.

A Direktórium hatalomra jutásával egyben a megyevezetés történetének is új fejezte nyílt, amely 1919. március 10-től a tanács hatalom bukásáig tartott. Ennek az időszaknak két szakaszát különböztethetjük meg. Az első szakasz, amelyben a Direktórium tartotta kezében a megye vezetését, 1919. március 10-től, a Direktórium hatalomra jutásától, annak megszűnéséig, 1919. június 8-ig tartott. Ezt a szakaszt a vármegyei kormányzat direktóriumi szakaszának tekintjük. A második szakasz, amelyhez Latinca Sándor kormányzótanácsi biztosi működése fűződik, 1919. június 8-tól, Latinca Sándor hivatalba lépésétől 1919. augusztus 2-ig, hivatalának elhagyásáig tartott. Ezt a szakaszt a vármegyei kormányzat kormányzótanácsi biztosi szakaszaként tartjuk számon. Ez a dolgozat az első, tehát a direktóriumi szakasszal foglalkozik, s a direktórium tevékenységének bemutatása mellett elsősorban azt kívánja elemezni, hogy a Tanácsköztársaság alatt Somogyban milyen változások következtek be a megyevezetés szerkezetében.

Ahhoz, hogy világosan állhassanak előttünk azok az események, amelyek a Direktórium megalakulásához elvezettek, előbb a forradalmi átalakulás küszöbére érkező megye társadalmáról kell röviden vázlatos képet alkotnunk.

Somogy megye területe 1914-ben 6675 négyzetkilométer volt, amelyen az 1910. évi népszámlálás adatai szerint 365 961 lélek élt [2]. A megye mint jellegzetesen agrár arculatú terület érte meg az 1918-ban bekövetkező társa-

dalmi változásokat. A mezőgazdaságban, amely a fő termelési ág volt, 1910-ben a lakosság 72,5%-a dolgozott [3]. Az út, amelyen a megye mezőgazdasága a társadalmi fordulóhoz érkezett, a nagybirtok rendszerének érintetlenségét és továbbélését biztosító porosz utas fejlődés volt, amely a föld megosztásában még a hazai viszonyok között is szembetűnő aránytalanságok kialakulását eredményezte. 1914 áprilisának végén 125 ezer holdon felüli gazdaságra 631 807 katasztrális hold esett, amely csak 4908 katasztrális holddal volt kevesebb, mint a megye szántóföldjének összterülete. Ugyanebben az időpontban 512 száz holdon felüli közép- és nagybirtok 768 372 katasztrális holdat tartott hatalmában, amely jóval nagyobb volt, mint a megye egész területének fele [4].

A mezőgazdaság mellett eltörpült, kevéssé jelentős szerepet játszott az ipar és a kereskedelem, amellyel 1910-ben a lakosoknak 15,9%-a foglalkozott [5]. Mindez természetes következménye volt a városi fejlődés hiányosságainak, amelyből szükségszerűen következett az ipar és a kereskedelem feltűnő lemaradása. A megye területén egyetlen nagyváros sem volt. Maga Kaposvár, a megyeszékhely, 1910-ben csak 24 124 lakost számlált [6]. Így nem csoda, ha az ipar alapján véve kisipar maradt, a valódi nagyüzemi termelés csak kisméretűben alakult ki. 1910-ben az ipar körébe eső 9629 vállalat közül segéd nélkül 5741, egy segéddel 2081, két segéddel 884, három és öt segéddel 676, hatról tíz segéddel 113, tíztől húsz segéddel 56, húsznál több segéddel pedig csak 38 vállalat dolgozott [7]. Jellemző, hogy 1900 és 1914 között a kaposvári cukorgyár, amely pedig a megye egyik legjelentősebb ipari létesítménye volt, sem foglalkoztatott évente 950 munkásnál többet [8].

Ezek a viszonyok alapvetően határozták meg a megye társadalmának szerkezetét. Így történt, hogy a forradalom kitörésének pillanatában a megye társadalmának élén a földesurak állottak, akik óriási anyagi javaik birtokában mind az országos, mind pedig a helyi politikában fontos szerepet játszottak. Miniszterek, főrendi házi tagok, országgyűlési képviselők, főispánok, vezető megyei tisztviselők kerültek ki közülük. Természetesen ez a réteg nem volt egységes, hiszen a tízezer holdas nagyurakat óriási szakadék választotta el az 50–100 holdas kisuraktól.

Hatalomban és vagyonban messze a földesúri réteg mögött foglalt helyet a polgárság, amelynek zömét a kispolgárság adta. Pár vállalkozó és tőkés, tisztviselők, különböző értelmiségiek, kereskedők és zömmel kisiparosok. Nehéz feladat volna ma már arra a kérdésre felelni, hogy milyen erőt jelentett ez a polgárság az akkori társadalomban. Az 1910. évi népszámlálás adatai azonban valamelyes útbaigazítást mégis nyújtanak. Az 1552 kereskedő és pénzember [9], a 370 kereskedelmi és banktisztviselő, [10] a 194 állami tisztviselő, a 110 közügyi és körjegyző, [11] a 274 közlekedési tisztviselő [12] és a 7691 önálló kisiparos, [13] valamint hozzátartozóik jelentik azt a tömeget, amit ide kell számítanunk.

Az ipar és a kereskedelem viszonylag alacsony fejlettségi fokának megfelelően kevéssé volt fejlett a megye munkássága is. A fennmaradt adatok kevés támpontot nyújtanak lélekszámának, összetételének megállapításához, képeinek megrajzolásához. A már többször is idézett 1910. évi népszámlálás egyik adata az iparban élő lakosság körében 44 039 házzal és földbirtokkal nem rendelkező személyt mutat ki [14]. Ezt a számot azonban aligha tekinthetjük a korabeli munkásság lélekszámának. Ennek ellentmondanak a részletező adatok, amelyek az iparban alkalmazott segédszemélyzet számát 10 105 főre [15], a közlekedési

dolgozók számát 2384-re, [16] a kereskedelmi dolgozóké 546-ra, [17] a segédekét 10 337-re [18] teszik. Ezeket az adatokat egybevetve és kikerekítve a megye munkásságát a tárgyalt időszakban 25–30 ezerre tehetjük. A fenti adatokból az is nyilvánvaló, hogy a munkásság jelentékeny része kisipari munkás volt. Ez a munkásság azonban kis lélekszáma ellenére is hatalmas erőt képviselt, mivel zöme a megyeszékhelyen, Kaposváron élt, és így a nagy pillanatokban fellépésével, szervezettségével döntő fordulatot tudott adni az eseményeknek.

A megye legnépesebb társadalmi osztálya a parasztság volt, amely a lakosságnak több mint 70%-át tette ki. A porosz utas fejlődés a legvégzetesebben ennek az osztálynak életében érezte hatását: amíg az egyik oldalon egy rendkívül vékony birtokos paraszti réteg fennmaradását tette lehetővé, addig a másik oldalon hatalmas földnélküli, teljesen nincstelen agrárproletár tömeget hozott létre. Nehéz feladat e paraszti társadalom egyes rétegeinek pontos határvonalait megvonni, mivel a korabeli statisztikák e vonalakat meglehetősen egybemosták. Ezért itt csak utalunk rá, hogy 1910-ben a népszámlálás Somogyban 17 628 10–50 holdas kisbirtokost és kisbérlet, [19] 16 740 5–10 holdas kisbirtokost és kisbérlet, [20] 16 652 öt holdon aluli törpebirtokost és bérlet [21] találhatott. Ugyanebben az időpontban 39,9%-át tette ki az őstermelésből élő kereső lakosságnak a cselédség és az életét alkalmi munkákból tengető napszámosság [22]. Ha mindehhez hozzávesszük a családtagokat, egy rendkívül népes agrárproletár réteg körvonalai bontakoznak ki előttünk.

A nagybirtok hatalmát és súlyát a parasztság egésze érezhette, de egyetlen rétegre sem nehezedett az olyan súllyal, mint a szegény, vérig kiszípolyozott agrárproletáriátusra. Az elnyomás ebben a rétegben hatalmas feszültségeket támasztott, s lávaként tartotta állandó izzásban és forrongásban. Ez a láva 1905–7-ben az aratósztrájkokban félelmetesen tört felszínre. Ez a réteg hamar megtalálta az útát a munkásmozgalom felé is, amelyet akkor itt, Somogyban, a szociáldemokrácia képviselt, s amely maga is kereste fegyvertársát, a feudálkapitalista megye urai ellen vívott harcában.

A fenti osztályok érdekeit a forradalmat megelőző időkben és a forradalom alatt különböző pártok képviselték. A polgárság pártjai a Demokrata Párt és a Függetlenségi és 48-as Párt voltak. A munkásság sorait a Szociáldemokrata Párt állította maga mögé. A parasztságot a Nagyatádi-féle Kisgazda Párt szerezte meg.

1918 októberére Somogyban is pattanásig feszült a légkör. A háború nélkülözései és szenvedései minden addiginál élesebben vetették felszínre a magyar társadalom kérdéseit, a föld, a béke, a demokratikus jogok és a nemzeti függetlenség kérdését, amelyekre a tömegek sürgős megoldást vártak. Az elégedetlenségnek már a cenzúra gátjai sem szabhattak határt, s a sajtóban egyre gyakoribbá váltak azok a sorok, amelyeknek hangját a népharag izzította át: „Miniket magyarokat sohasem kérdeztek; csak amikor nagyon kellett a magyar vitézség... Ételünket, italunkat, ruhánkat szűk rendeletekbe szabták, gondolatunkat megcenzurálták, de a magunk sorsába nem volt beleszólásunk soha” [23].

Mindezt csak tetézte még az egyre súlyosbodó élelmezési válság, amely ekkor már tömegmozgalmakat idézett elő. 1918. október 5-én a kaposvári Szociáldemokrata Párt nyilvános értekezletet tartott, amelyen a felszólalók a vádbeszéd keménységével vetették a kormány szemére, hogy nem törődik a nép-

ellátással, hogy eltűri a spekulációt, az uzsorát, a lánckereskedelmet, elnézi a reálbérek csökkenését, s nem teljesítette a választójogi kormányígéretet [24]. Október 11-én ugyancsak a Szociáldemokrata Párt vezetésével tiltakozó népgyűlésre került sor, ahol a kaposvári munkások hevesen tüntettek a közéleti miniszternek az ellen a rendelete ellen, amely lehetővé tette, a Mezőgazdasági és Ipari Részvény Társaság számára, hogy a tej árát felemelje [25].

Ilyen előzmények után jutott el Kaposvárra a Magyar Nemzeti Tanács megalakulásának híre, s vált közismertté 1918. október 27-én a Nemzeti Tanács proklamációja [26]. A Nemzeti Tanácsban egyesült pártok helyi szervezetei azonnal akcióba léptek. 27-én este a Demokrata Párt kaposvári szervezete ülést tartott, amelyen kimondotta, hogy a Nemzeti Tanács megalakulását tudomásul veszi, s programjának megvalósítását támogatja [27]. Október 30-án a Függetlenségi és 48-as Párt és a Szociáldemokrata Párt jelentette be csatlakozását [28].

Október 31-én este fél 9-kor a város politikai pártjai a Demokrata Párt Korona-szállóbeli helyiségében értekezletet tartottak. A jelenlevők egyhangúlag állást foglaltak a Nemzeti Tanács és annak programja mellett. A Kisgazda Párt képviselőjében megjelenő Tankovics János és dr. Neubauer Ferenc közölték, hogy pártjuk nevében még nem nyilatkozhatnak, de mint magánemberek elfogadják a Nemzeti Tanács célkitűzéseit, és azok véghezvitelében segédkezni nyújtanak. Az értekezlet ezután elhatározta, hogy november 1-én délután 3 órakor népgyűlést tart, amelyen megalakítják a Nemzeti Tanács helyi szervezetét [29].

Másnap, november 1-én forradalmi lázban égett a város. Az utcákon izgatottan tárgyalták az eseményeket, s minduntalan összeverődő és szétoszló csoportok olvasták fellelkesülve a nagy vörös plakátokat és röpcédulákat, amelyek a népgyűlésre hívták a munkásokat, polgárokat és katonákat [30].

Délután ezrével tódultak a népgyűlés színhelye, a Turul-szálló felé, amelynek nagy- és kisterme együttesen sem volt elegendő az összegyűlt tömeg befogadására [31]. Az egymást követő szónoklatok után, este 9 órakor a népgyűlés közfelkiáltással megválasztotta a Magyar Nemzeti Tanács Kaposvári Bizottságát. Az elnökség tagjaivá a Függetlenségi és 48-as Párt részéről dr. Bók Zalán Lajost, a Demokrata Párt részéről dr. Goitein Gábort, a Szociáldemokrata Párt részéről Tóth Lajost választották meg. Ezután megalakították a 12 tagú intézőbizottságot [32]. Ugyancsak a népgyűlés alkalmával Tankovics János és dr. Neubauer Ferenc bejelentették, a Kisgazdapárt csatlakozását [33].

November 2-án a Nemzeti Tanács Kaposvári Bizottsága a sajtó hasábjain felhívással fordult a város népéhez és a hatóságokhoz, hogy a rend fenntartására irányuló tevékenységében messzemenően támogassák [34]. A délelőtti folyamán a tanács elnöksége hivatalos átiratban is megkereste a megye és a város hatóságait, amelyben kérte, hogy egyedüli törvényes hatalomnak ismerjék el. Déli egy óráig valamennyi hatóság írásban jelentette csatlakozását [35]. Egy órával később a kaposvári helyőrség is a Nemzeti Tanácshoz állott [36]. Ezzel a hatalom a Nemzeti Tanács kezébe került, győzött a polgári demokratikus forradalom Somogyban.

A megye urai, akik eddig csak távolról figyelték az eseményeket, látván, hogy a forradalom győzelme valósággá vált, gyorsan akcióba léptek, hogy az új hatalomban való részvételüket biztosítsák. Előzetes tárgyalások után [37] Somogy vármegye Törvényhatósági Bizottságának november 4-i ülésén megal-

kíttették a Somogy megyei Nemzeti Tanácsot, amelynek elnökévé gróf Széchenyi Aladár főispánt, alelnökeivé Nagyatádi Szabó Istvánt, Gaál Gasztont és Kacskovics Lajos alispánt választották [38].

November 6-án este a forradalmi átalakulás további fontos eseményt hozott. A harctérről hazatért munkások kezdeményezésére a kaposvári proletárok a Korona-szálló nagytermében gyűlést tartottak, ahol Erdős Imrének, a budapesti munkásság küldöttének javaslatára megalakították a Kaposvári Munkástanácsot [39]. Ezzel létrejött a somogyi proletaritátus önálló, a burzsoá államgépezettől független hatalmi szerve.

Amint tudjuk, a forradalom győzelme után a kormány hozzálátott a teljes hatalom kézbevételéhez. Ebben a törekvésében messzemenően támogatta a Szociáldemokrata Párt, amelynek vezetősége a Nemzeti Tanáccsal, a Katonatanácsal és a kormánnyal megállapodást hozott létre arra nézve, hogy a végrehajtó hatalmat a népkormány, illetve annak szervei gyakorolják. A megállapodás értelmében a hatalom a vidéki nemzeti tanácsoktól a régi államhatalmi szervek kezébe került vissza.

A hatalom visszavétele november hó elején Somogyban is megtörtént. November 10-én a sajtó közölte a lakossággal, hogy a kaposvári Nemzeti Tanács nem végrehajtó szerv többé, és a jövőben ne a Nemzeti Tanácshoz, hanem az illetékes hatóságokhoz forduljanak. Ugyanez a felhívás tudatta azt is, hogy a Nemzeti Tanács feladata: a nép megbízottaként támogatni és ellenőrizni a hatóságokat, másfelől pedig a háborúból hazatérők és a háború miatt nélkülözők gondjait, bajait enyhíteni [40].

A következő napokban megtörtént a régi államhatalmi szervek hatalmának restaurálása, amelynek első lépéseként a főispánt szilárdították meg hivatalában. November 11-én gróf Széchenyi Aladár leiratott kapott a belügyminisztertől, aki felkérte, hogy maradjon továbbra is fontos állásában, s mint az új kormány exponense folytassa fontos politikai és közgazdasági működését [41]. November 16-án pedig Széchenyi Aladár megkapta kormánybiztosi kinevezését [42].

Mialatt a kaposvári Nemzeti Tanács kezéből a hatalom ismét a régi közigazgatási szervek kezébe csúszott vissza, azalatt jelentősen fejlődött és erősödött a munkásság hatalmi szerve, a Kaposvári Munkástanács, amely hovatovább megyei szerv szerepét kezdte betölteni. November első felében a munkástanács megszervezte a munkás nemzetőrséget, amely csírája, magva lett annak a fegyveres erőnek, amely a továbbiak során nyomatékot adott követeléseinek [43]. Ugyanakkor széleskörű agitációs munkát és szervező tevékenységet kezdett. November 10-én küldöttei útján megszervezte a nagyatádi munkástanácsot [44], a következő napon a marcali munkástanácsot [45], amelyeknek nyomán a többi járási székhelyeken is sorra megalakultak a munkástanácsok. A járási székhelyek példáját, bár lassú ütemben, a falvak is követték, s jónéhány községben létrejöttek a falusi munkástanácsok is. Így már a forradalom első heteiben Somogy megyében a munkástanácsoknak valóságos hálózata épült ki, amelynek élén a Kaposvári Munkástanács állott.

A hónap közepén, november 18-án újjászervezték a Kaposvári Munkástanácsot, az elnök tisztere Egerszeghy Jánost, alelnöknek Magyar Mátyást, jegyzőnek Keller Lajost, pénztárosnak Égető Jánost választották meg. Az intézőbizottság tagjai Szabó Károly, Gur Aurél, Horváth Ferenc, Gyura János, Orbán István, Takács József, Zónik István és Lucz Mózes lettek [46].

November hó közepére tehát, a Nemzeti Tanácsak a hatalomból való kirekesztése után, Somogyban két számottevő hatalom maradt: a régi államhatalmi szervek élén a főispáni-kormánybiztossal, és a Kaposvári Munkástanács, amely mögött fokozatosan kiépült, s egyre erősödött a megye tanácsháálózata.

Az események e rövid számbavétele után sem kétséges, hogy 1918. novemberében Somogyban kettős hatalom alakult ki, méghozzá abban az értelemben, ahogy erről Lenin beszél [47]. A burzsoá kormány által kinevezett főispáni-kormánybiztos és a rendelkezése alá tartozó szervek mellett megalakult a „még gyenge, még csak csírájában levő, de mégis kétségtelenül, ténylegesen létező és erősödő” másik hatalmi szerv, a Kaposvári Munkástanács, amely mögött — mint utaltunk rá — a megyeszerte létrejött munkástanácsok sorakoztak fel.

A kettős hatalom — amint azt ugyancsak Lenin fejtegetéseiből tudjuk — lényegéből következően kielezi az osztályharcot, harcot jelent a nép hatalmi szervei és a burzsoá államhatalom szervei között, végül is a hatalom kérdésének eldöntéséhez vezet.

A hatalom kérdésének eldöntését Somogyban Direktórium megalakulása jelentette. Ezért a Direktórium létrejöttének megértéséhez a megye társadalmi viszonyainak számbavétele és a kettős hatalom kialakulásához elvezető események előadása mellett meg kell röviden tekintenünk azokat az erőket is amelyek a hatalomért folyó harcot megvívták.

A kettős hatalom kialakulása után ez volt a kérdés: burzsoá diktatúra, vagy proletárdiktatúra? A politikai küzdőtéren az erők aszerint csoportosultak, ahogyan erre a kérdésre válaszolni tudtak.

Azokat az erőket, amelyek Somogyban ebben a kérdésben a burzsoázia diktatúrája mellett foglaltak állást, egyrészt a polgárság pártjai: a Függetlenségi és a 48-as Párt, a Demokrata Párt és az 1918. november 10-én megalakuló Radikális Párt [48] képviselték. Ezek a pártok külön-külön csekély erőt képviseltek. A polgárság politikai vezetői ezért a kettős hatalom kialakulása után az erők összefogásával kísérletet tettek egy jelentős polgári párt létrehozására. 1918. decemberének elején a Demokrata Párt és a Radikális Párt fúziója útján létrehozták a Kaposvári Radikális Demokrata Kör néven működő politikai pártot [49]. A helyzeten azonban ez a lépés nem változtatott. A csenevész, gyengén fejlett somogyi polgárság ezúton sem volt képes erős, a helyi politikában döntő szerepet játszó pártot létrehozni.

Ugyancsak a burzsoázia hatalmát kívánta erősíteni a Kisgazda Párt is, amely, ha óhajtott is bizonyos reformokat, célkitűzéseivel nem lépte túl a polgári demokratikus forradalom kereteit. Ez a párt földosztást hirdető programjával a városi burzsoázia egyes elemei mellett szinte egész tömegében nyerte meg a megye parasztságát, amely, jellegzetesen agrárius vidékről lévén szó, nagy tömeget és félelmetes erőt képviselt.

A tanácsok hatalomra juttatásának álláspontját a munkásság pártja, a Szociáldemokrata Párt képviselte, amely valósággal megkettőzte erejét azáltal, hogy 1918. őszén szoros szövetségbe vonta a szegényparasztságot, és azon belül is a nagy forradalmi energiákat magában hordó gazdasági cselédséget.

Az erőviszonyok ilyen alakulása már a kettős hatalom kialakulása után előrevetítette annak árnyékát, hogy amikor a hatalom kérdésében kenyértörésre kerül a sor, a döntő ütközetben a két főerő, a Kisgazda Párt és a Szociáldemokrata Párt csap majd össze.

Amint tudjuk, a hatalomért folytatott harcban a döntő fordulat a Kom-munisták Magyarországi Pártjának megalakulásával következett be. A Kom-munisták Magyarországi Pártja ugyanis a szocialista forradalom előkészítését és végrehajtását tűzte ki célul. Ez a célkitűzés alapvetően helyes volt, mivel ekkor már mind a belső, mind pedig a külső helyzet alakulása a szocialista forradalom útján egyengette.

A kommunisták e helyes célkitűzése, amelyet a fáradhatatlan agitációs munka az ország legtávolibb pontjaira is eljuttatott, nagy visszhangra talált a tömegek körében, amelyek ekkor már világosan kezdték felismerni, hogy a burzsoá kormány célkitűzései egészen más irányba haladnak. Különösen világossá vált ez a tény az 1918–19-es évek fordulója táján, amikor a magyar demokratikus forradalom menetében új szakasz nyílt meg. Nyilvánvalóvá tették ezt a kormány erélytelen intézkedései és politikai vonalvezetése.

A kommunisták érvényesülni kezdő eszméi hatása szerte az országban forradalmi erjedést indított meg a szociáldemokraták soraiban. Ez az erjedés a Dunántúlon elsősorban abban jutott kifejezésre, hogy a szociáldemokrata szervezetek politikai törekvéseik előterébe a reakciós bürokrácia felszámolását, a közigazgatási apparátus megtisztítását és a szociáldemokrata megyevezetés megvalósítását állították.

A szociáldemokrata megyevezetés megvalósítása — ez volt az a politikai célkitűzés, amellyel a hatalomért folytatott harcot a somogyi szociáldemokra-ták megindították. E harc során — mint azt majd látni fogjuk — a somogyi szociáldemokraták mindinkább balra tolódtak, s ez a balrafordulás végül a Direktórium megalakulását és hatalomra jutását eredményezte, amely a tanácsok forradalmi győzelmét jelentette.

A somogyi Szociáldemokrata Párt a megye vezetésének átvételét az ismer-tetett fordulat elején vette fel programjába, az 1919. január 6-án és 7-én meg-tartott kongresszusán, amelynek tanácskozásai Kaposvárott a Turul-szálló nagy-termében folytak, s amelyen a megye szociáldemokrata szervezetei küldöt-tekkal képviseltették magukat.

Január 6-án, a kongresszus első napján, miután az időszerű feladatokról több felszólalás is elhangzott, Kovács Pál nagybajoni küldött előre elkészített határozati javaslatot olvasott fel, amely azt indítványozta, hogy a párt tegye meg az előkészületeket a megye vezetésének átvételére, s a megyei kormányzat vezetésére végrehajtó szervet hozzon létre. A Kovács által felolvasott határozati javaslatot az ülés azonnal megtárgyalta, a jelenlevőket titoktartásra kötelezve, jóvá is hagyta. Nyilván ezzel van összefüggésben, hogy a kongresszus második napján Tóth József marcali küldött javaslatára az agitációs munka megerősí-tése és fokozása céljából az ülés pártlap megindítását határozta el [50]. Ez utób-bit, nemsokára, január 12-én a Gerő Zsigmond tulajdonába levő Somogyi Hírlap c. napilap lefoglalásával és átvételével meg is valósították [51].

A megyei kormányzat vezetésének átvételére létrehozandó végrehajtó szerv, amelyről a Kovács Pál által előterjesztett határozati javaslat szólt, — Somogy vármegye Direktóriuma lett, amelynek gondolatát, szükségességét — mint azt a ma is élő kortárs, a 19-es somogyi eseményekben jelentős szerepet játszó Györffy Antal tanúsítja — a Kommunisták Magyarországi Pártja vetette fel, s magát a határozati javaslatot is a Visegrádi utcából juttatták el Somogyba.

Györffy Antal erről így számol be életrajzában: „... a pártvezetőség úgy döntött, hogy Erdélybe küldenek, mivel oda való vagyok. Már éppen indulóban

voltam, amikor Kun Béla elvtárs utánam jött a folyosón, s mondta, hogy jöjjenek vissza, nem Erdélybe megyek, hanem mivel már dolgoztam Kaposváron, oda kell utaznom és átadott egy határozati javaslatot, amit a közelgő szociáldemokrata kongresszuson kell elfogadtatnom. Nem tartottam ezt roppant nehéz feladatnak, mivel Kaposváron ismertem az elvtársakat, szakszervezeti tag voltam, de a véletlen igen könnyű megoldáshoz vezetett. A vonaton találkoztam Kovács Pál nagybajomi szabómesterrel, akivel a háború előtt együtt dolgoztam Budapesten, és ő újságolta el nekem, hogy szociáldemokrata párttag, munkástanács tag Nagybajomban és most egy kongresszuson mint küldött vesz részt... Megbeszéltem vele, hogy a kongresszus napján, reggel találkozunk. Ő pontosan meg is jelent a megbeszélt helyen. Én közben megszereztem magamnak a résztvevő jegyet és így egymás mellett ülhattünk. Délután, amikor sorra került az indítványok előterjesztése, Kovács Pál felolvasta a Direktórium megalakítására vonatkozó, a kommunisták által készített indítványt, amit a közgyűlés el is fogadott" [52].

Noha a Kommunisták Magyarországi Pártja által készített javaslat így — kézen-közön — a somogyi Szociáldemokrata Párt programjába belekerült, megvalósítására csak ultima ratioként, miután már a megye vezetésének törvényes úton történő átvételére tett kísérletek végképp csődöt mondtak, került sor. A Kommunisták Magyarországi Pártja által készített javaslat végrehajtása forradalmi eszközök alkalmazását kívánta meg. Ettől azonban a somogyi Szociáldemokrata Párt hosszú ideig óvakodott, miután ez már a központi pártvezetéssel és a kormányban ülő szociáldemokrata miniszterekkel való szembefordulást jelentette volna. Ezért a somogyi Szociáldemokrata Párt, ahelyett, hogy a javaslat végrehajtásának előkészítéséhez hozzálátott volna, magát a megyei vezetés átvételére vonatkozó tervet is gondosan eltitkolva, várakozási álláspontra helyezkedett, lesve a kedvező alkalmat, amikor legális úton is mód nyílik a megyei vezetés átvételére.

Hogy ez így történt, jóllehet Somogyban a dunántúli szociáldemokrácia legbaloldaliabb erőiről volt szó, az abban leli magyarázatát, hogy a Szociáldemokrata Párt itt sem volt mentes azoktól a hibáktól, amelyek a szociáldemokráciát általában jellemezték. A somogyi Szociáldemokrata Párt, noha radikális irányvonalat képviselt, és a hatalom kérdésében a nép tanácsai mellett foglalt is állást, hosszú időn keresztül a megalkuvó pártközpont erős eszmei befolyása alatt állott, s azzal csak nehezen tudott szakítani. Keretein belül erős volt a jobboldal, amely a polgári demokratikus forradalom eredményeinek megszilárdítását tartotta feladatának, a szocializmus megteremtését csak távoli célnak tekintette, elítélte a kommunista taktikát, a magyar kommunisták mozgalmát rendzavarásnak, balról jövő ellenforradalomnak bélyegezte, amely „csak rombolást, pusztulást, testvérharcot” idéz elő [53]. Ahhoz, hogy a somogyi Szociáldemokrata Párt forradalmi eszközök alkalmazását tűzze napirendre, — nagy utat kellett megtennie. Valójában csak 1919. februárjában, a megye vezetéséért meginduló harcban lépett túl a szokványos szociáldemokrata baloldaliságon, és a február végi, március eleji események során sodródott rá a proletárforradalom felé vezető útra. Hogy ez végül is bekövetkezhett, abban annak a kommunista csoportnak volt nagy szerepe, amely a párton belül, annak mintegy baloldalát képezve, aktív tevékenységet fejtett ki, s az események menetét balfelé fordította. (Sajnos, e kommunista csoport tevékenységére nézve levéltári adatokat nem találtunk. Annyit azonban a kortársaktól sikerült megtudnunk, hogy a

somogyi kommunisták — noha önálló szervezettel nem rendelkeztek — a helyi szociáldemokrata szervezetek baloldali, forradalmi irányvonalának kialakításában nagyszerű tevékenységet fejtettek ki.)

Az alkalom, amely a megyei vezetés átvételének legális lehetőségét villantotta fel, nem sokáig váratott magára. Alig egy hónap múlva, február elején Somogyban is megüresedett a főispáni-kormánybiztosi szék, s napirendre került az új kormánybiztos kinevezése. Egy pillanatra úgy látszott, hogy a Szociáldemokrata Párt minden további nélkül megvalósíthatja a megye vezetésének átvételére vonatkozó tervét. Ekkor azonban megjelent a maga igényével a Kisgazda Párt is, amely a megyében jelentős táborral, amellelt Nagyatádi Szabó István személyében a kormányban is hatalmas pártfogóval rendelkezett.

Ez a fordulat éles szembenállást, majd heves harcot eredményezett a Kisgazda Párt és a Szociáldemokrata Párt között, amelynek végére március 10-e tett pontot.

A megyei vezetés, amelynek megszerzését a Szociáldemokrata Párt célul tűzte ki, 1918. ősze óta a megyei főispáni-kormánybiztos kezében volt. A kormány 1918. novemberétől kezdve állított főispáni-kormánybiztosokat a megyék élére. Ezeknek feladata a megyei apparátus ellenőrzése, a kormány intézkedéseinek végrehajtása, a konszolidáció elősegítése, azaz a forradalmi mozgalmak lecsendesítése volt. Somogyban ezt a méltóságot, változatlanul a volt főispán viselte, aki még 1918. novemberének elején csatlakozott a forradalomhoz, a Somogy megyei Nemzeti Tanács elnöke lett, s mint ilyet bízta meg a kormány a főispáni-kormánybiztosi teendők ellátásával.

E tanulmánynak nem feladata, hogy részletesen ismertesse az 1919. februári és március eleji somogyi eseményeket, csupán vázolja közülük azokat, amelyek a Direktórium megalakulását eredményezték, amelyek létrejöttével a legszorosabban függnek össze.

Miközben Kaposváron az 1919. február 3-i megyei közgyűlés előkészítése folyt, január hó utolsó napján gróf Széchenyi Aladár, Somogy vármegye főispáni-kormánybiztosa, telefonértesítést kapott a belügyminisztertől, aki arra kérte, hogy a már összehívott közgyűlést, amelynek Kacs Kovács Lajos alispán nyugdíjkérvényéről és az új alispán megválasztásáról kellene határoznia, vegye le a napirendről, miután annak megtartását teljesen feleslegessé teszi a közigazgatás rövidesen bekövetkező átszervezése [54]. A belügyminiszter ezt a kérést február 4-én távirati utasítás formájában is megismételte [55], mintegy előre jelezve a néptanácsok felállításáról szóló 1919. évi XVI. néptörvényt, amelyet a köztársasági elnök néhány nappal később, február 12-én hagyott jóvá [56].

Széchenyi Aladár, válaszul erre az utasításra, minthogy az ellenkezett a megye még érvényben levő 1900-beli szabályrendeletével, és annak semmibevezésére kényszerítette, nyomban a távirat kézhezvétele után benyújtotta lemondását, utalva a rendelkezés törvénysértő voltára — „törvényt csak törvénnyel lehet megszüntetni, vagy módosítani” — kijelentette, jogérzete tiltakozik az ellen, hogy ő, aki egész életén keresztül a Habsburgok burkolt önkénye ellen küzdött, a történetek után, egy nyílt önkényuralmat szolgáljon [57].

A belügyminiszteri utasítás valóban szöges ellentétben állt a megye szabályrendeletével, ti. az kötelezően írta elő Somogy vármegye Törvényhatósági Bizottsága számára, hogy február, május, augusztus és november hónapokban kell közgyűléseit megtartania. Ez azonban csak ürügyül szolgált Széchenyi Aladárnak arra, hogy sietve elhagyhassa a burzsoá államapparátus süllyedni készülő

hajóját. Lemondásának valódi okai egészen mások voltak. Amint azt a pár héttel később, február 26-án megjelent nyilatkozatában maga is kifejtette, lemondását hosszabb idő óta tervezette, s erre az ország egyre súlyosabbá váló nemzetközi viszonyai és a mind szélesebben kibontakozó tömegmozgalom készítettek [58], amely Somogyban is, elsősorban a földkérdés megoldatlansága miatt, nagy hullámveréssel terjedt tova. A megye parasztsága 1918. novemberétől egyre türelmetlenebbül kezdte követelni a földkérdés megoldását, s miután az csigalassúsággal haladt előre, mind élesebb formát öltő megmozdulásaival adott követeléseinek hangot. A türelmét veszített parasztság mozgalmát nagyrészt az ösztönösség fűtötte és hajtotta, aminek következményeként megyeszerte játszódtak le a parasztmozgalmak szokásos kísérőjelenségei, amelyek közül az 1918. december 11-ről 12-re virradó éjszakán Kaposvár ellen végrehajtott támadás volt a legfélelmetesebb a burzsoázia számára [59]. De súlyos csapásokat mért a parasztmozgalom a burzsoá államapparátus helyi szerveire is, s alapjaiban rendítette meg azok hatalmát. A közigazgatás hivatalos szervei hatalmukat veszítve, szinte csak formailag léteztek, és sem a rendet, sem a közbiztonságot biztosítani nem tudták. Érthető tehát, hogy Széchenyi Aladár nem kívánt többé a reális hatalmat nélkülöző és a tekintélyében is alaposan megtépázott megyei apparátus élen maradni.

A helyi sajtó február 6-án nyilvánosságra hozta a lemondást a kormánybiztos nyilatkozatával, amelyben lépését a közönség előtt is igyekezett megmagyarázni [60]. A szociáldemokrata vezetők azonnal Budapestre siettek, hogy a maguk jelöltjének eszközöljék ki a kormánybiztosi állást. A kormány tagjaival folytatott tárgyalásaik során sokoldalú érveléssel igyekeztek bebizonyítani, hogy az ő pártjuk az egyetlen, olyan erő, amely képes a megyében a konszolidációt megteremteni és a felmerült társadalmi kérdéseket megoldani. Úgy látszik, hogy ez az érvelés, legalábbis eleinte, meggyőzően hatott. A miniszterek, még a polgári pártok tagjai is, méltányosnak, sőt jogosnak mondták kívánságukat, a belügyminiszter pedig egyenesen azt jelentette ki, hogy „el se tud Somogy megye élére képzelni mást, mint szocialista kormánybiztost” [61].

Valóban, a somogyi Szociáldemokrata Párt jelentős erőt képviselt. A megye ipari munkássága mellett az agrárproletariátus legforradalmibb rétegét, a majorságokban, uradalmakban és pusztákon élő gazdasági cselédséget mondhatta magáénak, amely a sajátos somogyi viszonyok között számra is nagy volt, amellott félelmetesen nagy erőt jelentett. Szilárd szövetségesként biztosította a maga oldalán ezt a jelentős erőt képviselő társadalmi réteget azért, hogy érdekvédelmét és célkitűzéseinek megvalósítását magára vállalta, valamint azzal, hogy szervezetileg is magához kapcsolta, vezetése alá vonta. 1918. november 11-én megszervezte a Földmunkások Országos Szövetségének Somogy megyei Csoportját [62], amelyet mindvégig irányítása és befolyása alatt tartott. De nagy számban voltak hívei a karhatalomban, az értelmiség és a kispolgárság körében, s elvérté, itt-ott a megyei tisztikarban is. Megnövelte erejét, hogy a somogyi ipari munkásság nagy része, és éppen a legaktívabb, a megye székhelyen, Kaposváron élt, erre bármikor biztosan támaszkodhatott, bármelyik pillanatban kivihette az utcára és harcba állíthatta, amivel a megye életére kiható eseményeknek döntő fordulatot adhatott.

A kilátásba helyezett kormánybiztosi állással járó hatalom, mely a miniszterekkel folytatott tárgyalások alapján biztosra vehető volt, új helyzet elé állította a Szociáldemokrata Pártot.

A Szociáldemokrata Párt már ekkor levonta azt a következtetést, amit azután az események igazoltak, hogy a megye vezetésének átvételére irányuló igényének valójában csak akkor szerezhethet érvényt, ha fokozottabban támaszkodik a forradalmi tömegekre, és politikai gyakorlatában azok követeléseinek ad erőteljesen hangot. Ettől a felismeréstől vezettetve, már a kormánnyal folytatott tárgyalások idején, hátat fordított a korábbi gyakorlatának, és élesen fordult szembe a megyei tiszttikkal. A taktikai megfontolásokon kívül indokolta ezt a lépést az a körülmény is, hogy a szociáldemokrata kormánybiztos kinevezése esetén a közigazgatási apparátusban személycserét kívánt végrehajtani párttagjai javára.

Február elején a Szociáldemokrata Párt lapja, a Somogyi Hirlap, hasábjain tűz alá fogta a vármegyei házat, azt „régi bűnök dohos várát”-nak nevezte a megyei tiszttikart ellenforradalmárnak bélyegezte [63]. Február 10-én — a székesfehérvári ellenforradalmi kísérletre adott válasz látszatával, valójában a megyei vezetés megszerzésére irányuló törekvéseinek alátámasztására — tüntetést rendezett, melyre 8-10 ezerre becsülhető tömeget vonultatott fel. A népgyűlés szónokai élesen keltek ki a forradalmi vívmányok ellenségei ellen. Latinca Sándor, a Földmunkások Országos Szövetsége Somogy megyei Csoportjának titkára, kemény „szavakkal kelt ki a nagybirtok túltengése ellen”. „Meggzúnt már az az idő — mondotta —, amikor a nagybirtok és a tőke ráült az ország nyakára és kíméletlen kegyetlenséggel uzsorázta, szipolyozta ki a munkások százazreit; ez a régi rendszer többé föléledni nem fog, az öntudatra ébredt munkástábor résen lesz... Ha eddig a türelem álláspontjára helyezkedett is, nem sok kell ahhoz, hogy szétüssön azok között, akik piszkos aknamunkáikkal dolgoznak a népköztársaság ellen.” Schneller Béla, a Szociáldemokrata Párt Somogy megyei Vezetőségének tagja, a következő szónok, a népgyűlés elé azt terjesztette határozati javaslatul: „Mondja ki a kaposvári szervezett munkásság, hogy... követelik a reakciósook elkergetését a közigazgatás éléről, követelik, hogy tiszta szocialista miniszterekből álló kormány vegye át az ország vezetését [64]. A határozati javaslat, melyet a népgyűlés egyhangú lelkesedéssel fogadott el, élével a vezető állású megyei tisztviselők ellen is irányult, hiszen a „tiszta szocialista kormány” követelésében világosan fogalmazódott meg a szociáldemokrata megyei vezetés és a régi apparátus erősen jobboldalon álló tagjainak eltávolítására vonatkozó követelés is.

A Szociáldemokrata Párt február elején tehát nyíltan szakított a hatalmát veszített és a nép bizalmát nem élvező bürokráciával, vele szemben a nép álláspontjára helyezkedett, ugyanakkor a szociáldemokrata vezetés követelésével félreérthetetlenül leszögezte, hogy a kormánybiztosi állás betöltésére egyedül soraiból való tart illetékesnek, s a megye vezetésében a szociáldemokrata párttagok javára jelentős változásokat kíván végrehajtani. Azonban azt, hogy kenyértörésre vigye a dolgot és a megye vezetését erőszakkal ragadja meg, kerülte. — Mi a magyarázata ennek a magatartásnak, hiszen a február 10-i tüntetés során, amelyet izzó lelkesedés hatott át, meggyőződhetett róla, hogy a tömegekre támaszkodva bármelyik pillanatban kézbe veheti a megye vezetését. Magyarázat erre csak egy lehet: az, hogy a szociáldemokrata vezetők erősen bíztak a kormány ígéretében, amelynek alapján úgy látszott, hogy a megye vezetésének megszerzése törvényes keretek között is rövidesen elérhető lesz.

Kétségtelen, hogy a Szociáldemokrata Párt a kaposvári ipari munkásságra, kispolgárságra és a hozzá csatlakozó szegényparasztásra támaszkodva átvehette

volna a megye vezetését. Átvethette volna már a február 10-i tüntetés alkalmával is, hiszen itt a szervezeti munkásság mellett „fegyverekkel és gépfegyverekkel” a karhatalmi alakulatok, a nemeztörtség, csendőrség, rendőrség és a munkásörtség is felsorakoztak. A megye vezetésének formai átvétele azonban nem történhetett meg törvényes keretek között. A kormánybiztos kinevezése, melyet minden nap vártak, a belügyminisztériumból még nem érkezett meg, a Szociáldemokrata Párt pedig erőszakos lépéssel nem akarta provokálni a kormányt.

A megye vezetésének törvényes keretek közt történő átvételéhez — a már ismertetett elvi okokon kívül — azért is ragaszkodott, mert a kormánybiztosi állásra benyújtott igényét azzal támasztotta alá, hogy Somogyban a törvényes rendet helyreállítja. Ha erőszakos lépéshez folyamodott volna, mindjárt a kezdetkeztől elvágta volna maga alatt a fát a kormány, de tegyük hozzá, hogy a megalkuvásra hajló pártközpont előtt is. De nem kevésbé volt fontos a törvényesség betartása a forradalomban résztvevő pártok szempontjából sem. Az erőszakos fellépés a forradalomban résztvevő pártok még úgy-ahogy fennálló egységfrontjának teljes felbomlásához vezetett volna, ezt pedig a Szociáldemokrata Párt nem akarta.

Mialatt Kaposváron így alakultak az események, a kormány is foglalkozott az ügygel. A kormánybiztosi kinevezéseket Budapesten általában heves pártcsaták előzték meg, a kormányban résztvevő pártok ugyanis mind arra törekedtek, hogy minél több fontos pozíciót szerezzenek meg saját emebereiknek. Az éles vita a somogyi kormánybiztosi állás ügyében sem maradt el. Amikor Nagyatádi Szabó István tudomást szerzett az ügyről, azonnal a maga pártjának követelte a somogyi kormánybiztosi széket, s ezel hosszú és heves vitát idézett fel. A kormány végül is Nagyatádi Szabó István határozott kívánságára, aki a minisztertanácson lemondását helyezte kilátásba arra az esetre, ha Somogy megye élére nem az ő pártjából kerülne kormánybiztos, a Kisgazda Párt javára döntötte el a kérdést [65]. Gróf Széchenyi Aladár lemondását elfogadta, helyébe a somogyi kisgazdák egyik vezetőjét, dr. Neubauer Ferenc kaposvári ügyvédet nevezte ki.

A minisztertanácson hozott határozat újabb fordulatot adott az események menetének, s éles küzdelem küszöbére sodorta a Kisgazda Pártot és a Szociáldemokrata Pártot, ami annál inkább is várható volt, mivel e pártok között nagy, alapvető ellentétek voltak.

A somogyi forradalmi eseményekben részt vett pártok között — mint már utaltunk rá — politikai célkitűzéseik tekintetében a polgári demokratikus forradalom kezdetétől nagy ellentétek voltak. A polgárság pártjai, a Függetlenségi és 48-as Párt, a Demokrata Párt liberális rendszert, a fennálló tulajdonviszonyok megvédését akarták. A birtokos parasztság pártja, a Nagyatádi Szabó István vezette Kisgazda Párt a földosztást és polgári demokrácia megteremtését hirdette meg programjául. A munkásság pártja, a Szociáldemokrata Párt és különösen annak baloldala, amely a somogyi eseményekben a forradalom radikális irányzatát képviselte, a szocializmus megteremtését, a megyevezetés megszerzésén keresztül a tanácsok hatalmának megvalósítását tekintette céljának.

Ezek az ellentétek gyakorlatilag csak a kertős hatalom időszakának vége felé éleződtek ki a tömegek megnyerésére irányuló pártszervező munka során, azelőtt háttérbe szorította és letompította ezeket az ellentéteket az a körül-

mény, hogy a nemzeti függetlenség kérdésében és abban, hogy a forradalom vívmányait az ellenforradalmi kísérletekkel szemben meg kell védeni, minden párt egyetértett, valamint az, hogy a pártokat egységszabványba foglalta a Nemzeti Tanács helyi szerve.

Az ellentétek — amelyek természetesen osztályellentéteket takartak — a kettős hatalom időszakában a legélesebben a Szociáldemokrata Párt és a Kisgazda Párt között bontakoztak ki. A Kisgazda Párt és a Szociáldemokrata Párt ellentétét az említettek túl élesítette a földkérdésben elfoglalt álláspontjuk is. Amíg a Kisgazda Párt ezt a kérdést a nagybirtok felosztásával akarta megoldani, addig a Szociáldemokrata Párt a földbirtok szocializálásának álláspontjára helyezkedett. S ez a körülmény, miután a földkérdés a forradalmi átalakulás egyik alapvető kérdése volt, a közöttük fennálló ellentéteket szinte kibékíthetetlenné tette.

Igy hát a kormány döntése az utolsó lökést adta meg ahhoz, hogy a Kisgazda Párt és a Szociáldemokrata Párt feszült viszonya nyílt szembenállássá váljék, hogy ellentéteik heves pártharcokban robbanjanak ki. E pártharcok során a Szociáldemokrata Párt továbbra is a törvényesség talajáról akarta megszerezni a megye vezetését, de miután az nem ment, rövid idő leforgása alatt megtette a szükséges fordulatot balfelé. Ez a fordulat akkor vált teljessé, amikor a burzsoá törvényesség talajáról lelépve napirendre tűzte a Kommunisták Magyarországi Pártja által készített javaslat megvalósítását, a megye vezetésére megalakította a háromtagú Direktóriumot, és azt erőszakosan, forradalmi úton hatalomra juttatta.

Az események azután gyors ütemben követték egymást és vezettek a Kisgazda Párt és a Szociáldemokrata Párt nyílt harcához. A kaposvári lapok február 16-án közölték dr. Neubauer Ferenc kinevezését [66]. A Szociáldemokrata Párt aznap délelőtt ösztágerkezletre hívta össze a város szervezett munkásságát. Az értekezlet egyhangúlag állást foglalt a kisgazda kormánybiztos kinevezése ellen, kimondta: továbbra is követeli, hogy a megye a Szociáldemokrata Pártból kapjon vezetőt. Ugyanakkor leszögezte azt is, hogy „Somogy megye legnagyobb és legjobban szervezett pártja a Szociáldemokrata Párt”, és így a megye egész lakosságának közös érdeke, hogy tagjai sorából nevezzenek ki kormánybiztost, hiszen az egyetlen, olyan szervezett erő, amely Somogyban „a rend, a nyugalom, a termelés” zavartalanágát biztosítani tudja [67]. Az ösztágerkezlet után — amely a követelést most már, mint a megye lakosságának egyetemleges érdekét fogalmazta meg — a szociáldemokrata vezetők a kaposvári Nemzeti Tanácshoz fordultak, hogy mint a forradalmi pártok közös fóruma, hívjon össze gyűlést az ügy megtárgyalására. Az ülésre még aznap este sor került.

A Nemzeti Tanács esti ülésén megjelent dr. Neubauer Ferenc megbízottja is, és ismertette a kormánybiztos kinevezésével kapcsolatos álláspontját. Neubauer álláspontja lényegében az volt, hogy a kormánybiztosi állást „csak a pártokkal való teljes harmonia létrejötte esetében” foglalja el, mindaddig, amíg személye iránt az egyes pártok részéről bizalmatlanság nyilvánul meg, nem lép hivatalába [68]. Az ezt követő vita során először dr. Bertalan Zsigmond, a Függetlenségi és 48-as Párt képviselője szólalt fel, aki azt indítványozta, hogy adjanak módot dr. Neubauer Ferencnek arra, hogy a következő nap folyamán érintkezést keresessen a különböző pártok vezetőivel. Utána Kovács Miksa, a Szociáldemokrata Párt titkára emelkedett szólásra. Beszédében rámutatott

arra, hogy a Kisgazda Párt és a Szociáldemokrata Párt ellentétének elvi gyökerei vannak, majd az ügyet elemezve kimutatta, hogy pártjuk a megye legerősebb és legjobbban szervezett politikai pártja, amelynek jelöltje már csak ezen a jogcímen is igényt tarthat a kormánybiztosi állásra. Továbbá hangsúlyozta, hogy az őket ért méltatlanság valójában nem a kormány akaratából történt, hanem csupán Nagyatádi Szabó István erőszakos és fondorlatos fellépésének a következménye, s ha a kérdés szerencsés megoldást nem nyerne, hamarosan országos ügy lesz, amely kabinetválsághoz fog vezetni. Végül a megye helyzetét ismertetve felhívta a figyelmet, hogy a politikai vezetéssel elégedetlen tömegek hangulata olyan pontra jutott, hogy a kirobbanás, amely borzalmas gazdasági károkat okozhat, ha idejében meg nem előzik, bármelyik pillanatban várható. „Ezért be kell látni minden politikai pártnak — fejezte be beszédét, —, hogy a megye közgazdasága, a jövő évi termés megmentése szempontjából szükséges a szocialista kormánybiztos, mert csak annak sikerülhet a kitörőféltben levő sztrájkot megakadályozni.” A meggyőzően hangzó beszéd után, amely a tényeket reálisan tárta fel, egymás után emelkedtek szólásra a különböző pártok és csoportok képviselői, először Rádai Gyula, a Magyarországi Közalkmalmazottak Országos Egyesülete Kaposvári Csoportjának küldötte, azután dr. Berényi Ármin, a Radikális Demokrata Kör képviselője, Zónik István a Kaposvári Munkástanács Intéző Bizottságának képviselője, végül Schneller Béla, a Szociáldemokrata Párt Somogy megyei Vezetőségének tagja, és valamennyien egyöntetűen jelentették ki, hogy a megye élére szociáldemokrata kormánybiztost kívánnak. Dr. Berényi Ármin felszólalásában a következő indítványt terjesztette a gyűlés elé: „A Nemzeti Tanács sérelmesnek tartja dr. Neubauer Ferenc főispán-kormánybiztossá való kinevezését, az ellen tiltakozik és megkéri a magyar minisztériumot, hogy ezen kinevezés hatálytalanításával a forradalomban részt vett pártok helyi szervezeteinek meghallgatása után, a mezőgazdasági termelés biztosítása érdekében Somogy megye munkás népének bizalmát élvező egyén neveztesse ki a forradalomban részt vett pártok tagjai közül főispán-kormánybiztossá.” A hosszára nyúló vita után, amely már lényegében eldöntötte a kérdést, a gyűlés elnöke szavazásra bocsátotta az indítványokat. Az ülés dr. Bertalan Zsigmond indítványát szótöbbséggel elvetette, dr. Berényi Ármin indítványát viszont 25 szavazattal 4 ellenében magáévá tette [69].

Az elfogadott indítvány ugyan nem mondotta ki, de nyilvánvalóan fejezte ki, hogy a Nemzeti Tanács nagy többsége támogatja a Szociáldemokrata Párt követelését. Ez az eredmény azonban a Szociáldemokrata Pártra nem előrelendítőleg, hanem épp ellenkezően, visszahúzó erőként hatott. A Nemzeti Tanács többségének támogatását nem arra használta fel, hogy máról holnapra dűlőre vigye a dolgot, hanem miután a támogatás alapján úgy látszott, hogy törvényes úton is elérheti a kormánybiztosi állást, várakozási álláspontra helyezkedett.

Ismerve a szociáldemokrata vezetők álláspontját, nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a Szociáldemokrata Párt, amely február 10-én nagy tömeget felvonultatva tüntetést rendezett, és — ha burkolt formában is, de magának — követelte a megye vezését, alig egy héttel később a Nemzeti Tanácsban helyet foglaló pártok többségének támogatását megszerezve sem határozta el magát a döntő lépésre, hanem továbbra is a kérdés legális megoldásának álláspontjára helyezkedett.

A következő napok azonban egyre újabb és újabb fejleményeket hoztak, amelyek rácsíptak arra a látszatra, hogy a Szociáldemokrata Párt a Nemzeti Tanács támogatásával törvényes keretek közt is megszerezheti a megye vezetését. Február 17-én a Kiszgazda Párt választmányi gyűlést tartott, amely üdvözölte dr. Neubauer Ferencet kormánybiztosi kinevezése alkalmából, ugyanakkor a leghatározottabban visszautasította a Szociáldemokrata Pártnak azt a vádját, amely szerint nem képvisel radikális irányvonalat, hangoztatva, hogy „ők is a leghatározottabban elítélik és küzdenek az ellenforradalom ellen” [70]. Ezt követően Neubauer érintkezésbe lépett a különböző pártok vezetőivel, azután február 21-én Budapestre utazott [71], ahol a tárgyalásainak eredményeiről nyújtott beszámolója alapján a kormány ismét megerősítette kinevezését.

Ezután nem férhetett kétség hozzá, hogy a kormány a kérdést a maga részéről végképp lezárta, s a Szociáldemokrata Párt a megye vezetését törvényes keretek közt át nem veheti. Ez a körülmény a Szociáldemokrata Pártot fokozatosan radikalizálta és ráterelte a balfelé forduló útra.

A balfelé vezető úton a Kaposvári Munkástanács február 22-én este megtartott ülésén történt meg a döntő lépés. Az ülésen Kovács Miksa szólalt fel elsőként, hosszú beszédben indokolta meg, hogy miért kíván a párt a megye élére szociáldemokrata kormánybiztost. Hangoztatta, hogy az ösztágértkezés határozataihoz ragaszkodnak és a szociáldemokrata pártvezetőség „nem támogat más kormánybiztost, mint szocialistát, és meg fogja akadályozni, hogy Neubauer dr. elfoglalhassa állását”. Ennek kimondása egyet jelentett a pártközpont és a kormányban ülő szociáldemokrata miniszterek által képviselt irányvonallal való szakítással. Jóllehet a jelenlevők ezzel tisztában voltak, az ülés Kovács Miksa állásfoglalását elfogadta és azt egyhangúlag magáévá tette [72].

Ezzel a két párt ellentétei végkifejlődésükhöz értek, közvetlenül az összecsapás elé sodorták a Kiszgazda Pártot és a Szociáldemokrata Pártot.

A Szociáldemokrata Párt azután gyorsan haladt előre a balfelé vezető úton. Február 23-án ismét népgyűlésre hívta össze a kaposvári szervezett munkásságot. A népgyűlésen Peinhoffer Lajos megnyitója után, aki a pártvezetőség üdvözlését tolmácsolta, Kovács Miksa szólalt fel elsőnek, s beszédében éles támadást intézett a Kiszgazda Párt ellen. „A Kiszgazda Párt hiába hirdeti — mondotta —, hogy a munkásság érdekeit is képviseli, bebizonyították eddigi szereplésükkel, hogy ott álltak a nagybirtokos osztállyal együtt, hogy megdrágítsák az ország élelmezését; a munkásság megélhetését lehetetlenné tették és a város kiéheztetésének politikáját képviselték. A kiszgazdák ingadozó politikája, reakciós iránya nem képviseli a többség politikáját, az ő eddigi működésük nem garantálja a rendet és a nyugalmat, nem tudja biztosítani a termelés folyamatosságát... A párt ebben a megyében szocialista politikát akar csinálni, mert csak az tudja a teljes rendet helyreállítani, és addig, amíg a szervezettség ily hatalmas lesz, ebben a megyében az lesz, amit a szocialisták akarnak.” Utána Schneller Béla, végül Szalma István emelkedett szólásra. Mintegy folytatva a Kovács Miksa által kezdeti gondolatsort, rámutatott a Kiszgazda Párt megalkuvó magatartására, egyben hangsúlyozta, hogy „Somogy megye munkásnépe csak szocialista kormánybiztost akar látni, minden más ellen a legélesebb harcot hirdeti”. Rámutatott a továbbiakban arra is, hogy ha a köztársasági rendet ellenforradalmi kísérletekkel fenyegetik, „akkor jönni fog a

bajor minta, jönni fog a proletárdiktatúra”. Beszéde végén, az egybegyűlt munkásság lelkesedése közepett, a következő határozati javaslatot terjesztette a népgyűlés elé: „Kaposvár szervezett munkássága f. hó 23-án délelőtt 10 órakor Kaposváron, a Kossuth téren tartott népgyűlésen közel százezer szervezett munkás nevében a legerélyesebb tiltakozását fejezi ki... az ellen, hogy Somogy megye élére kiskgazdapárti kormánybiztos, dr. Neubauer Ferenc neveztetett ki, akivel szemben a legnagyobb bizalmatlansággal viseltetik és hivatalában egy pillanattig sem tűri meg. Követeli, hogy Neubauer Ferenc dr., akinek személye ellen tüntet, állásából haladéktalanul felmentessék és Somogy megye kormánybiztosává a megye legnagyobb és leghatalmasabb politikai pártjából, a Szociáldemokrata Pártból neveztessek ki kormánybiztos.” [73].

A szociáldemokrata pártvezetőség február 23-án tehát nyíltan túllépett a szokásos szociáldemokrata baloldaliságon; rálépett a „bajor minta”, a proletárdiktatúra felé vezető útra. De az események egyben igazolták a február eleji álláspontot is, mert a tömegekre támaszkodva a Szociáldemokrata Párt megtudta akadályozni, hogy a Kiskgazda Párt ragadja magához a megye vezetését.

Széchenyi Aladár ezalatt megunva utódja jelentkezésének várását, aki a Szociáldemokrata Párt erős nyomása következtében hivatalát átvenni nem jött, február 26-án elhagyta a főispáni hivatalt. A Somogyvármegye aznapi számában erről tragikus hangú cikkben értesítette a megye és a város lakosságát [74]. A főispán távozásával, minthogy az alispán szabadságon volt, a megye vezetése a vármegyei főjegyzőre, Vizeki Tallián Andorra maradt.

Amint a Szociáldemokrata Párt Központi Vezetősége a fejleményekről tudomást szerzett, azonnal Kaposvárra küldte Gyetvai Jánost és dr. Hamburger Jenőt, hogy próbálják meg elsimítani a dolgot. A küldöttek kívánságára február 26-án este a Kaposvári Munkástanács rendkívüli gyűlést hívott össze.

Ezen a gyűlésen először Hamburger Jenő szólalt fel. Ismertette az ország általános helyzetét, rámutatott, hogy az erősödő ellenforradalommal nem-sokára nyíltan is fel kell venni a harcot. Ezután rátért a kormánybiztosi állás körül folyó pártharcok kérdésére. Elismerte, hogy Somogyban a legszervezet-
tebb és a legnagyobb politikai párt a Szociáldemokrata Párt, amely számaránya alapján is joggal követeli magának a kormánybiztosi széket, de mindjárt hozzátette: ennek ellenére is módot kell találni a kérdés békés rendezésére, nehogy az ügy végül valóban kabinetválsághoz vezessen. A kedélyek lecsillapítására elmondta azt is, hogy a helyzet még nem érett meg arra, hogy tisztán szociáldemokrata kormány vegye át az ország vezetését, majd kérte az egybegyűlt vezetőket, várjanak egy rövid ideig, ne állítsák élére a kérdést, gondolják meg, milyen helyzetbe hozzák a kormányban ülő szociáldemokrata minisztereket, ha követelésükhöz továbbra is makacsul ragaszkodnak. „Kétségtelen — mondotta —, hogy ezzel a magatartással lehetetlen helyzetet fognak teremteni az országban, mert bár a politikai hatalom a kezükben van, de a gazdasági hatalom még nincs. Meg kell szerezni a gazdasági hatalmat és meg kell szervezni a szociálista hadsereget, azután a többi magától jön, Somogyban, ahol a latifundiumok csak kerékkötői voltak minden haladásnak, kell legelőször a gazdasági hatalmat megszerezni és innen kell kiindulni annak az akciónak, melyet követni fog azután az egész ország. Ajánlom, hogy a Mezőgazdasági és Ipari R. T. birtokát azonnal vegyék át azok részére, akik azt művelik.”

A beszéd, amely tulajdonképpen arra akarta rávenni a helyi párt- és munkástanácsi vezetőket, hogy a kiskisgazda kormánybiztossal szembeni obstrukcióval hagyjanak fel, általános felzúdulást és hosszú vitát váltott ki, amelynek során a felszólalók egymás után jelentették ki, hogy semmi körülmények között sem tűnnek meg más a kormánybiztosi székben, mint szociáldemokratát. A hozzászólások után Hamburger még egyszer megpróbálta a hangulatot megváltoztatni, de ez a kísérlete is eredménytelen maradt. Az ülés végül a Kovács Miksa által előterjesztett két határozati javaslatot fogadta el, amelyek közül az első a kormánybiztosi állásra nézve kimondotta, hogy a Kaposvári Munkástanács és a Szociáldemokrata Párt „semmi esetre sem tér el eddigi határozataitól” és követeli, hogy a megye élére haladéktalanul szociáldemokrata kormánybiztos nevezzenek ki. A második, Hamburger Jenő indítványa alapján a Mezőgazdasági és Ipari R. T. 44 000 holdas birtokának termelőszövetkezetté alakítását mondta ki, utasítva egyben a Szociáldemokrata Párt vezetését, hogy „tegye meg a Földművelésügyi Minisztériumban a lépéseket oly irányban, hogy mindazon birtokokon, ahol az évi termés biztosítva nincs, a termelőszövetkezetek haladéktalanul állítsanak fel” [75].

A kormánybiztosi állás ügyében hozott újabb határozat, amely logikus következménye volt a Szociáldemokrata Párt balfelé forduló politikájának, gyakorlati következményeiben a pártközponttal való teljes szakítást jelentette volna, ha Hamburger Jenőnek nem sikerül az eseményeknek más fordulatot adni.

Február 27-én Hamburger Jenő tovább folytatta a megbeszéléseket a szociáldemokrata vezetőkkel, s még a nap folyamán tárgyalást kezdett a polgári pártok vezetőivel is, amelynek eredményeképpen a pártközi béke helyreállítására megállapodást hozott létre. A Szociáldemokrata Párt Vezetősége lemondott arról, hogy a kiskisgazda kormánybiztos működését továbbra is akadályozza, a Kiskisgazda Párt viszont elismerte, hogy a „vármegye nyugalma csak úgy biztosítható, ha annak vezetésében egyik párt sem vesz vezető szerepet”, s a kormánybiztosi állást „egy pártok feletti semleges ember” foglalja el. Ezért dr. Neubauer Ferenc benyújtja lemondását, a kormánybiztosi teendőket ellátását pedig ideiglenesen gróf Széchenyi Aladár veszi át, aki azelőtt is „pártatlanul vezette a vármegye ügyeit” [76].

A megállapodás alapján február 28-án dr. Neubauer Ferenc lemondásának benyújtása, gróf Széchenyi Aladár pedig ideiglenes megbízatásának megbeszélése végett Budapestre utazott [77].

Mialatt Széchenyi és Neubauer Budapesten jártak, Somogyban tovább haladtak az események, újabb fejleményeket hozva.

Hamburger Jenő a hónap utolsó napjain a Kaposvári Munkástanács február 26-i ülésén hozott határozat alapján érintkezésbe lépett Buza Barna földművelésügyi miniszterrel, közölte vele a határozatot, hozzátéve, hogy csak annak azonnali végrehajtásával lehet a gazdasági cselédség forradalmi hangulatát mérsékelni, kieszközölte a miniszter hozzájárulását, aki egyben megbízta őt és Jászberényi András kolozsvári gazdasági akadémiai igazgatót a termelőszövetkezetek megszervezésével [78].

A földművelésügyi miniszter beleegyezésének megszerzése után a szociáldemokrata és munkástanácsi vezetők Hamburger Jenővel az élen azonnal hozzáálltak a termelőszövetkezetek felállításához. Március 2-ra átvették Jankovich-Bésán Endre gróf 12 000 holdas öreglaki és Széchenyi Bertalan gróf 11 000

holdas felsőbogatpusztai birtokát [79], március 4-én a Mezőgazdasági és Ipari R. T. 44 000 holdas birtokát alakították termelőszövetkezetté [80], a szocializált földbirtok ügyeinek irányítására létrehozták a Szociáldemokrata Termelőszövetkezetek Kaposvári Központját. E birtokok átvétele után, mint egy jeladásra, az egész megyében szélesen bontakozott ki a termelőszövetkezeti mozgalom, amely valójában a somogyi agrárproletariátus földfogláló mozgalma volt.

Március 3-án visszaérkezett Kaposvárra gróf Széchenyi Aladár [81] hírül hozva, hogy a kormánybiztosi állás ügye rövidesen a minisztertanács elé kerül és az egyezményben foglaltak alapján nyer elintézését [82]. Ugy látszik azonban, hogy az újabb kormánybiztosi megbízatás elvállalásához ekkor már kedvet nem érzett, mert mindjárt másnap, be sem várva az ügy elintézését, hazautazott rinyaalmási birtokára [83]. Feltehető, hogy ekkor már tudomása volt azokról az eseményekről, amelyek vidéken játszódtak le. Vidéken ugyanis az történt, hogy a sorsának jobbra fordulását hónapok óta türelmetlenül váró agrárproletariátus, elsősorban a gazdasági cselédség, forradalmi úton birtokba vette a nagygazdaságokat és hozzálátott a termelőszövetkezetek megalakításához. Az agrárproletariátus ezzel a lépéssel éles osztályharcot idézett fel, ti. a földbirtok átvétele során szembe találta magát a földosztást követelő paraszt tömegekkel, amelyek úgy érve, hogy a nagybirtok szocialista átalakításával végképpen elűtettek a földtől, megrohanták a majorságokat, azok értékeit pusztítani, prédálni kezdték, nem egy helyen anarchikus állapotokat teremtve.

A vidéken kibontakozó osztályharc továbbfejlesztette, egyben élesítette a kormánybiztosi állás körül fellángolt pártharcot, amely most már egyenesen a hatalom kérdésének eldöntésére vezetett. Nem kétséges, hogy a hatalomért folytatott harcban a kérdés eldöntéséhez a végleges lökést az agrárproletariátusnak ez az éles osztályharcot felidéző lépése adta meg.

Nagyatádi Szabó István, mihielyt értesült a somogyi fejleményekről, ellenakcióba kezdett. Március 5-én Buza Barna földművelésügyi miniszterrel együtt Az Est munkatársa előtt nyilatkozatot tett, amelyben törvénytelenységnek minősítette a nagybirtok ermelőszövetkezetté alakítását. „Nem engedheti meg a kormány — mondotta többek között —, hogy 30—40 cselédmunkás és alkalmazott szövetkezet alapításának ürügye alatt elfoglalhasson a kormány előzetes tudta nélkül 8—10 000 holdnyi uradalmat és 40—50 milliót érő népvagyont. Törvénybe ütköző cselekményt követ el, aki a birtokok jogtalan elfoglalására izgat, vagy azt végrehajtja.” [84] Ugyanakkor a minisztertanácson felháborodva tiltakozott, követelte a jogrend helyreállítását és bejelentette lemondását. A lemondást a kormány nem fogadta el, hanem követelésének helyt adva, őt magát bízta meg a somogyi események felülvizsgálatával és a szükségesnek mutató intézkedések megtételével [85].

A minisztertanácsban történt fellépésének hatása alatt — ugyancsak március 5-én — a belügyminisztérium is levette a napirendről, illetve függőben hagyta a somogyi kormánybiztosi állás ügyét [86].

A kormánytól nyert meghatalmazás és a kormánybiztosi állás kérdésének függőben hagyása után úgy látszott, hogy végre nyeregbe lehet ültetni a kisgazda kormánybiztost és pontot lehet tenni a hónapja húzódó ügy végére. Nyilvánvaló volt azonban, hogy ez a kormány támogatása mellett is csak a Kaposvári Munkástanács és a Szociáldemokrata Párt erőszakos félreállításá-

val, megbénításával valósítható meg. Éppen ezért Nagyatádi Szabó István tervet dolgozott ki sarokbaállításukra.

Tervéről keveset tudunk, a források és a vele foglalkozó feldolgozások is homályosan szólnak róla. Lényege azonban világosan kihámozható, ez pedig a következő volt: fegyveres nagygyűlésre hívja össze a kispazda párttagságot Kaposvárra, ahol ő mint a kormány megbízottja jelenik meg, s a felhatalmazással élve, az összesereglett parasztság fegyveres erejére támaszkodva beülteti hivatalába a kispazda kormánybiztost, leállítja a termelészövetkezeti mozgalmat [87].

Március 5-e után a Kispazda Párt teljes erővel látott hozzá a terv végrehajtásához. Titokban fegyvert és löszert osztottak a falvakban [88] s egyre hangosodó szociáldemokrataellenes agitációba kezdtek. Hogy az esetleges ellenakciót késleltessék, vagy éppenséggel lehetetlenné tegyék, a gyűlés időpontját — március 12 — és programját csak három nappal előtte, március 9-én hozták nyilvánosságra, a tüntető felvonulással egybekötött párttaggyűlés céljáról azt híresztelve, hogy a párt vezére, Nagyatádi Szabó István mellett kívánnak tüntetni „az őt ért támadásokkal szemben” [89].

A Szociáldemokrata Pártnak és a Kaposvári Munkástanácsnak nem volt kétsége felőle, hogy mi a kispazdák által kezdeményezett akció valódi célja. Amint erről az első hírek tudomására jutottak, megtette a szükséges ellenintézkedéseket, amelyek pár nap leforgása alatt a Direktórium megalakításához és a megye vezetésének átvételéhez vezettek el.

Március 6-án, vagy 7-én — a dátum megfelelő adatok hiányában pontosan meg nem állapítható — a Kaposvári Munkástanács és a Szociáldemokrata Párt érintkezésbe lépett Pogány Józseffel, a Katonatanács elnökével, s „a földosztás miatt fegyverkező lakosság fékentartására” katonai erők kirendelését kérte. Pogány Fényes László kormánybiztoshoz továbbította a kérést, aki március 9-re öt tiszti parancsnoksága alatt 130 tengerész nemzetőrt rendelt Kaposvárra [90].

Feltehető, hogy e kérés időpontjában a Szociáldemokrata Párt és a Kaposvári Munkástanács vezetőiben már végképp, visszavonhatatlanul megérelmődött a hatalom erőszakos, forradalmi úton való átvételének gondolata. Maga a kérés is, mint a hatalomátvétel előkészítésének egyik lépése értékelhető. Ezt igazolják a rákövetkező események, de maga az is, hogy erősítés kérésére került sor, hiszen ekkor már a Kaposvári Munkástanács viszonylag jelentős fegyveres erők felett rendelkezhetett. Március 1-én már egy munkászászlóalj állt készen, amely négy századból, egy gépfegyveres osztagból és egy műszaki csoportból állt [91]. Amellett a hivatalos karhatalom erejét is magának mondhatta, hiszen az bármikor kész volt arra, hogy mellőtte harcra keljen.

De indokolják a feltevést a körülmények is. A kormánybiztosi állás ügyében várt azonnali intézkedések elmaradása és a Kispazda Párt hirtelenül megélénkülő tevékenysége olyan tények voltak, amelyek arról győzhették meg a Szociáldemokrata Pártot és a Kaposvári Munkástanácsot, hogy sürgősen tennie kell, mielőtt az alkalom elmúlna. Az alkalom elmulasztása pedig a hatalom átvételére irányuló terv kudarcát, a termelészövetkezeti mozgalom felszámolását, politikai leveretést jelentett volna. Nyilvánvaló volt, hogy tétovázásnak, késlekedésnek helye nincs, gyorsan át kell venni a megye vezetését, mielőtt a kispazdák végrehajtanák a maguk tervét.

Amint tehát az ismertetett előkészületek bizonyítják, a Szociáldemokrata Párt és a vele szövetséges Kaposvári Munkástanács március első napjaiban véglegesen eltökélték, hogy a megye vezetését erőszakosan is átveszik.

A megyei vezetés forradalmi úton történő átvételének elhatározása szükségzerű és logikus következménye volt a Szociáldemokrata Párt és a küzdelembe bekapcsolódó Kaposvári Munkástanács balfelé forduló politikájának. Ez a balfelé fordulás lényegében akkor vette kezdetét, amikor február elején a Szociáldemokrata Párt világosan felismerte, hogy a megye vezetésének átvételét csak akkor valósíthatja meg, ha fokozottabban támaszkodik a forradalmi tömegekre és az azok által képviselt álláspontot magáévá teszi. A tömegekre támaszkodó politikának volt a következménye azután, hogy fokozatosan szembekerült a pártközpont és a kormányban ülő szociáldemokrata miniszterek megalkuvó irányvonalával, ami a közigazgatás megtisztításának programjától a „bajor minta”, a proletárdiktatúra megvalósításának programjához, a burzsoá törvényesség útjáról a proletárforradalom útjára vezetett el. A kezdetben — lényegében nem forradalmi platformon álló Szociáldemokrata Párt és Kaposvári Munkástanács így fokozatosan forradalmasodott, s alkalmassá vált forradalmi feladatok végrehajtására. Mindezeknek volt következménye az is, hogy amikor a Kisgazda Párt részéről ellentámadás bontakozott ki, amely a polgárháború kirobbanásának veszélyét rejtette magában, minden habozás nélkül félredobták a pártközi béke megővására létrehozott egyezményt, és leszámoltak a burzsoá törvényesség iránt táplált illúziókkal.

További természetes fejleménye volt ennek a fordulatnak, hogy amikor a Szociáldemokrata Párt és a Kaposvári Munkástanács véglegesen elhatározta a megye vezetésének forradalmi úton történő átvételét, visszatért a Kommunista Magyarországi Pártjának a Direktórium megalakítására vonatkozó javaslatához, amelyet január eleje óta hevertetett, s annak megvalósítását tűzte napirendre.

A hatalomátvétel előkészítésének technikai lebonyolításáról írott feljegyzéseket nem sikerült felderítenünk, erről a ma még élő veteránok sem tudtak felvilágosítást nyújtani, csupán arra emlékeznek, hogy nagy titoktartás mellett folyt. Az e napokból való somogyi szociáldemokrata sajtóból — a sorok között olvasva — azonban világosan megállapítható, hogy az előkészületek március 9-re befejeződtek, megteremtve a lehetőséget arra, hogy a Direktórium megalakuljon, és mint a munkásság és a vele szövetséges szegényparasztság forradalmi szerve átvegye a megye irányítását.

A Direktórium megalakulására, a hatalomátvételre irányuló előkészületek befejezése után, a Kaposvári Munkástanács Intéző Bizottsága és a Szociáldemokrata Párt Somogy megyei Vezetősége március 9-ről 10-re virradó éjjel megtartott ülésén került sor [92]. A megalakulás körülményeiről egyedül Egerszeghy Jánosnak, a Kaposvári Munkástanács ma is élő elnökének szóban nyújtott tájékoztatása alapján alkothatunk képet. Szerinte a Kaposvári Munkástanács és a Szociáldemokrata Párt vezetősége közösen határozta el, hogy kik legyenek a Direktórium tagjai. Így esett a választás Tóth Lajos nyomdászra, a Szociáldemokrata Párt Somogy megyei Vezetőségének tagjára, Peinhoffer Lajos szabómunkásra, a Szociáldemokrata Párt Somogy megyei Vezetőségének tagjára, és Latinca Sándor műszaki rajzolóra, a Földmunkások Országos Szövetsége Somogy megyei Csoportjának titkárára, akikre az ülés egyhangú lelkesedéssel adta le szavazatát. A szavazás végeztével ugyanez alkalommal megtárgyalták

a hatalomátvétel legfontosabb stratégiai kérdéseit, s kiosztották személyre szólóan az ezzel kapcsolatos feladatokat.

A hatalom átvételét, március 10-én, nem sokkal az ülés berekesztése után, végre is hajtották. A reggeli órákban apró röpcédulákon — amelyeket munkások és munkáslányok osztottak és repülőgépről szórtak szét — általános sztrájkot hirdettek, s felszólították a munkásságot, hogy azonnal siessen a Munkásotthonba, ahol gyűlést tartanak. Szinte percek alatt több ezer főnyi tömeg gyűlt össze, amelyhez Kovács Miksa, a Szociáldemokrata Párt titkára beszédet intézett. Beszédében tudatta, hogy a Kaposvári Munkástanács és a párt vezetősége háromtagú Direktóriumot alakított, s erre ruházta a megye vezetését. A bejelentést, az egykorú sajtó szavai szerint, „egetverő éljenzés fogadta”, s a „hatalmas tömeg követelte, hogy azonnal vonuljanak a vármegyeházra és vegyék kézbe a közigazgatást”. Ezután megindult a munkásság a megyeház felé, amelyet akkor már a forradalmi karhatalom tartott megszállva. Erkélyén hatalmas vörös zászló lengett, bejáratáról transparens hirdette a Direktórium megalakulását.

A megyeházra érven Kovács Miksa több párttag és fegyveres kíséretében felkereste Vizeki Tallián Andort, az alispánt helyettesítő főjegyzőt. A korabeli sajtó közlése szerint közöttük az alábbi párbeszéd folyt le:

„Kovács: A Szociáldemokrata Párt vezetősége és a Munkástanács nevében tisztelettel eljöttünk főjegyző úrhoz. Tekintettel arra, hogy a kormány mind ez ideig semmi intézkedést nem tett a kormánybiztos kinevezésére, a vármegye területén olyan dolgok vannak, hogy főjegyző úrnak nincs módjában a rendet fenntartani. A párt erejének teljes tudatában elhatározta, hogy Direktóriumot állít a megye élére addig is, amíg a kormány kormánybizost nevez ki. A főjegyző úrnak természetesen joga van tiltakozását bejelenteni. A megye Direktóriumának tagjai Tóth Lajos, Peinhoffer Lajos és Latinca Sándor.

Tallián Andor főjegyző: Miután a megyének törvényes szervei vannak, hivatalos kötelességem tiltakozásomat bejelenteni. A Direktórium működését nincsen szándékomban megakadályozni. Amennyiben a Direktórium a rend fenntartására törekszik, úgy én akár mint magánszemély támogatni fogom ebbeli működésében.

Kovács: Köszönettel tudomásul veszem a párt nevében. Mi csak a törvény keretein belül akarunk dolgozni. Erre a lépésre szükség volt. Arról értesültünk, hogy a kispazdák fegyvereket osztogatnak szét vidéken. Itt pedig a rendet meg kell tartani, meg is fogjuk, mert a karhatalom a kezünkben van. Jelentések érkeztek, hogy a falu és a puszta népe egymás ellen van, mert a kispazdák hazug és rosszindulatúlag azt terjesztik, hogy a Szociáldemokrata Párt nem akarja földhöz juttatni a kispazdákat. Kérem a főjegyző urat, hogy szíveskedjék a megye tisztviselőit a megyeház nagytermébe egybehívni.”

Ezalatt a vármegyeház lépcsőjéről Szabó Károly, a Szociáldemokrata Párt vezetőségének tagja, Tóth Lajos és Latinca Sándor direktóriumi tagok intéztek beszédet a tömeghez.

A vármegyeház nagytermében összegyűlt tisztikarral Tóth Lajos közölte, hogy a Direktórium átvette a megye vezését. Egyben felszólította őket, hogy legyenek a Direktórium segítségére, de mindjárt hozzátette, ha „bárki is tovább szolgálni nem akarna, azt szabadon bejelentheti, anélkül, hogy a legkisebb büntetés érhetné”. Ezután Kovács Miksa emelkedett szólásra, s röviden utalt a helyzet és az események nagyszerűségére. A tisztikarhoz intézett beszédekre

Vizeki Tallián Andor főjegyző válaszolt. Kijelentette, „hogy tiltakozni kényszerült, de mert a Direktóriumnak szüksége van a tisztviselőkre, mindaddig, amíg tőlük törvénnyel ellenkező munkát nem kívánnak, helyükön maradnak”.

A Direktórium tagjai ezután a főispáni hivatalba mentek, ahol formálisan is átvették a megye vezetését [93].

A Direktórium a legfontosabb feladatának azt tekintette, hogy a megye közigazgatási és karhatalmi apparátusát a legszorosabban rendelkezése alá vonja. Első intézkedése az volt, hogy még március 10-én körlevélben felhívással fordult Kaposvár polgármesteréhez, a rendőrkapitánysághoz és a főszolgabírákhoz, melyben ismertette a megye vezetésében bekövetkezett változást, fel szólította őket, hogy a Direktórium utasításait a legszigorúbban tartsák be, azonnal értesítsék a történetekről a községi előjáróságokat, és a hatóságok mindenütt működjenek együtt a helyi munkástanácsokkal [93].

Ugyanakkor, hogy mindennemű ellenállás lehetősége kizárt legyen, Kaposvár városra és környékére ostromállapotot rendelt el, melyet hirdetmény útján hozott a lakosság tudomására. A hirdetmény az ostromállapot elrendelése mellett felszólított mindenkit, hogy azok, akiknek a Katonatanács és Munkástanács engedélye nélkül van fegyver birtokában, azonnal szolgáltatssa be, továbbá közölte, hogy a következő intézkedésig a városparancsnokságot Zónik István, a karhatalom parancsnokságát Sebők Imre főhadnagy, a városba érkezett tengerész nemzetőrség parancsnoka veszi át, végül a Direktórium intézkedéseivel szembeszegülőeknek statáriumot helyezett kilátásba [95].

De, hogy a földet sóvárgó paraszti rétegek is a Direktórium mögé sorakozzanak, a munkástanács „Somogy vármegye és Kaposvár város dolgozó népéhez” c. proklamációjában közeli és gyors földosztást helyezett kilátásba. „Kisgazdák! Földmunkások! Számotokra — hangzik a felhívás — a változás még többet is jelent! Jelenti a földbirtokreformnak azonnali, gyors, mindenki kedvére való megoldását. Kisgazda testvéreink! Külön szólunk hozzátok! Ne üljetek fel annak az aljas rágalomnak, hogy a termelőszövetkezetek minden földet elvesznek tőletek. Tettekkal fogjuk a legrövidebb idő alatt kiáltó bizonyítékait szolgáltatni, hogy a termelőszövetkezetek megalakításával elsősorban is azt akarjuk, hogy a birtokok törvényes úton azonnal elvehetők legyenek az uraktól, de amint elvette a termelőszövetkezet — mert más azonnal ezt nem teheti meg rögtön és jogosan — a legelső teendőnk a kisgazdák jogos igényeit kielégíteni. A földosztó bizottságok már e héten kiszállnak s a földosztást meg fogják kezdeni.” „Bízzatok magatokban! Bízzatok mibennünk!” „Szebb jövő hajnalán állunk mindannyian!” Sajnálatosan, az ígéret maradéktalan teljesítésére nem került sor. Sőt, mint látni fogjuk, a Direktórium mereven ragaszkodva a törvényességhez, útját állta a forradalmi úton történő földosztásnak, ami az adott viszonyok közt lényeges hiba volt.

Ugyancsak március 10-én jelentést tett a Direktórium a történetekről a belügyminisztériumnak is. A jelentés közölte a tényeket, majd a hatalom átvételét indokolta meg. Érdemes ezt a tömör okfejtést szóról szóra nyomon követni.

„Ezen elhatározás indítókai a következők: Somogy vármegyének 12 nap óta főispánja nincsen. Somogy vármegye és Kaposvár város lakosainak hangulatát a földkérdés mikénti megoldásának problémája elsősorban és főképpen a Kisgazda Párt semmi eszköztől vissza nem riadó agitációja az utóbbi napokban annyira feszültté tette a helyzetet, hogy a kirobbanástól minden percben tartani lehetett.

Támogatják ezen feltevésünk alaposságát azon értesüléseink, melyek nap-
nap után az egész vármegye területéről érkeznek hozzánk, hogy ti. a községi
lakosok az uradalmak értékes felszerelését, takarmány stb. készletét széthord-
ják, sőt felgyújtják.

Mindezeket összevetve a Szociáldemokrata Párt vezetősége úgy találta,
hogy a társadalom minden osztályának érdeke, ezenkívül legfőképpen és első-
sorban a mezőgazdasági termelés érdeke — tehát a legteljesebb közérdek —
kívánja, sőt követeli, hogy a jogélet és vagyónbiztonságot fenyegető ezen álla-
potoknak radikálisan véget vessen s minthogy e cél elérésére más eszközzel,
mint a Direktórium azonnali felállításával nem rendelkezett, a népköztársaság
és annak minden polgári érdekében így kellett határoznia.”

A jelentés záró részében kérte a belügyi kormányzatot, hogy a kormány-
biztos kinevezéséről mielőbb intézkedjék, s annak személyét a Szociáldemok-
rata Párt sorából válassza ki, mert közmegnyugvás csak ebben az esetben re-
mélhető [96].

Vajon valóban a burzsoá köztársasági rend érdekeit akarta szolgálni a
Kaposvári Munkástanács és a Szociáldemokrata Párt a Direktórium életre-
hívásával, ahogy e jelentésből kivehető? Távokról sem. Mind az előzmények,
mind a következmények mást bizonyítanak. Nem kétséges, hogy az anarchikus
állapotoknak, amelyek 1918. őszétől egyre nagyobb méreteket öltöttek a me-
gyében, véget akart vetni. Az sem kétséges, hogy az élet- és vagyónbiztonságot
helyre óhajtotta állítani.

Hát akkor mit jelentsen ez a forradalminak éppen nem nevezhető érvelés,
indoklás? A kormányt akarták volna félrevezetni? Nem, félrevezetni nem
akarták, csak megnyugtatni. És ez a törekvés az akkori viszonyok között, na-
gyon ügyes és taktikus volt. Gondoljuk csak meg, milyen következményekkel
járhatott volna, ha a történeteket a somogyi baloldal még azzal is tetézi, hogy
nyíltan odadobja a kesztyűt a kormánynak.

Még Március 10-én a Kaposvári Munkástanács és a Szociáldemokrata
Párt további lépéseket tett a Direktórium védelmére. Elhatározták, hogy már-
cius 12-re, a kiskazda nagygyűlés napjára, általános sztrájkra szólítják fel a
munkásságot és a környező puszták népét. A felhívás másnap, március 11-én
a szociáldemokrata sajtóban meg is jelent [97].

A Szociáldemokrata Párt és a Kaposvári Munkástanács, a mögöttük fel-
sorakozó baloldali erők és a Kiskazda Párt harcából megszülető Direktórium
hatalomra juttatása jelentős, forradalmi lépés volt. Hatalomra juttatásával —
ha bizonyos korlátok között is — a tanácsok kezébe került a hatalom, a prole-
tariátus diktatúrája vette kezdetét Somogyban. A megye vezetésének átvételé-
vel megvédte a mezőgazdaság szocialista átszervezésére irányuló termelő-
szövetkezeti mozgalmat, ugyanakkor — mint látni fogjuk — a hatalom meg-
hódításában előkészítette a Kiskazda Párt felett aratott győzelmet, s ezzel
országos méretekben is a jobboldal gyengítéséhez, illetve a baloldali, forra-
dalmi erők győzelméhez járult hozzá.

A megye vezetésének átvételétől a Tanácsköztársaság kikiáltásáig

A főispáni-kormánybiztosi jogkört gyakorolni kezdő Direktóriumnak ha-
talamra jutása másnapján előre várt, de következményeiben kiszámíthatatlan-
nak látszó eseménnyel kellett szembenéznie.

Március 11-én Nagyatádi Szabó István, aki az előző nap Székesfehérváron tartózkodott, a délelőtti vonattal a Kisgazda Párt vezetőembereitől kísérvé [98] Kaposvárra indult, hogy a következő napra összehívott kisgazda gyűlésen részt vegyen, és a minisztertanács felhatalmazásával élve, az ott összegyűlt parasztok fegyveres erejére támaszkodva a „törvényes rendet” helyreállítsa, azaz: a kisgazda kormánybiztost hivatalába iktassa, és a termelőszövetkezeti mozgalmat szétverje.

Jóllehet a Szociáldemokrata Párt és a Kaposvári Munkástanács a Direktórium hatalomra juttatása következtében ura volt a helyzetnek, és a március 12-re összehívott kisgazda gyűlésre is — minden eshetőséggel számolva — felkészült azzal, hogy erre a napra általános sztrájkot proklamált, Nagyatádi Szabó István útja reális veszélyt rejtett magában. A kormányt mégiscsak ő képviselte, s emellett mint jelentős erőre támaszkodhatott a Kisgazda Párt megyei táborára, amely ezekben a napokban nagy mozgásban volt, fegyverkezett és erősen készült a leszámolásra. A veszély közvetlenül magát a Direktóriumot fenyegette, amely a Kaposvári Munkástanács és a Szociáldemokrata Párt közös végrehajtó szerve lévén a burzsoázia szempontjából nem volt törvényes alakulat, amellet a kisgazda kormánybiztos hivatalba iktatása is útjában állt.

Szerencsére a Szociáldemokrata Párt és a Kaposvári Munkástanács március 11-én délelőtt, feltehetően Hamburger Jenő és Göndör Ferenc közlése útján, értesült a miniszter érkezéséről, és így még idejében felkészülhetett a Direktóriumot közvetlenül fenyegető veszély elhárítására. Azonnal tüntető felvonulásra hívta össze a város dolgozóit a minisztert hozó vonat érkezésének időpontjára.

A kaposvári nép ezúttal sem riadt vissza a forradalmi lépéstől. Mire a miniszter megérkezett, már 20 000 főnyi tömeg tartotta megszállva az állomást és környékét, s a minisztert megpillantva, félelmetes tüntetésbe kezdett. A tömeg forradalmi magatartása meghátrálásra kényszerítette Nagyatádi Szabó Istvánt. Látva, hogy számításait alaposan keresztülhúzták, elállt eredeti szándékától, és miután nagynehezen szóhoz jutott, kijelentette, hogy mindazzal, ami Somogyban történt, egyetért.

A vasútállomáson lejátsszódó események után a szociáldemokrata és munkástanácsai vezetők értekezletre hívták meg Nagyatádi Szabó Istvánt. Az értekezleten, amely Göndör Ferenc elnökletével a Turul-szálló különtermében volt, Hamburger Jenő szólalt fel elsőként. Ismertette a termelőszövetkezetek ügyét, majd rámutatott arra, hogy azok ügyeinek irányítására a Népgazdasági Minisztériumban egy új államtitkári állást kell létrehozni, amelyet szociáldemokrata párttaggal kell betölteni, akinek teljes hatáskört kell biztosítani. Nagyatádi Szabó István válaszában reflektált erre a kérésre, és kijelentette, hogy annak teljesítését semmi sem akadályozza, szívesen lát a vezetése alatt álló minisztériumban szociáldemokrata államtitkárt, s egyáltalában távol áll tőle annak még a gondolata is, hogy a termelőszövetkezetek megalakítását akadályozza. A miniszter felszólalását több hozzászólás követte, amelyek elhangzása után az értekezlet eredményeinek összegezésésképpen megállapodást hoztak létre. A hét pontban foglalt megállapodásban Nagyatádi Szabó István törvényesítette a termelőszövetkezeti mozgalmat, elvállalta, hogy a minisztertanács útján tőkét biztosít a termelőszövetkezeteknek, Hamburger Jenő által javasolt államtitkári állást megszervezi, segítséget nyújt a megye békéjének helyreállításában. Ezzel szemben a Szociáldemokrata Párt ünnepélyesen kinyilatkoz-

tatta, hogy a Kisgazda Párt szervezkedési és gyülekezési szabadságát tiszteletben tartja, a termelészövetkezeteket pedig a jövőben nem szociáldemokratának, hanem egyszerűen földmívelő termelő szövetkezeteknek fogja nevezni [99].

A következő nap, március 12-én, a sok aggodalomra okot adó kisgazda nagygyűlés a pártközi béke gondolának jegyében zajlott le, a szervezett munkásság és a polgári pártok részvételével [100].

Az egyezmény megkötése és a kisgazda nagygyűlés békés lefolyása a Nagyatádi Szabó István által koholt terv kudarcát, a Szociáldemokrata Párt és a Kaposvári Munkástanács fölényes győzelmét jelentette. Ezzel a győzelemmel a somogyi baloldal megvédte a Direktóriumot és a termelészövetkezeti mozgalmat. Ez a diadal a Szociáldemokrata Párt és a Kaposvári Munkástanács balfelé forduló, tömegekre támaszkodó politikájának eredményeként született meg.

A kisgazdapárti puccskísérlet kudarcával a Direktórium helyzete megszilárdult. Március 12-én, a párttervek kútbaeste után, dr. Neubauer Ferenc ismételtén bejelentette lemondását [101], ezzel végképp megszűnt a Kisgazda Párt részéről fenyegető veszély. Ugyanezen a napon — feltehetően a Kaposváron lejátszódott forradalmi események hatása alatt — a járások élén álló főszolgabírók jelentették, hogy a Direktóriumot a közrend és a nyugalom helyreállításában támogatják, rendelkezéseit, amennyiben törvénytelenséget nem kér tőlük, végrehajtják.

A vármegyei főjegyző és a főszolgabírók csatlakozása az egész megyei közigazgatási apparátus csatlakozását jelentette arra az időre, amíg a kormány a kormánybiztosi állás betöltéséről gondoskodik. Másrészt pedig azt eredményezte, hogy a Direktórium a megye ügyeit minden fennakadás nélkül vihetze tovább. Ez annál inkább fontos volt, mert így a Direktórium a kezdettől a rend helyreállítására fordíthatta energiáját, ami a termelés biztosítása érdekében rendkívül fontos, elodázhatatlan volt.

A kivívott győzelem megnyitotta az utat afelé is, hogy a Direktórium a megyei közigazgatási szervezet minden irányító pontjára proletárvezetőket helyezzen. Ez a lépés szükségszerű folytatása lett volna a megyevezetés forradalmi úton történt átvételének és a Kisgazda Párt felett aratott győzelemnek, s betetőzte volna az addig elért eredményeket. Ez a lépés azonban elmaradt. Ahhoz, hogy erre is sor kerülhessen, március 21-nek, a Tanácsköztársaság kiáltásának kellett eljőnnie, amely után a proletariátus nemcsak elfoglalta a közigazgatás irányító pontjait, hanem gyökeresen át is alakította azt.

A Direktórium a kisgazdák felett aratott győzelem után lényegében megállott azon a ponton, ahová már a megyei vezetés átvételének pillanatában eljutott. Beérte azzal, hogy a megyei tisztikar felettes hatóságának elismerje, rendeleteinek és utasításainak végrehajtását, valamint a helyi munkástanácsokkal való együttműködést elvállalja. Ez utóbbi, az adott viszonyok között, lényegében a közigazgatás vezetésének a proletariátus kezébe való átengedését jelentette. Annál is inkább, mivel a Direktórium, jóllehet a főispáni-kormánybiztosi hatalom betöltésére alakult, lényegében az alispáni jogkört is gyakorolta, s ezáltal az egész megyei apparátuson rajta tartotta a kezét.

Biztosra vehető, hogy a proletárvezetés maradéktalan megvalósításának szükségessége a Direktórium tagjaiban is felvetődött. Hogy végrehajtására nem került sor, az, valószínűleg azzal magyarázható, hogy az időt még nem látták

alkalmasnak az utolsó szó kimondására. Másrészt azzal indokolható, hogy magát a Direktóriumot is átmeneti, ideiglenes alakulatként tekintették, annak ellenére, hogy a lényeges pontokon már áttörték a polgári demokratikus forradalom kereteit. De szerepe lehetett ebben az óvatosságnak is, annak az óvatosságnak, amelyről már korábban, a belügyi kormányzatnak küldött jelentés ismertetése során szólottunk. Végül tekintetbe kell vennünk, hogy a hatalom kérdése országos mértékben akkor még nem dőlt el, s ezért még a burzsoá államapparátus békés átvételére vonatkozó elképzelések sem szorultak teljesen vissza.

Nyilvánvalóan ezzel függ össze, hogy a Direktórium működésének első, 1919. március 10-től március 21-ig tartó szakaszában a régi közigazgatási apparátus kikapcsolása, forradalmi átszervezése helyett a vele való együttműködést tekintette céljának, s az ellene irányuló mozgalmakat nem kiaknázni, hanem fékezni igyekezett. Csakis ezzel magyarázható, hogy a hatalomra jutása utáni napokban két alkalommal is a régi járási közigazgatási szervek épségének biztosítását szolgáló rendeletet adott ki. Így például a vabi eseményekkel kapcsolatosan. Tab községben március 11-én délelőtt 9 órakor — a kaposvári események hírére — a munkástanács a szolgabíró távolléte alatt átvette a főbírói hivatalt és lefegyverezte a polgárőrséget. A következő nap a szolgabíró hazaérkezett és visszavette a hivatalt. Amikor a munkástanács ez ügyben eligazítást kért, a Direktórium a szolgabírót erősítette meg hivatalában [102]. Hasonlóan intézkedett a lengyeltóti események kapcsán is, ahol a március 13-án megalakuló munkástanács a képviselőtestület jogkörét és a főbírói hivatalt vette át. Amikor a Direktórium erről tudomást szerzett, értesítette a lengyeltóti munkástanácsot, hogy a képviselőtestület jogkörét és a főbírói hivatalt nem veheti át, ehelyett működjen együtt a főszolgabíróval [103].

Így hát a Direktórium az irányítást a régi államigazgatási szerveken keresztül gyakorolta. Lényegében felszámolta a kettős hatalmat, anélkül, hogy a burzsoá államapparátus helyi gépezetét formailag is megszüntette volna. Biztosította ezt azáltal, hogy kezében tartotta a fő- és alispáni jogkört, a meglévő helyi munkástanácsokat bevonta a közigazgatás vezetésébe.

A Direktórium mindjárt hivatalba lépése után átvette az ügyek irányítását. Az első napokon a direktóriumi tagok minden ügyet közösen intéztek, az első rendelkezések a három direktor aláírásával jelentek meg. A reszortok szétválasztására csak később került sor. Eleinte még az elnevezés is ingadozott, nevezték Vármegyei Törvényhatósági Direktóriumnak, Megyei Munkásdirektóriumnak, míg végre állandósult a Somogy vármegye Direktóriuma név.

A megyei kormányzat élére kerülő Direktórium nehéz viszonyokat talált maga körül. Az 1918 novemberétől eltelt idő alatt felbomlott a rend, a leromlott közállapotok már egyenesen veszélyeztették a termelőmunkát. A megye területének egy része szerb megszállás alá került, ahonnan tömegesen jöttek át a menekülők. A politikai-forradalmi mozgalmakban felhevült kedélyeket a termelőszövetkezeti mozgalom és a földosztás kérdése tartotta izgalomban.

A Direktórium először a közállapotok helyreállítása felé fordította tekintetét. Március 12-én egymás után két rendelkezést is adott ki a főszolgabíráknak, melyekkel a legszembetűnőbb vétségek elkövetését óhajtotta megszüntetni. Az első értesítette őket, hogy a különböző politikai pártok a községek hivatalos hirdető tábláiról agitációt folytatnak, egyben utasítást adott a pártiratok kifüggesztésének eltiltására [104]. A második utasításban a bevetett területe-

ken való közlekedés eltiltását és szigorú büntetését rendelte el, minthogy a megye egyes területein a veréseken bonyolították le a forgalmat és ezzel hatalmas károkat okoztak [105]. Hasonló célzatú volt az a március 15-én kelt utasítás is, amely a lőszeres és fegyveres beszolgáltatásának elrendelésére utasította az alispánt és Kaposvár polgármesterét, ti. a felvirágzó orvvadászat egész községeket ejtett rémületbe, s emiatt sok helyen leállt a mezőgazdasági munka [106].

A következő nap, március 13-án a Direktórium a megszállt területekről menekültek elhelyezésének ügyére kerített sort.

A menekültek elhelyezése a szerb megszállás kezdete óta napirenden levő kérdés volt, s a megelőző időszak örökségeként maradt a Direktóriumra. A szerb fegyveres erők 1918 őszén lépték át a megye határát. A „rend és közbiztonság fenntartására” hivatkozva előbb november 2-án Barost, röviddel azután Szigetvárt szállták meg. Az év végefelé a Bajától Bátaszék, Pétervárad, Babócsa, Kadarkút, Lábod, Tarany, Berzence érintésével Gólaig húzott demarkációs vonalig terjedő részeket foglalták el. Miután a határok védelme kellően biztosítva nem volt, a szerb katonaság újabb területeket csatolt el. 1919 tavaszán már a Kaposvártól alig 16 kilométerre levő Gálosfa községet is elérte [107]. A menekülés mindjárt a megszállás után elkezdődött, s annak arányában fokozódott, ahogy a szerb hódítás előrehaladt. A menekülteket eleinte Kaposváron helyezték el. Az újabb és újabb menekülési hullámok azonban olyan tömegeket sodortak ide, amelyeknek elhelyezésére márciusban már nem nyílt lehetőség.

A Direktórium, az ügyet megtárgyalva, úgy döntött, hogy a napról napra duzzadó menekültábró elhelyezéséről a járások területén gondoskodik. Erről azonnal, táviratilag értesítette a főszolgabírákat, felszólítva őket, hogy járásonként 200 személy elhelyezését biztosítsák, ami pár nap múlva meg is történt [108].

Az események azután a földkérdés felé fordították a Direktórium figyelmét, amely a termelőszövetkezeti mozgalom kapcsán is fontos problémákat vetett fel.

A termelőszövetkezeti mozgalom a megye vezetésének átvétele óta újabb ösztönzéseket kapott, amelyeknek következményeként továbbterjedt. Március 11-én a Szociáldemokrata Párt a Somogyi Hírlap hasábjain felhívással fordult a megye parasztságához, amelyben felszólította őket, hogy azonnal alakítsák meg a termelőszövetkezeteket, mert a földet csak így lehet az urak kezéből kivenni. Aki földet akar — hangsúlyozta a felhívás —, az majd megkapja, de előbb a földet kell megszerezni, az pedig csak egy módon: a termelőszövetkezetek megalakításával érhető el [109].

A felhívás hatására a megye különböző pontjain mozdult meg az agrárproletariátus, izgatottan tárgyalták a felhívást és a nyomában kibontakozó fejleményeket, gyűlésekre jöttek össze, ahol termelőszövetkezetek létesítését határozták el.

A fő kérdés, amely a termelőszövetkezeti mozgalom kapcsán felmerült, az volt, hogy törvényes-e a nagybirtokok lefoglalása és termelőszövetkezeté alakítása. Ez a kérdés a mozgalom megindulása óta széles tömegeket foglalkoztatott, — most, hogy a mozgalom továbbterjedt, sörgőss választ követelt.

Március 15-én a Direktórium — minthogy e tekintetben a szolgabírák is tanácsállanak voltak — rendeletben közölte, hogy „a termelőszövetkezetek megalakítása iránti eljárás törvényes alapokon nyugszik” [110].

Ezzel kizárta a föld birtokából a földesurat, és mindenestől a szövetkezetek kezébe adta a latifundiumokat, amelyeken a volt tulajdonosnak nem lehetett többé keresnivalója. Ugyanakkor ezzel biztosította a mozgalom védelmét is, ezentúl a szövetkezetek elleni tevékenység törvénytelenségnek, büntetendő cselekménynek számított.

A kérdés tisztázása azért is fontos volt, mert módot nyújtott arra, hogy a Direktórium mint a törvényesség védelmezője, erélyes intézkedéseket fogantathasson a termelőszövetkezetek érdekében. Ez pedig ekkor már rendkívül időszerű volt, mivel megélénkült a termelőszövetkezetek ellen irányuló propagandatevékenység és aknamunka.

Ezekben a napokban két, egészen súlyosnak minősíthető támadás is történt a termelőszövetkezetek ellen. Az első a március 15-ét követő napok egyikén — az időpont nem deríthető ki — Gálosfa községben történt, ahol Gergács János uradalmi intéző úgy akarta a termelőszövetkezet létesítését megakadályozni, hogy a falut a szerbek kezére játssza át. Tervét azonban még idejében megneszelték és jelentették a Direktóriumnak [111]. A másik eset Zsitfa-pusztán játszódott le, március 20-án. Itt Klein Sándor bérlő, amikor tudomást szerzett róla, hogy a cselédség az uradalmat termelőszövetkezetté akarja alakítani, lebeszélésükre gyűlést hívott össze, amelyre kirendelte a vízvári csendőrséget is. A csendőrök megfenyegették a cselédséget, miután ez nem használt, a csendőrpáncsnok a bérlő felkérésére beszédet mondott. Beszédében gyalázta, élesen támadta a termelőszövetkezeteket, és az uradalom átvételétől visszatartani igyekezett a cselédeket [112].

A március 15-i rendelkezés alapján a Direktórium mint a törvény lábballal tipróival lépett fel Klein és Gergács ellen. Mindkét esetben vizsgálatot rendelt el. Klein Sándor időközben a cselédséggel megegyezett és elsimította az ügyet. Gergács Jánost azonban, miután a tények rábizonyultak, a Direktórium mint hazaárulót, törvényszék elé állította.

Kétségtelen, hogy a termelőszövetkezeti mozgalom törvényesnek nyilvánítása — amelynek a megye területén éppoly jelentősége volt, akárcsak az előző időkben a szabályrendeletekbe foglalt határozatoknak —, s az ellenforradalmi cselekmények letörésére tett intézkedések közmegegyezésre szolgáltak az agrár-proletariátus, elsősorban a gazdasági cselédség körében. Nem volt ilyen szerencsés és közmegnyugtató eredményez a Direktóriumnak a földosztással kapcsolatosan kiadott rendelkezése.

A termelőszövetkezeti mozgalom kieszéledésével párhuzamosan kibontakozott a földosztó mozgalom is. A türelmüket vesztett parasztok, miután hónapok óta hiába várták a földosztó bizottságok érkezését, több helyen maguk láttak hozzá a földek felosztásához és birtokba vételéhez.

A Direktórium március 21-én tárgyalta a földosztó mozgalmak ügyét. Amíg a termelőszövetkezetek megalakítására irányuló törekvéseket feltétel nélkül támogatta, addig a földosztó mozgalmakkal szemben elutasító álláspontonra helyezkedett. Az ez ügyben kiadott rendelkezésében a parasztok által végrehajtott földosztást „önkényes”-nek, „törvényellenes”-nek minősítette, utasította a főszolgabírákat, haladéktalanul tegyék közhírré, hogy a földosztó bizottságok megérkezése után a parasztság jogos igényeit kielégítik, de addig

„az ilyen törvénybe ütköző eljárástól (ti. a földosztástól) mindenki óvakodjék, mert a legszigorúbban büntettetni fognak és nemcsak földet nem kapnak, hanem esetleg saját földjeiket is elvesztik” [113].

Ez a rendelkezés az adott viszonyok között teljesen hibás volt. A földosztás elodázása csak növelte a keserűséget a parasztság ama rétegeiben, amely a földkérdést a nagybirtok felosztása útján kívánta megoldani. Ez a rendelkezés tovább mélyítette a szakadékot, bizonyos vonatkozásban elvágta a lehetőséget annak, hogy szilárd munkás-paraszt szövetség jöhessen létre.

Ilyen tevékenység közepett köszöntött a Direktóriumra 1919. március 21., amely után a Direktórium státusza is végleges elrendeződést nyert, s amely biztosította, hogy mint a munkásság és a szegényparasztság hatalmi szerve a proletárdiktatúra államgépezetébe beépülve tovább folytathassa tevékenységét a dolgozó tömegek javára.

A március 10-től 21-ig terjedő időszakban, a Direktórium, jóllehet a burzsoá államapparátus helyi szerveit nem számolta fel, a proletariátus diktatúráját kezdte érvényesíteni. A forradalmi tömegek erejére támaszkodva a régi közigazgatási apparátust a dolgozók érdekeit szolgáló feladatok elvégzésére kényszerítette, ugyanakkor azzal, hogy a közigazgatási szerveket a már meglevő munkástanácsokkal való együttműködésre szólította fel, ami az adott körülmények mellett a hatalomnak a munkástanácsok kezébe adását jelentette, lényegében felszámolta a kettős hatalmat. A munkásságot és a szegényparasztságot képviselő tanácsoknak a közigazgatásba történő bevonásával pedig alkalmat adott arra, hogy ezek a szervek a hatalom gyakorlásában tapasztalatokra tegyenek szert. E tapasztalatok igen értékesek voltak a proletárdiktatúra államrendjének megszervezése és megszilárdítása szempontjából.

Mindent összevetve: a Direktóriumnak a tárgyalt időszakban kifejtett tevékenysége — a földosztás kérdésében elkövetett taktikai hiba ellenére is — egyik pozitív ténye legújabbkori történelmünknek.

JEGYZETEK

Somogy vármegye Direktóriumának történetét ez a munka dolgozza fel első alkalommal. A Direktórium történetének forrásai a Kaposvári Állami Levéltár 1919. évi fő- és alispáni iratanyagában, az 1919. évi somogyi sajtóban, amelyet több intézmény (Kaposvári Állami Levéltár, Országos Széchenyi Könyvtár, az MSZMP Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete stb.) őriz, és kisebb részben az Országos Levéltár 1919. évi belügyminiszteri iratanyagában maradtak fenn. Az alábbiakban a felhasznált forrásokról tájékoztatjuk az olvasót.

- [1] Vizeki Tallián Andor előadói beszéde a diktatúra alatti eseményekről Somogy vármegye Törvényhatósági Bizottságának 1919. október 13-án, Kaposvárott megtartott rendkívüli közgyűlésén. (Kaposvári Állami Levéltár, Somogy vármegye Törvényhatósági Bizottságának 1919. évi közgyűlési jegyzőkönyve 31—32. l.)
- [2] Magyar statisztikai évkönyv, Új folyam 1914. Bp. 1916. 6. l.
- [3] I. m. 24. l.
- [4] I. m. 70. l.
- [5] I. m. 24. l.
- [6] I. m. 8. l.
- [7] A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása VI. rész Bp. 1920. 236. l.
- [8] Magyar statisztikai évkönyv, Új folyam 1914. Bp. 1916. 130. l.
- [9] A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása IV. rész Bp. 1915. 266—267. l.
- [10] Ugyanott 274—275. l.
- [11] Ugyanott 610—611. l.
- [12] Ugyanott 290—291. l.

- [13] Ugyanott 242—243. l.
- [14] Ugyanott 850—851. l.
- [15] Ugyanott 258—259. l.
- [16] Ugyanott 298—299. l.
- [17] A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása VI. rész Bp. 1920. 226. l.
- [18] Ugyanott 240. l.
- [19] A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása IV. rész Bp. 1915. 162—163 l.
- [20] Ugyanott 170—171. l.
- [21] Ugyanott 178—179. l.
- [22] A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása VI. rész Bp. 1920. 204. l.
- [23] Hadicélok, Somogyvármegye, 1918. október 4.
- [24] Szociális népellátást, Somogyvármegye, 1918. okt. 6.
- [25] Népgyűlés a tejárak ellen, Somogyvármegye, 1918. okt. 12.
- [26] A nemzeti tanács megalakul, Somogyvármegye, 1918. okt. 27.
- [27] A demokrata-körből, Somogyvármegye, 1918. október 29.
- [28] Politikai mozgalmak Kaposváron, Somogyvármegye, 1918. október 31.
- [29] Kaposvár csatlakozása a Nemzeti Tanácshoz, Somogyvármegye, 1918. november 1.
- [30] A kaposvári Nemzeti Tanács munkában, Somogyvármegye, 1918. november 2.
- [31] A kaposvári népgyűlés, Somogyvármegye, 1918. november 2.
- [32] A kaposvári Nemzeti Tanács munkában, Somogyvármegye, 1918. november 2.
- [33] A kaposvári népgyűlés, Somogyvármegye, 1918. november 2.
- [34] Mindenkihez! Somogyvármegye, 1918. november 2.
- [35] A kaposvári Nemzeti Tanács munkában, Somogyvármegye, 1918. november 2.
- [36] A kaposvári helyőrség is csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz, Somogyvármegye, 1918. november 2.
- [37] Megyei közgyűlés, Somogyvármegye, 1918. november 3.
- [38] Megalakult a megyei Nemzeti Tanács, Somogyvármegye, 1918. november 7.
- [39] Megalakították a kaposvári Munkástanácsot, Somogyvármegye, 1918. november 7.
- [40] A Nemzeti Tanácsok és a hatóságok, Somogyvármegye, 1918. november 10.
- [41] Marad a főispán, Somogyvármegye, 1918. november 12.
- [42] Széchenyi Aladár — kormánybiztos, Somogyvármegye, 1918. november 19.
- [43] Munkás nemzetőrség, Somogyvármegye, 1918. november 10.
- [44] Nemzeti Tanács Nagyatádon, Somogyvármegye, 1918. november 13.
- [45] Megalakult a szociáldemokrata párt Marcaliban, Somogyvármegye, 1918. november 12.
- [46] A kaposvári Munkástanács, Somogyvármegye, 1918. november 23.
- [47] Lenin: A kettőshatalomról, Lenin művei 24. kötet Bp. 1952. 20—2.
- [48] A Radikális Párt megalakulása, Somogyvármegye, 1918. november 12.
- [49] Demokraták és radikálisok fúziója, Somogyvármegye, 1918. december 6.
- [50] A somogy megyei Szociáldemokrata Párt kongresszusa, Somogyvármegye, 1919. január 8. Említésre méltó, hogy a kongresszus második napján, január 7-én megválasztották a párt megyei vezetését, amelybe Rózsa Sándor, Kovács Miksa, Schneller Béla, Égető János, Tóth Lajos, Peinhoffer Lajos, Szabó Károly, Magyar Mátyás, Potó János és Szalma István kerültek be. Ugyanez alkalommal ellenőrző bizottságot is választottak, amelynek tagjai Gerő Manó, Balla József, Völgyi Lajos, Fehér János és Gyura János voltak.
- [51] A Somogyi Hírlap átvétele, Somogyvármegye, 1919. január 12.
- [52] Györffy Antal: Életrajz, Somogyi tizenkilenceselek, Kaposvár, 1959. 24. l. Györffy itt, tévesen 1919. március 8-ra helyezi a szociáldemokrata kongresszus időpontját. E sorok írójával folytatott beszélgetései során ő maga is korrigálta ezt a tévedését.
- [53] Szocialisták összetágerkezlete, Somogyvármegye, 1919. január 16.
- [54] Kaposvári Állami Levéltár (a továbbiakban: KÁL) Somogy megyei főispáni iratok (a továbbiakban: SMFI) 339/1919.
- [55] Ugyanott.
- [56] Belügyi Közlöny 1919. évi I. félévi 9. sz.
- [57] KÁL SMFI 339/1919.
- [58] Széchenyi Aladár: Somogyvármegye és Kaposvár r. t. város tisztelt közönségéhez, Somogyvármegye, 1919. február 26.
- [59] Vizeki Tallián Andor vármegyei főjegyzőnek az 1919. február 3-ra összehívott megyei közgyűlésre készített negyedévi jelentése. KÁL Somogy vármegye Törvényhatósági Bizottságának 1919. évi közgyűlési jegyzőkönyve. 13—5.
- [60] Lemondott a kormánybiztos, Somogyvármegye, 1919. február 6.

- [61] A Nemzeti Tanács ülése, Somogyvármegye, 1919. február 18.
- [62] A földmunkások népgyűlése, Somogyvármegye, 1918. november 12.
- [63] Vizeki Tallián Andor: Somogy megye tisztikara nem ellenforradalmár, Somogyvármegye, 1919. február 9.
- [64] A kaposvári munkásság tüntetése, Somogyvármegye, 1919. február 11.
- [65] A Nemzeti Tanács ülése, Somogyvármegye, 1919. február 18.
- [66] Az új kormánybiztos, Somogyvármegye, 1919. február 16.
- [67] A szervezett munkásság a kormánybiztosi kinevezés ellen, Somogyvármegye, 1919. február 18.
- [68] Az új kormánybiztos nyilatkozata, Somogyvármegye, 1919. február 18.
- [69] A Nemzeti Tanács ülése, Somogyvármegye, 1919. február 18.
- [70] A Kisgazda Párt választmányi ülése, Somogyvármegye, 1919. február 18.
- [71] A kormánybiztos Budapesten, Somogyvármegye, 1919. február 21.
- [72] A Munkástanács ülése, Somogyvármegye, 1919. február 23.
- [73] A vasárnapi szocialista népgyűlés, Somogyvármegye, 1919. február 25.
- [74] Széchenyi Aladár idézett cikke, Somogyvármegye, 1919. február 26.
- [75] A Munkástanács ülése, Somogyvármegye, 1919. február 27.
- [76] A kormánybiztosság ügye, Somogyi Hírlap, 1919. március 1.
- [77] Dr. Neubauer Ferenc kormánybiztos lemond, Somogyvármegye, 1919. március 1.
- [78] Termelőszövetkezetek Somogyban, Somogyi Hírlap, 1919. február 28.
- [79] Termelőszövetkezetek Somogyban, Somogyvármegye, 1919. március 2.
- [80] A szocialisták átvették a bankosok birtokát és üzemeit, Somogyvármegye, 1919. március 4.
- [81] Széchenyi Aladár itthon, Somogyvármegye, 1919. március 4.
- [82] A kormánybiztosság ügye, Somogyvármegye, 1919. március 4.
- [83] Személyi hír, Somogyvármegye, 1919. március 5.
- [84] A földmívelési miniszterek a földosztásról, Somogyvármegye, 1919. március 6.
- [85] Bodrogközi Zoltán: A magyar agrármozgalmak története, Bp. 1929. 164.
- [86] Országos Levéltár Belügyminiszteri elnöki iratok, 2896/1919.
- [87] Vö. Bodrogközi Zoltán i. m. 164. lapján levőket a Nagyatádi Szabó István Bp. 1935. c. munka 85. lapján írottakkal.
- [88] Direktórium vette át Somogyban a hatalmat, Somogyi Hírlap, 1919. március 11.
- [89] A Kisgazda Párt megyei nagygyűlése, Somogyvármegye, 1919. március 9.
- [90] KÁL SMFI 570/1919.
- [91] Munkásőrség beosztása, Somogyi Hírlap, 1919. március 2.
- [92] Ligehty Béla: A magyar bolsevizmus keletkezése, Új-Somogy, 1920. március 11.
- [93] Vö.: Direktórium vette át Somogyban a hatalmat, Somogyi Hírlap, 1919. március 11. és Háromtagú direktórium a vármegyeházán, Somogyvármegye, 1919. március 11. c. cikkek leírásait.
- [94] KÁL SMFI 582/1919.
- [95] Háromtagú direktórium a vármegyeházán, Somogyvármegye, 1919. március 11.
- [96] KÁL SMFI 583/1919.
- [97] Elvtársak! Munkátestvérek!, Somogyi Hírlap, 1919. március 11.
- [98] A holnapi kisgazda-gyűlés, Somogyvármegye, 1919. március 11.
- [99] Szabó István miniszter szankcionálja a termelőszövetkezetek létesítését, Somogyi Hírlap, 1919. március 12.
- [100] Országos jelentőségű népgyűlés, Somogyi Hírlap, 1919. március 12.
- [101] Somogy megye új kormánybiztosa szocialista lesz, Somogyi Hírlap, 1919. március 12.
- [102] KÁL SMFI 584/1919.
- [103] KÁL SMFI 623/1919.
- [104] KÁL SMFI 597/1919.
- [105] KÁL SMFI 594/1919.
- [106] KÁL SMFI 527/1919.
- [107] KÁL Somogy vármegye Törvényhatósági Bizottságának 1919. évi közgyűlési jegyzőkönyve 17., 18., 20. l.
- [108] KÁL SMFI 610/1919.
- [109] A magyar föld munkásaihoz, Somogyi Hírlap, 1919. március 11.
- [110] KÁL SMFI 606/1919.
- [111] KÁL SMFI 686/1919.
- [112] KÁL SMFI 664/1919.
- [113] KÁL SMFI 687/1919.

ДИРЕКТОРИЯ КОМИТАТА-ШОМОДЬ В 1919 Г.

III. Кавашш

4-ого февраля 1919 г. правительственный комиссар комитата-Шомодь, граф Сечени Аладар отказался от должности.

За государственную должность бывшего комиссара, развернулась острая борьба между двумя главными партиями комитата — Социалдемократической и Партии Мелких Хозяев.

Борьба кончилась тем, что Социалдемократическая Партия и Совет-рабочих Капошвара для руководства комитата организовал директорию и опираясь на силу рабочих Капошвара и бедняков Шомодь, директория революционным путем захватила власть 10-ого марта 1919 г.

Члены директории были испытанные руководители рабочих и бедняков области Шомодь, как Лайош Тотх, Шандор Латинца и Лацш Пеинхоффер.

Первый период работы директории продолжался с 10- -21-ого марта 1919 г. В это время директория прежде всего отбила атаки, поведенные против рабоче-крестьянской власти. Она защищала от противников в марте 1919 г. развернутое сельско-хозяйственное движение. Она заботилась о начале производительной деятельности и о порядке области. С этим действительно осуществила диктатуру пролетариата.

Новый период истории директории открылся 21-ого марта 1919 г. когда провозглашилась Венгерская Республика Советов.

Этот период разработан в следующей главе труда автора.

DAS DIREKTORIUM DES KOMITATS SOMOGY IM JAHRE 1919.

Von

S. Kávássy

Am 4.-ten Feber 1919. reichte der Graf Aladár Széchenyi der Regirungskomissar des Komitats Somogy seine Absage ein. Dieses Regirungskomissariat wurde bald Gegenstand einer Debatte in Somogy zwischen der Sozialdemokratischen Partei und der Partei der Kleinen Landwirte (Kisgazda Párt). Die Debatte führte zu einem heftigen Parteikampf. Dieser Kampf endete damit, dass die Sozialdemokratische Partei und der mit ihr verbündete Arbeiterrat von Kaposvár auf rewlutionäre Weise die Führung des Komitats übernahm und brachte ein Direktorium zur Führung der Komitatsleitung zustande.

Das Direktorium des Komitats Somogy fing am 10.-ten März 1919. seine Tätigkeit an. Seine Mitglieder waren die erprobten Führer des Proletariats von Somogy: Lajos Tóth, Sándor Latinca und Lajos Peinhoffer. Das Direktorium war ein solches Vollzugsorgan, das die Diktatur des Proletariats in Somogy in Kraft setzte.

In dem ersten Abschnitt seiner Funktion von 10. bis 21. März 1919. stand es als provisorisches Machtorgan an der Spitze des Komitats. Während der Veränderung nach Proklamation der Räterepublik wurde es in Organismus des Proletarstaates eingebaut, und damit hörte es auf Machtorgan zu sein. Dieser Umstand ermöglichte es, seine Tätigkeit fort zu setzen zum Wohl der Arbeiterschaft und Armen-Bauernschaft.

SOMOGY MEGYEI KÖZSÉGEK NÉPESEDÉSI VISZONYAI 1748-BAN

Írta: KOVÁTS ZOLTÁN

A történeti statisztikának viszonylag legjobban művelt ága a történeti demográfia. Azonban jelentős feldolgozások még ezen a területen is főként csak az ország össznépességének meghatározására történtek [1]. Mind az össznépesség számának a valóságot jól megközelítő meghatározásához, mind a népesedési folyamat kölcsönhatásában való vizsgálatához egész sor egyéb kérdést is ismeri kellene. A családok vagy a háztartások átlagos lélekszáma, a természetes szaporodás mértéke stb. olyan kérdések, amelyek nincsenek megnyugtatóan tisztázva. Forrásaink, amelyek ilyen kérdésekre választ adhatnak, csak egy kisebb terület viszonyait világítják meg, de ezekből a mozaikokból tevődhet össze a múlt népesedésének teljesebb képe. Kutatásaink Somogy megye népesedési viszonyainak feltárására irányulnak. E kutatások egyik részleteredményét kívánjuk most közzétenni.

A történeti demográfiai kutatásoknál, mint minden történeti kutatásnál a forrás és annak értékelése a legnagyobb probléma. Eddigi vizsgálódásaink tanulsága, hogy a népesedéstörténeti kutatások legfontosabb, és eddig legkevésbé kiaknázott forrásai az egyházi anyakönyvek [2]. Feldolgozásuk igen hosszadalmas és munkaigényes, mert pontos eredményekhez csak a névszerinti feldolgozás útján juthatunk, így tudjuk kiküszöbölni az anyakönyvek vezetésének esetleges hiányosságait. De ha egy ilyen feldolgozás megtörtént, akkor a népesedési viszonyok alakulását a maga folyamatában rendkívüli részletességgel tudjuk vizsgálni. (Élveszületett és ténylegesen élő gyermekek száma családonként, élveszületési sorrend az anya életkora szerint, házasságkötés után az anya átlagosan hanyadik hónapig szül, hány éves az utolsó szüléskor, a születések közötti intervallumok, a halandósági viszonyok pontos ismerete: 1000 élveszületett közül meghalt csecsemők, gyermekek száma, az első, második, harmadik házasságkötés gyakorisága, a természetes szaporodás mértéke stb.)

E tanulmányunkban egy másik forrástípus, az egyházlátogatási jegyzőkönyvekhez (*Visitaciones Canonicae*) kapcsolódó összeírások forrásértékét kívánjuk elemezni, majd egyes somogyi községekre vonatkozó adatok feldolgozásával a kor népesedési jellemző vonásait megvilágítani. Míg az anyakönyvek adatainak feldolgozásával a népmozgalom folyamatát lehetett követni, addig ezek az egyházi összeírások a népszámláláshoz hasonló feldolgozást tettek lehetővé természetesen kevesebb adattal.

Már több éve annak, hogy DÁVID ZOLTÁN felhívta a figyelmemet a veszprémi püspöki levéltárban található gyűjteményre. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek és az azokhoz kapcsolódó összeírások egyházkormányzati célokat

szolgáltak, de adott esetben népesedéstörténeti szempontból is igen értékesek. Ezekben az összeírásokban az tükröződik, hogy az egyes községekben házanként haladva összeírták névszerint a lakosokat. A családfő- és gyermekei, a vele élő családos testvérei és ezek gyermekei, egyéb rokonok, a jobbágháztartás családos és önálló alkalmazottai mind összeírásra kerültek, életkoruk, a családban elfoglalt helyzetük feltüntetésével. Az összeírás értékét növeli, hogy a teljes népességre, így a nemesség családjainak összeírására is kiterjedt. Somogy megyére a veszprémi püspöki levéltárban 1748, 1757 és 1771 évről vannak ilyen összeírások. A továbbiakban néhány példán mutatjuk be forrásanyagunk jellegét, adataink gazdagságát [3].

Nagygomba

„Perillustris Dominus Josephus Deseo” [4]	26 éves
Deseő Anna Mária soror (nőtestvér)	36 „ (özv.)
leánya	6 „
Deseő Zsuzsanna soror (nőtestvér)	26 „ (özv.)
leánya	1 „
Kocsis András auriga (kocsis)	35 „
felesége	23 „
fia	7 „
Simenházy Mihály porcarius (kanász)	18 „
Lóky István villicus (gazda, ispán)	37 „
felesége	28 „
Dobay Éva ancilla (cseléd lány)	28 „ (özv.)
Korpory Magda ancilla (cseléd lány)	19 „
Kenyeres Éva ancilla (cseléd lány)	17 „
Kalló Anna ancilla (cseléd lány)	13 „
Király Ferenc scriba (írnok)	22 „
Sári Bálint bubulcus (béres, ökrös)	37 „
felesége	35 „
fia	3 „
leánya	9 „
Szabó István opilió (juhász)	38 „
felesége	35 „
fia	4 „
fia	9 „
leánya	7 „
leánya	5 „
leánya	2 „

A nemesi háztartás teljes lélekszáma az adott esetben 27. Ez természetesen nem általános. A nemesi háztartás nagysága a nemesi birtok kiterjedésével van összefüggésben. A nemesi háztartások átlagos nagyságának megállapítása külön probléma, további kutató munkát igényel, de e forrástípus alapján megoldható.

A jobbágyháztartások főbb típusai:

Attala

47. sz. ház	Csullag Gergely	80 éves
	felesége	56 „
	fia	16 „
	Csullag Pál fia	37 „
	felesége	28 „
	fia	11 „
	leánya	7 „
	Csullag János fia	33 „
	felesége	22 „
	leánya	6 „
	leánya	5 „
	Csullag István fia	20 „
	felesége	16 „
	Pap István servus (szolga)	18 „
	Olej Ilona inqillina	100 „

Ebben a háztartásban rokoncsaládok élnek együtt, ez nem jellegzetes, a lélekszám ugyancsak igen magas (15 fő).

Somogysámson

29. sz. ház	Gaál Mózes	25 éves
	felesége	20 „
	fia	3 „
	leánya	1 „
	Barcsi János servus (szolga)	25 „
	Farkas Pál porcarius (kanász)	22 „
	Borda Ilona ancilla (cseléd lány)	22 „

Az ilyen jobbágyháztartás már igen gyakori, arra példa, hogy a jobbágyi telken élők is olykor jelentős számú alkalmazottat foglalkoztattak.

21. sz. ház	Hegedűs Mátyás	48 éves
	felesége	28 „
	leánya	6 „
	leánya	1 „

Leggyakoribb mégis a házastársakból és gyermekekből álló ún. „család-mag” háztartás.

Az összeírás igen gazdag anyagával kapcsolatban felmerül, hogy felveték-e valóban a falu minden házáat és minden lakóját? Ezt a kérdést a források összehasonlításával, s ezek közül is elsősorban az egyházi anyakönyvek névanyagának összehasonlításával lehet eldönteni. A különböző forrásokkal való összehasonlítás eredményeként azt állapíthatjuk meg, hogy legteljesebbek maguknak a plébániáknak az összeírásai. A leányegyházak anyaga már korántsem ilyen teljes. Ugyancsak jók az összeírások ott, ahol a község népessége mind katolikus. A felsorolt elveket azért általánosítani nem lehet. Pl. Kéthely nevű község a XVIII. század közepén a plébánia székhelye és csak katolikusok lak-

ják, [5] a községre vonatkozó összeírás feldolgozásáról mégis le kellett mondanunk, mert névanyagának az anyakönyvvél való összehasonlításakor kitűnt, hogy a helység népességének 50–60%-ára előttünk ismeretlen okból nem terjedt ki a jegyzékbevétele. Az egyházi anyakönyv feldolgozása megmutatta, hogy 1720-ban már legalább 138 család lakott a községben. 1748-ban mindössze 390 lakost írtak össze, ugyanakkor a kereszteselési bejegyzések alapján 200–210 családdal mutatható ki. Az 1784/85. évi népszámlálás adata is ellene mond az 1748. évi felvételnek, mert a népszámláláskor csak magának a falunak a jogi népessége 1064 — Marót és Sári pusztá nélkül [7]. Kéthely esetében tehát az 1748. évi összeírás feltétlen hiányos. Más községekben annak ellenére, hogy a népesség különböző felekezethez tartozott, vagy filiáról van szó, az adatok egybevetése alapján teljesnek találtuk az összeírást.

A veszprémi püspökséghez tartozó Somogy megyei községek közül így első feldolgozásra azokat a községeket választottuk ki, amelyekben a különböző adatokkal összevetve azt tapasztaltuk, hogy valóban mindenkinek a felvétele megtörtént.

Somogy megye veszprémi püspökséghez tartozó része két kerületre (districtus) oszlott: a segesdire és kaposvárira. Feldolgozásunkban két-két községet választottunk a segesdi (Marcali, Somogysámsón) és a kaposvári districtusból (Attala, Kapospula). Valamennyit csak katolikusok lakták, Marcalinak, Somogysámsónak és Attalának önálló plébániája van, Kapospula pedig Attalának a filiája.

Más források adataival egybevetve az 1748. évi összeírást a következő képet nyerjük:

F o r r á s	Attala	(K.) Pula	Marcali	(S.) Sámsón
<i>Családok száma:</i>				
1695. Urbarium ⁸	—	—	27	—
1701. „ „ ⁹	—	—	29	5
1712. Megyei dicális összeírás ¹⁰	—	10	92	7
1718. „ „ „ „ ¹¹	26	9	90	15
1720. Országos összeírás ¹²	11	6	52	10
1720. Megyei dicális összeírás ¹³	20	7	115	18
1736. „ „ „ „ ¹⁴	23	5	110	30
1751. „ „ „ „ ¹⁵	44	18	—	27
1748. <i>Canonica Visitatio</i>	112	40	220	63
<i>Népesség:</i>				
1748. <i>Canonica Visitatio</i>	496	179	1006	316
1784/85. Első népszámlálás ¹⁶	698	320	1329	598
1869. Népszámlálás ¹⁷	1068	495	4465*	1236
1880. „ „	1121	648	4810	1276
1910. „ „	1207	647	6106	1366
1920. „ „	1105	603	6157	1271
1941. „ „	1145	656	6649	1168
1949. „ „	1110	655	6450	1281
1960. „ „	1042	656	7877	1331

* Kisdombával és Nagygyombával összeépült Marcali.

Forrásunk értékét jól kifejezi az adóösszeírásokkal való összehasonlítás. Ezek az adóösszeírások voltak a XVIII. század első felének népességi viszonyaira eddig a leginkább felhasználtak. Itt világosan láthatjuk, hogy ezek csak a népesség kisebb hányadára terjedtek ki. 1751-hez képest 1748-ban Attalán 154⁰/₀-al, Kapospulán 122⁰/₀-al és Somogysámsonban 133⁰/₀-al több családot írtak össze. Az 1720. évi országos összeírás hiányossága különösen is kiemelkedik.

Az 1748. évi népességi adat és az 1784/85. évi népszámlálás összehasonlítása egyik fontos ellenőrzési lehetősége a felvétel teljességének. Attala és Marcali esetében a két népességi adat között olyan kismérvű a növekedés, hogy Attalán évenkénti 1,1⁰/₀-os, Marcaliban meg csak évenkénti 0,86⁰/₀-os természetes szaporodással számolhatunk. Ezek a kor népesedési viszonyainak eddigi ismeretében reális természetes szaporodási mutatók. — Kapospula és Somogysámson esetében a növekedés nagyobb, de ott mindkét esetben a mechanikus népmozgalom emelte meg a népesség számát. Kapospulába 1748 előtt német családok beköltözése indult meg, a folyamat kisebb mértékig továbbtart 1784-ig. Somogysámson az 1748. évi és 1784/85. évi adatok között jelentős az eltérés. A kérdés tisztázására megint az egyházi anyakönyvet dolgoztuk fel [18]. Az anyakönyvben 1743–1749 között szereplő családok közül csaknem mindegyik megtalálható volt az 1748. évi összeírásban is, mindössze egy Horváth és egy Farkas nevű család hiányzott. A Horváth nevűek egy része „cigány” bejegyzéssel szerepelt, Farkas nevű meg legtöbb volt a községben, így véletlenül is kimaradhattak az összeírásból. Ennyi kimaradás, ennyi hiányosság az egész szempontjából lényegtelen. Az anyakönyvből ugyanakkor az is megállapítható volt, hogy a gyermekek is mind bekerültek az összeírásba. Az 1748 és 1784 közötti jelentősebb népességnövekedést az okozta, hogy ebben az időszakban 18–20 család költözött be a faluba. Tehát az 1748. évi somogysámsoni adat is pontosnak bizonyult. Az elvégzett elemzés alapján a négy községre vonatkozó adatfelvételt teljes értékűnek fogadhatjuk el.

A népesedési szempontból vizsgálatra kerülő négy község már a török időkben is lakott [19]. Nagyobbmérvű betelepülés Kapospulába történt. A XVIII. századi dicális conscriptiook szerint lakói „örökös jobbágyságok”, nemeseket a községekben nem találunk. Az 1748. évi összeírásnak elsősorban a népesedési vonatkozású mondanivalóját kívánjuk kiemelni, de a jobbágyság rétegződésére is fontos adatokat nyerhetünk. Az összeírásból az tűnik ki, hogy a jobbágygazdagság képes a családi munkaerőn kívül másokat is foglalkoztatni. A török uralom megszűnése utáni időben Somogy megyében a telken élő, termelőeszközökkel rendelkező jobbágyság megerősödése figyelhető meg. Az 1767. évi úrbéri felvételek megmutatták, hogy igen jelentős az irtás (extirpata) földterület a jobbágyság kezén. Az összes szántóterület háztartásonként az úrbérrendezés kezdetén a 30 magyar holdat is meghaladja átlagosan. A török uralom meglazította a földesúri függés szálait, a „második jobbágyság” csak fokozatosan erősödik meg. E töröktől felszabadult megyében erős falusi önkormányzattal találkozzunk a XVIII. század elején. A megyei és földesúri hatalomnak ezt csak fokozatosan sikerült lejártni. A gazdasági helyzetet jellemzi, hogy a török uralom megszűnése után még sokáig volt elegendő jóminőségű kaszáló és legelő, ami aztán a szántóföldi művelésre is alkalmas volt. A termelőeszközökkel rendelkező jobbágyság egy darabig szabadon terjeszkedhetett. Az 1748. évi összeírás azt az állapotot tükrözi, amikor e megerősödő „paraszt-polgári” jobbágygazda-

ságban cselédek, szolgák vagy akár családok zsellérek alkalmazása nem ritkaság. A földesúri majorságok kiépülése Somogy megyében csak a XVIII. század közepén indult el, s a század végére vett nagy lendületet [20]. A majorsági gazdaságok területi növekedése több más tényezővel együtt eredményezi a „paraszt-polgári” fejlődés végleges elakadását. A következőkben néhány jellemző statisztikát mutatunk be a jobbágháztartásokban foglalkoztatottak arányára az 1748. évi összeírás alapján.

Felhasznált adatok száma:

K ö z s é g	Háztartások száma	Családok száma	Össz-népeség
Attala	61	112	496
Kapospula	27	40	179
Marcali	142	220	1006
Somogysámson	58	63	316
Összesen:	288	435	1997

A 435 család megoszlása:

	Szám	%
Jobbágycsalád	288	66,2
Rokon jobbágycsalád	77	17,7
Alkalmazott zsellér stb. család	70	16,1
Összesen:	435	100,0

A 70 családos alkalmazott közelebbi megnevezése: Inquilinus 26, servus 13, famulus 2, opilio 1, caupo 1, oeconomus 1, megnevezés hiányzik 2. Ezek férfi családfők. Rajtuk kívül még 20 inquilina (özvegy) családfő is szerepel, 4-nél nincs megnevezve a háztartási minőség, de a családnév alapján nem lehet rokonnak minősíteni.

A módosnak látszó jobbágyporácokon a családok mellett természetesen szolgáló legényeket és szolgáló leányokat vagyis családtagok alkalmazottakat is találunk. Ezeknek számát és arányát a következő táblázat mutatja. A gyermekek számát külön is feltüntettük, így kombinatív táblázatunk egyúttal ki-mutatja a felnőtt népesség számbeli megoszlását is.

	Szám	%	Gyermek szám	Felnőtt	
				szám	%
Jobbágycsaládok lélekszáma	1316	65,9	738	578	56,4
Rokoncsaládok „	225	11,3	109	116	11,3
Magános rokon	50	2,5	—	50	4,9
Családos alkalmazottak lélekszáma	238	11,9	124	114	11,1
Családtalan „ „	168	8,4	—	168	16,3
Összesen:	1997	100,0	971	1026	100,0

A családtalan alkalmazottak a következő megnevezésekkel szerepelnek:

Férfiak:

Inquilinus (zsellér)	9
Servus (szolga)	59
Famulus (szolga)	9
Auriga (kocsis)	3
Porcarius (kanász)	3
Sodalis (mesterlegény)	5
Tiro (inas)	6
Orphanus	1
Ismeretlen	4

99

Nők:

Inquilina (zsellérnő-özv.)	31
Ancilla (cseléd lány)	28
Serva (szolgány)	6
Ismeretlen	4
	69

A felnőtt népesség 27,4%-a a jobbágytelken élők alkalmazottja, 16,2%-a rokon, tehát 43,6%-a a felnőtt népességnek él a jobbágy családtagjain kívül a jobbágyháztartás keretei között! Ugyanakkor az is megállapítható az 1748. évi összeírásból, hogy a jobbágyháztartásoknak Attala, Kapospula és Somogysámszon esetében 1751-ben csak 61%-a kerül megadóztatásra. Ha az adóaljstromok alapján akarunk a népességre következtetni, akkor ezt az eltérést figyelembe kell venni.

Az 1748. évi összeírás elemzése is arra vet fényt, hogy a feudalizmus rendszerén belül ekkor már a jobbágyság erősen rétegzett. A feltörekvő, erősödő, módos jobbágygazdák mellett jelentős számú szegénység élt. Valószínűleg a pauperizáció előrehaladására mutat a gyermekek alkalmazása a jobbágygazdagságban. Az alkalmazott egyedülálló szolgák, cselédek közül 34,5% 17 éven aluli és 20,2% csak 14 éves vagy ennél fiatalabb.

Házak — háztartások

Az 1748. évi canonica visitatio összeírása alkalmat nyújt arra, hogy a családok számát, nagyságát pontosan meghatározzuk, differenciálva a családmaghoz tartozók és a családtagok körét, sőt még további elemzés is lehetséges. A háztartás nagyságának megállapítása, ahogy a mai demográfiai tudomány megkívánja, már nehezebb, de bizonyos tájékoztatást ilyen irányban is nyernünk.

A külföldi szakirodalomban és a statisztikai felméréseknél használt eljárásokat a hazai gyakorlattal összhangba hozva, az 1960. évi népszámláláskor a háztartás fogalmát a következőképpen definiálták: „Háztartáson azoknak az együtt lakó személyeknek a körét kellett érteni, akik közös lakásban, vagy ennek egy részében laknak, a hét legalább egy napján rendszerint közösen étkeznek (ebédelnek vagy vacsoráznak) és a létfenntartási költségeket közösen viselik [21].

Az 1748. évi összeírás ugyanúgy házanként történt, mint az 1784/85. évi népszámlálás. Az összeírás első rovata „*numerus domorum*”. Az attalai összeírás rovatának felirata teljesebb: „*domos suas sive magnos sive parvas habentes sive pastoricus*”. Tehát minden lakóépületnek és lakosságnak az összeírása megtörtént, beleértve a „külső terület”-nek mondható pásztori házakat is.

Az egy házban lakók egy szám alatt kerültek összeírásra. A lakók összeírásának sorrendje majdnem ugyanaz, mint az 1784/85. évi összeíró íven. Bizonyos mértékig ezeket az összeírásokat az 1784/85. évi népszámlálás eszmei elődjének tekinthetjük. Az összeírás sorrendje a házon belül: családfő, feleség, fiú-, majd leánygyermek a korszerinti sorrendben. Ha a gyermekek közül valamelyik házas, akkor ez a nem-házas gyermekek után következik gyermekeivel együtt. Ezután a családok alkalmazott (inquilinus) következtek gyermekeivel, majd a családtalan alkalmazottak. Legvégül a magános rokonokat találjuk. Az összeírásnak ez a sorrendje bizonyítja, hogy az összeírt családok zsellér nem bérlője volt a jobbágy házában, hanem alkalmazottja. Hogy együvé tartoztak és szoros kapcsolatban álltak, ezt az összeírásban látjuk. De annak megállapítására, hogy valóban „közösen étkeztek”-e, ma már nincs mód, mégis a XVIII. század közepének gazdasági viszonyait ismerve, fel lehet tételezni, hogy az egy házban élő rokon családok, még a jobbágyoknál dolgozó zsellér család is az esetek legnagyobb többségében nem vezetett külön háztartást.

Az elmondottak bizonyítására és az összeírás rendjének szemléltetésére egy-egy példát mutatunk be a községekből.

<i>Attala. 9. sz. ház</i>	<i>Szántó János</i>	60 éves
Felesége	Bodó Katalin	50 „
Fia	Szántó Mihály	12 „
Inquilina	Penc Katalin	46 éves (özvegy)
Fia	Varga Tamás	22 „
Fia	Varga István	15 „
Inquilinus	Varga János	27 éves
Feleség	Pető Erzsébet	22 „
Fia	Varga János	1 „
Ancilla	Szabó Ilona	12 „

<i>(K.) Pula. 11. sz. ház</i>	<i>Kelemen Márton</i>	50 éves
Felesége	Kelemen Katalin	43 „
Fia	Kelemen János	22 „
Fia	Kelemen István	10 „
Fia	Kelemen József	2 „
Fia	Kelemen Mihály	26 éves
Felesége	Gerencsér Erzsébet	22 „
Servus	Ihász Gergely	32 éves
Felesége	Tótt Judit	25 „
Leánya	Ihász Katalin	3 „
Ancilla	Kovács Erzsébet	11 éves

Marcali. 50. sz. ház	Teleki István	43 éves
	Felesége	33 „
	Fia	15 „
	Leánya	7 „
Inquilina	Krechin Katalin	51 éves (özv.)
Leánya		15 „
Inquilinus	Fábos Mihály	29 éves
Servus	Horváth János	16 éves
Servus	Horváth György	12 éves
(S.) Sámson. 26. sz.	Kövesdi Ferenc	50 éves
ház	Felesége	Szép Judith 38 „
	Fia	Kövesdi János 13 „
	Fia	Kövesdi László 8 „
	Leánya	Kövesdi Rozália 3 „
	Ancilla	Bakonyi Erzsébet 14 éves
	Inquilina	Tőke Erzsébet 52 éves (özv.)
	Soror	Kövesdi Éva 45 éves (özv.)

Joggal feltehető tehát, hogy az esetek legnagyobb többségében az egy házban lakók közös háztartást vezettek, vagyis a ház azonosítható a mai értelemben vett háztartás fogalommal. Adataink bizonyos megfontolásokkal összehasonlíthatók az 1784/85. évi népszámlálással. Ez alkalommal megkülönböztették a „ház” és a „família” fogalmát. THIRRING GUSZTÁV rámutatott arra, hogy a „família” az adott esetben nem családot, hanem a mai értelemben vett háztartást jelent. „A népszámlálás utasításai és a felvételi nyomtatványok helytelenül használják a *család* szót.” „Voltaképpen nem a család, hanem a háztartás összeírása történt, . . .” [22]. Az eredeti összeírási utasítás a következőket mondja: „Egy famíliához számoltatnak mindazok, és következésképpen azon egy Árkus Familia Táblájába írattnak be, valakik magoknak külön nem főznek, hanem ugyanazon egy Atyától vagy Gazdától, Gazdaasszonytól közönségesen együtt tápláltatnak, és velek egy Asztalon kenyéren vagynak, akár ezek Házasok légyenek, akár nem . . .” [23]. Az utasítás alapján világos, hogy a famíliához a közösen együtt étkezők is hozzátartoztak, tehát eszerint a mai értelemben vett háztartásról van szó. Az 1784/85. évi népszámlálás községi adatai összehasonlítva az 1748. évi összeírással a következőt mutatja:

K ö z s é g	1784/85					1748		
	Össz-népesség (jogi)	Házak száma	1 házra eső fő	Háztartások (família száma)	1 háztartás átl. nagysága	Össz-népesség	Házak száma	1 házra esik
Attala ²⁴	698	76	9,18	125	5,50	496	61	8,13
(K) Pula	320	35	9,15	58	5,52	179	27	6,63
Marcali	1329	225	5,90	286	4,64	1006	142	7,08
(S) Sámson	598	67	8,93	125	4,78	316	58	5,45
4 község összesen:	2945	403	7,31	594	4,98	1997	288	6,99
Somogy megye ²⁵	163560	24028	6,81	31193	5,24			

A szóbanforgó községekben az egy házban lakók átlagos száma mind 1748-ban, mind 1784/85-ben több a megyei átlagnál. Az egyes községekben jelentős eltérés mutatkozik a házak lakóinak száma tekintetében. 1748-tól 1784/85-ig a változás tendenciája is eltérő. Általában emelkedik az egy házban élő lakosok száma, ugyanakkor Marcaliban jelentősen csökken. Az utóbbira az lehet a magyarázat, hogy az 1784/85-i népszámláláskor nem volt tisztázott, hogy a „nem kifejezetten lakóház rendeltetésű épületeket fel kellett-e venni vagy sem” [26]. Marcaliban jelentős szőlőművelés folyik már ebben az időben, míg itt 1784–85-ben a szőlőhegyi házakat is összeírhatták, addig 1748-ban csak kifejezetten a lakóépületeket, a „portákat”. Ezeknek az eltéréseknek a magyarázatát csak részletkutatás tisztázhatja. Az eltérések bizonyos gazdasági és társadalmi jelenségekre hívják fel a figyelmet.

Az 1784/85. évi népszámláláskor az utasítás alapján jól elkülöníthető a házon belüli háztartás, ha feltételezzük az összeírás utasításában foglaltak pontos végrehajtását. Az 1748. évi összeírás ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy az egy házban lakók között mind vérségi, mind alkalmaztatási vonatkozásban nagyon szoros a kapcsolat úgy, hogy az egy házban lakókat a mai értelemben vett háztartás fogalmához közelállónak kell tekinteni. E megfontolások figyelembevételével a házak-háztartások tagok szerinti nagysága 1748-ban a következőképpen oszlik meg:

A házak (háztartások) megoszlása a tagok száma szerint

A házak (háztartások) megoszlása a tagok száma szerint

A tagok száma	Attala	(K) Pula	Marcali	(S) Sámson	Összesen	
					szám	%
1	—	—	—	—	—	0,0
2	2	—	4	6	12	4,2
3	3	2	8	4	17	5,9
4	5	5	13	11	34	11,7
5	5	1	24	11	41	14,3
6	8	5	22	8	43	14,9
7	8	8	19	9	44	15,3
8	4	2	14	5	25	8,7
9	6	1	13	2	22	7,6
10	5	—	8	—	13	4,5
11	2	1	7	1	11	3,8
12	3	1	1	—	5	1,8
13	4	—	2	1	7	2,4
14	3	1	2	—	6	2,1
15	2	—	2	—	4	1,4
16 és több	1	—	3	—	4*	1,4
Összesen:	61	27	142	58	288	100,0

* 2 db 16 tagú ház(tartás)

1 db 18 „ „ „

1 db 21 „ „ „

A következőkben két grafikont láthatunk, elkészítésükhöz felhasználtuk a Poisson-eloszlást. A Poisson-eloszlás alkalmazását a háztartások átlagos nagyságának kiszámítására a hazai irodalomban TAMÁSY JÓZSEF végezte el [27]. Tamásy ismerve az 1784/58. évi népszámlálás alapján meghatározható háztartások (família) átlagos nagyságát (5,28), ez alapján a Poisson-eloszlás alkalmazásával kiszámította, hogy a háztartások hogyan oszolhattak meg a tagok száma szerint. Mert bármennyire is a különböző demográfiai, társadalmi és gazdasági tényezők hatásának a függvénye a háztartások tényleges nagysága, mégis van matematikai formulával kifejezhető összefüggés a háztartások átlagos nagysága és a tagszám szerinti megoszlás között. Ha ismerjük az átlagot, ebből a Poisson-eloszlás alkalmazásával kiszámíthatjuk az alapsokaság megoszlását. A Poisson-eloszlást a

$$p(x) = \frac{e - \lambda \cdot \lambda^x}{x!}$$

exponenciális egyenlet fejezi ki, ahol $x=0, 1, 2, \dots$ értékeket vehet fel, $e =$ a természetes logaritmus alapja és $\lambda =$ a sokaság átlaga; alkalmazásunknál $x=a$ háztartás tagjainak különböző száma, $\lambda =$ a háztartások átlagos nagysága. Látható, hogy problémát jelent az $x=0$ eset, mert 0 tagú háztartás nem lehetséges. Ennek kiküszöbölésére TAMÁSY JÓZSEF az egyenletet transzformálta oly módon, hogy az x -et és a λ -át is eggyel csökkentette. Lett tehát $x-1=x'$ és $\lambda-1=\lambda'$, ebben az esetben a képlet a következőképpen alakult:

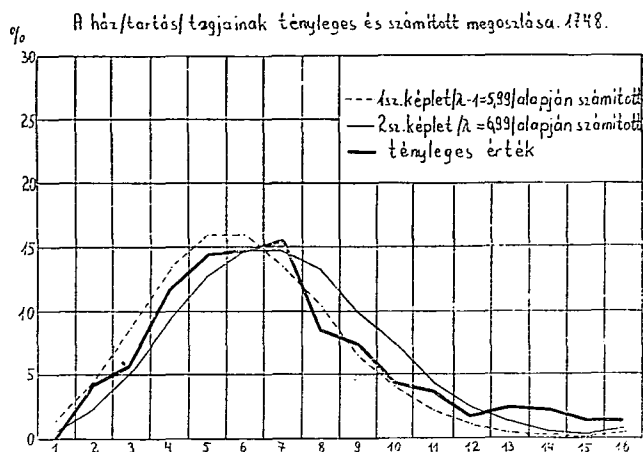
$$d(x') = \frac{e - \lambda' \cdot \lambda'^{x'}}{x'!}$$

Ehhez azt lehetne hozzáfűzni, hogy a transzformáció esetünkben feltétlen érvényes, ha λ elég kis érték. (Pl. $\lambda_{1960}=3,10$). Ha λ nagyobb már 5-nél, akkor jobban megközelítjük a valóságos helyzetet akkor, ha az 1. képlettel számolunk, mivel ebben az esetben már a Poisson-eloszlásnál az $x=0$ esetén kapott valószínűségi érték rendkívül kicsi. Ezért a λ 5 vagy főként ennél nagyobb értéknél az a helyesebb, ha a transzformálást nem végezzük el.

Első grafikonunk azt mutatja, hogy az 1960. évi tényleges és az 1784/85. évi számított (2. sz. képlet) tagszámszerinti eloszláshoz képest milyen a megoszlás 1748-ban a négy somogyi községben. A két problémát azért kapcsoltuk össze, mert feltételeztük, hogy az egy házban lakók az akkori körülmények figyelembevételével a legtöbb esetben egy háztartást is alkottak. *Ez a grafikon a háztartások szétválásának folyamatát szemlélteti.*

A másik grafikonunk azt mutatja, hogy a tényleges helyzethez (1748) hogyan viszonylanak a kétféle módon számított értékek a Poisson-eloszlás felhasználásával. Az adatok kevés száma a tényleges helyzethez az ingadozás lehetőségét nagyban növeli, de így is látszik az, hogy a nem transzformált 1. sz. képlettel számított értékek a tényleges maximumot milyen jól megközelítették.

Első grafikon

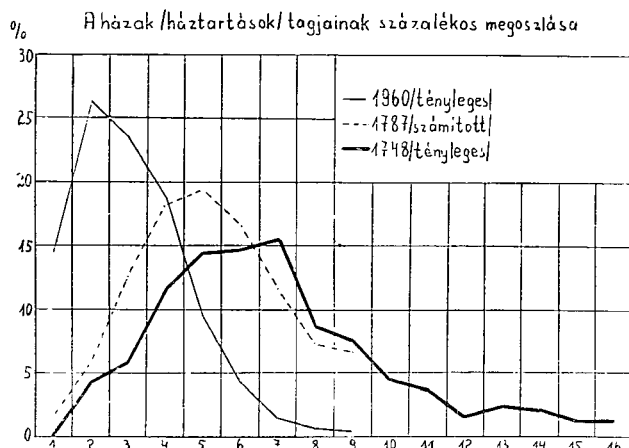

A grafikonok elkészítéséhez felhasznált értékek:

Háztartások százalékos megoszlása

A háztartás tagjainak száma	1960 országos tényleges	1787 országos számított	1748 4 somogyi közs. tényleges ház — házt.	
	3,10	5,28	6,99	A háztart. átl. nagys.
1.	14,5	1,4	0,0	
2	26,2	5,9	4,2	
3	23,7	12,7	5,9	
4	18,6	18,1	11,7	
5	9,8	19,4	14,3	
6	4,3	16,6	14,9	
7	1,7	11,8	15,3	
8	0,7	7,2	8,7	
9 és több tagú	0,5	6,9	7,6	
10			4,5	
11			3,8	
12			1,8	
13			2,4	
14			2,1	
15			1,4	
16 és több tagú			1,4	
Összesen:	100,0	100,0	100,0	

Második grafikon

A grafikon elkészítéséhez felhasznált értékek:

A ház(tartás) tagjainak száma	A ház(tartás) százalékos megoszlása 1748		
	Tényleges értékek	1. sz. képlet $\lambda - 1 = 5,99$	2. sz. képlet $\lambda = 6,99$
1	0	1,50	0,64
2	4,2	4,49	2,25
3	5,9	8,97	5,24
4	11,7	13,43	9,16
5	14,3	16,09	12,81
6	14,9	16,06	14,91
7	15,3	13,74	14,89
8	8,7	10,29	13,01
9	7,6	6,85	10,10
10	4,5	4,10	7,06
11	3,8	2,23	4,49
12	1,8	1,12	2,61
13	2,4	0,51	1,40
14	2,1	0,22	0,70
15	1,4	0,09	0,33
16 és több tagú	1,4	0,41	0,80
Összesen:	100,0	100,00	100,00

A Poisson-eloszlás alkalmazásával kapcsolatban összegezésül annyit, hogy az esetünkben adott gyakoriságok kiszámítására kiválóan felhasználható, a valószínűséget igen jól megközelíti. Ha az átlag pl. 3,10, mint 1960-ban, akkor jó a transzformálás; 1784/85-ben: 5,28, ekkor már kérdéses, hogy el kell-e végezni

a transzformálást, az 1748-as 6,99 vagy ehhez hasonló háztartási átlagnál már feltétlenül transzformálás nélkül kell ezt az egyenletet használni.

Befejezésül a házak lakottságával kapcsolatban azt kell megállapítanunk, hogy ezek az igen kicsiny, szalmatető, vályogból készült házak igen-igen zsúfoltak. Ilyen zsúfolt együttlakás a járványoknak, a betegségeknek melegágya volt. Mint előző statisztikánkban már láthattuk, ez a helyzet 1748-tól 1785-ig nem javult, hanem romlott. Az, hogy hány család lakott egy ilyen falusi házban, jól szemlélteti ezt a zsúfoltságot. A családok száma persze még kiegészül a családtöredékek és az önálló alkalmazottak számával.

Házak a családok száma szerint

	Attala	(K.) Pula	Marcali	(S.) Sámszon	Összesen	%
Egy család	27	16	84	53	180	62,5
Két „	19	9	43	5	76	26,4
Három „	13	2	11	—	26	9,0
Négy és több „	2	—	4*	—	6	2,1
Összesen:	61	27	142	58	288	100,0

* Egy 5 családdal lakott ház.

A családok

A családok átlagos lélekszámának megközelítő pontosságú ismerete is a rendszeres statisztikai felvételek előtti időszak népességszámának meghatározását, a természetes szaporodás mértékére való következtetést segítheti. Sajnos még az első magyarországi népszámlálás (1784–1785) adatai sem nyújtanak erre felvilágítást. A legrégebb időtől a XIX. század második feléig terjedően állandóan vitatott kérdés, hogy mennyi lehetett a családok átlagos lélekszáma. E népesedési kérdés abban a vonatkozásban is jelentős, hogy a XVIII. század közepén a gazdasági és egyéb megfontolások nem hatottak a születés-korlátozás irányában. A somogyi helyzet ismeretében állíthatjuk, ha a család a termelőeszközök minimumával rendelkezett, akkor a sokgyermekes család anyagi jóléte, legalábbis anyagi, megélhetési biztonsága növekedett. Ekkor még volt lehetőség új területeknek a termelésbe való bevonására, volt még lehetőség a jobbágyi telki állomány bővítésére, új jobbágytelek kialakítására. A XVIII. század közepén a mortalitás volt az egyedüli, ami a népességnövekedésnek határt szabott. Ha tehát a XVIII. század közepén az átlagos családnagyságot jól meg tudjuk határozni, lényegében a korábbi évszázadok családnagyságára is támpontot nyertünk.

Az 1748. évi összeírás alapján mód nyílik a családok összetételének a modern statisztikai elvek alapján történő elemzésére. Először is azt kell tisztázni, hogy mit értünk családon. Az 1960. évi népszámláláskor alkalmazott elveket TAMÁSY JÓZSEF összegezte [28]. „A család fogalmának meghatározására vonatkozó nézetek lényegében abban különböznek egymástól, hogy a családot most

már szűkebben vagy tágabban értelmezik. A szűkebb vagy tágabb értelmezés közelebből azt jelenti, hogy egymással rokonsági kapcsolatban álló személyek milyen csoportját, összetételét tekintjük családnak. Első kérdés, ami itt felmerül, a rokonsági kapcsolat értelmezése.” „A családot lényegében rokonszemélyek különböző összetétele alkotja. Ha ez az összetétel csak a házaspárokra vagy a házaspárra és nem-házas gyermekeire korlátozódik, akkor *családmag* vagy *szűkecsalád* az elnevezés.” „Nem változtat az összetétel családmag jellegén az sem, ha nem-házas gyermekkel elhalálozás, válás vagy egyéb ok miatt csak az egyik szülő él együtt.” Tehát ez is családmagnak számít. „*Családtöredék* a gyűjtő neve mindazoknak a személyeknek, akik családi kapcsolat nélkül élnek, mint pl. az egyedülállók vagy az olyan rokon személyek, akik nem alkotnak családmagot (pl. testvérek), az utóbbiakra a *részcsalád* megjelölést használjuk.”

„Nálunk a köztudat a család szélesebbkörű értelmezését fogadja el. Ennek részben tradicionális okai vannak, részben a jelenlegi életviszonyok is indokoltak.” Ezek alapján a család fogalmi tisztázása, a felvételtörténet gyakorlati alkalmazása a következő elvre épült: „A család a háztartási vagy vérségi felmenő, lemenő és oldalági rokonsági, továbbá örökbefogadási kapcsolatban tény-

1 7 4 8	Attala	(K.) Pula	Marcali	(S.) Sámszon	Össz.	%
Családok száma	112	40	220	63	435	—
Ebből:						
Házaspár gyermek nélk.	19	8	39	8	74	15,3
„ gyermekkel	81	28	145	46	300	61,8
Egy szülő gyermekkel	12	4	36	9	61	12,6
Családtöredékek száma	13	—	33	4	50	—
Ebből:						
Részcsaládok	5	—	11	2	18	3,7
Egyedülállók	8	—	22	2	32	6,6
						100,0
Családok és családtör.	125	40	253	67	485	
Ebből családok %-ban	89,6	100,0	86,9	92,5	89,7	
29						
1960						
Családok száma	345	215	2092	367	3019	—
Ebből:						
Házaspár gyermek nélk.	158	94	614	109	975	27,6
„ gyermekkel	154	103	1157	170	1584	44,8
Egy szülő gyermekkel	33	18	321	88	460	13,0
Családtöredékek száma	42	19	389	63	513	—
Ebből:						
Részcsaládok	1	1	27	9	38	1,1
Egyedülállók	41	18	362	54	475	13,5
						100,0
Családok és családtör. sz.	387	234	2481	430	3532	
Ebből családok %-ban	89,1	91,9	84,3	85,3	85,4	—

legesen együttlakó személyek közül a családmag tagjainak és a családmaghoz tartozó, de külön családmagot nem alkotó rokonok köre.”

Bár az 1960. évi népszámláláskor e szélesebbkörű elvet alkalmazták, a felvétel úgy készült, hogy a család egész összetétele a statisztikai táblázatok tükrében világosan előttünk áll. A felvétel alapján megállapítható a következő:

1. A családok száma (az ún. családmag vagy szűkcsalád)

Típusai: a) gyermektelen házaspár

b) házaspár nem házas gyermekkel (gyermekkel)

c) egy szülő (apa vagy anya) nem házas gyermekkel (gyermekkel)

2. A családhoz tartozó családtöredékek száma

Típusai: a) részcsalád

b) egyedülálló.

A családok ilyen értelmű differenciált megkülönböztetésére is alkalmat ad 1748. évi összeírás. Így az 1748. évi helyzet tökéletesen összehasonlítható az 1960. évi népszámláláskor fennálló helyzettel.

Országos összehasonlítás

Család összetétel	Százalékos megoszlás		
	1748 4 somogyi község	1949 ³⁰ Országos	1960 ³⁰ Országos
Házaspár gyermek nélkül	15,3	22,5	25,8
Házaspár gyermekkel	61,8	50,7	47,3
Egy szülő gyermekkel	12,6	10,8	11,4
Családok együtt	89,7	84,0	84,5
Részcsaládok	3,7	1,6	1,2
Egyedülállók	6,6	14,4	14,3
	10,3	16,0	15,5

Ezekkel az adatokkal kapcsolatban még azt is látnunk kell, hogy a XVIII. században igen magas a halandóság. Egyik település anyakönyvi adatokon nyugvó elemzése azt mutatta, hogy a XVIII. század második felében a megszületett gyermekeknek csak a 40–45%-a érte meg a házasságkötési kort [31]. A magas halandóság miatt gyakran előfordult, hogy a házasságkötés után született gyermekek közül csak a második vagy a harmadik maradt életben. Ennek ellenére a vizsgált négy somogyi községben viszonylag kevés az olyan család, ahol nincs gyermek. Az „egyszülő gyermekkel” kategória aránya szintén a halálozások miatt magas. A családtöredékek 76%-a özvegy. (50-ből 38). „Pártában maradt leány” vagy „agglegény” ritka, mint a fehér holló. A gyermekkel élő özvegy szülők túlnyomó többségénél (82%) anya az „egy szülő”. Ez az összes családok (435 családból 50) 11,5%-a, ami azt jelenti, hogy kb. minden

kilencedik családban nő a családfő. Az arányok ilyen tekintetben hasonlóak a maiakhoz. Az 1960. évi népszámláláskor Somogyban minden nyolcadik családban nő a családfő, az összes családok 13%-ában [32].

Gyermekek száma családonként
(Csak a családmagot figyelembe véve)

	Attala	(K.) Pula	Marcali	(S.) Sámsón	Összesen	%
Családok száma	112	40	220	63	435	—
Gyermektelen család	19	8	39	8	74	17,0
1 gyermek	25	8	46	14	93	21,4
2 „	32	7	48	14	101	23,2
3 „	14	7	35	14	70	16,1
4 „	10	3	29	4	46	10,6
5 „	10	6	11	7	34	7,8
6 „	—	1	7	2	10	2,3
7 „	1	—	3	—	4	0,9
8 „	1	—	2	—	3	0,7
Összes gyermekek száma	236	91	497	147	966	100,0
A családban élő gyermekek átlagos száma	2,10	2,27	2,26	2,33	2,22	—
A családnag összes lélekszáma	446	167	902	264	1779	—
A családmag átlagos nagysága	3,98	4,17	4,10	4,19	4,09	—

Az adatok összesítésének egyik feltűnő eredménye, hogy a közhiedelemmel ellentétben a korábbi évszázadok családjai nem voltak annyira népeseek, mint ezt eddig feltételezték. Nem azért, mert nem született gyermek, hanem azért, mert az életkörülmények, az egészségügyi viszonyok olyan rosszak voltak, hogy megakadályozták a nagyobb létszámú család kialakulását. A csecsemő, — a gyermekhalandóság rendkívül magas, az átlagos életkor rendkívül alacsony. Erre a kérdésre már utaltunk.

Ezeknél az eredményeknél még valamit figyelembe kell venni, bizonyos kiegészítést kell tennünk.

Egyik kiegészítés az, hogy a „családmag” — hoz hozzászámítjuk létszámában a családtagok tagjait. Így megkapjuk az 1960. évi népszámlálás értelmében vett családnagyságot.

Másik kiegészítés az, ha hozzávesszük a jobbágyháztartásban dolgozó szolgákat, cselédeket, akik 17 évesek, vagy ennél fiatalabbak. Ezeket még gyermekeknek tekinthetjük, ők egy másik „családmag” kiszakadt tagjai.

A harmadik kiegészítés még az lehet, ha a jobbágháztartás minden önálló alkalmazottját hozzászámítjuk a családhoz. E harmadik variáció esetében már a mai értelemben vett „háztartás” fogalmához közelítünk, csak még annyiban nem érvényes a háztartás fogalma, hogy nem tudjuk, hányan vezetnek közös háztartást az egy házban lakó rokon vagy zsellér családok közül.

Az egyes variációkat egymástól elkülönítve a következő képet kapjuk:

	Attala	(K.) Pula	Marcali	(S.) Sámson	Összesen
Családmag(ok) száma	112	40	220	63	435
Család(mag)ok összes lélekszáma	446	167	902	264	1779
Családtörödékek száma	13	—	33	4	50
Összes lélekszám	459	167	935	268	1829
A családok átlagos nagysága	4,10	4,17	4,25	4,25	4,20
A családok összes lélekszáma	459	167	935	268	1829
17 évesek és aluliak lélekszáma	16	2	21	18	57
A gyermek alkalmazottakkal bővített családok lélekszáma	475	169	956	286	1886
A bővített család átlagos nagysága	4,24	4,22	4,34	4,54	4,33
A gyermek alkalmazottakkal bővített családok lélekszáma	475	169	956	286	1886
Egyedülálló alkalmazottak száma (17 éven felüliek)	21	10	50	30	111
Összes lélekszám	496	179	1006	316	1997
Átlagos nagyság	4,43	4,47	4,57	5,02	4,59

Adataink azt mutatják, hogy a XVIII. század közepén a családok átlagos lélekszáma semmiképpen sem haladhatta meg a 4,5-et, de a 4-et feltétlenül túllépte.

A gyermekek átlagos lélekszáma a családmagok esetében 2,22 volt. Ehhez kiegészítésül csak a 17 éven aluli alkalmazásban álló gyermekeket vehetjük. ($966 + 57 = 1023$). Az átlagos lélekszám ebben az esetben is csak 2,35.

Ezekre az adatokra támaszkodva állíthatjuk, hogy igazolódtak TAMÁSY JÓZSEF újabb számításokon alapuló feltételezései, melyek szerint az 1784/85. évi népszámláláskor "... a háztartások átlagos nagyságát reprezentáló 5,28

főből 3-at a gyermekekre számítunk, ez felső határnak tekinthető.” [33] Itt nem a családról, hanem a háztartásról van szó. De a családmaggal kapcsolatos kutatási eredményünket egyszerű aránypár felállításával vonatkoztathatjuk az 5,28-as háztartásokra is. Ha a 4,09-ből 2,22 gyermek, akkor 5,28-ból 2,86 a gyermek, ha a magasabb, 2,35-ös átlagot veszem figyelembe (megfelelően megemelve a családok lélekszámát), akkor is az 5,28-ból csak 2,94-et számíthatunk gyermekekre. Tehát TAMÁSY JÓZSEF elméleti fejtegetését és számításait a korabeli adatokon nyugvó feltárás igazolta.

A XVIII. századi adatok feldolgozásában a mai statisztikai szempontokat alkalmazzuk, így adataink összehasonlíthatók a mai felmérésekkel. A nagymértvű mortalitás ellenére is jelentősen több a gyermek az egyes családokban, mint ma. Néhány összehasonlítás erre vonatkozóan:

1 7 4 8	Attala	(K.) Pula	Marcali	(S.) Sámszon	Összesen	%
Családok száma	112	40	220	63	435	
Gyermektelen cs.	19	8	39	8	74	17,0
1 gyermek	25	8	46	14	93	21,4
2 „	32	7	48	14	101	23,2
3 „	14	7	35	14	70	16,1
4 és több gyermek	22	10	52	13	97	22,3
						100,0
Gyermekkel élő családok száma	93	32	181	55	361	
Összes családok %-ában	83,0	80,0	82,3	87,3	83,0	—
1960 ^{3,4}						
Családok száma	345	215	2092	367	3019	—
Gyermektelen cs.	158	94	614	109	975	32,3
1 gyermek	133	80	819	137	1169	38,7
2 „	44	32	472	76	624	20,7
3 „	9	7	127	29	172	5,7
4 és több gyermek	1	2	60	16	79	2,6
						100,0
Gyermekkel élő családok száma	187	121	1478	258	2044	
Összes családok %-ban	54,2	56,3	70,7	70,3	67,7	

A gyermektelen családok száma a vizsgált somogyi községekben nagyban megnövekedett a XVIII. század óta. Még az egy gyermekes családok is aránylag jóval röbben vannak 1960-ban, mint 1748-ban. Nemcsak sokgyermekes család van kevesebb ma, hanem egyáltalában sok a gyermektelen és az egy-

gyermekes család. A két-gyermekes családok majdnem hasonló arányban vannak, a három és több gyermekesek tízszer annyian voltak 1748-ban mint 1960-ban. Ez az összehasonlítás a községek vonatkozásában történt, de hasonló a kép, ha a megyei vagy országos adatokat vetjük össze.

A családok százalékos megoszlása

	1748 4 somogyi község	1949		1960	
		Somogy megye ³⁵	országos ³⁶	Somogy megye ³⁵	országos ³⁶
Gyermek nincs	17,0	29,9	26,8	34,3	30,6
1 gyermek	21,4	33,6	31,7	35,3	34,8
2 „	23,2	21,2	21,8	20,6	21,6
3–5 „	34,5	13,9	17,5	9,1	12,1
6 és több gyerm.	3,9	1,4	2,2	0,7	0,9
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A mai Somogy megye népesedési mutatói az országos átlag alatt vannak. A születésekben megmutatózó csökkenő tendencia már egy évszázada megindult, de az utóbbi években volt különösen erős. E csökkenő tendencia következménye, hogy a családok átlagos gyermekszáma a viszonylag nem magas 1748-i 2,22-ről 1949-re 1,5-re és 1960-ra 1,3-ra esett [36].

Tanulmányunk értékelni próbálta a veszprémi püspöki levéltárban található 1748. évi összeírásokat. Kellő elemző munka után kiválaszthatók voltak azo ka helységek, amelyekben a felvétel teljesnek tekinthető. Ezek az adatok megbízhatóan tájékoztattak bennünket egy kisebb terület népesedéséről, a családok átlagos lélekszámáról, a családokban élő gyermekek számáról. A háztartások átlagos nagyságára, a jobbágyság rétegződésére is értékes tájékoztatást nyertünk. Tekintettel arra, hogy egy igen gondos, részletes összeírási anyagról van szó, a forrás történetkutatói kiaknázását nem tekintem lezártnak.

JEGYZETEK

- [1] A XVIII. század eleji magyarországi népesség lélekszámára DÁVID ZOLTÁN: az 1715–20. évi összeírás című tanulmánya volt újabban a legjelentősebb. (A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957.) Legújabban „Magyarország történeti demográfiája” című kötet (Szerk. KOVÁCSICS JÓZSEF. Bp. 1963.) igen értékes tanulmányokkal tekinti át Magyarország népességének számbeli alakulását GYÖRFFY GYÖRGY, SZABÓ ISTVÁN), de ebben a kötetben PÁPAI BÉLA tanulmánya a XVIII. század népesedéséről a további részletkutatások hiányában újabb eredményt nem hozott.
- [2] KOVÁTS ZOLTÁN — Cs. TÓTH PÉTER, Csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai (1720–1950). Történeti Statisztikai Évkönyv 1961/62. 48–89.
- [3] Veszprémi Püspöki Levéltár. Visitationes Canonicae. Nagygomba. Següsd. Districtus 1784. — Attala. Kaposvári Districtus 1784. Somogysámsón. Següsd Districtus. 1784.
- [4] A (Szentviszlói) Deseő család 1609-ben nyer adománymegerősítést Nagygomba községre és Kelevíz pusztára. Az összeírásban említett Deseő József 1774-ig kanizsai járási főszolgabíró, apja stallumát örökölte. A család a megye kisebb birtokosai közé tartozott, egy 1772 körül kelt nemesi összeírás szerint Nagygombán és Kelevízen 9 4/8 sessio és 1 zsellérház volt a számontartott birtokuk.) Somogy megye községeinek járások és földesurak szerint csoportosított adóösszehasonlítási kimutatása. Kaposvári Állami Levéltár.

- Conscr. variae. 1712—1774. — BARANYI BÉLA, Somogy vármegye nemes családjai. Somogy vármegye. (Szerk. CSÁNKI DEZSŐ.) 613.
- [5] Kaposvári Állami Levéltár. Conscr. animarum, pecorum, facultatum 1712—1773. I—III. 1. sz. kat. szám.
- [6] KOVÁTS ZOLTÁN, Somogy megye népesedéstörténetének néhány kérdése a XVIII. században. Emlékkönyv a Kaposvári Állami Közgazdasági Technikum jubileumáról. (Szerk. PINTÉR JÓZSEF). Kaposvár 1962.
- [7] Az első magyarországi népszámlálás (1784/87). Szerk. DANYI DEZSŐ és DÁVID ZOLTÁN Bp. 1960.
- [8] O. L. Esterházy család budapesti levéltára. 1695: Rep. Csomószám: 393. Fasc. 13.
- [9] O. L. et C. Fasc. 38/20.
- [10] K. Á. L. Conscr. animarum stb. 51. kat. sz.
- [11] K. Á. L. Conscr. animarum stb. 53. kat. sz.
- [12] ACSÁDY IGNÁCZ, Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. Magyar Stat. Közl. Újfolym. XII. Bp. 1896. 113—5.
- [13] K. Á. L. Conscr. animarum stb. 53. kat. sz.
- [14] K. Á. L. Conscr. fatalitatum 1726/1754. 144. és 142. kat. sz.
- [15] K. Á. L. Conscr. animarum stb. 65. kat. sz.
- [16] Az első magyarországi népszámlálás: Attala 138—9; MARCALI 142—43; (K.) Pula, (S.) SÁMSON 144—5.
- [17] 1960. évi népszámlálás. 3. 1. kötet. Somogy megye. 39—40.
- [18] Somogysámsón. R. kat. anyakönyv. Az anyakönyv vezetése 1743. augusztus 24-én kezdődik a kereszteleési bejegyzésekkel. A házasságkötési és halotti rész vezetése csak az 1760-as évektől válik rendszeressé.
- [19] Attala. A XVII. században két helység volt: Rácz-Attala és Magyar-Attala. 1726-ban gróf Nádasdy László csanádi püspöké, majd 1733-ban a székesfehérvári custodiatusé. Kapospula. A XV. század második felében a Laki Thuz család birtoka. Az 1563. évi török kincstári adójegyzék említi 30 adóköteles házzal. 1715-ben gróf Esterházy József élt. 1726-tól az Esterházy-féle hitbizományhoz tartozott. Marcali. Az 1573—74. évi török adóajstrom a község több részét sorolja fel (Újfalú, Felsőutca vagy Banács utca, Alsóutca, Eresznek). A Náhie (járás) székhelye volt. 1677-ben Széchenyi György kalocsai érsek nyerte el a királytól. A XVIII. században a Széchenyi család birtoka. Somogysámsón. Első ízben egy 1533. évi egyezség levélben fordul elő. Az 1563. évi és 1580. évi török adóajstrom is említi. 1660-ban az óbudai prépostság birtokaként a nagyszombati kollégium fenntartására fordították.
- [20] T. MÉREY KLÁRA, Somogy megye mezőgazdasága. 1790—1848. Kaposvár 1962.
- [21] TAMÁSY JÓZSEF, A család a háztartás fogalma, összefüggései és az 1960. évi népszámlálás család- és háztartásfelvételének alapelvei. Demográfia, 1960. 2. sz. 197.
- [22] THIRRING GUSZTÁV, Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938. 27.
- [23] Az első magyarországi népszámlálás.
- [24] Az első magyarországi népszámlálás. Attala 138. (K.) Pula 144., Marcali 142., (S.) Sámson 144.
- [25] Az első magyarországi népszámlálás 52.
- [26] Az első magyarországi népszámlálás. 8.
- [27] TAMÁSY JÓZSEF, az 1784—87. évi első magyarországi népszámlálás család- és háztartásstatisztikai vonatkozásai. Demográfia. 1963. 4. sz. 532.
- [28] TAMÁSY JÓZSEF, A család és háztartás fogalma stb. (i. m.) 194—6.
- [29] 1960. évi népszámlálás. 3. 1. kötet. Somogy megye személyi és családi adatai. Attala, Kapospula 209. p., Marcali, Somogysámsón 210. p.
- [30] 1960. évi népszámlálás. 2. kötet. 20. (Az 1°/_o-os képviseleti minta eredményei.)
- [31] KOVÁTS ZOLTÁN — Cs. TÓTH PÉTER, Csurgói jobbágy-családok stb. I. m. 78.
- [32] 1960. évi népszámlálás. 3. 1. kötet Somogy megye. 16.
- [33] TAMÁSY JÓZSEF, Az 1784—87. évi ... I. m. 503.
- [34] 1960. évi népszámlálás. 3. I. Somogy megye stb. Attala, Kapospula 220. Marcali, Somogysámsón 222.
- [35] 1960. évi népszámlálás. 3. I. Somogy megye. 16.
- [36] 1960. évi népszámlálás. II. I. m. 20.

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ДЕРЕВЕНЬ ОБЛАСТИ ШОМОДЬ В 1748 Г.

З. Коватиш

Данная работа показывает источники, до сих пор не разработанные в исторической статистике.

Это перепись населения связывающаяся к церковным запискам, находящимся в Епископском Архиве Веспрема.

Это епископство распространяется на несколько областей и касается почти каждого жителя. С помощью метрических книг критический разбор раскрывает ценности исторической демографии переписи.

Подробная разработка распространяется на четыре деревни Шомодь (Аттала, Капошпула, Марцали, Шомодьшамшон) в 1748 г. Это и есть самое древнее поименное данное.

На основе итоговых данных для демографических отношений характерны следующие данные:

Семьи:	Типы семей	%
	Супруги без детей	15,3
	Супруги с детьми	61,8
	Родитель с детьми	12,6
	Фрагментальная семья	3,7
	Одинокие	6,6
		<hr/> 100,0
	Число детей по семьям	%
	Семья без детей	17,0
	1 ребенок	21,4
	2 ребенка	23,2
	3 ребенка	16,1
	4 и больше детей	22,3
		<hr/> 100,0

Среднее число детей живущих в семье: 2,22

Средняя величина узкой семьи :4,09

Среднее число членов семей в 18 в не мог превышать 4,5 но 4 обязательно переступило.

Среднее число домов (домашних хозяйств):6,99.

Статья занимается применением экспоненциальных уравнений, выражающих разезд-, „Пошшон” в исторической демографии.

Подробная перепись церковных записок дает возможность для рассматривания общественного наложения и в первой очереди для рассматривания дифференциации крестьянства.

Течение обнищания показывает то, что 27,4% взрослого населения служащие на крепостном участке земли.

BEVÖLKERUNGSVERHÄLTNISSE DER GEMEINDE DES SOMOGYER KOMITATS IM JAHRE 1784

Von

Z. Kováts

Der Aufsatz stellt einen in der Geschichtsstatistik bisher unbekannten Quellentyp dar. Dieser Typ ist eine Konskriptionsserie der Visitationsprotokolle (Visitationes canonicae) des Veszprémer bischöflichen Archivs. Es betrifft beinahe jeden Bewohner des Veszprémer Bistums, das mehrere Komitate umfasst. Die quellen-kritische Analyse der Matrikeln deckt die historisch-demografischen Werte der Konskription auf. Die ausführliche Bearbeitung bezieht sich auf vier Somogyer Gemeinde (Attala, Marcali, Kapospula, Somogysámsón) aus dem Jahre 1748. Das ist das älteste, dem Namen nach detaillierendes Dokument.

Für die Bevölkerungsverhältnisse sind die folgenden Angaben kennzeichnend.

Die Typen der Familien		%
Familien:	Ehepaar ohne Kinder	15,3
	Ehepaar mit Kindern	61,8
	Nur Vater oder nur Mutter mit Kind	12,6
Bruchteile:	Familienbruchteile	3,7
	Alleinstehende	6,6
		100,0
Kinderzahl in den Familien		%
Kinderlose Familien		17,0
	Familien mit 1 Kind	21,4
	Familien mit 2 Kindern	23,2
	Familien mit 3 Kindern	16,1
	Familien mit 4 u. noch mehreren Kindern	22,3
		100,0

Die durchschnittliche Zahl der in Familie lebenden Kinder: 2,22

Die durchschnittliche Grösse des Familienkerns: 4,09

Die durchschnittliche Zahl der Familienangehörige war in dem 18. Jahrhundert bestimmt nicht grösser als 4,5, aber grösser als 4,00. Die durchschnittliche Zahl der Mitglieder eines Haushaltes: 6,99

Der Aufsatz beschäftigt sich mit der Poisson-Verteilung darstellenden Anwendung der Exponentialgleichung in der Geschichtsdemographie. Die eingehende Konskription der kirchlichen Visitationsprotokolle bietet Gelegenheit zu der Untersuchung der Gesellschaftsschichten, besonders der Schichtung der Leibeigenschaft. Den Verarmungsprozess macht die folgende Zahl veranschaulicht: 27,4% von den Erwachsenen der Bevölkerung sind Angestellten der Fronhöfe.

A KIVÁNDORLÁS KÉRDÉSÉHEZ

Az északi megyék és a szlovák anyanyelvűek kivándorlása (1870—1914)

Írta: POLÁNYI IMRE

A kivándorlás nem csupán magyar jelenség, Magyarország viszonylag későn került a nincstelenek vándormozgalmának sodrába. A kapitalizmus fejlődése a kis egzisztenciák tömegeit tette tönkre anélkül, hogy a proletarizálódó tömegek egésze számára új megélhetést biztosított volna. A kistulajdonosok, elsősorban a parasztok elszegényedése, tönkremenése tömeges méreteket öltött, az ipar felszívóképessége ezzel nem tartott lépést. A munkanélkül maradt vagy éhbérért dolgozó nincstelenek tömegei kerekedtek fel, kedvezőbb életkörülményeket keresve más, többet és jobbat ígérő kapitalista államok felé. A kivándorlás így mint kísérő jelenség nyomon követte a tőkés fejlődést nyugatról keletre. A XIX. században és a XX. század elején, az első világháborúig 50 millió ember hagyta el Európát, többségük az Egyesült Államokba vándorolt. Angliából a napoleoni háborúk után indult meg a kivándorlás és az 1840—1860-as években kulminált; különösen az íreket érintette, közel ötmillió ember hagyta el hazáját. Németországból, ahol a kivándorlás az 1880-as években érte el tetőfokát, csupán az Egyesült Államokban több mint ötmillió ember keresett új otthont. Ezzel egyidőben indult meg az olaszok hivándorlása, a század végén pedig Kelet-Európába csapott át a kivándorlás hulláma. Elsőként a lengyeleket érintette, majd Oroszországot és az Osztrák-Magyar Monarchiát. A századfordulón és a XX. század elején már e keleti részek adták az európai kivándorlók többségét, az Egyesült Államokba bevándoroltak negyedrésze a Monarchiából érkezett [1].

A belső elvándorlás és időszaki munkásvándorlás

A parasztság végleges elvándorlása a mostoha hegyvidékről nem újkeletű, nem a kivándorlással kezdődik. A XVIII. századi telepítések során ezerszámra hagyták ott megyéjüket a szlovák családok. E században szlovák jobbágyokkal népesítették be a mai Szlovákia területén kívül eső mintegy 56 községet; a XIX. század első felében Bácska, Bánát, Szerémség és Horvátország-Szlavónia területére telepítettek az északi megyékből. Tömegesen telepedtek meg szlovák favágók és szénégetők a bihari érchegységben és Szilágy megyében is [2]. Ez az eltelepedés, bár kisebb mértékben, a XIX. század második felében, sőt a XX. század elején is folytatódott, de a „menekülés” főiránya az 1870-es évektől már külföld. E Magyarországon belüli széttrajzás eredménye, hogy 1900-ban az északi megyék egy és háromnegyedmillió szlovák anyanyelvű lakosa mellett

az ország többi megyéjében negyedmillió szlovák élt, a szlovák anyanyelvűek 12 százaléka [3].

Hasonlóan nagyarányú volt a belső időszakos vándorlás. Az északi hegyvidék lakóinak jelentős hányada járt évről-évre az ország más részeibe, főleg az Alföldre, mezőgazdasági idénymunkára. Nem befolyásolta jelentősen e vándormozgalom nagyságát sem a kivándorlás, sem az ipar viszonylagos fejlődése az északi megyékben. Elsősorban a kisbirtokos parasztok vettek benne részt, akik főként terményben kapták bérüket, ezzel egészítették ki saját silány földjük termését, és így biztosították egész évi szükségleteik kielégítését. Természetesen a saját földdel rendelkező kisparasztok rövid idénymunkát vállaltak, a mezőgazdasági munkások, napszámosok 6–10 hónapi munkára szegődtek el. E belső munkásvándorlás méreteit tekintve is nagy, az északi megyék közigazgatási hatóságainak adatai szerint évente átlagban kétszázezer embert mozgatott meg az északi megyékben. Egyedül Trencsén megyéből járt évente rendszeresen az Alföldre 20–25 000 ember, de hasonlóan nagy számban Árva, Liptó, Turóc, Pozsony, Szepes, Zemplén, Hont, Gömör, és Nógrád megyékből (ill. Ung, Bereg és Máramarosból) [4]. De az időszakos munkát vállalók vándorlása a szomszéd országok felé is irányult. Nyitra megye pöstyéni és vágujhelyi járásából tavaszanként 500–2 000 ember ment Romániába 5–6 hónapos mezőgazdasági munkára [5], Trencsén és Pozsony megyéből Cseh-Morvaországba és Ausztriába [6]. Az északi megyék lakóinak, különösen a szlovákoknak e létbiztosító mozgalmá érthetővé válik a következőkből is: az ún. magyar nyelvterületen a népsűrűség ugyan $70.4/\text{km}^2$, a nemzetiségi nyelvterületen $48.5/\text{km}^2$, azonban ha a megművelt területhez viszonyítjuk (szántó, kert, szőlő), a magyar nyelvterületen 132, a nemzetiségin 168 ember jut egy négyzetkilométerre. Vagyis a kevesebb és rosszabb termőföldön több ember élt [7].

E belső vándorlás eredménye, hogy 1910-ben minden 12-ik szlovák Magyarország nem szlovák-lakta megyéjében, minden hetedik pedig szülőmegyéjén kívül élt.

A kivándorlás

Az adatfelvételek nem adnak pontos képet a kivándorlók pontos számáról, a kivándorlás statisztikai megfigyelése hivatalosan csak 1899-ben indult meg. Azonban ennek is nagy hiányossága, hogy az útlevél-statisztikához kapcsolódott, nem tartalmazza az útlevél nélkül kivándoroltak nagy számát; nem ad képet a családfővel kivándorolt családtagokról; s nem tartalmazza az 1899 előtt kivándoroltak számát.

A hivatalos statisztika szerint 1899–1913-ban 1 195 236 magyar honos vándorolt ki (Horvátország-Szlavónia nélkül). Ha ehhez hozzávesszük az Egyesült Államok 1881–1898 közötti bevándorlási-, vagy az európai kikötők adatait (316 286, ill. 372 091), számuk másfélmillió fölé emelkedik. Ha a kikötők adatait vizsgáljuk az 1871–1913 közötti időszakban, a kivándorlók száma ennél is magasabb. A kikötői statisztikák 2 038 233 kivándorlót mutatnak ki, akiket az Egyesült Államokba szállítottak Magyarországról. Hasonlóan nagy számot mutat ki az amerikai bevándorlási hivatal statisztikája is. Vegyük hozzá a Romániába, Németországba és más európai és tengerentúli államokba kivándoroltak számát, s nem járunk messze az igazságtól, ha közel két és félmil-

lióra tesszük az első világháború kitöréséig Magyarország területéről kivándoroltak számát [8].

A kivándorlók nemzetiségét tekintve, az 1899–1913-as magyar statisztikai adatok szerint, egyharmada volt magyar, kétharmada nem magyar anyanyelvű. A nem magyar anyanyelvű kivándorlók többségét pedig a szlovákok alkották. Sorrendben utána a németek és románok következnek [9].

A szobánforgó észak-magyarországi megyékből [10] az említett hivatalos statisztikai adatok alapján 391 227 ember vándorolt ki 1899–1913 között, az összes magyarországi kivándorlók 32,7 százaléka [11], közülük 268 368 szlovák nemzetiségű, e 16 megye kivándorlóinak 68 százaléka. A szlovák anyanyelvű kivándorlók számát az amerikai statisztika (1900–1913 között) 387 472-ben állapítja meg, az összes magyarországi kivándorlók 26,4 százaléka [12]. Továbbá, ha elfogadjuk a kikötők adatait — ami egyezik az USA bevándorlási adataival —, a szlovák anyanyelvű kivándorlók számát több mint félmillióra tehetjük, ami Magyarország 1910 évi szlovák anyanyelvű lakosságának 26 százaléka. (A rutének 21—, németek 20—, románok 11—, magyarok 6,6 százaléka vándorolt ki 1910-es népszámhoz viszonyítva). Területi megosztás szerint vizsgálva is azt állapíthatjuk meg, hogy míg 1910-ben a 16 északi megye összlakossága Magyarország egész lakosságának 18 százalékát alkotta (H—Szl. nélkül), a kivándorlóknak viszont 33 százalékát adta, vagyis közel kétszeres volt innen a kivándorlás, mint az ország más területéről [13].

Természetesen az északi megyék összes kivándorlóinak és a szlovák kivándorlóknak a száma nem oszlott meg egyenletesen a megyék között. Az északkeleti megyék, Zemplén, Abauj, Sáros, Szepes szolgáltatták a legtöbb kivándorlót, innen távozott az északi megyék kivándorlóinak 58 százaléka (227 629) [14]. E szám azonban korántsem fedi a való helyzetet, abszolút számokban kifejezve lényegesen magasabb volt a kivándoroltak száma. Részen azért, mert ez az adat nem tartalmazza az 1899 előtt kivándoroltakat, s az 1870-es években éppen innen indult meg a tömeges kivándorlás. Részen pedig figyelembe kell venni az illegális kivándorlókat [15]. Ilyen alapon elfogadhatónak látszanak az alább közölt adatok [16]:

Megye	A kivándoroltak száma				
	1881–1890	1891–1900	1900–1910	1911–1913	összesen
Abauj	19,912	14,532	34,843	7,910	77,197
Sáros	21,956	21,402	35,824	6,569	85,751
Szepes	22,124	11,202	33,784	5,763	72,873
Zemplén	16,458	22,873	60,652	12,812	112,795
Összesen;	80,450	70,009	165,103	33,054	348,616

Ez a magas szám a négy megye 1880 évi összlakosságának közel fele (43,7%), az 1910. évi összlakosságnak pedig 37,9 százaléka. Ha kis részük haza tért is, megdöbbentően magas szám. E megyékben egyes járások, községek elnéptelenedése, különösen a férfilakosság csökkenése ennél is magasabb. Így

Zemplénben rendkívül aránytalan a kivándorlás megoszlása a déli (Bodrogköz, Sátoraljaújhely, Tokaj, Szerencs) és a középső- és északi járások között (Nagy-mihály, Homonna, Gálszécs, Varannó, Szina, Sztropkó). Ballagi idézett munkájában közölt adatok szerint az 1879–1891 között kivándorolt zempléniiek 92 százaléka az északi és középső, túlnyomóan szlováklakta járásokból vándorolt ki, s csupán 8 százaléka a déli, magyarlakta járásokból. Hasonló volt a helyzet a másik három megyében is [17].

A többi északi megye sem maradt érintetlen. Korán és nagy arányokban indult meg a kivándorlás Gömör, majd Trencsén, Nyitra, továbbá Árva, Liptó, turóc és Zólyom megyékből. Legkevésbé érintette Bars, Hont, Nógrád, Pozsony és Komárom megyéket. E területekről 1899–1913 között 163 598-an vándoroltak ki a hivatalos adatok szerint [18]. Természetesen a kivándorlás itt is magasabb ennél a már ismert okok miatt.

Az Egyesült Államokba irányuló kivándorlásnál kisebb, de nem elhanyagolható mennyiség az Oroszországba, Németországba és Ausztriába irányuló kivándorlás e területekről. Az abszolút számokban kifejezett oroszországi kivándorlás nem nagy, de figyelemre méltó, hogy 57 százaléuk elsősorban Turóc, valamint Árva, Nyitra és Trencsén megyékből távozott.

A Duna balpartjáról Németországba ugyancsak Trencsén, Nyitra, valamint Pozsony megyéből történt kivándorlás.

E kettőnél nagyobb arányú volt az Ausztriába vándorlás. A hivatalos kivándorlási statisztika adatai között nem szerepel az utazási lehetőség kötetlenebb formája, ezért ellenőrizhetetlensége miatt. De több mint százezer emberről lévén szó, feltétlenül figyelembe veendő. Támpon tot a népszámlálási adatok nyújtanak. Az 1910 évi népszámlálási adatok szerint több mint negyedmillió magyar honos élt Ausztria „tartományai” területén. Harmadrészüket a Duna balparti, három százaléuk a Tisza jobbparti megyéiből. Számszerint a legtöbb Pozsony, Nyitra és Trencsén megyékből található. Többségüket Bécs városa szívtá fel (58%), de viszonylag nagy számban irányult Cseh-Morvaország és Szilézia felé. A Duna balpartjáról az osztrák tartományokba távozók közel 20 százaléka Cseh-Morvaországba és Sziléziába távozott, e 20 százalék fele Trencsénből, negyede Nyitrából. A Tisza jobbpartjáról pedig elsősorban Galiciában található a legtöbb kivándorló — Bécs mellett [19].

Megfigyelhető, hogy amíg az északkeleti megyék kivándorlóinak 99,5 százaléka tengerentúlra ment, az északnyugati, különösen Pozsony, Nyitra és Trencsén megyék mozgalma arányosabban oszlott meg Amerika és Európa államai között. Az északnyugati megyékben jobban érvényesült a fejlettebb osztrák és német ipar vonzása, különösen a XX. század elején.

Ha a kivándorlók foglalkozását tekintjük, azonnal szembeötlő, a parasztok és napszámosok nagy száma és aránya, és kitűnik: a kivándorlás — parasztkérdés. A kivándorlók kétharmada volt önálló földműves, vagy mezőgazdasági cseléd és napszámos, de hozzájuk számíthatjuk a „külön meg nem nevezett ágakban” dolgozó napszámosokat is, ezekkel együtt arányuk a kivándorlók háromnegyedére emelkedik. Foglalkozási adataink csak az 1906–1907 és az 1911–1913-as periódusokból vannak, de ezek az arányok az egész kivándorlási időszakra érvényeseknek tekinthetők, annál is inkább, mert a fenti két időszakban távozott a kivándorlók mintegy 60 százaléka. Az önálló, tehát földtulajdonnal rendelkező kivándorlók aránya 1905–1907-ben országosan 10,6, 1911–1913-ban 14,3 százalék, a szlovák kivándorlóknál 17,6 ill. 21

százalék, tehát jelentősen magasabb az országos arányoknál. A mezőgazdasági cselédek és napszámosok aránya országosan 54,8, ill. 52,4 százalék, a szlovákoknál 46,1 ill. 40,2 százalék. Szembetűnő a cselédek napszámosok bár csökkenő, de hatalmas aránya. A k. á. és k. m. n. napszámosoké viszont növekedett (országosan 11,1 — 11,8, a szlovákoknál 16,1 — 18,4 százalék). Az adatokból látható, magasabb volt a szlovák kivándoroltaknál az önálló földművesek és a k. a., k. m. n. napszámosok aránya mint az országos-, vagy magyar anyanyelvű mezőgazdasági cselédek és napszámosok aránya. Az őstermelők (önálló, mezőg. cseléd és napszámos) és k. m. n. napszámosok aránya különösen magas volt Zemplén, Abauj, Sáros, Árva, Trencsén és Honf. megyékben, mindenütt nyolcvan százalékon felül (Zemplénben 91,2%), de az 1905—1907-es periódusban Gömör, Pozsony, Bars, Komárom megyékben is meghaladta a 70 százaléket. A bányászatban és iparban dolgozók, vagyis a munkások száma és aránya mindkét periódusban magas volt Liptó, Nógrád, Bars, Zólyom és Turóc megyékben, a házi cselédké pedig Nyitra, Pozsony, Liptó, Turóc és Szepes megyékben [20].

A kivándorlás okairól

„Mikor itthon már nincs semmi módja a boldogulásra, mikor már feléje rí gyermekei szeméből az éhség, akkor szánja el magát és elmegy... oda, ahol remél munkát és kenyeret.” (Néptanítók Lapja 1900, 43. sz., Somogyi Béla.)

A kivándorlás okait már a kortársak keresték, vizsgálat tárgyává tették, de többségük csak a tüneteket ismerte fel. Kevesen jutottak el a baj gyökeréig, még kevesebben mondták ki, hogy tápláló forrása a parasztság földínsége. A bajok orvoslására tett jóindulatú javaslatok sem mentek túl a tüneti kezelésem. Érdemes végiggallózni a hivatalos személyek és intézmények jelentéseit, miben látták az okokat, mellőzve a rosszindulatból, vagy tudatlanságból fakadó olyan megállapításokat, mint „faji sajátosság”, „vándorhajlam”, „parasztgögg”, „aranyláz” stb. [21]. Hegedűs Lóránt, Neményi Bertalan, sőt a Társadalomtudományi Egyesület néhány tagja is, egyes szociáldemokrata közírók mellett, eljutottak a parasztság földínségének megállapításáig, a földínség okaként a kötött birtokok túltengését említik, amelyek akadályozzák a parasztok földvásárlását, és javasolták a kötött birtokok, elsősorban a városi-községi földek felparcellázását, eladását [22]. A közigazgatási hatóságok számtalan jelentése egyeb. bajokat sorol fel, amelyek feltétlenül hozzájárultak a nagyarányú kivándorláshoz, de e felsorolt okok túlnyomó többsége is a földínségből fakad. S ez hiányzik e jelentésekből. Trencsén vármegye közgazdasági előadója a néprenehezítő nagy adminisztratív nyomást, az adók súlyát, a parasztbirtokok felparcellázását emeli ki. Gróf Mailáth József szerint a rossz közigazgatás, az uzsora és a jogvédelem hiánya húzta ki a földet a paraszt lába alól. Szepes megye főispánja is a földbirtok elaprózódását, a nagy közterheket, az erdei legeltetési túllamat, a kereseti lehetőség hiányát okolja. Hasonlóan Árva megye alispánja, a Besztercebányai Kereskedelmi és Iparkamara, valamint Liptó megye főispánja, hozzátéve az elmaradott mezőgazdasági kultúrát, a rossz érté-

kesítési és hitelviszonyokat. Nyitra és Sáros megyék a birtokelaprózódást és az eladósodást emelik ki. Végül a Trencsén megyei Kivándorlási Bizottság a hasonló felsoroláshoz hozzáteszi az „emberséges bánásmód hiányát” [23]. Szinte valamennyi jelentés említi a rossz terméseredményeket, a gyakori elemi csapásokat követő éhínségeket, a kereseti viszonyok állandó romlását.

Mindeme bajok forrása a paraszti társadalom felbomlása a mezőgazdaság kapitalista fejlődésének eredményeként. A konjunktúra, a javuló hitelviszonyok serkentőleg hatottak a kiegyezés után a mezőgazdaság tőkés fejlődésére. A nagybirtokos arisztokrácia, mint vezető politikai tényező, részesedett a finanszírozás profitjából, a nagybirtok számára azonban a tőkefelhalmozás legfontosabb tényezője a gabonaértékesítés kedvező lehetősége volt. A kiegyezés után kötött szerződések biztosították a nyugat-európai gabonapiacot. E kedvező értékesítési viszonyok kedvezően hatottak a nagybirtok árutermelésére. Az 1880-as évektől azonban az amerikai és a kelet-európai gabona versenye, a védvamos rendszer elterjedése e piac elvesztését eredményezte, a veszteséget csak részben pótolta a malomipari termékek kivitelének fokozása. A nagybirtok kénytelen a belső piac felé fordulni, ennek korlátozott felvevőképessége viszont előidézte a századvégi mezőgazdasági válságot.

A mezőgazdasági válság korántsem érintette olyan súlyosan a nagybirtokot, mint a parasztbirtokot. A válság idején felduzzadt jelző a mezőgazdaság eladósodásával járt, de ez a nagybirtokon lehetővé tette a beruházás növekedését. Elvesztette ugyan a földjáradék egy részét a kölcsön kamatainak fizetésével, de visszanyerte a kölcsönök beruházásával emelkedő profit formájában. A kölcsönök lehetővé tették — a gabonaárak esése pedig rákényszerítette a mezőgazdaságot a belterjes gazdálkodás fejlődésének útjára, a külterjes gazdálkodás keretén belül, de ez nem hozott lényeges változást a mezőgazdaság egész rendszerében. A nagybirtoknak is csupán kisebb hányada lépett erre az útra [24].

A tőkés fejlődés, a növekvő árutermelés meggyorsította a parasztság felbomlását. XIX. század végi válság lökést adott e folyamatnak. A gabona árának esése, az értékesítési nehézségek, az elmaradt technika, a növekvő uzsora, a jelzálog- és adóterhek, a váratlan elemi csapások a romlás felé sodorták a középső- és kisparasztságot. A statisztikai adatfelvételek nem adnak lehetőséget a pontos összehasonlításra, de más tényezők figyelembevételével a felbomlás tendenciája világosan kimutatható [25].

Az 1895. évi statisztikai felvétel magában foglalja a néhány holddal rendelkezőket, akiknek nem a földművelés volt a fő foglalkozásuk, iparosok, kereskedők stb., valamint az apró parcellával rendelkező agrárproletárokat is. Ugyanakkor nem terjed ki a tisztán legelő- és erdőgazdaságokra; az 5 holdon aluli gazdaságok száma az összes gazdaságok 53,57 százaléka, a kezükben levő föld az egésznek csupán 6,99 százaléka. Az 5–10 holdas gazdaságok aránya 19,20%, a birtokolt föld aránya 9,22%. Tehát a szegényparaszti gazdaságok alkották a gazdaságok 72,77 százalékát, de a földnek csak 15,21 százalékával rendelkeztek [26]. Az 1895-ös felvétel és az 1910-es népszámlálási adatok az adatfelvétel közötti különbségek és a nagyarányú kivándorlás ellenére is azonos százalékat mutatnak, 1910-ben a 10 holdon aluli gazdaságok aránya 72,88%. A 0–5 holdas kisparaszti gazdaságok számának csökkenéséhez mérten nagy arányban csökkent e gazdaságok tulajdonában levő egész terület. A gazdaságok száma 1869–1895 között 11,4 százalékkal, a tulajdonukban levő föld-

terület viszont 67 százalékkal [27]. Az egy gazdaságra jutó átlag 4,57 kat. hold 1,7 holdra zuhant.

Az ország északi megyéiben a parasztság felbomlásának és tönkremenésének a folyamata szembeötlőbben mutatkozik meg. Az 1870-es években az északi megyék nagy részében a gazdaságok többsége 5 holdon aluli, kilenc megyében [28] 1869–1880 között a parasztgazdaságok száma 35 százalékkal csökkent, a mezőgazdasági proletárok száma 28 százalékkal emelkedett [29]. Az 1870-es évek rossz termései nagy szerepet játszottak az északi megyék különben is gyéren termő földjein gazdálkodó parasztok elszegényedésében; a természeti csapások Árva és Sáros megyéket érintették súlyosan. Az 1880–1900-as évek rossz termése pedig Trencsén, Zólyom, Zemplén és ismét Árva és Sáros megyéket tizedelte meg.

A tíz északi megyében a törpe- és kisk gazdaságok alkották a gazdaságok 99 százalékát [30].

Az északi megyék lakosságának nagyobb százaléka dolgozott, az országos átlagnál, a mezőgazdaságban. 1890-ben három megyében a lakosnagnak több mint 65 százaléka, tizenegy megyében 70–80 százalék között, két megyében 81–87 százalék között [31]. Továbbá figyelembe veendő, hogy a paraszti gazdaságok száma ugyan 25 százalékkal magasabb, mint a magyarlakta területeken, de itt a termőterület (szántó, kert, szőlő) az egész területnek csak kb. 40 százaléka, nagyobbik része erdő, rét, legelő, vagy éppen terméketlen terület. Az önálló gazdaságok számának csökkenésével esett a mezőgazdasággal foglalkozók száma, csökkent a cselédek, éves szolgák és napszámosok száma és aránya is. 1869–1900 között kb. 29 százalékkal, ezen belül az önálló birtokosok száma 12 százalékkal, a csalédek stb. száma 39 százalékkal. Ez a folyamat a XX. század elején folytatódott [32]. A csökkenés a kis- és középparaszti gazdaságok felbomlását tükrözi, de a kisparaszti gazdaságok tönkremenése gyorsabb folyamat volt, mint a középparaszti gazdaságok elaprózódása. A mezőgazdasági proletariátus számának nagyarányú csökkenése az iparban történt elhelyezkedésükkel és a kivándorlással van összefüggésben. Pl. 1900–1910 között Liptó megyében 21,3 százalékról 30,6-re, Turócbán 19,8-ról 25,9-re emelkedett az iparral és bányászattal foglalkozók száma.

Mielőtt rátérnénk a parasztság elnyomódása konkrét okainak vizsgálatára, ki kell térnünk egy olyan tényre, amely rávilágít a szlovák parasztság súlyosított helyzetére nemcsak a vegyes nemzetiségű, de a túlnyomóan szlovák nemzetiségű megyékben is. Példának vehető Árva megye, amely a 10 szlovák többségű megye közül ilyen értelemben a legjobban állt. Árva megye szlovák nemzetiségű parasztságának aránya mintegy 90 százalék, s a földbirtokok területének csak 62 százalékaival rendelkezett. Ennél rosszabb volt az arány pl. Zólyom, Liptó, Nyitra, Trencsén, Bars megyékben. E területeken szükségszerűen összefonódott e probléma következtében a parasztság kérdése a nemzetiségi kérdéssel, ami feltétlenül súlyosbítóan hatott a szlovák parasztság helyzetére.

A parasztság elszegényedésének s ezen keresztül a kivándorlásnak konkrét okait keresve, vizsgálni kell az északi megyékben a parasztok gazdálkodási módját, a parasztgazdaságok technikai felszerelését és igaerő-ellátottságát, a legelőelkülönítést, a kötött forgalmú birtokok kiterjedését, a jelzálogterhek és az uzsora hatását, az adórendszert, mint a legfontosabbakat és néhány más problémát.

Az elmaradt, feudális gazdálkodási mód különösen az északi és keleti nemzetiségi vidékeken hatott nyomasztóan, elsősorban a kisparaszti birtokokon. A tagosítatlan parcellákon eleve lehetetlen volt a fejlettebb mezőgazdasági kultúra. E szétदारaboltság az északi megyékben szembeötlő. Sáros megyében egyetlen parasztbirtok sem található egy tagban, Zemplén megyében többségük tagosítatlan, a kisbirtokok e két megyében általában 8–16 tagban fekszenek [34]. Trencsén megyében kirívóbb példákat is találunk. Karasznya községben egy kisparaszt 2 hold 400 négyszögöles szántója 37 darabból, egy másik kisparaszt 1,7 holdja 31 darabból állt [35]. A parasztbirtokokon uralkodó gazdálkodási mód a háromnyomásos, az északi határmenti földeken azonban nem ritka a kétnyomásos sem, pl. Zemplénben, ahol nem is pihentették a földet. De a háromnyomásos rendszernél is ritkán alkalmaztak takarmánytermelést, a földet alig trágyázták az állattenyésztés fejletlensége következtében. A talajerő így sok helyen gyorsan kimerült, a terület elkopárosodott [36]. A primitív gazdálkodási mód következtében nagy volt az ugaron hagyott terület. Zemplénben a XIX. század kilencvenes éveiben a szántóföld 20–25 százaléka maradt ugaron [37], 1898-ban négy északi megyében haladta túl a 20 százalékot, nyolc megyében 12–18 százalék között volt [38].

Rendkívül kezdetleges volt a parasztgazdaságok technikai felszerelése. Az 1895-ös felmérés adatai szerint a tíz megyében az 5 holdig terjedő törpebirtokokon 6,5 gazdaságra jutott egy eke, illetve 0,15 eke esett egy törpegazdaságra. Egyes megyékben még rosszabb a helyzet; Zólyomban 13,6, Barsban 9,8, Turócbán 8,7 törpegazdaságra jutott egy eke. A 138 276 törpegazdaság 21 251 ekével rendelkezett, tehát a törpegazdaságok 15,3 százalékának volt ekéje, az ekék közül is 90 százalék még fagerendelyes [39]. A legtöbb megyében a századfordulón is maguk készítették az ekét, boronát, Árvában a legprimitívebb eszközt, a tövisboronát is használták [40]. Hasonlóan rossz volt más gazdasági eszközökkel való ellátottságuk is. Igaerő tekintetében sem volt jobb a helyzet. A kisparaszti gazdaságok többsége nem rendelkezett igavonó állattal. Az említett tíz megyében az 5 holdon aluli gazdaságokban mindössze 13 498 ló található, vagyis egy gazdaságra 0,09 ló jutott. Ennél rosszabb az arány Trencsén, Turóc, Szepes és Zólyom megyékben. A szegényparasztok rákényszerültek a gyengébb erejű tehén igazására. A tíz megyében egy törpegazdaságra 0,84 szarvasmarha jutott [41]. A szegényparasztok nem tudták megfelelően takarmányozni állataikat, ezért igaerejük is csekély értékű.

Az északi megyék szegényparasztjai parcelláikon a legszükségesebb élelmiszerek termelésére törekedtek, földjük nagyobbik részén gabonaneműeket — árpat és zabot — és burgonyát termesztettek [42]. Árva, Liptó, Zólyom, Sáros, Szepes, Trencsén és Turóc megyékben ezek voltak a legfontosabb termékek. 1892–1915 között a gabonaneműek vetésterülete csökkent, ha csekély mértékben is, és növekedett a burgonya és cukorrépa vetésterülete.

A szegényparasztok tönkretételében az északi és északkeleti hegyvidéken szerepet játszott az irtásföldek visszavétele, de különösen a legelőelkülönítés. Az uradalmak a legjobb legelőket maguknak biztosították, „a parasztok kerítésénél kezdődik az uradalmi erdő”, a parasztok legelőit pedig a községtől távol sziklás és meredek lejtőkön, vagy később erdősítendő területeken jelölték ki. A legelő hiánya, az erdei legeltetés tiltása visszafejlesztette a hegyvidéki nép megélhetési forrását jelentő állattenyésztést, s rendkívül súlyossá tette e megyék parasztjainak helyzetét [43]. Ilyen állapotokról számol be Egán Ede

kormánybiztoson kívül a beszercebányai királyi állattenyésztési felügyelő, 1907-ben, Zólyom, Trencsén és Túróc megyék területén: a parasztnak kopár sziklafalakat kaptak legelő címén a földesúrtól. Trencsénben 22 község „legelőjét” fásítani kellett, mert a görgeteg a falvakat és a földeket veszélyeztette; „rettenetes a szegénység, az állatok is éheznek” [44].

A parasztság helyzetét az egyes megyékben a kötött forgalmú birtokok nagysága is meghatározta. A 16 megye egész földterületének átlagosan 33 százaléka volt kötött forgalmú birtok. E megyék közül különösen magas volt Liptó és Zólyom megyékben (58,7, 57,9 százalékok), Szepes, Árva, Hont, Bars, Túróc, Gömör és Komárom megyékben is meghaladta a 33 százalékos átlagot [45].

A parasztság tönkremenésében vezető szerepet játszott az eladósodás. A kiegyezés és a gabonaválság után megnövekedett a birtokokat terhelő jelzálogadósság. Keleti Károly adatgyűjtése szerint az 1880-as évek elején a birtokkategóriák jelzálogterhe aránytalanul oszlott meg a birtoktípusok között. A terhek 37,9 százaléka a 10 holdig terjedő parasztbirtokokat terhelte, ebben a birtokkategóriában az egy holdra eső teher 60,18 Ft volt, a 11–20 holdas birtokkategóriában holdanként 26,66 Ft, míg az 1000 holdon felüli nagybirtokon (a terhek 31,2 százaléka esett rájuk) csupán 18,99 Ft [46]. A XX. század elején a parasztbirtokok közel 90 százaléka eladósodott, közöttük 33–50 százalékgig a parasztbirtokok 27,7 százaléka, 100 százalékgig 27,93 százaléka [47]. A kisparasztnak számára kedvezőtlenebb volt a lehetőség kölcsönök felvételére. Ritkán jutottak el a nagy bankokig, amelyek viszonylag kedvezőbb feltételekkel adtak kölcsönt. A közeli, vagy a helyi szövetkezetekhez, takarékpénztárakhoz kellett fordulniuk, ahol magasabb volt a kamat, pl. az 1880-as években Sárosban 7–8, Abaújban 6–9, Szepesben 7 százalék körül. Sárosban a kisparaszti birtokok jelzálogterhe elérte — a 80-as évek közepén — a földár 50 százalékát [48], Bars megyében az 1890-es években a jelzálogadósság 9,5 millióról 16,3 millióra emelkedett [49]. A jelzálogkölcsön különbözőképpen hatott a birtokkategóriákra. A nagybirtok számára a technikai felszerelés fejlesztését, gazdagparasztnak számára földvásárlást tett lehetővé, a tönkrement kisparasztnak (Zemplén, Sáros, Zólyom), Liptóban Verbicz község egy nagygazdája 150 holdas birtokot vásárolt így össze [50]. A parasztság többsége a jelzálogkölcsön következtében eladósodott, parcelláinak eladására kényszerült.

Súlyosabb volt azoknak a helyzete, akik uzsorások karmaiba kerültek. Az uzsorakölcsön legveszélyesebb formája a szegényparaszt számára, amikor pénzkölcsönért földjét zálogosította el, s kamatokat természetben fizette. A kamat nagysága függött a helyi viszonyoktól és időszakoktól, Zemplén déli részén pl. az 1880-as években 20–30 százaléknál nem volt alacsonyabb, a megye középső részein gyakran a 180–200 százalékot is elérte. Felső-Zemplénben a kisparaszti földek kétharmadát zálogolták így el kocsmárosnál vagy nagygazdánál. Hasonló volt a helyzet az 1880–90-es években Abaúj, Zólyom és Sáros megyékben is [51]. A természetbeni kamattal elzálogosított föld az uzsorás számára különösen kedvező, mert a föld haszna lényegében véve az övé a kamatokon keresztül, de adót és közterheket nem fizetett utána. Továbbá megvolt a lehetősége a spekulációra is: akkor vette meg az elzálogosított földet, amikor a föld ára a legalacsonyabb volt. Gyakori volt, különösen ínséges esztendőknél a terménykölcsön. Zemplénben nem ritkán rövid időn belül több-

szőrösét kellett visszaadni, pl. egy köből árpáért három hónap múlva egy mázsa búzát. De gyakori volt a terménykölcson ledolgozása is [52]. Ha a ledolgozott munka értékét számítjuk, ez 4–5-szörös értéket jelentett, vagyis 4–500 százalékos kamatot.

A feudális eredetű ledolgozás az északi megyékben általános jelenség a századforduló után is, különösen Sáros, Szepes, Zemplén, Abaúj és Pozsony megyékben. Sárosban egy darabka szántóért súlyos ledolgozásra vállalkoztak, gyakran heti két napot dolgoztak a birtokosnak. A megye nagy- és közép-birtokosai ily módon végeztették el a szegényparasztokkal a munka nagy részét [53]. Erdő, legelő, rét, továbbá lakóház és belsőség fejében is vállaltak ledolgozást: szántást, kaszálást, kézi- és igásnapszámot, szállítást. Egy Sáros megyei zsellér fél hold földért, egy szekér hulladékfaért és „lakását” évi 90–110 napot robotolt ingyen, s napszámért a földesúr bármikor megkövetelhetette munkáját [54].

Nagy szerepe volt a kisparasztok eladósodásában és tönkretételében az adórendszernek, létfeltételeitől fosztotta meg. A szepesi főispán szerint az „igen nagy közterhek” okozták részben az elszegényedést; a Besztercebányai Kereskedelmi és Iparkamara jelentése megállapítja, hogy a földadó, a II. o. kereseti adó, a pótdadók, a nagy fogyasztási adók miatt sokan mennek tönkre [55]. A kisparaszt két malomkő között öröklődött: az állam és az uzorás között. 1907-ben a növekvő drágaság ellensúlyozására a megyei hatóságok is javasolták az adóterhek csökkentését. A magyarországi adórendszer szembe-ötölően a nagybirtokos, nagytőkés osztály érdekeit szolgálta. Az állami adó legjelentősebbje a fogyasztási adó, 1900-ban az állami bevételek 64 százalékát, az egyenesadó csak 36 százalékát adta. 1900–1912 között a fogyasztási adó további 64, az egyenesadó 31 százalékkal emelkedett. A közszükségleti cikkek fogyasztói a dolgozók, így a nagy és egyre növekvő fogyasztási adók elsősorban őket terheltek [56]. A földadók összege az idők folyamán nem emelkedett, az 1884. évi tc. 65 millió koronában maximálta, de szembe-ötölően a földadó regresszivitása. Nemcsak a nagy- és parasztbirtokok között volt különbség, de a parasztbirtokok között is. A 0–5, az 5–10, a 10–20 holdas kategóriáknál kb. 1–1 koronával csökken az egy ohldra eső földadó, a nagybirtokon kb. a fele vagy negyede az 5 holdas parasztbirtokos által fizetett holdankénti földadónak. Még feltűnőbb jelenség a II. o. kereseti adó (az előző évi egyenesadó alapján vetették ki). Csak három kategóriát állapít meg, és eszerint az egyholdas kisparaszt 4,— koronát, az 1000 holdas nagybirtokos 8,— koronát fizetett. A családtagok adója is a szegénységet sújtotta, amelyet a nem önálló kereső feleség és 16 évet betöltött gyermek után fizettek. Ilyen családtagonként a kisparaszt 2,— koronát, a nagybirtokos 4,—t fizetett [57].

Az állami adónál is nagyobb terhet jelentettek a megyei és községi pótdadók, amelyeket az állami bevételek százalékában vetettek ki. Országos átlagban 1881-ben az állami adók 16,8 százaléka volt, 1908-ban 46,4 százaléka [58]. Egyes vidékeken azonban túlhaladta az országos átlagot. Az 1880-as években Zemplén megyében a 30,5 százalékos (a sztrópkói járásban 38,5, a homonnai járásban 41%-os) községi pótdadóhoz még 11% út, betegápolási, közművelődési stb. megyei pótdadó járult [59]. Nyitra megyében az 1890-es évek elején a 34,7 százalékos községi pótdadóhoz 15% megyei pótdadó járult [60]. Egyes községekben azt is messze túlhaladta: a privigyei járás Temes községében 119,2% (Nyitra m.) [61], Zólyom megye Zólyomszabadi községében 1908-ban

756⁰/₀-ot is elérte [62]. Szepes megyében az 1880-as években helyi utak építésére és karbantartására évi 25 600 ígás-, és 72 700 kézi napszámot vetettek ki a megye lakóira, amelyet pénzben megválthattak, és adót vetettek ki a községi utak fenntartására is [63]. Hasonlóan súlyos terhet jelentett az egyházi adó, amely sok északi megyében az állami adó 20 százalékát is elérte. Minél kisebb volt tehát a birtok, annál nagyobb adók terhelték, és az évről évre halmozódó adóhátralékok előbb-utóbb koldusbotra juttatták.

Az állandó áremelkedések is elősegítették az elszegényedést. Magas volt az élelmiszerek árának emelkedése. 1900–1910 között a zsír 59, a szalonna 58, a sertéshús 53, a búzakenyér 35, a rozskenyér 30, a burgonya 28, a tej 26, a só ára 8 százalékkal emelkedett, a cukor 1906–1910 között 20 százalékkal [65]. A szegényparaszt nem vett részt az árutermelésben, csak végszükségben adott el családja számára is kevés terméséből, a középparasztok is csupán termésük kisebb részét vitték piacra, amennyinek az árából az adókat kifizethették. Így sem ők, még kevésbé a szegényparasztok, nem részesültek az emelkedő árak hasznából, sőt a kisparaszt ráfizetett, mert vásárlóként jelent meg a piacon. Szepes megye alispánja írja: a köznép eddig eladó volt, most vásárló az élelmiszerpiacon [66]. Ebben az időszakban az iparcikkek ára is átlagosan 35–40 százalékkal emelkedett.

Nem segített a kisparasztokon sem a telepítési akció, sem a parcellázás, az előbbire a legalább 2000,— korona értékű vagyonnal rendelkező parasztok tarthattak igényt, az utóbbinál pedig a vételár 75 százalékát azonnal ki kellett fizetni. E két akcióból is csak a gazdag parasztok húztak hasznot. De reménytelenné tette a földszerzést a föld árának emelkedése is. Zemplén megyében a múlt század két utolsó évtizedében több mint 200 százalékkal emelkedett. E megyében a századforduló után parcellázási magánakciók eredményeként a föld ára sok helyen a föld értékét is messze túlhaladta. Sztropkón pl. 1200 négyszögöl ára 1400,— korona, Parnón ugyanennyi 2000,— K. Sáros megyében Laposparakon 900 holdas birtokot parcelláztak, értéke holdanként 500 korona, eladták 1600 koronájával. Liptó megyében Liskófalván a föld holdankénti ára 600 koronáról 2400–3000 koronára emelkedett [67]. Ilyen árak mellett a kisparaszt számára lehetetlen volt a földvásárlás, s fentebb felsoroltak nem ritka kivételek voltak.

A kisparasztok, létfenntartásuk érdekében bér munka vállalására kényszerültek. Zemplén megyében a múlt század végén ¹/₁₅-öt, ¹/₁₈-ad részért is ajánlkoztak aratásra. Sárosból aratási időben tömegesen mentek az Alföldre, s csak a munka elvégzése után aratták le saját termésüket [68]. Az északi megyékből, az 1910. évi népszámlálás adatai szerint a Duna–Tisza közébe és a Tisza–Maros szögébe irányult a belső időszakos vándorlás, vagy a végleges belső elvándorlás.

A falusi lakosság többségét alkotó szegényparaszttság fogyasztási viszonyai, különösen élelmezése a múlt század 80-as éveitől rohamosan romlott. A legsúlyosabb helyzet Magyarország északi megyéiben alakult ki. A mostoha földön már a kisebb elemi csapások is súlyos ínséget, tömeges elnyomorodást eredményeztek. A hetvenes évek többször ismétlődő rossz termései idején sok északi községben tejfel főzött fűvet ettek. Súlyosbította helyzetüket az 1872–73-as évek kolerajárványa, amely éppen a legszegényebb megyéket tizedelte meg (Árva, Sáros, Szepes, Nógrád, Gömör, Abaúj megyékben átlag 1000 lakosra 26–46 haláleset jutott, s minden második-harmadik ember beteg volt).

„Szállóigévé vált az „árvai éhség”, mikor a megyében az 1870–90-es években százával haltak meg felnőttek és gyermekek éhségmegbetegedések következtében. Árvában a legfontosabb táplálék az árpa- és zabkenyér. Liptó megye nyolc községében az 1880-as években kenyeret csak vásár- és ünnepnap ettek, elsősorban zab-, árpa- és kukoricakásán, káposztán, túrón és tejen éltek. Trenčsénben a fő táplálék az ecetes burgonya, a káposzta és a köles [69]. Nyitra megye északi részein, különösen a privigyei és a zsámbókréti járásban szinte kizárólag burgonyán éltek [70]. Ugyancsak burgonya a fő táplálék Gömör, Szepes, Sáros megyéknek is. Sárosban az egy főre eső évi búzakenyér-fogyasztás 2–3 kg, szemben az országos 43,91 kg-os átlaggal [71]. Az északi megyék közül is különösen súlyos volt a helyzet Árva és Zemplén megyékben. Ballagi írja, hogy az északi járások lakóinak fő tápláléka a tatárka, ennek is egy bő termésű, de keserű ízű és egészségre ártalmas fajtája [72].

Szükségszerűen következett ebből súlyos egészségügyi helyzetük és kulturális elmaradottságuk. Szepesben 1876–1894 között az 5 éven alul elhalt gyermekek aránya az összes elhaltak 55 százaléka, Zólyom, Nyitra, Nógrád megyékben még ennél is magasabb. A szepesi szlovákoknak csak 28,5, ruténeknek 14,6 százaléka tudott írni-olvasni [73]. Ezek csak kiragadott, de általános érvényű példák.

A kivándorlás gazdasági-társadalmi okainak vizsgálata mellett feltétlenül figyelembe kell venni a nemzetiségek helyzetét is. A kettős elnyomás, az alsóbb közigazgatási hatóságok durva bánásmódja, a lenézés, érvényesülési lehetőségeik és polgári jogaik korlátozottsága, mind olyan tényezők, amelyek szükségszerűen taszítóan hatottak. Nem érezték, nem érezhették sajátjuknak Magyarországot. E szubjektív okok nélkül nem érthető meg, hogy az azonos — kedvező vagy kedvezőtlen — gazdasági viszonyok között élő vegyesajkú vidékekről miért távoztak nagyobb számban és százalékban szlovákok, mint magyarok. (Békés, Csanád, Bács, Pest-Pilis stb. megyékben, stb.)

* * *

A mostoha társadalom, a nyomasztó gazdasági viszonyok taszítóerejét az amerikai kereseti viszonyok vonzása egészítette ki. Meghatározó szerepe az előbbinek volt, de az egyes periódusok kivándorlásának növekedése, vagy csökkenése az amerikai viszonyoktól is függött. Megfigyelhető az amerikai gazdasági fellendülések-válságok periódusainak szívó-, ill. visszatörpítő hatása. Különösen vonzotta nincstelenjeinket a magas munkabér. A századforduló körüli években 1,5–3 dollár között mozgott az iparban és bányászatban a napi bér, magyar pénzben 3,5–7 korona. A kivándorlók a keresetnek kb. felét küldték, vagy hozták haza. A hazaküldött pénzt elsősorban az adóhátralékok, a földet-házat terhelő adósságok kifizetésére fordították, kisebb részben földvásárlására. Az így beáramló pénz évi mennyisége nem volt csekély. Bár pontos adatok nincsenek, az elszórt adatokból következtetni lehet összegére. Ballagi szerint Zemplén megyébe csak postán 1893-ban érkezett 1,5 millió forint; Nyitra megyébe ugyanabban az évben negyedmillió, a szepesi Folkmár községbe 1901-ben négy hónap alatt 16 000 korona, Árva megyébe egy-egy kivándorló átlag 7–800 koronát küld haza; Sáros megye makoviczai járásába évente 100–150 000 korona érkezett; a kassai postaigazgatóság területére 1899-ben 18 millió korona. A postai küldemények mellett számtalan más úton is érkezett pénz, (levélben, ismerősök, hazatérők útján, prágai, bécsi bankok köz-

verítésével stb.). Éppen ezért 3 milliótól 200 millióig terjedt az évi valószínűsített összeg [74]. Ha a kivándorlók számát tekintjük, valószínű, hogy a XX. század első évtizedére elérte az évi 200 milliót. A nagybirtok és a dzsentribirtokok számára különösen a régi kivándorló megyékben örvendetes tény volt ez, mert egy része zsebükbe vándorolt. Sáros megyében e pénzen a majorsági zsellérséget váltották meg. Részben magas áron parcellákat adtak el az „amerikásoknak” [75]. Természetesen a földárak nagyarányú emelkedése nemcsak a kivándorlók által hazaküldött pénzzel van kapcsolatban, hanem elsősorban a kötött birtokok túltengésével. A kivándorlás által kevésbé érintett Dunántúlon is emelkedtek a földárak, a sok kötött birtok miatt. Számítatlan terv született az „amerikai pénz” hasznosítására, legtöbbitének lényege a dzsentribirtok megmentése, s a parcellázással-telepítéssel a nemzetiségek gyengítése. Ezek csak tervek maradtak [76].

A kivándorlás előszörban a fiatalabb korosztályokat tizedelte meg, a legértékesebb munkaerőt. A fiatal erők jelentős része Szepes, Sáros, Zemplén megyékből ment el, a szlovákoknál is magasabb arányban, mint a magyarországi átlag [77]. A kivándorlás kezdeti szakaszában majdnem kizárólag férfiak vándoroltak ki, a nők aránya a századforduló után fokozódott, s a háború előtti években meghaladta a férfiak számát. A nőknek az országos aránynál magasabb kivándorlása az északi megyék közül csak a keleti részeken tapasztalható. Azonban részben a kivándorlás, részben a belső elvándorlás eredményeként az északi megyékben a férfiak-nők aránya rosszabb az országos átlagnál, különösen Árva, Liptó, Trencsén, Sáros, Szepes, Zemplén és Abaúj megyékben. A nők ilyen magas arányát, ilyen eltolódott arányokat az ország egyetlen más megyéjében sem találunk [78]. E megyékben egyes járásokon belül még szembezőköbb aránytalanságokat is találunk, Sáros megye sok községében pl. 1400–1500 nő jutott 1000 férfira [79].

A kivándorlásnak komoly következménye volt a népesség növekedésének lelassulása, vagy éppen csökkenése. Egyes számítások szerint a Szlovákiához tartozó megyék területének lakossága Magyarország egész lakosságához viszonyítva 1871–1914 között 18,1 százalékról 15,9 százalékra csökkent. Az 1910. évi népszámlálási adatfelvételek szerint 1869–1910 között abszolút számokban kifejezve is csökkent Árva, Sáros és Szepes lakossága. Már az 1880–1890 közötti időszakban látszik az északi megyék szaporodásának lelassulása, ill. csökkenése éppen azokban a megyékben, ahonnan a kivándorlás már ekkor nagyarányú volt [80]. E terület népességének csökkenése szembeötlőbb a születés-halálozás alapján kiszámított, és a tényleges szaporodás különbsége alapján, 1900–1910 között. A különbség abszolút számokban az egész országban 527 329, ebből a 16 megyére 230 296 esik (a magyarországi megyék 25 százaléka, a különbség 43 százaléka) [81]. Hasonló képet mutat 1900–1910 között a szlovák nemzetiségűek szaporodása, ill. fogyása. Míg az egész népesség 8,5 százalékkal szaporodott (ezen belül a magyarság 14,9 százalékkal), a szlovákok száma 2,8 százalékkal csökkent. Számszerint főleg Árva, Sáros, Zemplén megyékben, a szlovák nemzetiségű lakosság csökkenésének több mint 80 százaléka, esett e megyékre. Az ország más területein is csökkent a szlovák lakosság, így Pest megyében és Budapesten, Borsod és Ung megyékben stb. [82].

Szükségszerűen összefüggés van a kivándorlás és a házasságok arányának csökkenése között, valamint a kivándorlás és a születések csökkenése között is.

Súlyosabbak voltak a kivándorlás gazdasági és szociális következményei: kedvezőtlenebbé vált a keresők-eltartottak aránya. Nők, gyerekek és öregek kénytelenek munkát vállalni. Húszéves periódusonként a következőképpen alakult a keresők-eltartottak aránya a mai Szlovákia területéhez tartozó területen [83]:

1869-ben	100	keresőre	esett	118	eltartott
1890-ben	„	„	„	127	„
1910-ben	„	„	„	136	„

Az eltartottak számának növekedése rontotta a lakosság anyagi helyzetét, csökkentette életszínvonalát, és az olcsóbb női és gyermekmunka sem pótolta a férfiak keresetének kiesését. 1910-ben Magyarországon 100 dolgozó közül 23,5 a nő, az északi megyékben 27,4, de egyes helyeken, éppen a fő kivándorló megyékben ennél is magasabb: Abaújban és Szepesben 29,5, Zemplénben 30,3, Sárosban 34,2, Árvában 35,4, Trencsénben 37,4 [84]. Hasonló volt az arány a gyermekmunka alkalmazásában. Megállapítható, a hazaküldött pénz ellenére a kivándorlás súlyosbította az itthonmaradott családtagok helyzetét. Kevés volt az olyan család, amely a hazaküldött, vagy hazahozott megtakarított pénzből tartósan javíthatott helyzetén.

A kivándorlás a napszámbérek jelentős növekedését sem eredményezte. A nagy- és középbirtokosok és szőlőművelők részéről állandó volt a panasz a munkaerőhiányra, s ezt egyoldalúan a kivándorlás rovására írták. Munkaerőfelesleg a kivándorlás ellenére is volt, a kereslet azonban egyre rövidebb időszakokra szűkült a nagybirtokok technikai felszerelésének javulásával. 1897-ben Bars megyében 4273 munkanélkülivel szemben ugyan 5764 munkást kerestek, de csak V. és VI. hónapokra. Hont megyében 1287 munkanélküli volt, ezret kerestek, de csak idénymunkára. Nyitra megyében 10 374 volt a munkanélküli, de tavaszi-nyári-őszi munkára csak 595-t kerestek, a többi csak V–VIII. idejére. Jelentősen megrövidült a nyári munkaperiódus is, a gépek bevezetése kiszorította a kézi munkaerőt, ami ugyancsak a munkaerőfelesleget növelte [87]. Igaz, hogy a napszámbérek évről évre emelkedtek, szintúgy a kivándorlók száma [86]. Egyéb tényezők sokkal inkább befolyásolták a napszámbérek alakulását. A napszámbérekre vonatkozó statisztikák azt mutatják, hogy nehéz a kivándorlás és e probléma között szoros összefüggést találni. Pl. a múlt század végén ugyanolyan magas volt a napszám a kivándorlástól erősen érintett Torontál megyében, mint az egyáltalán nem érintett Békés, vagy Esztergom megyékben; ugyanígy oszlanak meg az alacsony munkabérek is. Ugyanez a helyzet az aratási, kaszálási, kapálási napszámbéreknél is [87]. 1898-ban a kivándorlástól már súlyosan érintett északi megyék közül csak kettőben volt magasabb a férfi napszám a országos átlagnál, ugyanakkor tucatnyi megyében, amelyeket még nem érintett meg a kivándorlás szele sem, messze meghaladta. (Pl. Árva, Túróc, Abaúj, Gömör, Zemplén megyékben 150–170 krajcár, Csongrád, Békés, Hajdú, Jász-Nagykun, Csanád megyékben 204–292 krajcár, az országos 178 krajcáros átlaggal szemben) [88]. 1906-ban és 1911-ben sem változott az arány, s nem világosabban kimutatható a szoros összefüggés [89].

A kivándorlók az Egyesült Államok iparilag rohamosan fejlődő vidékein kerestek munkát. Főként a szénbányászat, a vasipar és az olajipar szívta fel őket. A legnagyobb számban a nagy tavak vidékén telepedtek le, a magyar-

országi kivándorlók 54 százaléka, Pennsylvania, Ohio, Illinois, Connecticut, Indiana, Michigan, Wisconsin, Missouri államokban, de nagy számban éltek New-York és New-Yersey területén is. A szlovák kivándorlók 61 százaléka élt és dolgozott Pennsylvania, New-York és New-Yersey államokban. A szlovák bevándorlók többsége Pennsylvániában szénbányában dolgozott. Általában az északi államok szénbányái munkásainak több mint fele magyar, szlovák, rutén, szerb stb. volt. A kokszegető kemencék mellett dolgozó munkások háromnegyede volt magyarországi bevándorló. Vagyis a bevándorlók a nehéz és megerőltető, de jól fizetett munkát keresték. A többség természetesen csak kvalifikálatlan munkát vállalhatott, s annak ellenére, hogy itthon mezőgazdaságban dolgoztak, kevesen vállaltak munkát az amerikai farmokon.

A szlovák politikai élet vezetői nem voltak egységesek a kivándorlás kérdésében. A konzervatív csoport kárhóztatta a nép elvándorlását, a liberális burzsoázia szószólói már kevésbé. Emil Stodola okfejtése szerint: az emberi erő önmagában nem érték, értéket csak alkalmazásával nyer; ezért a kivándorlás csak akkor lenne káros, ha a nemzetgazdaságban használt olyan erők távoznának, amelyek betöltetlen, vagy nehezen betölthető űrt hagynának maguk után. Ilyen munkaerőhiányról nem lehet szó, ezért a szlovák közép- és kisburzsoázia semlegesen szemlélte a nincstelenek vándorlását [90]. Mások egyenesen előnyösnek tartották mind gazdasági, mind pedig a szlovák nemzeti mozgalom szempontjából. Pavel Blaho, a hlasisták egyik vezetője szerint Amerika a magyarosítás gátja, ha pl. a zempléniek, sárosiak otthon maradtak volna, már nem tartoznának a szlovák nemzethez. Amerika megőrizte és visszaadta őket, s ma „nemzeti töké” jelentenek. Más volna, mondja Blaho, ha egész Túróc, vagy egész Nyitra kivándorolna, de egyesek távozását nem szabad katasztrófának tekinteni [91]. E polgári liberális politikusok hasznos anyagi és erkölcsi bázist láttak a kivándorolt tömegekben. A nincstelen tömegek természetesen nem ily célból vándoroltak ki, elsősorban nem a politikai és nemzeti egyenjogúságot keresték Amerikában, hanem munkát és megélhetést. Amerikában nemcsak a tőkés kizsákmányolással kellett megküzdeniök, hanem az idegen, szokatlan körülményekkel és a törzslakosság ellenszenvével is. A szlovák kivándoroltak természetesen szoros kapcsolatot tartottak az óhazával, hozzátartozóikkal, majd szervezetek, egyesületeik megalakulása után a hazai politikai körökkel is. E szervezetek kezdetben vallási alapon jöttek létre kivándorolt papok vezetésével, a világi értelmiségi elemek, újságírók, ügyvédek, az 1880-as évektől kezdenek vezető szerepet játszani, és sorra alakulnak a kulturális és segélyező egyesületek [92].

Az amerikai szlovákok mozgalma azonban korántsem volt egységes, a különböző szervezetek vezetői között állandó pozícióharcok dúltak. Az egyesületek közül a legjelentősebbek: a Národny Sloveský Spolok (Szlovák Nemzeti Egylet), amelyet 1910-ben életbiztosítási társasággá alakítottak át, s készpénzvagyona a háború előtt elérte a negyedmillió dollárt; a I. Katolícká Slovenská Jednota (I. Szlovák Katolikus Egylet), tagjainak száma a háború előtt meghaladta a harmincezret, készpénzvagyona a negyedmilliót; a Evangielická Slovenská Jednota (Szlovák Evangélikus Egylet), tagjainak száma több mint tízezer; a Sokol, amelynek célja az ifjúság tömörítése; a Pennsylvanská Slovenská Jednota (Pennsylvániai Szlovák Egylet) mintegy 16 000 taggal. A kivándorolt munkások alakították meg a Slovensko—Americký Robotnický Spolok Rovnosť nevű egyesületüket (Egyenlőség Amerikai—Szlovák Munkás Egylet), majd

a Slovenský Vzdělávací Spolek Rovnosť Ľudu-t. Az amerikai szlovákok nagyszámú sajtóval is rendelkeztek. A háború előtt mintegy 36 heti- és napilapot adtak ki, Chicagóban 10-et, New-Yorkban 9-et, Pittsburgban 5-öt, Clevelandban 4-et, és még több kisebb helyiségben. E lapok összes példányszáma meghaladta a félmilliót, s a magyarországi szlovákok közül is sokan olvasták [93].

Szoros kapcsolat alakult ki az amerikai Rovnianek Bankház és a Tatra Bank között (lásd a 92. sz. jegyzetet). Az amerikai bank bukása a Tatrát is súlyosan érintette, kb. kétmillió koronája veszett oda. Hasonló kapcsolatban voltak más szlovák hazai pénzintézetek is a kivándorlókkal. A Miavai Bank a század elején kb. félmillió amerikai betéttel rendelkezett, s kapcsolatot tartott amerikai kivándorlás közvetítésével foglalkozó irodákkal [94]. Anyagi támogatás érkezett hazai lapok támogatására, a bebörtönzött szlovák politikusok segélyezésére is. Amerikában Nemzeti Alapot létesítettek e célra, s ebből fedezték hazai előadók amerikai körútjait [95]. Ösztöndíjjal támogatták a szlovák diákokat és jutalmazták a szlovák írókat, költőket. A hazaiak közül különösen Blaho amerikai kapcsolatai szorosak, személyes kapcsolatain túl rendszeresen küldi cikkeit az amerikai szlovák lapoknak a hazai viszonyokról, a politikai és irodalmi életről, javaslatokat tett ösztöndíjak, jutalmak odaítélésére [96]. Amellett, hogy a szlovák burzsoázia lefölözte a kivándorlás anyagi hasznát, felbecsülhetetlen segítséget jelentett a hazai nemzeti mozgalom számára, az amerikai szlovákok erkölcsi, politikai támogatása. Az amerikai szlovák sajtó nemzetközi visszhangot kiváltó propagandát folytatott a magyarországi szlovákok érdekében, s jelentős mértékben sikerült befolyásolni az amerikai, de más országok közvéleményét is. De a Magyarországra érkező levelek, újságok, a hozzátartozók elbeszélései itthon is serkentően hatottak a szlovák nemzeti öntudatra. E propaganda a kivándorolt szlovákok és magyarok közötti ellentéteket is felszította. Percy Alden idézett tanulmányában írja, a szlovákok nem hajlandók olyan amerikai iskolába adni gyermekeiket, ahová magyar gyermekek is járnak. Nagyobb arányú megmozdulásra 1902-ben Clevelandban került sor, ahol Kossuth Lajos látogatásának emlékére szobrot emeltek az ott élő magyarok. Tüntetésekkel, tiltakozó nagygyűlésekkel elérték, hogy Kossuth emlékművét egy kevésbé forgalmas térre helyezték át a főtérről. Hasonló megmozdulásokra került sor 1904-ben, mikor Apponyi Albert gróf vezetésével magyar küldöttség érkezett az Interparlamentáris Unió St. Louis-i ülésére. (Apponyi egyébként az amerikai magyarok sem fogadták barátságosan.) Apponyinak memorandumot nyújtottak át, amelyben elítélték a magyar kormány nemzetiségi politikáját (szlovák középiskolák hiánya, választási visszaélések, szlovák diákok kizárása, nemzetiségi vezetők elleni perek stb.) [97]. Hlinka és mások „megrendszabályozása” újabb megmozdulásokat váltott ki 1906-ban. Az I. Szlovák Katolikus Egylet Wilkes-Barre-ban tartott nagygyűlésén már nemcsak a szlovákok, hanem amerikai közéleti személyiségek is felszóltak, köztük püspökök, a magyar kormány politikája ellen [98]. Hasonló tüntetések zajlottak le más városokban, minden egyesület részvételével. A különböző egyesületeknek ez az egységes fellépése teremtette meg a lehetőséget az egyesületek összefogó Slovenská Liga megalakításához 1907-ben. A Clevelandban tartott kongresszuson kb. 200 egyesület képviseltette magát, s a gyűlésen a város polgármestere, az egyik amerikai elnökjelölt (Tom. L. Johnson) elnökölt [99]. Apponyi újabb látogatását már nemcsak hűvösen

fogadták, hanem erőszakosságra is sor került Chicagóban, amely során Apponyi is megsérült. A folyamatos agitáció mellett meg kell említeni Blaho propaganda körútjait, 1912–13-ban, ami a mozgalom újabb hullámát váltotta ki. De ennek során kerültek élesebben napvilágra a belső ellentétek is. Az amerikai szlovákok politikai életének irányai megfeleltek a hazaiaknak. Megtalálható a túrócszentmártoni konzervatív russzofil irányzat amerikai híveitől a klerikális csoporton keresztül a cseh orientációjú polgári liberális, valamint szociáldemokrata irányzatig minden, úgy ahogy a hazai szlovák politikai élet tagolódott. Az egység majdnem kizárólag a magyar kormány nemzetiségi politikájával való együntetű fellépésben mutatkozott meg. A jövő terveket illetően már nem tapasztalható. A Slovenská Liga határozatai is erre utalnak, amennyiben igyekeznek összhangba hozni a különböző politikai irányzatokhoz tartozó egyesületek kívánságait. Fellelhető benne az ausztro-szlávizmus gondolata, a cári Oroszország segítségével, akár háború útján is, bizakodás éppúgy, mint Magyarország föderalista átalakításának, vagy a cseh-szlovák egységnek a gondolata. A Liga politikai alapállása 1914-ig mindenestre a monarchia vonatkozásában a trializmus a nemzetiségek autonómiájával, Magyarország vonatkozásában a magyar–szlovák–román föderatív állam. 1914-ben, a Károlyi Mihálynak átnyújtott clevelandi memorandumban jutottak el az önrendelkezési jog követeléséig. Az első világháború azonban új fejezetet nyitott mind az amerikai, mind a magyarországi szlovákok politikai életében.

A magyar kormánykörök korán felfigyeltek az amerikai szlovák egyesületek és újságok „veszélyes” tevékenységére. Különösen attól tartottak, hogy „szabadabb” és „szocialisztikus” eszmék és a „panszlávizmus” eszméje terjed el. Már Széll Kálmán felfigyelt erre, és „hazafias, szlovákul beszélő papok” kiküldését kérte a püspöki kartól, de ilyen papokkal a hazai állásokat sem tudták betölteni. Wekerle világosan megfogalmazta Andrássy Gyulához írt levelében, milyen veszélyt lát: „helyzetüket az írekével hasonlítják össze kiket — mint mondják — az angolok éppúgy elnyomják, mint a tótokat a magyarok. Mivel pedig az amerikai katolikusok túlnyomó száma ír származású, azért a tótok panasza a magyarok nemzetiségi elnyomása ellen az amerikai katolikus közvéleménynél rokonszenvre és visszhangra talál. Olyan mértékben, amint a kivándorolt többség Amerikában gazdagodik, művelődik ... ugyanolyan mértékben lesz fogékonyabbá a nemzetiségi eszmék fölkarolására. Ma már ... atót nemzetiségi izgatás behatolt a tömegekbe úgy, hogy az Egyesült Államokban keletkezett nagy tót nemzetiségi block az az archimedesi pont, ahonnan a visszavándorlás révén a Felvidék nemzetiségi békéjét sarkaiból ki lehet forgatni”. Azt kell látni, írja, egy másik levelében, hogy a mozgalmat egységesen vezetni ismeretlen tényező [100]. Megállapítja, hogy Amerikában nem lehet védekezni, a védekezés súlypontját a Felvidékre kell helyezni. E védekezés azonban kimerül pusztán adminisztratív intézkedésekben, tilalomfák állításában és a közigazgatási hatóságok „megfigyelő” tevékenységében. Sorozatosan vonták meg a postai szállítási jogot az amerikai szlovák lapoktól, már a XIX. század 80–90-es éveiben is. A „megfigyelő” felmérések sem jártak sok eredménnyel. A vallás- és közoktatásügyi miniszter körirata, amelyben a főispánoktól kérte jelentést (mutatkozik-e a szlovákoknál „érzelmi elváltozás”, telítve vannak-e cseh–szlovák, panszláv, russzofil eszmékkel, fejtenek-e ki ilyen propagandát az Amerikából hazatértek, érzékelik-e pénz nemzeti akciók támogatására stb.), eredménytelen volt. A kérdésekre Abaújból, Zemplén, Zólyom, Gömör, Nóg-

rád, Bars megyéből nemleges válasz érkezett. Liptó és Sáros főispánjai szerint a visszatértek „szocialisztikus eszmékkel” vannak telítve s náluk a nemzeti-ségi kérdés is ilyen színezetet kapott. A Nyitra megyébe visszatérők a főispán szerint cseh—szlovák eszmékkel vannak telítve, Trencsénben pánszláv eszmékkel, a túrócmegyeiek, a főispán szerint „szabad köztársasági” eszmékkel vannak megfertőzve [101] Liptó főispánja ehhez hozzáteszi, hogy a szociáldemokratikus színezetet nyert nemzetiségi kérdés „karakterisztikus vonása, hogy a fennálló rendben mindenütt elnyomást lásson. Ennek természetes következménye a kihívó dac és animositás” [102]. Hont megyében a főispán ugyan konkrét bizonyítékokat nem tud felhozni, de szerinte feltétlenül van összefüggés a kivándorlás és a „pánszlávizmus” között. Szepesben pedig nem tudtak megállapítani semmit, mert „lelki érzelmeiket egy szóval sem árulják el”, nehéz a megfigyelés, mert „nagyon zárkóztak a hatóságokkal szemben” [103].

Zavar és erőtlenség derül ki e válaszokból, de a miniszterek állásfoglalásából is, mert az adott viszonyok között sem megoldani akarták a nemzetiségi problémákat, hanem letörni. Az egységes magyar nemzetállam eszméjével terhelt uralkodó osztály képtelen volt e feladat megoldására. Számára érthetetlen és megfoghatatlan „fantommal” küzdött, és alulmaradt.

JEGYZETEK

- [1] A számadatokat l. Kovács IMRE, A kivándorlás. Budapest 1938, 21—35.
- [2] A XVIII. század végére Bács-Kiskun megye 10, Békés megye 5, Fejér megye 6, Pest megye 20, Komárom és Esztergom megyék Dunától délre eső területein 15 községet népesítettek be. Árvából 1451, Liptóból 1144 család költözött el. EMIL STODOLA adatait közli JÁN SVETOŇ, Slovenské vystahovalecvo v období Uhorského kapitalizmu; Ekonomický časopis r. IV. 1956 c. 2. 173.
- [3]

Bács megyében	28 330, a megye lakosságának	4,7‰-a,
Pest megyében	33 325 „ „	4,0‰-a,
Budapesten	25 168 a város „	3,4‰-a
Békés megyében	64 467 a megye „	23,1‰-a,
Csanád megyében	17 274 „ „	12,0‰-a,
Torontál megyében	14 785 „ „	2,5‰-a.
- Magyar Statisztikai Közlemények, Új. s. 42. köt. 22—27.
- [4] Az északnyugati hegyvidékről 1909-ben 44 000, 1913-ban 71 000, 1914-ben 65 000 mezőgazdasági munkás szegődött az Alföldre, hat hónapnál hosszabb időre. A Magyar Békétárgyalások, Bpest 1920, I. k. 420, adatai alapján.
- [5] THÚRÓCZY KÁROLY, Nyitra vármegye közgazdasági és közművelődési állapota, Közgazdasági Szemle XIX, (Bpest. 1895), 787.
- [6] Státny Archív Trenčín, AR, 203/9926. alisp./1911.
- [7] Magyar nyelvterületen 1 főre eső búza és rozs 3,71 q, kukorica 2,8 q. Nemzetiségi nyelvterületen 1 főre eső búza és rozs 1,56 q, kukorica 1,87 q. Magyar Békétárgyalások uo. 42.
- [8] Magy. Stat. Közl. Új s. 67. kötet. Bpest 1918, 2—5, 47; Magy. Stat. Évkönyv 1898, Bpest 1899, 43. adatai alapján.
- [9] A kivándorlók 33,1 százaléka magyar anyanyelvű, 25,0‰-a szlovák, 18,4‰-a német, 15,4‰-a román, 4,6‰-a rutén, 2,6‰ szerb-horvát, 0,9‰-a egyéb anyanyelvű. A nem magyar nemzetiségű kivándorlók 37,4‰-a szlovák, 27,4‰-a német, 23,0‰-a román, 6,7‰-a rutén. Stat. Közl. 67. köt. adatai alapján.
- [10] A mai Szlovákia területéhez tartozó megyéket vesszük, amelyek közül tíz: Árva, Bars, Liptó, Nyitra, Pozsony, Sáros, Szepes, Trencsén, Túróc, Zólyom megyék egész területe, Hont, Gömör és Zemplén megyék nagyobb része, Abaúj-Torna, Nógrád és Komárom megyék kisebb része tartozik e területhez. A tárgyalás során, ahol indokolt, külön vesszük a tíz megyét, amelyek lakosságának többsége szlovák nemzetiségű volt, ahol

pedig az anyag megkívánja, vagy az adatok nem bonthatók fel részmegyékre, a 16 megyét együtt tárgyaljuk.

- [11] Stat. Közl. 67. k. 2—6 lap adatai alapján.
- [12] Uo. 29—30 és 56.
- [13] JÁN SVETOŇ, idézett munkájában, amely kitűnően foglalja össze a szlovákiai kivándorlás menetét és jelenségeit, túlzottnak tartja a kétmillió fölül számot, különösen az 1901—1910-es kikötői adatokat. A kivándorlók számát, a migrációs különbséget figyelembe véve 1,7 millióra becsüli egész Magyarországra vonatkozóan, amelyből 200 000 visszatért végleg. Nehéz cáfolni, vagy bizonyítani adatai hitelességét, mert lehetetlen megállapítani, hányan tértek vissza véglegesen, hányan jártak meg többször a kivándorlás útját. Százával fekszenek a helyi közigazgatási hatóságok jelentései a szlovákiai levéltárakban, amelyek a hivatalos adatoknál magasabb kivándorlási számot jeleznek, megjelölve, hogy igen sokan szökte, titokban hagyják el az országot. A Pozsony megyei alispán 1906-ban jelenti, a kivándorlók nagyobb része távozik útlevél nélkül (St. Archiv Bratislava, főisp. ir. 78/1906). E megye pozsonyi, nagyszombati és malackai járások főszolgabírái szerint a kivándorlók „főleg útlevél nélkül” mennek el (Uo. alisp. ir. 1358/1906). Bazin városából 1910 második felében 28 közül csak egy ment legálisan Uo. Pozsony megyei Közig. Biz. ir. 343/1911). Pozsony városából 1910-ben 260 legális kivándorló mellett 150 illegálisan távozott. Nyitra megye mivai járásának főszolgabírája szerint „ritkán mennek útlevéllel” (St. Archiv Bojnice, Nyitra m. főisp. ált. I. 96/98—1152/1900). A trencséni főispán közli, hogy a kivándorlók 30 százaléka illegálisan megy (St. Archiv Trenčín, főisp. ir. 265/1905). A túrőcsentmártoni járásból az 1900-ban eltávozott 818 ember közül csak 182 kért útlevelet (St. Archiv Bytča, Túróc m. alisp. ir. XII. 1900/3). A Szepes megyeiek Galicián keresztül szöktnek „tömegesen” (St. Archiv Levoča, alisp. eln. ir. 5/1906, 7/1909, főispáni biz. ir. 9/1902). Abaúj-Torna megyében, de másutt is egy-egy többször visszaküldött útlevéllel 3—4-en is kimennek (St. Archiv Košice, főisp. ált. ir. IV. 1901/87 b.). Zemplén megye hatóságai szerint 1910-ben 39 744 útlevéllel 50 158-an távoztak, kívülük 12—15 000 még szökte is kiment. (St. A. Bytča, Túróc m. alisp. 257/1910). A szökte távozók egy részét a határrendőrség elfogta és visszatoloncolta, pl. 1913-ban a csaccai határállomáson 3543 illegális kivándorlót tartóztattak fel (St. A. Trenčín, AR. 507/776 IV. főisp. 1914.). Királyhídnán 1908-ben 669-et (St. A. Bratislava, főisp. ir. 9/1909). E kiragadott adatok a kikötők és az Egyesült Államok adatait igazolják, illetve valószínűsítik. Nem szerencsés egyik statisztikai táblázatában tett összehasonlítása sem, amelyben összeveti 15 északi megye hivatalos kivándorlási adatait az Egyesült Államok Bevándorlási Hivatalának a szlovákok számát kimutató adataival, hozzátéve, hogy a magyar adatoknak magasabbnak kellene lenni, mert nemcsak a szlovákok számát tartalmazza. Az USA adatai azonban egész Magyarországra vonatkoznak, s nemcsak az északi megyékből vándoroltak ki szlovák nemzetiségűek, hanem pl. Ung, Bács-Bodrog, Békés, Torontál megyékből is tízezerrel. Továbbá az USA-statisztika minden, tehát az illegális kivándorlók számát is tartalmazza. Így tehát szükségszerűen magasabb számot ad, mint a magyar statisztika. Lásd. J. Svetoň im. 178—179.
- [14] Az 1899—1913 közötti hivatalos kivándorlási adat: Magyarországról kivándorolt 1 195 236, a 16 északi megyéből: 391 227, a négy északkeleti megyéből: 227 629; — Zemplén 82 584, Sáros 50 390, Abaúj 48 648, Szepes 46 007.
- [15] Zemplénből pl. 1879—1891 között 23 940 távozott külföldre, ezzel együtt már 106 000-re emelkedik a kivándorlók száma, s még hiányzanak az 1892—1898. évi adatok. Hasonló a helyzet a másik három megyében is. Zemplén megye főlevéltárnokának adatait közli BALLAGI GÉZA, Zemplén vármegye közigazgatási és közművelődési állapota, Közigazgatási és Közigazgatási Szemle XVII. I. k. Bpest. 1893, 120.
- [16] LADSLAV TAJTÁK, Vychodoslovenské výstahovalectvo do prvej svetovej vojny; Nové obzory 3. 1961, 240.
- [17] Abaújából főleg a kassai és füzéri járásokból, továbbá Mecenzéf, Stósz, Jászó, Aranyida községekből. Szepesben az északi járásokból és községekből, pl. Alsó- és Felső-szlovinka község lakóinak 41,3 százaléka, Odorinnak 27,3 százaléka ment el a múlt század végéig. Közli Löherer Adolf: Adatok a kivándorlásról, Magyar gazdák Szemléje VI. é. II. k. 1901, 842. 1901-ben a megye katonaköteles férfiainak 50,7 százaléka, Zemplénben 51,5 százaléka hiányzott. Uo. 845. Sáros megyében különösen a tapolyi, makovicai és siroakai járásokat érintette; lásd Bujanovics Sándor: A felvidéki, különösen a Sáros megyei kivándorlásról; Nemzetgazdasági Szemle V. é. 1881, III. füzet 51.

[18] Gömörből	30 958, az 1900. évi összlakosság	16	százaléka
Trencsénből	23 560	8	„
Nyitrából	33 031	7,7	„
Árvából	14 648	17,0	„
Liptóból	12 251	15,0	„
Túrócból	9 596	18,0	„
Zólyomból	9 139	7,3	„
a többiből	30 413 (Bars, Hont, Nógrád, Pozsony, Komárom).		

Stat. Közl. 42. és 67. kötetei alapján kiszámítva.

[19] Az Ausztriában élő magyarországi honosok 1910-ben:

Magyarországról összesen 269,726

A Duna balpartjáról 88,738

A Tisza jobbpartjáról 7,677

Pozsony megyéből 36,372

Nyitra „ 27,501

Trencsén „ 15,895

Ebből Cseh- és Morvaországban és Sziléziában:

A Duna balpartjáról 15,942

A Tisza jobbpartjáról 936

16 878

Trencsénből 8,739

Nyitrából 3,562

Galíciában élő magyarországi honosok 3,415

Sárosból 859

Szepesből 329

Zemplénből 316

Árvából 366

Trencsénből 367

Stat. Közl. 67. köt. adatai alapján számítva.

THURÓCZY már 1895-ben több mint 33 000-re becsüli a Budapesten és Ausztriában élő nyitramegyeieket. Im. 785—787.

[20]

Foglalkozási ág	A kivándorlók közül, %-ban				
	1883—89-ben	1905—07-ben		1911—13-ban	
	Magyarorsz.	magy.	szlovák	magy.	szlovák
Értelmiségi	0,2	0,5	0,1	0,6	0,1
Önálló földműves	2,3	10,6	17,6	14,3	21,0
Mez. cseléd, napsz.	—	54,8	46,1	52,2	40,2
Ká., k. m. n. napsz.	54,7	11,1	16,2	11,8	18,4
Iparos, kereskedő	4,8	2,6	1,9	3,7	2,4
Ipari munkás, bányász	0,9	13,2	10,1	9,4	8,5
Házi cseléd	1,4	5,9	6,7	5,8	7,0
Egyéb	35,7	1,3	1,3	2,2	2,4

Az 1883—89-es adatok VARGHA GYULA, A felsőmagyarországi kivándorlás és hatása népesedési mozgalmunkra, Nemzetgazdasági Szemle 1890, 659. A többi adat a Stat. Közl. 67. köt. 32, 35—6.

Az északi megyék kivándorlóinak foglalkozás szerinti megoszlása a kivándorlók százalékában:

F o g l a l k o z á s

Megye	F o g l a l k o z á s									
	1905—1907-ben					1911—1913-ban				
	Ősterm.	Napsz.	Ip., ker.	H. csel.	Egyéb	Ősterm.	Napsz.	Ip., ker.	H. csel.	Egyéb
Árva	47,6	12,0	5,1	6,1	2,2	75,9	11,5	3,4	6,7	2,5
Bars	53,9	17,7	23,9	3,1	1,4	66,7	17,3	10,3	3,7	2,0
Liptó	28,6	27,4	35,3	5,9	2,8	34,6	15,5	34,2	11,2	4,5
Nyitra	58,1	10,9	11,4	18,7	0,9	55,1	12,7	10,5	18,7	3,0
Pozsony	65,2	9,0	14,3	10,0	1,5	63,3	9,4	11,2	14,2	1,9
Trencsén	58,8	24,3	12,1	3,5	1,3	56,5	25,8	12,0	3,2	2,5
Turóc	59,3	10,0	21,1	8,8	0,8	48,8	13,3	19,2	16,6	2,1
Zólyom	40,2	25,5	27,6	3,5	3,2	39,7	23,8	24,7	7,3	4,5
Sáros	72,4	13,4	5,5	6,9	1,7	66,3	15,2	5,4	6,5	6,6
Szepes	51,6	16,9	17,8	11,7	2,0	55,5	13,2	16,9	12,4	2,0
Zemplén	76,7	14,5	4,7	3,0	1,1	71,8	20,0	3,7	3,0	1,5
Abaúj	72,3	15,0	6,1	4,3	2,3	69,1	18,9	5,5	5,0	1,5
Gömör	55,1	22,9	16,8	3,8	1,4	44,0	32,4	16,6	5,2	1,8
Hont	69,8	14,1	12,5	1,4	2,2	74,0	10,9	10,5	2,1	2,5
Nógrád	49,9	20,2	25,4	2,3	2,2	34,2	24,2	32,8	1,7	7,1
Komárom	69,8	0,7	18,6	9,3	1,6	62,6	1,5	20,5	10,9	4,5

Stat. Közl. 67. köt. adatai alapján összeállítva.

- [21] Az uralkodó osztályok állásfoglalásának okait, elemzését I. RÁCZ ISTVÁN, A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály (1849—1914), A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Évkönyve, I. 1962. E kérdés kitűnő összefoglalását adja.
- [22] HEGEDŰS LÓRÁNT, A kivándorlási congressusok eredményei, Budapesti Szemle 117. köt. Bpest 1904. NEMÉNYI BERTALAN, A magyar nép állapota és a kivándorlás, 23—6. A Magyar Társadalomtudományi Egyesület vitája a kivándorlásról és a visszavándorlásról, Magyar Társadalomtudományi Szemle I. évf. 1908; 281. A Társadalomtudományi Egyesület emlékirata a kivándorlás és visszavándorlás tárgyában, uo. 369.
- [23] A felsorolás sorrendjében: Rósa Lajos Trencsén megye közgazdasági előadójának jelentése Darányi Ignác földművelésügyi miniszterhez az ország északi megyéiben tömegesen előforduló kivándorlás okairól, Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez, 2. köt. 138. sz. szemelvény, 1899. — MAILÁTH JÓZSEF, A kivándorlásról, Magyar Gazdák Szemléje, VI. évf. I. köt. Bpest 1901, 192. — St. Archív Levoča, főisp. ir. 516/1901. — St. Archív Bytča, Árva, alisp. ir. 1885/1905. — St. Archív Liptovský Mikuláš, főisp. ir. 136/1902 és 58/1906. — St. Archív Trenčín, AR. 507/776 IV. főisp/1914.
- [24] A fentiekre I. SÁNDOR PÁL, A XIX. század végi agrárválság Magyarországon. Budapest 1958.
- [25] SÁNDOR PÁL i. m. 99—103; továbbá SZUHAY MIKLÓS, A parasztság felbomlásának egyes kérdései Magyarországon az első világháború előtt. Szikra 1956, 278.
- [26] Stat. Közl. 24. köt. I. rész. 34.
- [27] SÁNDOR PÁL i. m. 99—103.

Év	Szám	Összes terület kat. h.
1869	1 444 400	6 605 189
1895	1 279 718	2 155 168

- [28] Szepesben 83%, Liptó 71%, Nyitra 63%, Trencsén és Zólyom 62%, Bars 61%, Turóc 53%. Přehled československých dejín, díl II. 1848—1918, Sv. 1. ČSAV Praha, 1960, 353.

- [29] Szepes, Liptó, Nyitra, Trencsén, Zólyom, Bars, Túróc, Sáros, Árva megyék. A gazdaságok száma 181 500-ról 116 200-ra csökkent, a proletariátus száma 11,700-ról 143 800-ra emelkedett, pl. Liptóban 106%-al, Árvában 86%-al, Barsban 46%-al, Szepesben 45%-al, Trencsénben 35%-al nőtt a prol. száma. Uo. 353.
- [30] Stat. Közl. 24. köt. adatai alapján kiszámítva.

[31]	Árva	87,3	%, ebből	3,69% napsz.
	Trencsén	81,13	„ „	8,08 „ „
	Zemplén	79,07	„ „	15,76 „ „
	Sáros	78,27	„ „	9,50 „ „
	Abaúj	77,63	„ „	19,98 „ „
	Liptó	77,42	„ „	8,83 „ „
	Bars	76,00	„ „	10,59 „ „
	Komárom	74,89	„ „	20,11 „ „
	Nyitra	74,66	„ „	14,25 „ „
	Pozsony	73,91	„ „	18,50 „ „
	Nógrád	73,25	„ „	11,01 „ „
	Gömör	71,30	„ „	12,87 „ „
	Hont	70,26	„ „	8,86 „ „
	Túróc	68,24	„ „	13,07 „ „
	Szepes	66,58	„ „	12,23 „ „
	Zólyom	62,62	„ „	11,79 „ „

MATLEKOVITS SÁNDOR Magyarország Közgazdasági és Közművelődési állapota ezeréves fennálláskor. Első rész. Bpest 1897. 198—201.

- [32] A 16 megyét figyelembe véve:

	Önálló birtokos		
	1869	1890	1900
	326 415	289 546	286 257
	Éves szolga, cseléd		
	1869	1890	1900
	300 408	116 283	107 172
	Napszámos		
	1869	1890	1900
	250 870	218 075	227 747

Az összes mezőgazdasággal foglalkozók száma 875 692-ről 621 176-ra csökkent. 1900—1910 között a 10 megyében általában 2—6%-kal csökkent, Liptó megyében 61,1%-ról 51,3-ra. Přehled II. 1. 569—70 és Stat. Közl. Új s. 56 k.

- [33] Stat. Közl. Új. s. 56 k.
- [34] A parasztbirtok állapota Sáros megyében; OMGE; 1885. Bpest. Viczmándy Ödön: A parasztbirtok állapota Zemplén megyében; OMGE; Bpest 1884, 29.
- [35] SZUHAY i. m. 259.
- [36] BALLAGI GÉZA, Zemplén vármegye közigazgatási és közművelődési állapota. Közigazgatási és Közigazgatási Szemle XVII. é. I. Bpest 1893, 130. Továbbá: Trencsén megye alispánjának jelentése 1903 év utolsó negyedéről; St. Archiv Trenčín, alisp. ir. 22638/1903.
- [37] BALLAGI i. m. 130.
- [38] Árva 27%, Gömör 22, Hont 21, Nógrád 20, Zemplén 18, Sáros 17, Abaúj 15, Szepes 14, Trencsén 13, Túróc 13, Zólyom 12, Bars 12, Nyitra 11, Komárom 11, Liptó 10, Pozsony 8 százalék.
- Stat. Közl. VI. é. 1898, 61.
- [39] 1895-ben egy törpegazdaságra jutott eke: Árva: 0,2, Liptó 0,17, Nyitra 0,16, Trencsén 0,17, Túróc 0,11, Bars: 0,10, Sáros: 0,29, Szepes: 0,17, Pozsony: 0,13, Zólyom: 0,07. Az ún. kisbirtokra (5—100 hold) is csupán Pozsony megyében esik egy eke, a többiben nem egészen egy, Zólyomban pedig két kisgazdaságra. Ezen belül bizonyára az 5—10 holdas birtokok álltak rosszabbul.
- [40] KUBINYI MIKLÓS, Árva megye; Megyei monográfiák II. Bpest 1895. 202.

[41] Megye:	Egy törpegazdaságra jutó	
	ló	szarvasmarha
Árva	0,16	1,4
Liptó	0,13	1,2
Nyitra	0,10	0,6
Trencsén	0,06	1,1
Túróc	0,05	0,82
Bars	0,1	0,5
Sáros	0,09	1,3
Szepes	0,08	1,1
Pozsony	0,1	0,5
Zólyom	0,07	0,8

- A századforduló után sem javult a helyzet, továbbra is elmaradt az országos átlagnál.
- [42] Árvában 1901—1905 között a vetésterületből zab: 50,20%; árpa: 10,1, burgonya: 24,50%; Liptóban 25,3, 23,8 és 26,40%; Zólyomban: 21,1, 12,6 és 22,20%, Sárosban: 27,6, 17,0 és 20,80%; Szepesben: 28,8, 24,2 és 25,00%, Trencsénben: 17,0, 25,4 és 20,70%; Túrócban: 16,8, 14,2 és 19,10%.
- MATLEKOVITS i. m. 257—313 a vetésterületre, és Stat. Közl. 66. k. az 1910—1915. évi vetésterületre vonatkozóan.
- [43] Egán Ede, a hegyvidéki kirendeltség miniszteri biztosának jelentése Darányi Ignácnak 1901-ben. Közli: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez II. k.
- [44] St. Archiv Bytča, Túróc m. főisp. ir. 30/1903.
- [45] MATLEKOVITS i. m. 217—26, adatai alapján kiszámítva.
- [46] SÁNDOR PÁL i. m. 135.
- [47] Az OMGE adatait közli: Király István: A parasztság felbomlásának néhány kérdése a 20. század elején. Századok, 1952. 2. sz.
- [48] SÁNDOR PÁL i. m. 132—3.
- [49] RUFFY PÁL, Bars vármegye leírása. Bpest. 1901, 69.
- [50] SZMRECSÁNYI ARISZTID, Liptó megye. Megyei monográfiák I. 47
- [51] VICZMÁNDY i. m. 5—6, 11—3, 16—7, 22—3.
- [52] Uo.
- [53] A parasztbirtok állapota Sáros megyében. 6.
- [54] Felvidéki Szemle 1895, IV. 22. sz.
- [55] St. Archiv Bytča, Árva m. alisp. ir. 1885/1905.
- [57] SZUHAY i. m. 232.
- [57] Uo. 235.
- [58] Uo. 236.
- [59] BALLAGI i. m. 174.
- [60] THÚRÓCZY KÁROLY, Nyitra vármegye közgazdasági és közművelődési állapota; Közgazdasági Szemle XIX. é. Bpest 1895. 883.
- [61] Uo. 885.
- [62] SZUHAY i. m. 236.
- [63] Uo. 237.
- [64] Uo. 240.
- [65] Stat. Közl. Uj s. 44. k.
- [66] St. Archiv Levoča, alisp. eln. 19/1907.
- [67] BRESZTOVSZKY ERNŐ, Nemzetfenntartó kivándorlás; Szocializmus 1907-08. évf. 1908. 283.
- [68] VICZMÁNDY i. m. 8—21, A parasztbirtok . . . Sáros m.-ben, 5.
- [69] Přehled II. 1. 594.
- [70] THÚRÓCZY i. m. 891—2.
- [71] Přehled uo.
- [72] BALLAGI i. m. 209. Monográfia, és idézett tanulmánya 178.
- [73] SÁNDOR PÁL i. m. 321—2.
- [74] A felsorolás sorrendjében: BALLAGI i. m. 121.; THÚRÓCZY i. m. 785—7; LÖHERER i. m. 842; A Magyar Társadalomtudományi Egylet vitája a kiándorlásról és visszavándorlásról, 1908. Magy. Társadalomtud. Szemle I. é. 1908, 294; Felvidéki Közlöny 1896. III. 5. sz.; Tajták L. i. m. 242; PERCY ALDEN: Magyar kivándorlók az Egyesült Államokban, Magyar Gazdák Szemléje 1908, XIII. II. 141.
- [75] FARKAS PÁL, kivándorlás és visszavándorlás; Magy. Társtud. Szemle I. é. 1908, 162—3; és BRESZTOVSZKY ERNŐ i. m.; Ballagi i. m. 133—4.
- [76] Magyar Társtud. Szemle uo. 267—92.

Kor	1905—1907				1911—1913			
	magy. bir.	magy.	nem magy.	szlov.	magy. bir.	magy.	nem magy.	szlov.
29-ig	59,5%	57,7	60,2	63,2	51,1	51,4	50,9	63,4
30—49	37,9	40,1	37,1	35,3	42,0	43,1	41,5	32,8
50-en felül	2,6	2,2	2,7	1,5	6,9	5,5	7,6	3,8

Stat. Közl. 67. köt. 23+ és 34 lapok adatai alapján.

A múlt század második felének hasonló arányait megerősíti Ráth Zoltán, a négy fő kivándorló megyére 1869—1890 közötti népszámnövekedésére vonatkozó számítása:

Kor	Szepes		Sáros		Abaúj		Zemplén	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
16—20	+ 19,1	+ 0,5	+ 17,2	+ 13,3	+ 15,9	— 2,4	+ 21,7	+ 13,1
21—25	— 14,7	— 5,5	— 34,0	— 5,2	— 4,2	+ 4,7	+ 10,6	+ 20,5
26—30	— 31,8	— 16,2	— 44,2	— 10,2	— 22,8	— 15,1	— 7,4	— 1,6
31—40	— 30,3	— 11,7	— 32,8	— 2,5	— 28,7	— 13,9	— 16,6	+ 2,1
41—60	— 15,6	0,0	— 11,5	+ 13,3	— 10,9	+ 5,6	— 2,5	+ 12,4

DR. RÁTH ZOLTÁN, Népünk korviszonyai és halálozási statisztikánk; Közgazdasági és Közigazgatási Szemle XVIII. I. Bpest 1893.

Megye	Ezer férfira jutott nő	
	1900	1910
Árva	1101	1134
Liptó	1102	1117
Trencsén	1162	1176
Sáros	1136	1137
Szepes	1092	1088
Abaúj	1120	1107
Zemplén	1123	1129
Országos:	1011	1015

Stat. Közl. 42. köt. 15 p.

[80] Árva:	82,364 ill.	78 675
Sáros:	174,833 „	172 757
Szepes:	173 769 „	171 725

A születés-halálozás alapján kiszámított és a tényleges szaporodás közötti különbségekre I. LÁNG LAJOS, A benső gyarapodás szerepe népességünk szaporodásában az utolsó évtized alatt; Közgazd. és Közig. Szle XVII. I. Bpest 1893, 26—7.

[83]	Megye	1869	1890	1910
	Árva	103	117	120
	Trencsén	92	124	131
	Szepes	97	127	139
	Sáros	118	145	140
	Zemplén	121	135	148
	Abaúj	125	133	149

J. SVETOŇ i. m. 189.

[84] J. SVETOŇ i. m. 189—140.

[85] SÁNDOR P. i. m. 291, 296—97.

[86] L. RÁCZ ISTVÁN, A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály (1849—1914) c. tanulmányát, 94. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Évkönyve I. 1962. A kitűnő és értékes munka ebben a kérdésben átvette azt az állítást, hogy „... a kivándorlás az itthonmaradt mezőgazdasági népességnek valóságos megváltója lett”, ami nem helytálló, és a szerző egyenlőségi jelet tesz a kivándorlás-napszámbéremelkedés közé.

[87] MATLEKOVITS i. m. 468—73.

[88] Stat. Évkönyv 1898, 59—60.

[89] Ezeknek az éveknél adataira lásd J. SVETOŇ i. m. 190 és NEMÉNYI i. m. 17—8.

[90] J. SVETOŇ i. m. 188.

[91] ŠTEFÁN JANŠÁK: Život dr. Pavla Blahu, Sv. II. 279, Trnava 1947.

[92] Az amerikai szlovákok egyik vezető egyénisége Peter Rovnianek, az Amerikansko Slovenské Noviny szerkesztője, a Národný Slovenský Spolok megalapítója és egy kisebb bankház tulajdonosa. Rovnianek szoros kapcsolatot tartott fenn a hazai szlovákokkal, különösen Blahóval. Bankja jelentős forgalmat bonyolított le a kivándorolt szlovákok hazaküldött pénzével, foglalkozott hajójegyek beszerzésével a kivándorlók részére, a kivándorlók hivatalos ügyeinek intézésével. Természetesen más üzleti ágakkal is, és élénk kapcsolatban állott a Tatra Bankkal. Rovnianek bankja 1911-ben tönkrement, elveszett a kivándorolt szlovákok mintegy 1,5—2 millió megtakarított dollárja. Támogatta anyagilag a szlovák nemzeti mozgalmat, ösztöndíjakat alapított. Lásd Š. JANŠÁK i. m. 279—97.

[93] Az adatok: Št. JANŠÁK i. m. ih., A. Pietor: Nápor-odpor, 104—5; Napred, 1907. XI. 15. sz., TAJTÁK i. m. 244; BERZEVICZI JENŐ, A magyarországi tót nemzetiségi kérdés ismertetése; kézirat a Št. Slov. Ústredný Archív-ban, Šrobárov fond I. 10. sz. Bratislava; továbbá TÓTH FERENCNEK, a Slovenské Noviny amerikai lap szerkesztőjének a pittsburgi cs. és kir. konzulhoz intézett jelentése 1909-ben, Št. slov. Ústr. Archív Bratislava, MMV. 26. Mapa, M. Kir. Min. eln. 20 res./1910.

[94] Št. Archív Bojnice, Nyitra m. főisp. res. 21/191, II. 901/S.

[95] Št. Slov. Ústr. Archív Bratislava, MMV. eln. Mapa 10,741 res./1902, 772/res/1902, Mapa 24,653 res/1906, Mapa 25. 15 res/1908.

[96] Uo. Mapa 10. 772 res/1902, Mapa 24. 402 res/1907; JANŠÁK i. m. I. k. 94, 98, II. 280.

[97] DR. FRANTIŠEK BOKES, Dejiny Slovákov a Slovenska; Bratislava 1946; 341.

[98] Wekerle miniszterelnök levele a külügyminiszterhez a philadelphiai konzul jelentésére hivatkozik. Št. Slov. Ústr. Archív, Bratislava, MMV. Mapa 24. 402 res/1907 és BOKES i. m. 342.

[99] Národné Noviny 1907 II. 21. sz. és BOKES i. m. 342.

[100] Št. Slov. Ústr. Archív Bratislava, MMV eln. res 402/1907, Mapa 24., Uo. MMV. eln. 136 res/1908.

[101] O.L. Min. eln. ir. 4446/1902.

[102] Št. Archív Liptovsky Mikuláš, főisp. biz. 60/1902.

[103] Št. Slov. Ústr. Archív Bratislava, MMV. 757, 761 1s 800 eln. res/1901, Mapa 7.; Št. Archív Levoča, főisp. biz. 51/1902.

К ВОПРОСУ ЭКСПАТРИАЦИИ

И. Полани

Хотя в венгерской специальной литературе многочисленные исследования и книги занимаются вопросом экспатриации, ему все же недостаточно много уделяется внимания в современной венгерской марксистской историографии. Гражданские специалисты не занимались сутью проблемы, крестьянским вопросом, они только поверхностно касались вопроса экспатриации.

Так же остались в стороне от специальной литературы такие вопросы, как экспатриация и национальные вопросы, исследование хозяйственных культурных и политических связей отечественных национальных движений с национальными эмигрантами.

Эта статья отнюдь не претендующая на полноту, занимается вопросами экспатриации бывших северных районов Венгрии, то есть экспатриацией словаков. Она разрабатывает сравнительные данные и сообщает их объяснением того вопроса, почему из северных районов и почему именно словаки экспатрировались в большей мере, в дальнейшем кратко подытоживает политическое движение американских словаков, их связь с отечественным словацким движением и безуспешные попытки венгерских правящих кругов препятствию этих связей.

ZUR FRAGE DER AUSWANDERUNG

Von

I. Polányi

Obwohl die Frage der Auswanderung in der ungarischen Fachliteratur den Gegenstand zahlloser Aufsätze und Bücher bildet, ist sie in der heutigen marxistischen Geschichtsschreibung doch vernachlässigt. Die ungarischen Aufsätze befassten sich mit dem Kern des Problems, der Bauernfrage nicht und konnten deshalb nur die Oberfläche der Frage berühren. Ein gleichfalls vernachlässigtes Gebiet der Fachliteratur ist die Untersuchung der Beziehungen zwischen Nationalität und Auswanderung, sowie der wirtschaftlichen, kulturellen, politischen Beziehungen der zu den Nationalitäten gehörenden Auswanderer und der einheimischen Nationalitätsbewegungen. Gegenwärtige Arbeit befasst sich, ohne Anspruch auf Vollständigkeit zu erheben, mit der Auswanderung der ehemaligen nordungarischen Komitaten bzw. der Slowaken. Es werden Vergleichsdaten verarbeitet und publiziert, um zu erklären, warum die Auswanderungsziffern in den nordungarischen Komitaten bzw. bei den Slowaken am höchsten waren. Schliesslich werden die politischen Bewegungen der amerikanischen Slowaken, ihre Beziehungen zu der einheimischen slowakischen Bewegung, sowie die erfolglosen Bemühungen der ungarischen Regierungskreise um die Verhinderung dieser Verbindungen kurz dargestellt.

A PARABOLA SIMULÓ KÖREINEK KÖZVETLEN TÁRGYALÁSA

Írta: GAZSÓ ISTVÁN

A simuló kör fogalmát középiskolai fokon nem vezetjük be, legfeljebb utalunk rá a geometriai optikában, amikor a parabolikus tükröket tárgyaljuk. A matematika főiskolai oktatásában is csak futólag találkozunk vele a hallgatók, mert többnyire későn, már csak akkor foglalkozunk vele, amikor rendelkezésünkre áll a tárgyaláshoz szükséges differenciálszámítás.

Ezen a helyzeten javítani kell és lehet azzal, hogy közvetlenül ismertetjük meg a hallgatókkal legalább egy görbe simuló köreit, és azokkal kapcsolatban feladatokat oldatunk meg.

Az alábbiakban bemutatok egy tárgyalást, amelyet a parabola simuló köreire vonatkozóan a főiskolai oktatás céljára kidolgoztam.

1. Előkészítés. Tárgyalásunk egyszerűsítésére alkalmazható a következő

Segéd-tétel: Ha a P pontból húzott a és b szelők egyik szögfelezője párhuzamos a parabola tengelyével, akkor az a -n fekvő A_1 és A_2 , illetve b -n fekvő B_1 és B_2 metszéspontokra teljesül:

$$\text{I)} \quad \overline{PA_1} \cdot \overline{PA_2} = \overline{PB_1} \cdot \overline{PB_2};$$

II) az A_1, A_2, B_1 , és B_2 pontok egy körön fekszenek, (konciklikusak);

III) az $A_1A_2B_2B_1$ négyszög súlypontja a parabola tengelyére esik.

Bizonyítás: Tekintsük az $y^2 = 2px$ egyenletű parabolát és a síkjában fekvő $P_0(x_0; y_0)$ pontot.

I) Legyen a P_0 -ból húzott és a parabolát metsző a egyenesnek az x tengely pozitív felével bezárt szöge α , akkor az a egy tetszőleges $P(x; y)$ pontja koordinátáit a $t = \overline{P_0P}$ távolság felhasználásával a következő egyenletek fejezik ki:

$$(1) \quad x = x_0 + t \cos \alpha, \quad y = y_0 + t \sin \alpha$$

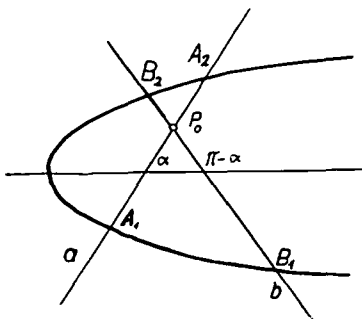
Ha b egyenes teljesíti a Segéd-tételben foglalt feltételt, akkor $\pi - \alpha$ szöget zár be az x tengely pozitív felével (1. a) és b) ábra). Tetszőleges pontjának koordinátáit, az előbbihez hasonlóan, a következő egyenletek fejezik ki:

$$(2) \quad \begin{aligned} x &= x_0 + t \cos(\pi - \alpha) = x_0 - t \cos \alpha \\ y &= y_0 + t \sin(\pi - \alpha) = y_0 + t \sin \alpha. \end{aligned}$$

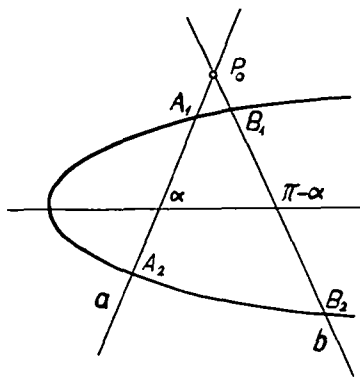
Az a egyenes és az $y^2 = 2px$ egyenletű, parabola A_1 és A_2 metszéspontjainak koordinátái kielégítik az

$$(y_0 + t \sin \alpha)^2 = 2p(x_0 + t \cos \alpha)$$

egyenletet.

1a ábra

1b ábra

Ebből meghatározhatjuk A_1 és A_2 koordinátáit, ha az egyenletet t -re megoldjuk. Rendezéssel kapjuk a

$$(3) \quad t^2 \sin^2 \alpha + t(2y_0 \sin \alpha - 2p \cos \alpha) + y_0^2 - 2px_0 = 0$$

egyenletet, amely t -ben másodfokú és amelynek t_1 és t_2 gyökeire egyrészt teljesül, hogy

$$\overline{P_0 A_1} = t_1 \quad \text{és} \quad \overline{P_0 A_2} = t_2,$$

másrészt

$$(4) \quad \overline{P_0 A_1} \cdot \overline{P_0 A_2} = \frac{y_0^2 - 2px_0}{\sin^2 \alpha}.$$

Hasonló módon kapjuk a b egyenes B_1 és B_2 metszéspontjainak koordinátáira vonatkozólag az

$$(y_0^2 + t \sin \alpha)^2 = 2p(x_0 - t \cos \alpha)$$

egyenletet, ebből pedig:

$$(5) \quad t^2 \sin^2 \alpha + t(2y_0 \sin \alpha + 2p \cos \alpha) + y_0^2 - 2px_0 = 0.$$

Az (5) egyenlet t'_1 és t'_2 gyökeire egyrészt

$$\overline{P_0 B_1} = t'_1 \quad \text{és} \quad \overline{P_0 B_2} = t'_2,$$

másrészt

$$(6) \quad \overline{P_0 B_1} \cdot \overline{P_0 B_2} = t'_1 \cdot t'_2 = \frac{y_0^2 - 2px_0}{\sin^2 \alpha}.$$

A (4) és (6) összehasonlításából következik, hogy

$$\overline{P_0 A_1} \cdot \overline{P_0 A_2} = \overline{P_0 B_1} \cdot \overline{P_0 B_2}.$$

Ezzel a segédteétel I) pontját bebizonyítottuk.

II) Az I)-ben bizonyított összefüggést írhatjuk

$$\overline{P_0 A_1} : \overline{P_0 B_2} = \overline{P_0 B_1} : \overline{P_0 A_2}$$

alakban is, ami pedig — figyelembevételre, hogy az $A_2 P_0 B_1 \sphericalangle = B_2 P_0 A_1 \sphericalangle$ — azt jelenti, hogy $P_0 A_1 B_2 \triangle \sim P_0 B_1 A_2 \triangle$. Ebből pedig következik, hogy az $A_1 B_1$ szakasz

A_2 -ből és B_2 -ből ugyanakkora szög alatt látszik. Tehát — a kerületi szög tételének megfordíthatósága alapján — az A_1, B_1, A_2 és B_2 pontok egy körön fekszenek.

Megjegyzés: a szóbanforgó kör középpontját megkaphatjuk a 4 pont által meghatározott 6 szakasz közül bármelyik kettő felezőmerőlegesének metszéspontjaként, hiszen mind a 6 szakasz húrja a körnek.

A III) pont bizonyítása előtt emlékeztetünk arra, hogy egy négyszög súlypontjának koordinátáit csúcspontjai koordinátáinak számtani közepei adják. Számítsuk ki az A_1, A_2, B_1 és B_2 pontok ordinátáinak összegét.

Minthogy

$$y_{A_1} = y_0 + t_1 \sin \alpha$$

$$y_{A_2} = y_0 + t_2 \sin \alpha$$

$$y_{B_1} = y_0 + t'_1 \sin \alpha$$

$$y_{B_2} = y_0 + t'_2 \sin \alpha$$

ebből

$$y_{A_1} + y_{A_2} + y_{B_1} + y_{B_2} = 4y_0 + \sin \alpha (t_1 + t_2 + t'_1 + t'_2)$$

Másrészt a (3) és (5) egyenletekből:

$$t_1 + t_2 = - \frac{2y_0 \sin \alpha - 2p \cos \alpha}{\sin^2 \alpha}$$

$$t'_1 + t'_2 = - \frac{2y_0 \sin \alpha + 2p \cos \alpha}{\sin^2 \alpha}$$

azaz

$$t_1 + t_2 + t'_1 + t'_2 = - \frac{4y_0}{\sin \alpha}.$$

Ez azonban azt jelenti, hogy

$$(7) \quad y_{A_1} + y_{A_2} + y_{B_1} + y_{B_2} = 4y_0 + \sin \alpha \left(- \frac{4y_0}{\sin \alpha} \right) = 0.$$

Tehát a négy pont ordinátájának összege 0, vagyis az általuk meghatározott négyszög súlypontja valóban a parabola tengelyére esik.

2. A parabolával érintkező körök.

a) Vegyük fel most a parabola P_0 pontot. Egyelőre zárjuk ki azt az esetet, amikor P_0 a parabola csúcsába esik.

Ha a P_0 ponton áthaladó a és b egyenesre teljesül a Segédétel kikötése, akkor most is érvényes I), II) és III).

Az I) ugyanis $\overline{P_0 A_1} = 0$ és $\overline{P_0 B_1} = 0$ miatt nyilvánvalóan fennáll, hiszen

$$\overline{P_0 A_1} \cdot \overline{P_0 A_2} = \overline{P_0 B_1} \cdot \overline{P_0 B_2} = 0.$$

A II) szerint A_2, B_2 és $P_0 (\equiv A_1 \equiv B_1)$ pontok egy k körre esnek. Ez az állítás 3 nem kollineáris pontra mindig teljesül. Az A_2, B_2 és P_0 azonban jelenleg nem akár-

milyen pontok. Ennek megértésére vegyük fel átmenetileg a P_0 pontot igen közel a parabolához. A kapott A_1, A_2, B_1 és B_2 pontokon áthaladó k kör középpontját — a Segédétel bizonyítása közben tett megjegyzés értelmében — meghatározhatjuk a $\overline{P_0A_1}$ és $\overline{P_0B_1}$ szakaszok felezőmerőlegeseinek metszéspontjaként is. Ha most a P_0 pontot közelítjük a parabolához, határesetben a P_0A_1 és a P_0B_1 egyenesek átmennek a P_0 ponthoz tartozó parabola-érintőbe. A határesetben eltűnő $\overline{P_0A_1}$ és $\overline{P_0B_1}$ szakaszok felezőmerőlegesei pedig átmennek a parabola P_0 pontjához tartozó normálisba.

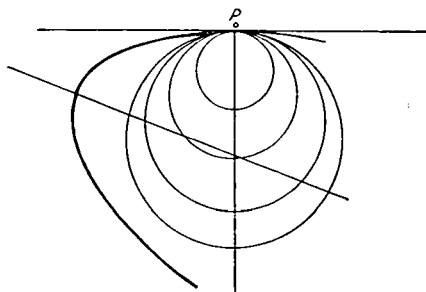
Ez azt jelenti, hogy a k kör határesetben olyan k körbe megy át, amelynek a középpontja rajta van a parabola P_0 pontjához tartozó érintőre emelt merőlegesen: tehát a parabolának és a k körnek közös érintője van P_0 -ban.

Értelmezés: ha egy érintőnek kétszeres közös pontja van a görbével, mint a legtöbb esetben, azt mondjuk, az érintő és a görbe *elsőrendűen érintkezik*.

S minthogy a most tárgyalt esetben a parabolának és a k körnek a P_0 pontban egy kétszeres közös pontja van az érintővel, — tehát egymással is —, azt mondhatjuk, hogy a parabola a P_0 pontban *elsőrendűen érintkezik a k körrel*.

Végül teljesül a Segédétel III) pontja is, ha a súlypont koordinátáinak számításakor a P_0 pontot kétszeresen számítjuk, annak megfelelően, hogy benne — a korábban szereplő négy pont közül — kettő, A_1 és B_1 egybeesik.

b) Rögzítsük a $P_0(x_0; y_0)$ pontot, ellenben forgassuk a rajta áthaladó a -t és vele szemben b -t is úgy, hogy a Segédétel kikötése továbbra is teljesüljön, azaz, hogy az a és b egyenesek egyik szögfelezője párhuzamos legyen a parabola tengelyével. Az így kapott egyenespárok olyan pontokat metszenek ki a parabolából, hogy a rajtuk és a P_0 ponton áthaladó körök középpontjai rajta vannak a parabola P_0 pontjához tartozó normálison. Más szóval: az így kapott körök mindegyikét érinti a parabola P_0 pontjához tartozó érintő. — Ezt az eredményt úgy is kifejezhetjük: *ezek a körök mind elsőrendűen érintkeznek a parabolával a P_0 pontban*.

2. ábra

3. A parabola simuló körei.

Vegyük fel végül úgy az a egyenest, hogy egybeessen a parabola P_0 pontjához tartozó e érintővel. Ebben az esetben az A_2 pont is a P_0 pontba kerül. Tehát a korábban szereplő 4 pont közül már három pont (A_1, A_2 és B_1) egybeesik a parabola P_0 pontjával. Az a egyenes érintőbe való elforgatásának megfelelő olyan b egyenes, amely teljesíti a Segédétel kikötését, a P_0 ponton kívül metszi még egy B_2 pontban a parabolát.

Ebben a különleges esetben is érvényesek a Segédétel állításai.

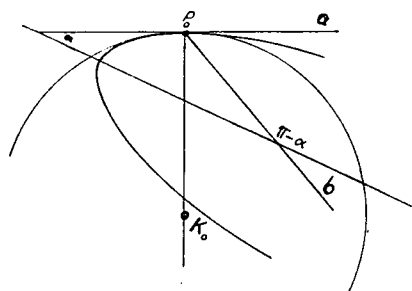
Van egy és csak egy olyan kör, amelyet meghatároz e határhelyzet: a P_0 pontban egybeeső A_1, A_2 és B_1 pontok és a rajtuk kívül eső B_2 pont. Ezt a kört nevezzük a parabola P_0 pontjához tartozó *simuló körnek*, vagy *görbületi körnek*.

Ha figyelembe vesszük a simuló körnek a közös érintőre vonatkozó tükörképét is, továbbá a parabolát a P_0 pontban belülről és kívülről érintő összes köröket, azt mondhatjuk: *a simuló kör az egyetlen olyan kör, amelynek a P_0 pontban háromszoros közös pontja van a parabolával és azon kívül is van még közös pontja a parabolával.*

Ez utóbbi tulajdonsága miatt a simuló kört *másodrendűen érintkező körnek* is nevezzük.

4. A parabola simuló körének néhány tulajdonsága.

1° A simuló kör értelmezéséből következik, hogy miközben P_0 pontban háromszoros közös pontban érinti — ugyanott *metszi* is a parabolát (3. ábra).

3. ábra

2° A simuló kör tehát *részben a parabola belsejében, részben a külsejében halad.*

3° A parabola szimmetriája miatt *vannak olyan pontok a parabolán, amelyekhez ugyanakkora sugarú simuló körök tartoznak.* Ha a parabola egyenletét $y^2 = 2px$ alakban írtuk fel, azt mondhatjuk: az egyenlő abszcisszájú pontok simuló körrei egyenlő sugarúak.

5. A csúcspont simuló köre.

Vegyük szemügyre most azt az eddig ideiglenesen kizárt esetet, amikor a $P_0(x_0; y_0)$ pontot a parabola csúcsában vesszük fel. Minthogy a parabola csúcscs érintője merőleges a tengelyére, itt az a egyenes csak akkor válik érintővé, ha $\alpha = \frac{\pi}{2}$, így a Segéd-tétel szerint hozzá rendelt b -nek a tengellyel bezárt β szögére teljesül a

$$\beta = \pi - \alpha = \pi - \frac{\pi}{2} = \frac{\pi}{2}.$$

Ez azt jelenti, hogy b is merőleges a tengelyre, tehát az a és b egybeesik. Vagyis ebben a kivételes esetben az A_1, A_2, B_1 és B_2 pontok mind egybeesnek a parabola P_0 pontjában. Eszerint:

a csúcs-hoz tartozó simuló körnek a csúcspontban négyszeres közös pontja van a parabolával. Ekkor azt mondjuk, hogy a két görbe *harmadrendűen érintkezik*.

A simuló kör 4.-ben említett tulajdonságai közül az 1° és 2° nem vonatkozik a csúcshoz tartozó simuló körre. Ez ugyanis nem metszi a parabolát, (körnek és parabolának legfeljebb 4 közös pontja lehet) és teljes egészében annak beljében halad. — A 3° pedig semmitmondó. Ennek ellenére a csúcshoz tartozó simuló kör is egyértelműen meghatározott. Alább megmutatjuk, hogy sugara és középpontja kiszámítható.

6. A parabola és a simuló kör közös húrja.

Tétel: Az $y^2=2px$ egyenletű parabola $P_0(x_0; y_0)$ pontjához tartozó simuló körnek még egy Q közös pontja van a parabolával, ennek koordinátái: $X_Q=9x_0$; $Y_Q=-3y_0$; és a P_0Q közös húr tartalmazó h egyenes egyenlete:

$$(8) \quad h \equiv (y - y_0) \cdot y_0 + p(x - x_0) = 0.$$

Bizonyítás: A Segédtétel III) pontja alapján — és mivel P_0 pont háromszoros, az y_0 -t is háromszorosnak kell vennünk — felírhatjuk a (7) szerint a

$$3y_0 + Y_Q = 0 \text{ egyenletet,}$$

amiből: $Y_Q = -3y_0$.

Mivel pedig Q pont rajta van a parabolán, teljesül

$$Y_Q^2 = 2pX_Q, \text{ azaz } (-3y_0)^2 = 2pX_Q \text{ is,}$$

amiből: $9y_0^2 = 2pX_Q$ és $y_0^2 = 2px_0$ miatt

$$9 \cdot 2px_0 = 2pX_Q, \quad \text{tehát: } X_Q = 9x_0.$$

A $\overline{P_0Q}$ közös húr tartalmazó h egyenes egyenletét legegyszerűbben annak figyelembevételével írhatjuk fel, hogy a parabola $P_0(x_0; y_0)$ pontjához tartozó e érintő egyenlete, mint ismeretes

$$(9) \quad e \equiv (y - y_0)y_0 - p(x - x_0) = 0.$$

Az α és $\pi - \alpha$ szögek miatt az e illetve h egyenesek irántangense csak előjelben tér el egymástól, továbbá mivel h is átmegy a $P_0(x_0; y_0)$ ponton, egyenlete valóban

$$h \equiv (y - y_0)y_0 + p(x - x_0) = 0,$$

amit bizonyítani kellett.

Ezt az egyenletet kielégíti a $P_0(0; 0)$ ponthoz tartozó elfajult eset is, ha az ide tartozó érintő egyenletét annak figyelembe vételével írjuk fel, hogy $x=0$.

7. A simuló kör középpontja.

Tétel: Az $y^2=2px$ egyenletű parabola $P_0(x_0; y_0)$ pontjához tartozó simuló kör K_0 középpontjának koordinátái:

$$(10) \quad X_0 = 3x_0 + p; \quad Y_0 = -\frac{y_0^3}{p^2}$$

Bizonyítás: a) Induljunk ki először abból, hogy K_0 rajta van a parabola P_0 pontjához tartozó n normálison, amit az ide tartozó e érintő (9)-ben felírt egyenlete alapján írhatunk fel, annak figyelembevételével, hogy merőleges az érintőre. Az n normális egyenlete tehát:

$$(11) \quad n \equiv (x - x_0)y_0 + p(y - y_0) = 0$$

Másrészt K_0 rajta van a közös húr felezőmerőlegesén is. Ahhoz, hogy ennek egyenletét felírassuk, előbb kiszámítjuk a közös húr F felezőpontjának koordinátáit, P_0 és Q koordinátái segítségével.

$$(12) \quad X_F = \frac{x_0 + 9x_0}{2} = 5x_0; \quad Y_F = \frac{y_0 - 3y_0}{2} = -y_0.$$

Így tehát az F -en átmenő s a (8)-cal felírt h egyenesre merőleges egyenlete:

$$(13) \quad f \equiv -y_0(x - 5x_0) + p(y + y_0) = 0.$$

Az n és f egyenesek metszéspontjának koordinátáit tehát a (11) és (13) egyenletekből képzett egyenletrendszer adja.

Rendezéssel kapjuk a következő egyenleteket:

$$\begin{aligned} y_0x + py - y_0(x_0 + p) &= 0 \\ -y_0x + py + y_0(5x_0 + p) &= 0, \end{aligned}$$

amiből:

$$\begin{aligned} X_0 &= \frac{y_0 p (5x_0 + p + x_0 + p)}{2y_0 p} = 3x_0 + p \\ Y_0 &= \frac{y_0^2 (x_0 + p - 5x_0 - p)}{2y_0 p} = \frac{-4x_0 y_0}{2p} = -\frac{y_0^3}{p^2}. \end{aligned}$$

b) A simuló kör fogalmának más görbékre való általánosíthatósága szempontjából érdemes megmutatnunk, hogy a most kapott képletekhez eljuthatunk a Segédétel nélkül is.

A P_0 pontban eltűnő szakaszok $\overline{A_2 A_1}$; $\overline{A_2 P_0}$ és $\overline{A_1 P_0}$ felezőmerőlegesei helyett tekintsük általában a parabola egy $P_1(x_1; y_1)$ pontjába, továbbá a $P_0(x_0; y_0)$ pontba emelt normálisok egyenlete által kapott következő egyenletrendszert:

$$\begin{aligned} y_1(x - x_1) + p(y - y_1) &= 0 \\ y_0(x - x_0) + p(y - y_0) &= 0 \end{aligned}$$

E két normális M metszéspontjának koordinátáit az egyenletrendszer következő megoldása adja:

$$(14) \quad X_M = p + \frac{y_0^2 + y_0 y_1 + y_1^2}{2p}; \quad Y_M = -\frac{y_0 y_1 (y_0 + y_1)}{2p^2}$$

(A rendezésnél felhasználtuk, hogy $x_1 = \frac{y_1^2}{2p}$; $x_0 = \frac{y_0^2}{2p}$.)

Közelítsük most a P_1 pontot P_0 -hoz, akkor x_1 közeledik x_0 -hoz, y_1 pedig y_0 -hoz. S így — ha még az $y^2 = 2px_0$ összefüggést is felhasználjuk —, X_M -re és Y_M -re ismét a (10)-ben szereplő képleteket nyerjük.

Megjegyzés: Az $O(0; 0)$ csúcspont simuló körének középpontjára vonatkozólag az $X_0 = p$ és $Y_0 = 0$ értékeket nyerjük.

8. A simuló kör sugara és egyenlete.

Tétel: Az $y^2 = 2px$ egyenletű parabola $P_0(x_0; y_0)$ pontjához tartozó simuló kör sugara:

$$(15) \quad \varrho_0 = \frac{1}{p^2} \sqrt{(p^2 + y_0^2)^3}$$

Bizonyítás: A P_0 és a hozzá tartozó simuló kör K_0 középpontjának koordinátái segítségével egyszerűen kiszámíthatjuk a simuló kör sugarát, két pont távolsága szerint:

$$\begin{aligned} \varrho_0^2 &= (x_0 - X_0)^2 + (y_0 - Y_0)^2 \\ \varrho_0^2 &= (x_0 - p - 3x_0)^2 + \left(y_0 + \frac{y_0^3}{p^2}\right)^2. \end{aligned}$$

Az $y^2 = 2px_0$ miatt $2x_0 = \frac{y_0^2}{p}$ -t írhatunk s így:

$$\varrho_0^2 = \frac{1}{p^4} (p^6 + 3y_0^2 p^4 + 3y_0^4 p^2 + y_0^6) = \frac{1}{p^4} (p^2 + y_0^2)^3,$$

amiből

$$\varrho_0 = \frac{1}{p^2} \sqrt{(p^2 + y_0^2)^3}.$$

Annak megfelelően, hogy a simuló kört görbületi körnek is nevezzük, sugarát *görbületi sugárnak*, reciprokok értékét, $\frac{1}{\varrho}$ -t pedig *a görbület mértékének* nevezzük.

A (15) alapján megállapíthatjuk, hogy a parabola görbülete annál nagyobb, minél kisebb ordinátájú pontját tekintjük. Legkisebb $y_0 = 0$ esetén, azaz a csúcspontban, amikor a görbületi sugár $\varrho = p$, a parabola paramétere. Ugyanitt a görbület mértéke: $\frac{1}{p}$.

Tétel: Az $y^2 = 2px$ egyenletű parabola $P_0(x_0; y_0)$ pontjához tartozó simuló kör egyenlete:

$$(16) \quad (x - p - 3x_0)^2 + \left(y + \frac{y_0^3}{p^2}\right)^2 = \frac{1}{p^4} (y_0^2 + p^2)^3.$$

Bizonyítás: Írjuk a kör $(x - a)^2 + (y - b)^2 = r^2$ alakú egyenletébe a és b helyére a (10)-ben, r helyére a (15)-ben kapott értékeket, így a (16) egyenletet nyerjük.

Megjegyzés: Ha a felírt egyenletű körnek az $y^2 = 2px$ egyenletű parabolával való metszéspontjait meg akarjuk határozni, célszerű az $x = \frac{y^2}{2p}$ alapján kiküszöbölni x -et, s ehhez hasonlóan x_0 -t is. Az így kapott y -ban negyedfokú egyenletet rendezve

$$(17) \quad (y - y_0)^3 \cdot (y + 3y_0) = 0$$

alakúra hozhatjuk.

Ebből az egyenletből algebrai úton is megállapíthatjuk, amit eddig csak geometriai megfontolások alapján tudtunk, hogy: a simuló körnek az y_0 ordinátájú pontban 3 összeeső közös pontja van a parabolával, azonkívül metszi még azt a $(-3y_0)$ ordinátájú pontjában.

9. A parabola evolútája.

Tétel: Az $y^2 = 2px$ egyenletű parabola pontjaihoz tartozó simuló körök középpontjainak mértani helye a

$$(18) \quad 8(x-p)^3 = 27py^2$$

egyenletű görbe.

Bizonyítás: Küszöböljük ki az $X = p + 3x_0$ és $Y = -\frac{y_0^3}{p^2}$ képletekből előbb x_0 -t az $x_0 = \frac{y_0^2}{2p}$ alapján, majd az y_0 -t is X és Y által:

$$X = \frac{3y_0^2}{2p} + p; \quad Y = -\frac{y_0^3}{p^2}; \quad y_0^2 = \frac{(X-p) \cdot 2p}{3}; \quad -y_0^3 = p^2 Y$$

$$y_0^6 = \frac{8(X-p)^3 p^3}{27}; \quad y_0^6 = p^4 Y^2;$$

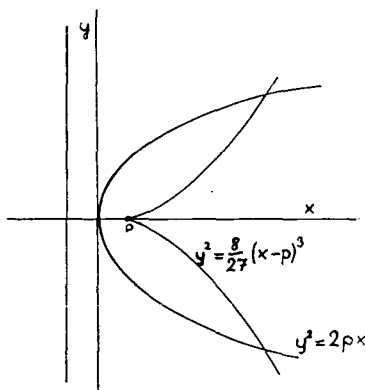
amiből:

$$\frac{8(X-p)^3 p^3}{27} = p^4 Y^2$$

és így

$$8(X-p)^3 = 27pY^2.$$

Megjegyzés: A kapott egyenlet felhasználásával előállíthatjuk a parabola simuló köreinek középpontja által leírt görbét (4. ábra), amit a parabola *evolútájának*

4. ábra

nevezünk. Általában is: egy görbe evolútájának nevezzük a simuló körei középpontjai által meghatározott görbét. Ennek a görbének sok érdekes kapcsolata van az eredeti görbével. Közülük itt most csak azt említjük meg, ami a tárgyalásból is következik: az eredeti görbe normálisai érintői az evolutának. A parabola evolútája eszerint úgy is felfogható, mint a parabola normálisai által burkolt görbe.

10. A parabola alakjának megközelítése simuló körökkel.

Míthogy a parabola egy P_0 pontjában érintkező körök közül a simuló kör érintkezik vele legszorosabban (3 pontban), a simuló kör középpontjára és sugarára kapott eredményeinket felhasználhatjuk a parabola alakjának megközelítésére. Erre például olyan gyakorlati feladatok megoldása közben lehet szükség, amikor nem mindegy, hogy mekkora méretű parabolát rajzolunk, tehát sablonokat nem alkalmazhatunk, illetve előbb jó sablont kell készítenünk, hogy aztán felhasználjuk. Nyilvánvaló, hogy a megközelítés annál pontosabb lesz, minél közelebb eső parabolapontok simuló köreit szerkesztjük meg.

Az 1. táblázat tartalmazza az $y^2=2px$ egyenletű parabola

$$x_0=0; \quad x_1 = \frac{1}{2}p; \quad x_2 = \frac{2}{2}p; \quad x_3 = \frac{3}{2}p; \quad \dots \quad x_n = \frac{n}{2}p$$

abszcisszájú pontjaihoz tartozó $y_n = \sqrt{2px_n}$ ordinátákat, továbbá a simuló kör középpontjának $X_n = 3x_n + p$ és $Y_n = -\frac{y_n^3}{p^2}$ koordinátáit és $\varrho_n = \sqrt{\frac{(2x_n + p)^3}{p}}$ sugarát.

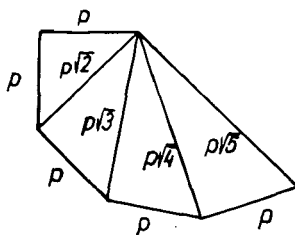
Szembetűnő táblázatunkban, hogy Y_n és ϱ_n értékei hasonló sorozatot adnak. Csúpan annyi a különbség közöttük, hogy

$$\varrho_0 = -Y_1; \quad \varrho_1 = Y_2; \dots \text{ általában: } \varrho_n = -Y_{n+1}.$$

Ennek figyelembevételével a következő — aránylag egyszerű — eljárást írhatjuk elő a parabola alakjának simuló körökkel való megközelítésére:

1. Mérjük fel a megrajzolandó parabola tengelyére csúcsától kezdve az adott p -nek megfelelő $\frac{1}{2}p, \frac{2}{2}p, \dots, \frac{n}{2}p$ beosztást.

2. Állítsunk merőlegeseket a tengelyre a kapott osztáspontokban és mérjük fel rá a megfelelő $p\sqrt{1}, p\sqrt{2}, \dots, p\sqrt{n}$ ordinátákat, melyeket legegyszerűbben az 5. ábra szerint szerkeszthetünk meg.

5. ábra

3. Szerkesszük meg az $K_0(p; 0)$ középpontú p sugarú kört, ez a parabola csúcsához tartozó harmadrendűen érintő kör.

4. Tűzzük a körzöt az $K_1\left(\frac{5}{2}p; -p\right)$ pontba és vegyük körzőnyílásba a $\varrho_1 = \overline{K_1P_1}$ távolságot; szerkesszük meg a P_1 -en áthaladó simuló kört, majd ennek tükörképét is a tengelyre vonatkozóan.

1. táblázat

Index	x_n	y_n	X_n	Y_n	ϱ_n
0	0	0	$\frac{2}{2}p$	0	p
1	$\frac{1}{2}p$	$p\sqrt{1}$	$\frac{5}{2}p$	$-p$	$2\sqrt{2}p$
2	$\frac{2}{2}p$	$p\sqrt{2}$	$\frac{8}{2}p$	$-2\sqrt{2}p$	$3\sqrt{3}p$
3	$\frac{3}{2}p$	$p\sqrt{3}$	$\frac{11}{2}p$	$-3\sqrt{3}p$	$4\sqrt{4}p$
4	$\frac{4}{2}p$	$p\sqrt{4}$	$\frac{14}{2}p$	$-4\sqrt{4}p$	$5\sqrt{5}p$
n	$\frac{n}{2}p$	$p\sqrt{n}$	$\frac{3n+2}{2}p$	$-n\sqrt{n}p$	$(n+1)\sqrt{n+1}p$

5. Tartsuk meg a ϱ_1 távolságot, tűzzük a körzőt a tengely $\left(\frac{8}{2}p; 0\right)$ pontjába és jelöljük ki K_2 -t és K'_2 -t. Vegyük körzőbe a $\varrho_2 = \overline{K_2P_2}$ távolságot, szerkesszük meg vele a P_2 -n és P'_2 -n áthaladó simuló köröket.

6. A ϱ_2 távolságot megtartva tűzzük a körzőt a tengely $\left(\frac{11}{2}p; 0\right)$ pontjába és jelöljük ki K_3 -at és K'_3 -t. Stb.

Megjegyzések:

a) Célszerű a rajzot négyzethálós papíron készíteni. Ezzel meggyorsítható a tengelyen fekvő $\frac{n}{2}p$ pontok és az ide állított merőlegesek felvétele.

b) A parabola alakja már néhány simuló kör megszerkesztése után kirajzódik. A 6. ábrá mindössze 5 simuló kör megszerkesztésével készült.

c) A szerkesztésből következik, hogy minden k_n kör, amelynek középpontja a tengelyre vonatkozólag ugyanazon a félélsíkon fekszik, teljes egészében tartalmazza az összes előző k_0, k_1, \dots, k_{n-1} simuló köröket.

d) A simuló körök sugara gyorsan növekszik. Tehát több simuló kör felvételéhez nagy papírra van szükség.

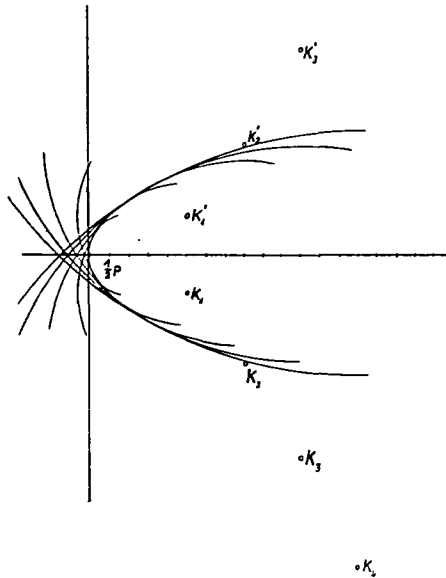
e) Ha $p=1$, vagyis ha az $y^2=2x$ egyenletű parabola táblázatát készítjük el.

a $\sqrt{0}, \sqrt{1}, \sqrt{2}, \sqrt{3}, \dots, \sqrt{n}$ abszcisszájú pontokhoz

akkor a $0, \frac{1}{2}, \frac{2}{2}, \frac{3}{2}, \dots, \frac{n}{2}$ ordinátákat nyerjük.

A simuló körök sugarainak sorozata pedig

$1\sqrt{1}, 2\sqrt{2}, 3\sqrt{3}, \dots, (n+1)\sqrt{n+1}$ lesz,

6. ábra

amit felírhatunk így is: $\sqrt{1^3}$, $\sqrt{2^3}$, $\sqrt{3^3}$, ... $\sqrt{(n+1)^3}$.

Ezzel a köbszámok négyzetgyökeiből álló sorozat egy érdekes geometriai jelentését nyertük.

Ez az eredmény is rávilágít a *d*)-ben tett megjegyzésünkre. Amíg ugyanis az ordináták csak a természetes számok négyzetgyökei szerint növekednek, a hozzájuk tartozó simuló körök sugarai már a következő számok köbeinek négyzetgyökei szerint.

11. A megközelítés javítása.

Mínthogy messzire nehezen tudjuk követni a parabolát, technikai okokból, a simuló körök sugarának gyors növekedése miatt, felmerül az igény, hogy akkor legalább a közelben levő íveit közelítsük meg minél pontosabban.

Osszuk a *p* paramétert *r* egyenlő részre! Készítsük el az egyes osztáspontokhoz tartozó x_n , y_n , X_n , Y_n és Q_n -re a 2. táblázatot.

a) Mutassuk ki, hogy Y_n és Q_k értéke páratlan *r* esetén nem lehet egyenlő!

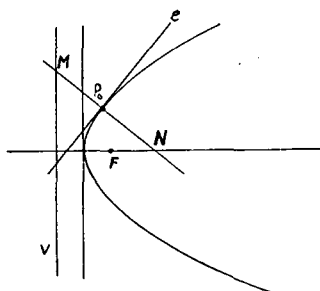
b) Mutassuk ki, hogy páros *r* esetén $Q_{n-\frac{r}{2}} = Y_n$!

c) Készítsük el egy páros *r* esetére a 3. táblázatot és annak alapján állapítsunk meg egy eljárást a parabola alakjának simuló körökkel való megközelítésére vonatkozólag!

12. Néhány feladat az érintett fogalmak és kérdések további vizsgálatára és alkalmazására:

a) Vizsgáljuk meg, milyen módosítással érvényes a Segédétel ellipszisre és hiperbolára!

b) Mutassuk ki, hogy a parabola simuló körének sugara kifejezhető a $\varrho = \frac{n_0^3}{p^2}$ képlettel is, ahol n_0 jelenti a parabola P_0 pontjában emelt normálisnak a parabola tengelyén levő N metszéspontjáig terjedő P_0N szakaszát, p pedig a paramétert! (Keressünk összefüggést n_0 , y_0 és p között!)

7. ábra

c) Bizonyítsuk be Steiner tételét, mely szerint: a parabola tetszőleges P_0 pontjához tartozó simuló kör sugara kétszerese a P_0 pont normálisán a P_0 -tól a normális és a vezérvonal M metszéspontjáig mért P_0M távolságnak!

d) Mutassuk ki, hogy a parabola P_0 -hoz tartozó simuló körének sugara akkora, mint a P_0 -ban emelt normálisnak a parabola tengelyén levő N és a vezéregyenesén levő M metszéspontjai által meghatározott NM szakasz!

e) Állapítsunk meg szerkesztési eljárásokat a P_0 -hoz tartozó simuló kör középpontjának szerkesztésére vonatkozólag a c) és d) feladatok alapján!

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM:

- Cranz, Carl, Synthetisch-geometrische Theorie der Krümmung von Kurven und Flächen 2. Ordnung, Stuttgart, 1896.
 Kárteszi Ferenc, Az ellipszis, Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapok, XI. 1935.
 Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapok feladatanyaga, különösen a IV. és XI. évf.-é.
 Salmon—Fiedler, Analytische Geometrie der Kegelschnitte, I—II. Leipzig, 1912.

НЕПОСРЕДСТВЕННОЕ ОБСУЖДЕНИЕ КРУГОВ КРИВИЗНЫ ПАРАБОЛЫ

И. Гажо

Понятие кругов кривизны параболы в средней школе вообще не изучается, а в обучении математике в пединституте оно проходится только мимоходом. А с точки зрения практического отношения вопроса намного подробнее надо было бы заниматься с ним. Автор показывает метод, который он выработал для обучения в пединституте по вопросам кругов кривизны параболы.

DIREKTE BEHANDLUNG DER SCHMIEGUNGSKREISE DER PARABEL IM UNTERRICHT

Von I. GAZSÓ

Der Begriff des Schmiegungskreises wird auf der Stufe der Mittelschule überhaupt nicht, und auch im mathematischen Hochschulunterricht nur flüchtig berührt. In Anbetracht der praktischen Beziehungen des Problems wäre es angebracht, sich mit den Schmiegungskreisen eingehender zu beschäftigen. Es wird ein vom Verfasser zur Behandlung der Schmiegungskreise der Parabel im Hochschulunterricht ausgearbeitetes Verfahren dargestellt.

KÖZÉPISKOLAI TANULÓK FÉLELMI MOTÍVUMAINAK PSZICHOLÓGIAI VIZSGÁLATA

Írta: GERÉB GYÖRGY—SZABÓ ZOLTÁN

Módszertani elgondolásaink

A megismerési folyamatok fejlődéslélektani vizsgálatával kiterjedten foglalkoztak a szakirodalomban. Sokkal elhanyagoltabb területnek látszik az élmények, az érzelmi világ fejlődésének feltárása. Ebből a célból egyszerű módszert dolgoztunk ki, amelynek segítségével 10—14 éves gyermeknél tanulmányoztuk az egyes élménytartalmak, érzelmek fejlődésének életkori menetét. A gyermekek az alábbi témákról írtak fogalmazást és készítettek rajzot: Félelem, bátorság, halál, álm, szeretet, barátság. A félelem motívumainak vizsgálata érdekében Szeged és Orosháza tíz általános iskolájában 1959 és 1961 között végeztünk felmérést. 1022 tanuló adatait dolgoztuk fel. Betekintést nyerhettünk az egyes életkorra jellemző érzelemvilágba, élményanyaguk motivációinak elemzése, a fogalmazásban és rajzban projiciálódott kifejezési formák segítségével. Mind a fogalmazás, mind a rajz elemzésénél kiemeltük az alapvető motívumokat, ezek előfordulását százalékosan kifejeztük; s egymáshoz is viszonyítottuk, rangsoroltuk. Kitént, hogy ezek a motívumok tipikus megegyezéseket ölelnek fel, illetve típusosan fordulnak elő életkor szerinti százalékos elosztásban. Minthogy a megvizsgált tanulók száma osztályok szerint változó volt, ezeket csak a rájuk eső motívum-számmal arányosítva hasonlíthattuk össze egymással és így csoportokon belül kaptunk százaléértékeket. Ezek már összemérhető arányokat képviseltek. A motívumok, illetve ezeket felölelő motívumcsoportok lényegében azonosaknak bizonyultak a középiskolásoknál is, jellegzetes eltérés százalékos előfordulásuk megoszlása, illetve tartalmi jegyeik szintje tekintetében mutatkozott. Az egyes motívumcsoportok és az ezeket összefogó általánosabb kategóriák a következők voltak:

- I. Tárgyaktól, természeti jelenségektől való félelem.
 1. Állatok.
 2. Természeti jelenségek.
- II. Szituációs félelmek.
 3. Utazás.
 4. Személy, tárgy és hely ijesztő jellege.
- III. Félelem a bizonytalanságtól és a kiszolgáltatottságtól.
 5. Iskolai félelmek (Didaktogén ártalmak).

A vizsgálaton részt vett tanulók osztály szerinti megoszlását a következő táblázat mutatja:

Osztály	Vizsgált tanulók száma
I.	311
II.	263
III.	202
IV.	194
I. – IV.	Összesen: 970

A feladatot a következőképpen tártuk a tanulók elé: „Kaptok egy rajzlapot. Az egyik oldalára írjatok fogalmazást! Írjátok le mindazt, amit a címmel kapcsolatosan az utóbbi időben tapasztaltatok, átéltetek, gondoltatok! A lap másik oldalára ugyancsak a címről készítenek rajzot! A rajz lehet a fogalmazással kapcsolatos, de attól független is. A fogalmazás és a rajz címe: A félelem”. Az álmok élménytartalmának vizsgálatára is alkalmaztuk módszerünket. Mindezek az eredmények azt bizonyították, hogy miképpen a megismerési folyamatoknál az élmények rendjében, úgy az érzelmek terén is talá-lunk fejlődéslélektani menetet. Az általános iskolásoknál nyert százalékos érté-keket összehasonlítottuk a középiskolai tanulóktól kapott eredményekkel, s így lehetőségünk nyílt arra, hogy 10–18 éves tanulók félelmének élményanya-gát összefüggéseiben vizsgálhassuk.

Tárgyaktól, természeti jelenségektől való félelem

Az általános iskolai tanulónál ez a motívumcsoport az összes motívumok 18,3%-át tette ki. Sajátos fejlődési sorrend volt itt is megállapítható, amennyiben az V. osztályban még az ide tartozó motívumok 21,5%-ot, a VIII. osztályban pedig a motívumok 12,3%-ot tettek ki (ha a 18,3% = 100%) jelölül annak, hogy a természeti jelenségek, természeti csapások — mint félelmet ki-váltó okok — előfordulási gyakoriság szerint az életkor arányában csökkentek. A középiskolásoknál ez a motívum-mennyiség mintegy felére esett. (9. 21%). Az osztályok aránya szerint is csökkenő tendenciát mutatott: az első osztály-ban (a 9. 21%-ot 100%-nak véve) még 30,62%-os előfordulás volt található, a többi osztályokban azonban alig érte ez már el a 20%-ot. Az általános isko-lás tanulók a legkülönbözőbb állatoktól féltek és a természeti jelenségek, a vil-lámlás, mennydörgés, tűzvész, vihar ugyancsak megmutatkozott mind rajzaik-ban, mind pedig fogalmazásaiknál. A gimnáziumi tanulónál a félelem helyett inkább az undor kifejezést lehetne használnunk, amennyiben békától, póktól, csúszómászóktól „féltek” és sokkal kisebb mértékben vadállattól. A kutya ér-dekes módon itt is elég magas százalékban szerepel.

A természeti jelenségektől való félelem az általános iskolás tanulóknál sokszor tudatlanságból, tájékozatlanságból fakadt. A középiskolai tanulók a vihart, mennydörgést, villámlást megemlítik ugyan, de mint egy ösztönszerű összerenzenéssel kísért élményről számolnak be. Nyilvánvaló, hogy itt a racio-

nális megfontolás és a sztereotip érzelmi maradvány harcol egymással. Ezt mutatja a következő idézet is: „A zivatar kb. 30–35 percig tarthatott, de nekünk fél napnak tűnt. Azóta, ha villámlik, mindig összerenzenek, s eszembe jut az a borzalmas nyári délután. Hiába ismerem ezt a természeti jelenséget, s tudom azt is, hogyan kell ellene védekezni, mégis szinte önkéntelenül is eszembe jut az a délután és elfog a félelem.” (IV. F. 12.)* Egy másik kislány így elemzi ezt a kettősséget: „Nem hiszek a különféle babonákban, de mégis félek a villámlástól, bár tudom, hogy milyen fizikai jelenség. Ez a félelem bennem sokszor elég nagymérvű, pl. vihar esetén nem merek egyáltalán kint tartózkodni.” (IV. L. 26.) A rajzokból is kitűnik ez. Egyik középiskolás gyermek fantáziadús élményében egy magárahagyott lány küszködik a viharral, (I. L. 231.), a másik képen pedig a viharban óriássá nőtt fa akarja átölelni a menekülő kicsire rajzolt fiatalembert. (II. F. 263.)

* A zárójelben levő szám a vizsgált tanuló sorszáma. A római szám az osztályt jelzi, F=fiú, L=leány.

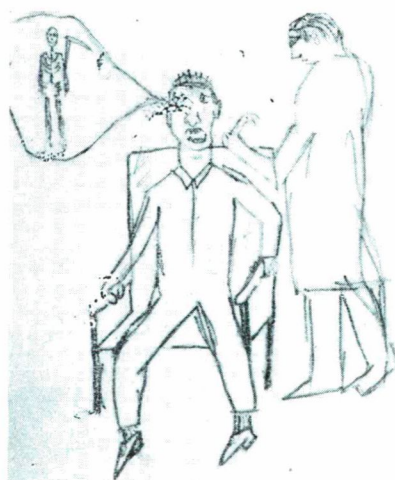
Szituációs félelmek

Az általános iskolás tanulók szituációs félelme többnyire konkrét helyzethez, negatív élményt nyújtó emlékképhez kapcsolódott. Félt attól, hogy megtámadják a sötétben, vagy rátámad egy kutya, megtámadja a betörő, vagy részeg, cigány. Szituációs félelmet hozott létre az általános iskolás tanulóknál egy-egy asszociált élménytápadás is: így félnek a padláson, vagy erdőben, pincében, temetőben. Lényegében hasonló szituációs félelmi szorongást váltott ki náluk az iskola is. Ezek többnyire konkrét szituációs félelmek.

Lényeges különbség mutatkozott a középiskolásoknál. Itt is megtaláljuk az előbb említett konkrét szituációs félelmet, az asszociált élménytápadást, a sötétségtől, a halottól, az akasztott embertől, részegtől, rablóktól, támadótól, temetőtől, sőt még a cigánytól való félelmet is. *Egyre nagyobb mértékben jelentkezik azonban a középiskolásoknál az elvontabb szituáció nyomasztó hatása.* Így pl. a szereplésnél jelentkező lámpaláz, a személyes bosszútól való félelem, egy-egy film vagy regény hatására létrejött nyomasztó, szorongó állapot.

Egyre nagyobb szerepet kap az ún. *jatrogén ártalom* nyomán fellépő szituációs félelem. Félnek általában az orvostól, főképpen a fogorvostól, a fájdalomtól és a betegség következményeitől. Sajátos módon rajzolja le az egyik 18 éves leány az orvos és beteg kapcsolatát.

Az orvos aránytalanul nagyobb és valósággal kínzó eszközökkel közeledik a páciens felé, aki méreteiben kicsi, lekötözött, kiszolgáltatott helyzetben áll a középpontban. (IV. L. 154.) Sokan meg is rajzolják a fogorvosnál eltöltött időt. Jellemző erre az egyik gyermek rajza, akinek agyában még a halál is megképzik, miközben az orvos a fogát húzza. Kezével görcsösen kapaszkodik a székbe és arcán a kín kifejezése látszik. (II. F. 158.)

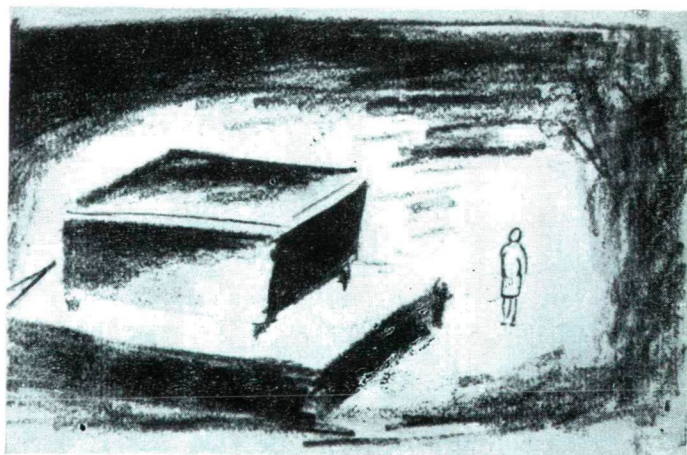
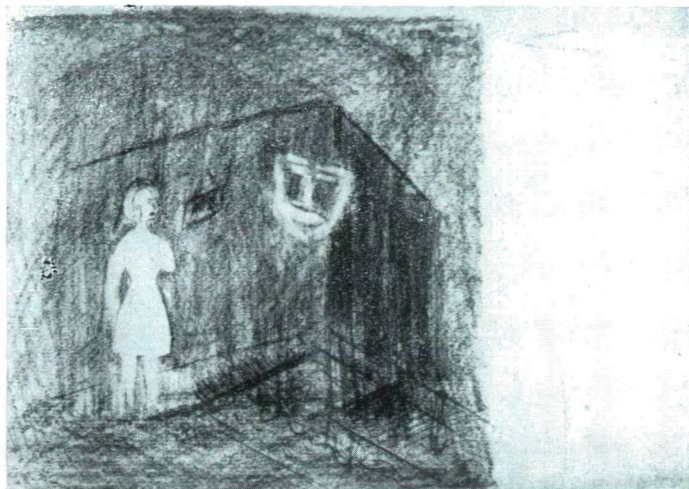

Új motívumként jelentkezik a fiatal lányoknál az ismeretlen embertől, mindenekelőtt az ismeretlen férfitől való félelem, a támadástól, vagy pedig egyenesen a nemi erőszaktól való rettegés. Az ismeretlen embertől való félelem különösen a lányoknál egyre szétszágárzóbb formát ölt némelyik tanuló írásában, mert egyik-másik emberben való csalódás egy általános kiábrándultság irányába vezeti őket. Ezért aztán a csalódottság következtében befelé fordulók, sokszor nem is őszinték, talán még magukat is becsapják ennek következtében. Egyes lányok megemlítik, hogy a randevún vagy szórakozóhelyeken félelem fogja el őket és őszintén bevallják, hogy ez sokszor a találkozás következményeitől való rettegésben mutatkozik meg. Jellemző vonás ez a középiskolás diákoknál; ennek még nyomait sem látjuk az általános iskolásoknál. Ilyen új félelmi motívum a huligánok jelentkezése, mely rokon az előbb említett motívumokkal.

15 éves lány rajza: Erőszakos támadástól való rettegés kifejezése

Az általános iskolás tanuló fél a sötétben a megjelenő árnyaktól, szinte azt mondhatnánk, hogy mesemotívumoktól. Ezzel szemben a középiskolás a sötétben konkrétan attól fél, hogy valaki megtámadja: gyilkos, vagy egy utcabetyár. Jellemző erre az alábbi idézet: „Tegnap délután elmentem a barátnőmhöz megmutatni neki a leckét. Az időt elbeszéltük és kb. 9 óra volt, amikor elindultam haza. Már egész sötét volt és egyre hajtogattam a barátnőmnek, hogy én nagyon félek hazamenni. Ő csak vigasztalt. Ne félj, mitől félsz? Egyedül indultam a sötét utcának. A szívem úgy vert, mint egy kalapács, egy lélek sem volt az utcán. Minden elképzelhetetlen dolgot láttam magam előtt. Eszembe jutottak a gyilkossági történetek, mindig azt hittem, hogy valaki jön utánam, de azért vigasztaltam magam. Mindig a barátnőm szava járt az eszemben. »Ne félj! Mitől félsz?« Mikor hazaértem, nem mondtam, mennyire féltem, mert az öcsém biztos kicsúfolt volna.” (II. L. 133.)

A szituációs félelmek a középiskolásoknál szinte háromszor olyan mennyiségben szerepeltek, mint az általános iskolásoknál: míg az általános iskolások válaszaiban mindössze 8,3%-ban találoztunk ilyen jellegű motívummal, addig a középiskolásoknál az összes motívumok 23,73%-a szituációs félelmekre vonatkozott. Ha számításba vesszük, hogy ezen belül minőségi változást mutatnak ezek a válaszok s egyre jobban a gyermeknek a környezettel szemben elfoglalt helyzetére vonatkoznak, szembevetendő ennek a csoportnak je-

lentősége a gyermekek élményanyagában. A szituációs félelmeknek ezen jelzett tartalma átmenetet képez a középiskolásoknál a harmadik csoport felé. A szituációs félelmek csoportjában megtaláljuk még azt a konkrét helyzetet, jelenséget, viszonyulást, amelynek következtében a félelmi érzés a tanulóban

Félelmi szituációk sajátos kifejezése középiskolások rajzaiban

létrejött, míg a következő csoportba tartozó félelmi élményanyag többnyire konkrét tárgytól független, képzeleti jelenségek, tervezgetések és általában az élet nagyobb problémáival szemben elfoglalt helyzetből fakadnak. Sajátos szituációt rajzolt meg az egyik kislány. Félénken belép a szobába, felgyújtja a vilányt, megkapaszkodik a falban és képzeletében látja a sötét alakot a szekrény mögött. Az egyedülletben hirtelen fellépő erős inger hatására félelem fogja el. (I. L. 24.)

Plasztikusan írja le egy másik tanuló azt a vibráló idegállapotot, mely a félelmi szituációban elfogja: „Végigmegyek a szobán, megállok. Kintről egy nagy dörrenés hangzik. Elfog a félelem. Egy lépést teszek hátra, majd gyorsan leülök. Nem merek még moccanni sem. Ugyan mi lehetett ez? Fel szeretnék állni, de a lábam remeg és ha megkísérlem a felállást, összecuslok. Még egy dörrenés, az ablak üvege megrezdül és én egyedül itt ebben a nagy, félelmetes szobában! Hideg fut rajtam keresztül és egész testemben remegni kezdek. Leülök a heverőre és megpróbálom csillapítani idegzetemet. Nem megy, hiába próbálom, ha rá gondolok az előbbi eseményre. Hirtelen hóhullám vesz hatalma

alá, a homlokom verítékezni kezd. Letörölném, de kezemben nincs annyi erő, hogy felemeljem. Vergődök, vívódok a félelemmel.” (I. L. 226.)

A középiskolás tanulók már felismerik azt a sajátos kapcsolatot, helyzetet, amelyek a szülők és gyermekek viszonylatában a *család felbomlását* je-

lenti. Rettegnek attól, hogy szüleik elválnak, szenvednek a családi botrányok miatt, vagy egyenesen félnek a szülőkötől, mindenekelőtt az apával való találkozástól. Ez főképpen akkor fordul elő, amikor az apa brutális, alkoholistá, nekitámad a feleségének, esetleg a gyerekeknek, s felfogják ennek a családi béke megbomlásában mutatkozó súlyos következményeit.

Lényegében a situatív félelem rokon a magárahagyottságtól, védtelenségtől való félelemmel, hiszen ha valamikor, akkor a serdülő és pályaválasztások felé haladó korban nagy szüksége van a gyermeknek a szülők támaszára, a harmonikus életet élő család nyugalmára és biztonságára. *Ezek a vallomások komoly vádiratot jelentenek a családi melegséget igénylő gyermekek részéről a család etikai tartalmát szétromboló felnőttekkel, szülőkkel szemben.* Némelyik vallomás megrázó erejű hatást vált ki az olvasóban, mert projiciálódik benne a gyermek szenvedése, szorongása, félelme és bizonytalansági érzése. Némelyik gyermek valósággal autisztikussá válik, magába forduló, introspektív lényvé lesz, mert a szülőkben való csalódás egyúttal az eszmények szétrombolását eredményezi nála, amely azután a nihilizmus felé, a székszis és a kilátástalanság, sokszor a cinizmus irányába hajtja a fiatalt.

Félelem a bizonytalanságtól és a kiszolgáltatottságtól

Külön kell foglalkoznunk ezen csoporton belül az iskolai félelmekkel, a *didaktogén ártalmak* következtében létrejött neurotikus jellegű panaszokkal. Sajnos a középiskola is messze van még attól a kívánatos helytől, mely kellesse lenne a tanulók számára. Erőszak, ijesztés, félelem következtében itt is

éppúgy megtalálható a szorongó gyermek, akinek hisztériás, neurotikus panaszai sokszor vegetatív, kardiális tüneteket is létrehozhatnak. Az iskolai légkör, az itt kialakult pszichés klíma sokszor nem az ismeretek és kultúra vonzóhelyévé avatja a középiskolát, hanem olyan szükséges „vezeklő” helyé, amely a magasabb képzettséghez vezet el. A kisgyermek iskolai félelmében egy-egy rossz jegy, bizonyítvány vagy otthoni szidás szerepel. Féltnek a verekedő, kiabáló tanároktól és attól, hogy az ellenőrzőbe való beírásnak otthoni következménye lesz, esetleg megverik, megbüntetik őket. Csupán a nagyobb gyermekekénél szerepel a gimnáziumi továbbtanulás kérdése. A nyolcadik osztályosoknál találtunk nagyobb számban olyan motívumokat, amelyek a középiskolai felvételtre vonatkoztak.

A középiskolai tanulók iskolai félelmei mögött nem egyszerű felelősségrevonás húzódik meg. Félnak a feleléstől, a tanárok esetleges rapszódikus értékelésétől és az ennek nyomán kialakult rossz jegytől, bizonyítványtól. Természetesen szorongnak, ha nem készülnek az órára, egy-egy nehéz tárgy, vagy tanár előtérbe kerül a félelmi mozzanatoknál. Új színként jelentkezik a továbbtanulás problémája, mellyel összekapcsolódik az anyagi juttatás kérdése is. Mi lesz, ha kiteszik a kollégiumból vagy ha megvonják az anyagi segílyt? Feltűnő nagy számban félnak az *írásbeli dolgozatoktól*.

A IV. osztályban nagymértékben jelentkezik az *érettségítől való félelem*, ez szinte pánikszerű mozzanatokban, az álombeli rettegéstől kezdve a napi neurotikus megnyilvánulásig a legkülönbözőbb szorongó helyzetet hozza létre a diákoknál. Nyilvánvalóan nem nevezhető egészséges állapotnak ez a túlzott félelem. Az érettségítől való félelemben természetesen már a pályát választó, továbbtanulni akaró tanuló rettegése is közbejátszik. Fél attól, hogy esetleges rossz érettségi eredménye elzárja őt a választott életpályától, a továbbtanulás lehetőségétől.

Érdekes fejlődési sajátosság mutatható ki a felelés terén is. A nagy gyermekek általában félnak a bizonyítványtól, az értékeléstől, az életpálya, érettségi, továbbtanulás, anyagi juttatás tekintetében, míg a kisebbek egy-egy közvetlen szerepléstől félnak. Az első osztályban négyszer annyi motívum jutott a feleléstől való félelemre, mint pl. a negyedik osztályban. Az első osztálynak a feleléstől való félelme sokkal konkrétabb, mint a negyedik osztályban, mert hiszen a negyedik osztályban az általános, elvontabb, sőt mondhatnánk egyetemesebb szorongás mutatkozik meg, amely a bizonytalanság, a jövővel, a pályaválasztással összefüggő félelmi helyzetet teremti meg a tanulóban. Ennek igen komoly mentálhigiénés következménye is van.

Az iskolai motívumok az összes motívumok 18,38%-át adják. Érdekes módon az osztályok arányában nő ezeknek a száma. (Az első osztályban 17,21%, a másodikban 23,62%, a harmadikban 23,08%, a negyedikben 36,09%.) A negyedik osztályban nyilvánvalóan az érettségi hatására egyre jobban megnő az iskolától való szorongás jelentősége, természetesen sokkal absztraktabb formában, mint előbb láttuk, mert hiszen a pályaválasztás és a bizonytalanságtól való félelem is szerepet játszik ebben. Érdekes jelenség, hogy a tanulók jobban félnak akkor, ha elkészültek a tananyagból, mintha nem. Igazságérzetüket bántja, ha olyankor kapnak rossz jegyet, midőn megdolgoztak otthon az elismerésért. Erről szól pl. a következő néhány idézet is: „Általában akkor szoktam félni, ha megtanulom a leckét és ha kihívnak feladni. Ideges vagyok és izgulok és képtelen vagyok arra, hogy nyugodtan gon-

dolgozzam. Ha nem tanultam meg eléggé a leckét, akkor kevésbé izgulok, mert úgy gondolom, hogy bármilyen jegyet ad is a tanár, igaza lesz.” (II. L. 35.) „Félek, ha kihívnak felelni, és tudom a leckét. Azon drukkolok, vajon milyen jegyet fogok kapni. Az bánt a legjobban, ha megtanulom a leckét, és mégis rossz jegyet kapok.” (II. L. 113.) „Rettenetesen félttem, mert úgy gondoltam, felelni fogok. Általában amikor megtanulom a leckémet, sokkal jobban félek, mint amikor nem készülök, mert akkor azon izgulok, hogy vajon hányast kapok. Amikor nem készülök, akkor csakis 1-est kaphatok, és nincs miért izgulnom. Már sokszor megpróbáltam a félelmet leküzdeni, de sajnos eddig még nem sikerült.” (IV. L. 23.) Szánalmas látványt nyújt némely tanuló szorongá-

sos, izgalmas, valósággal beteges „drukkja”. Nyilvánvalóan egészségtelen állapotot tükröz az ilyen neurotikus jellegű izgulás, mint pl. amit a következő idézetek mutatnak: „Óra előtt remegve bújom a könyvet. Mintha ördög bújt volna belém, nem lelem a helyem. Valami olyan érzés fog el, amitől teljesen elvesztem nyugalmam és menekülni szeretnék e kínzó sors elől. Mikor a csengő megszólal, szinte kővé meredek a félelemtől. Kezeim tördelve lapozom a könyvet. Az órán nagyon félek még akkor is, ha jól felkészülök.” (II. L. 222.) „Ha kiállok a tanári asztal elé, gombócok gyülekeznek a torkomban, és nem tudok rendesen beszélni, csak morogva. Minden felelés után rosszullét, görcs fog el. Ez nagyon kifáraszt.” (I. F. 121.) „Ha nem tanulom meg a leckét, reszketek, mindenem fáj, ideges vagyok. Ha valaki hozzám mer szólni, ráordítok. Inkább

elmegy, minthogy vitába szálljon velem. Kimondhatatlanul félek ilyenkor.” (I. L. 167.)

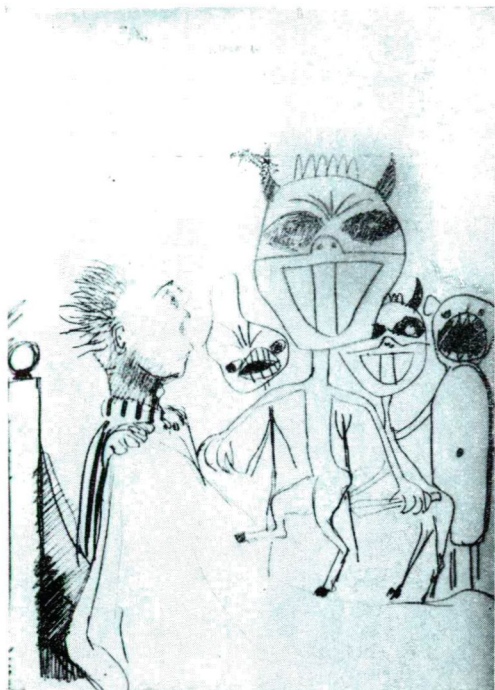
Az érettségi természetszerűen foglalkoztatja a negyedik osztályosokat. A túlzott félelem oka a továbbtanulás veszélyeztetettségében rejlik. Erről így írnak: „A félelem szó hallatára mire gondolnánk, mint az érettségire. Nem azért, mert olyan félelmetes, hanem sorsdöntő az ember életében. Ha sikerül, úgy sikerül-e, ahogyan akarom? Ez az érzés egy kis félelmet kölcsönöz az emberbe. Tudja, hogy ezt a vizsgát csak egyszer teheti le. Olyan esemény, amely többször nem fordul elő az ember életében, de jó, vagy rossz emléke egész életében végigkíséri. Talán egész életének hangulatát is meghatározza. Az érettségi az, ami elindítja a diákot az életbe. Az életben való érvényesülést, az elhelyezkedést, a gondtalanabb élet megteremtését szolgálja.” (IV. F. 8.) „Az érettségi vizsgára, a megtanulandó tételekre gondolok és mindjárt félek. Félek, mert úgy érzem, hogy nem tudom az anyagot, és ha olyat kérdeznek, amit megtanultam és tudom is, a félelem miatt hirtelen nem jövök rá.” (IV. L. 25.) „A középiskolában a fiatal félelme az érettségi irányába nyilvánul meg, de itt már belép egy újabb érzés is: félelem az élettől. Vajon megállom-e helyem az életben? Ez a kérdés foglalkoztat mindnyájunkat.” (IV. F. 21.) Ez a félelem áttekered a jövőtől, a pályától, az egész „élettől” való félelemre, illetve a bizonytalanság nyomasztó érzését kelti a tanulóknban.

A 6. számú kép is mutatja az iskolai félelmi helyzetet. (II. L. 165.) Valóban nyomasztó érzés, midőn az egész osztály feszülten figyel a felelőt és ő kihagy, vagy rövidzárlatos cselekvést hajt végre.

A középiskolás tanulók másképpen félnek a büntetéstől, a rossz tanulmányi eredmény következményétől, mint az általános iskolások. A kötelesség elmulasztása és az ennek nyomán járó lelkiismeretfurdalás jelenti náluk a félelmi szituációt. „Ugyanakkor félelem fog el akkor is, ha valamit elmulasztottam, nem teljesítettem kötelességem, pl. ha valamilyen leckét nem tanultam meg becsületesen.” (IV. L. 27.) „Szüleim dolgozni voltak, nekem kellett volna reggel az óvodáig elkísérni az öcsémet, de én ezt feleslegesnek tartottam, mert gondoltam, egyedül is el tud menni. Amikor délután nem jött haza, elmentem egy kisfiúhoz, aki azt mondta: »Nem is volt ma óvodában Zoli!« Nagyon megijedtem, féltem, mindentől, rohantam az utcán, kerestem össze-vissza, nélküle féltem hazamenni. Nem találtam sehol, ekkor rászántam magam, hogy hazamegyek és mindent elmondok, tudtam, hogy én voltam a hibás. Amikor beléptem az ajtón, öcsémet láttam egy kis piros autóval játszani. Eloszlott a félelmem, de sokáig nem tudtam megnyugodni.” (II. L. 135.)

A képzelet sem szörnyeket, manót, óriást, boszorkányt vetít a középiskolás elé, hanem egy általánosabb, elvontabb, egyetemesebb szorongásos állapotot. Pl. fél attól, hogy rátámadnak. „Félek este egyedül lenni otthon, mert sok olyan esetet hallottam már, hogy ez mindig fokozza bennem a rémületet és állandóan csak arra gondolok, hogy most fog valaki bejönni, vagy ha valami árnyékot látok, szinte megtorpanok egy kicsit, hogy vajon mi lehet.” (II. L. 145.) „Éjszaka van. Körülöttem csend van, nem hallok mást, csak az óra kísérteties hangját. Már sötét van, szaggatott figurák ugrálnak előttem, nyomasztó az egész. Az óra üteme már bennem dobog, egy pontot figyelek, ami lassan megvilágosodik, úgy néz ki, mint egy szem. Valami megmozdul, érzem, hogy csak képzelődöm, mégis nagyon félelmetes. Az ablak előtt egyenletes lépéssel valaki elhalad. Csak egy ember, mozdulni sem tudok, de érzem, valamit csi-

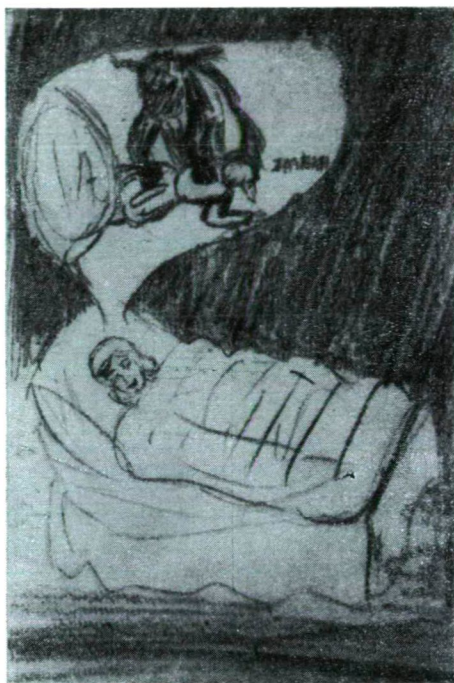
nálnom kell; a padlóra nézek, s ott ugráló bábukat látok, mintha odaszögezték volna tekintetemet, félek s nem tudok tenni semmit. Gondolom, csak a képzeletem játszik velem. Mégis furcsa az egész.” (III. L. 185.)

17 éves fiú rémlátásai, — 18 éves lány elhárítja rémképeit

A középiskolás tudja, hogy csupán képzelődik, mégsem tud szabadulni a racionálisan felfogott félelmi helyzet sztereotip és asszociált élményanyagától. „Késő este sötétben kellemetlen egyedül sétálni. Ilyenkor az embert mindig valami furcsa érzés fogja el. Mindig azt képzelem magának, hátha valaki jön utána. Hátha lesekszik valaki, hátha megöli vagy megijeszti. Amikor este kimegyek, olyan érzésem van, mintha valaki meg akarna ijeszteni, vagy belém akarna lőni. Bizonyára a regényolvasás van rá hatással. Sokszor hallani rémhíreket, „babonás hiedelmeket”, ha nem is hiszi el az ember, mégis úgy érzi, „hátha” igaz. Egy alkalommal vízért mentem, késő este volt. Letettem a kánakát, az égen csillogó csillagokat figyeltem, egyszer valami „trüsszögést” hallottam. Akaratomon kívül nagyot kiáltottam és összeestem. Csak azt vettem észre, amikor édesanyám lefektetett és ecetet szagoltatott velem.” (II. L. 174.) Az izgalmas film, olvasmány káros következményeit itt is megtalálhatjuk. Több esetben lefekvés előtt izgalmas regényeket olvasnak, televíziót, vagy mozielőadást néznek meg az ifjak, s zaklatott az álmuk, képzelődnek. „Sietve elolvasom az utolsó sorokat. Becsapom a könyvet, eloltom a villanyt. A szo-

bára sötétség borul. És most... most közeledik felém Benedetto, a gyilkos. Most már hozzám ér, mikor a rémülettől remegve beugrok az ágyba, magamra rántom a takarót. Csikordul a zár... jönnek haza a moziból. Végre! Nem vagyok tovább egyedül.” (II. L. 149.)

„Az álom pedig nem valóság, mégis sokszor félelmetes. Ha eszembe jut, hogy már csak három hétig járunk érettségi előtt iskolába és utána számot kell adni a négy éven át tanultakról, a szívem hirtelen a torkomban kezd dobogni, átfut rajtam a hideg. Utána, ha az sikerül is, felvesznek-e az egyetemre.” (IV. L. 106.) Sajátos szorongási állapotot jelent különösen a lányoknál az az érzés, hogy valaki rájuk tör, hogy egy „férfi az ágya alá bújt”. „Én nagyon félős természet vagyok. Pl. este nem merek bemenni a szobába, mert félek, hogy valaki bent van a szobában s meg akar gyilkolni. Álmomban sokszor álmodom, hogy valaki rámtámad, s megöl. Este úgy nem fekszem le, hogy ne nézzek az ágy alá, hogy nincs-e ott valaki. Hallottam, hogy egy családot úgy öltek meg, hogy egy férfi az ágy alá bújt.” (IV. L. 24.)

Az összes motívumnak 49,87%-át teszi ki ez a csoport. Ennek jelentőségét különösen aláhúzza az a tény, hogy az általános iskolások ebbe a csoportba tartozó motívumai az iskola és a büntetéstől való félelem szorongásait és az ezzel járó kiszolgáltatottság érzését vonta maga után. Ezzel szemben a középiskolásoknál egy általános szorongásos állapotot találunk.

A bizonytalanság és kiszolgáltatottság egy sajátos formája mutatkozik meg a pályát választó fiatalságban. Attól félnek, hogy nem érik el céljukat.

„Félek attól a gondolattól, hogy talán nem lesz belőlem semmi, vagyis nem tudok majd nagy dolgokat véghezvinni, és kis szürke hétköznapi ember leszek. Talán nem is ettől félek, hanem attól, hogy nincs elég erőm, helyesebben energiám, tehetségem ahhoz, hogy ne ilyen legyek.” (II. L. 241.)

17 éves leány rajza a pályaválasztás előtt álló fiatal gondjairól

„Egyelőre semmi célja nincs az életemnek. Félek attól, hogy ezután sem lesz és akkor miért éljek? Biztos azt fogják hinni, hogy ez vele jár az éveim számával és hogy majd kinövöm. Nem szeretek ilyesmiről senkivel beszélni. Utálom, ha a felnőttek, tanárok kutatják a fiatalok lelkivilágát. Ez nem nagyképűség. Őszinteség! De kivel? Mindenkiben csalódunk (kivétel: Apám, Anyám).” (III. L. 198.) Félnék a jövőtől és ezért idegesek, izgatottak. „A jövőtől félek. Én is, mint mindenki, terveket szövök, hogy mi lesz ezután. Hova fogok kerülni, mi lesz velem az életben, mit akarok elérni. És sokszor mikor ezekre a dolgokra gondolok, valami nyomasztó félelem fog el. Ideges leszek, izgatott és ilyenkor nem akarok gondolkodni sem. Valami távolitól félek, valami ismeretlen nyomasztó érzés ez. Sokszor elfog, de gyorsan elmúlik. Pedig nincs rá semmi okom, de ilyenkor mégis félek. Bénító, és nincs is értelme, de mégis félek. Ilyenkor az elmúlt dolgokra gondolok, és ez megnyugtató. Lehet, hogy ez a félelem gyávaság. Próbálom leküzdeni, de ritkán mégis elfog a bizonytalanság. A felnőtteknek könnyebb. Náluk kialakult már minden. És úgy érzem, néha ők is félnek nemcsak én az ismeretlenségtől.” (II. L. 262.) Sokszor

ez a posztpubertásos fiatalságot jellemző „félelem” jellegzetesen „világfájdalom” szélesedik. „Az utóbbi időben feleslegesnek találom azt, hogy élek. Semmi öröm sincs lényegében az egész életemben. De mit csináljak, ha már megszülettem, valamit csak kell csinálni. Úgy érzem, hogy semmit sem tudok, ez bánt, de így van. Vannak, kik minden kis semmiségben örömet találnak. Nagyon szeretem a szüleimet, más senkit. Képtelen vagyok elviselni bárki más, akár lány társaságát. Olyan önzők és irigyek a lányok, mind csak magára gondol.” (II. L. 261.)

Sajátos szint jelent a középiskolás lányoknál a páros kapcsolatok kialakulásának problémája. Az egyik lány őszintén nyilatkozik. „Néha olyankor is szoktam félni, ha randira megyek. Ilyenkor nem vagyok annyira kimerülve. Igaz, hogy csak az első randevún van ilyen érzésem, mert a többin már biztos, hogy nincs »átverés«. Ha meg van, az már nem olyan, mint ha az első randevún járja meg az ember.” (III. L. 27.)

A középiskolás tanulók sokszor találkoznak a családi élet problémáival. Az elvált szülők gyermekeiben bizonytalanság, kiszolgáltatottság érzése marad. Szeretetre vágnak és a szülők közti vitában hol egyik, hol másik szülő pártjára állnak. „1959-ben történt. Szüleim elváltak. Hatodik osztályba jártam, az élettől még nem sokat tapasztaltam és ezért igen nagy döntés előtt álltam. Vagy édesapám, vagy édesanyám. Felmértem a helyzetet, olyan tekintetben, hogy melyikőjük volt hozzám nagyobb odaadással, szeretettel. Végül édesapám mellett maradtam. Igaz, a bíróság édesanyámhoz ítélte, de úgy gondoltam, hogy édesapám jobban szeretett engemet.” (II. F. 193.)

A családi viták valóságos neurotikus állapotot hoznak létre a tanulóknál. „Azt hiszem, én egyedül a családi vitákról félek, de nem úgy, hogy elsápadok, vagy ideges leszek, vagy eláll a szívverésem, ahogy mondani szokták. Valahogy másképpen, nem tudom megmagyarázni, olyan furcsán előre megérzem a családi viharokat és magam sem tudom miért, szeretnék eltűnni valahová, vagy csak színdarabnak látni az egész vitát, mintha egy pantomin, vagy balett lenne, vagyis minden szöveg nélkül. Nem szeretem, ha az emberek fölösleges dolgokkal kínozzák egymást. Nem tudom miért, az emberek olyan kiszámíthatatlanok, lassan senkiben sem merek bízni, mert nem tudom előre, hogy holnap milyen lábbal kelnek fel. Azt sem tudom, hogy miért van az, némelyik ember mindent el mer mondani nekem és nem fél attól, hogy véletlenül »kibeszélem«, de ő egyáltalán nem érdeklődik az én »dolgaim« iránt, az én egyéni problémáimat meg sem értené. Általában az emberek minden gátlás nélkül tudnak hazudni, nem félnék attól, hogy kitudódik és következményekkel járhat.” (III. L. 98.) Megdöbbenő képet fest az egyik kislány. Fél a „riadt képű apjától”, mert brutális, alkoholista és feldúlja a család nyugalma. Az ital erőszakos cselekedetekre ragadja. A kislány írása az egész család békéjének fölbomlását s benne a gyermekek bizonytalan, kiszolgáltatott helyzetét mutatja. Érdemesnek tartjuk a tanulságos idézet részletes közlését. „Erről a szóról, riadt képű emberek jutnak az ember eszébe, amit főleg filmekben, képeken lát. Egyszer én is félttem apámtól. Szüleim már régen rosszul éltek, de sokáig titkolni tudták, csak most nyáron tudtam meg mindent, amit már régen tudnom kellett volna. Édesapám italboltban dolgozik, este későn jön haza, reggel korán megy el. Ezen a nyáron egyre gyakrabban ébredtem fel arra, hogy szüleim veszekednek. Egyik éjjel azt láttam, hogy apám kiment a konyhába aludni. Ettől kezdve sohasem aludt bent. Az ebédet mindig én vittem el édesapámnak és egyik dél-

után láttam, hogy nagyon be van rúgva, alig tudja mérni az italt és számolni is csak nehezen tud. Hazamentem, megmondtam édesanyámnak, aki megtiltotta, hogy aznap moziba menjünk, mert most vigyázni kell órá. Elcsodálkoztam, »vigyázni«? Miért? Az öcsém világosított fel. Ezek az esetek igen gyakoriak voltak addig, még haza nem jöttem az iskolából. Ilyenkor apám mindig megverte anyámat. Elhatároztam, hogy most nem így fog történni. Amikor este lett, lefeküdtünk. Most kezdtem el félni! Ha valaki elment a házunk előtt, mindjárt hevesen vert a szívem és valami szorongást éreztem. Sokáig feküdtem. A konyhában égett a lámpa (színes villanyunk), hogy apu ne jöjjön be a szobába. Senki nem szólt egy szót sem, csak feküdtünk. Egyszer forróság öntött el, máskor fáztam. Éjfélkor hazajött apu. Minden a tetőfokra hágott. Szinte fájt, úgy szorított belülről valami, a szívem a torkomban dobogott. Szörnyen melegem volt. Apám bejött, megállt az ajtóban és egy nagyot káromkodott. Anyám csendben felsírt. Kiléptem az ágyból, odamentem apámhoz, addigra az öcsém is ott volt. Beszéltünk neki szépen, kértük, könyörögtünk, de hiába. Azt mondta, megöli anyut. Aztán birkózni kezdtünk. Nem féltem többé, tudtam, hogy édesanyámat kell megmenteni. Sikerült!” (II. F. 52.) Ebben a helyzetben érthetőek a gyermekek félelmet kifejező rajzai. Például az egyik ábrán a nagy ránéző fej szúrós tekintetével szemben törpének érzi magát a tanuló és összehúzottan remeg, fél. A másik képen az egész ábrát uralja a megrettent szem.

Rettegés a megsemmisüléstől

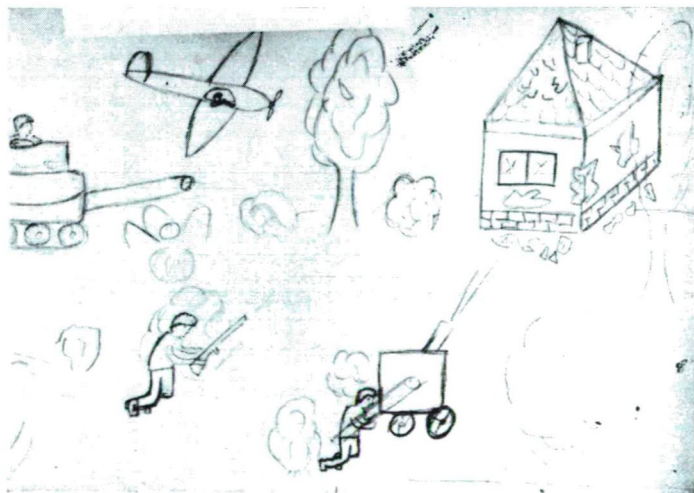
Ebbe a csoportba soroltuk a betegségtől, háborútól, megsemmisüléstől, haláltól való félelmi motívumokat. Az általános iskolás tanulóknál nyomon követhettük a világháború, a háborús feszültség miatti szorongás motívumait a dolgozatokban és rajzokban. Különösen a VII–VIII. osztályos tanulókat foglalkoztatta erősen a háborús veszély. A pusztítás, háborús nyomok ott élnek a családban, sokhelyütt gyász kísért. A talált motívumok a gyilkosság, betegség, halál, szülők, ismerősök elvesztése, baleset körére vonatkoztak.

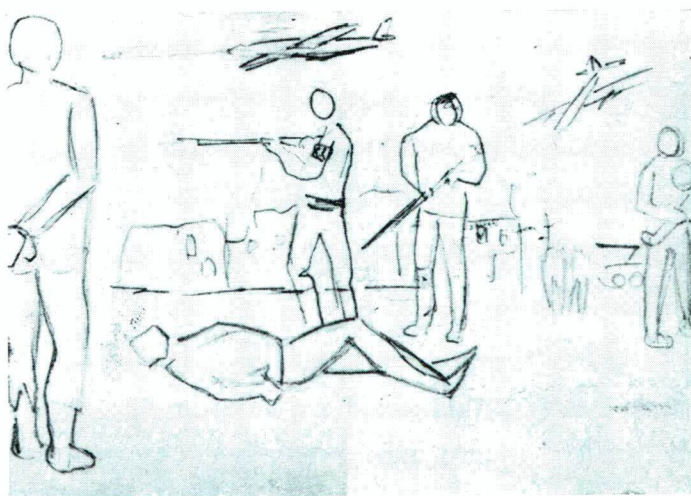
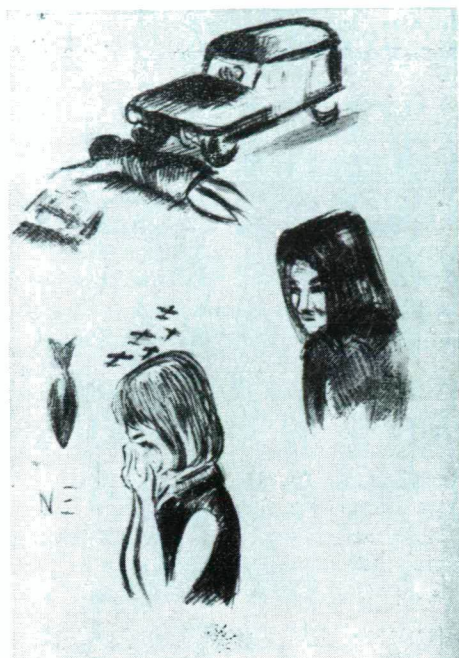
Ez a motívumcsoport mintegy 18%-ot tesz ki, ezen belül egyre nagyobb mértékben jelentkezik a III–IV. osztályosoknál a háborútól, különösképpen az atomháborútól való félelem. Sokszor visszatérő mozzanat a szülők elvesztésétől való rettegés is.

A középiskolai tanulók szorongásainak, félelmeinek középpontjában a háború áll. Félnek a pusztító fegyverektől, jövő álmaik lerombolójától, s a bizonytalansági érzésüket, félelmüket nehezen tudják elfojtani. Érthető is ez, hiszen jövőjük, pályájuk függ a béke és a háború helyzetétől. Rendszerint a szülőktől nyert információk, elbeszélések, sok családot sújtó közvetlen érzelmek hatására erősödik bennük ez az élmény. „Ha már a félelemről beszélünk, be kell vallanom, hogy én félek a jövő politikai helyzetétől. Itt a béke és háború kérdésére gondolok. Mert nem lehetetlen, hogy háború lesz, és akkor azt hiszem megint semmivé válik minden. Át kell majd élni azokat a borzalmakat, amit szüleink az I. és II. világháborúban átéltek. Ez azonban még nem biztos, de addig mindig bizonytalanságban kell élnünk, mert nem tudjuk, hogy érdemes-e élni? Néha arra is gondolok, hogy nincs értelme annak se, hogy tanuljak, mert lehet, hogy a háború minden vágyam és célom tönkretesz.” (II. L. 159.)

„Most is félek. Ha rádióban hallom, hogy itt és ott atomrobbantásokat hajtanak végre, szorongás fog el. Sokat beszélgettem édesapámmal erről, s ha a rádió ilyen jellegű problémákkal foglalkozik, mindig érdeklődve hallgatom.” (I. F. 102.) „Most sokkal komolyabb gondolat szokott foglalkoztatni, a háború gondolata. Én nem éltem át még egy háborút sem, de ettől a gondolattól, hogy esetleg még megérhetem egy atomháború kitörését, mindig megrémülök. Általában az a vélemény rólam, hogy túl komoly vagyok, s lehet, hogy túl sokat foglalkoztat a háború gondolata. Sokszor éjszakákon át, mikor szüleim már alszanak, ezen a dolgon töprengek, s mindig összeszorítja szívemet a félelem.” (III. L. 64.)

Az egyik IV. osztályos lány képzeletében szinte szemléletes formában előtör egy esetleges atomháború minden borzalma. „Tanulmányaim során, vagy olvasmányon, filmen keresztül el tudom képzelni, milyen borzalmas lehet egy atomháború. Amikor ezzel a kérdéssel foglalkoztam, éjszakáinként borzalmas álmaim voltak. Nagy hőség, romok, vonagló testrészek; mindez a háború utáni hangulatot adta számomra. Ilyenkor reggelenként néha sírva ébredtem, csuromvizesen az izzadságtól.” (IV. L. 22.) Álmaiban is végigkíséri némelyik tanulót a háborútól való félelem nyomasztó érzése. „Egy este korán feküdtem le, mert nagyon álmos voltam. Alig hogy elaludtam, nagyon rosszat álmodtam. Háború volt. Édesapámat behívták és mi ketten testvérek édesanyámmal maradtunk otthon. Nagy volt a rettegés. Egyszer csak kopogást hallunk. Édesanyám a kemence mellett ült és mi ketten a kuckóban bújtunk össze. A kopogás hallatára összerezzentünk és lélegzetünk is elállt. Szólni nem mertünk. Végre édesanyám szólalt meg. A jövevény egy idegen ember volt. Megkérdezte, hogy van-e édesanyámnak férje és hogy itthon van-e. Utána elmondta, hogy a frontról jött és hogy ne féljünk tőle, mert ő senkit sem bánt. Aztán elköszönt és vontatott léptekkel ment tovább. Mi ketten csak nagysokára bújtunk elő. Közben lövések hallatszottak, kiabálások, sikoltozások, s édesanyám néha-néha felzokogott és ki akart menni, de nem engedték. Katonák rohantak be, valamit

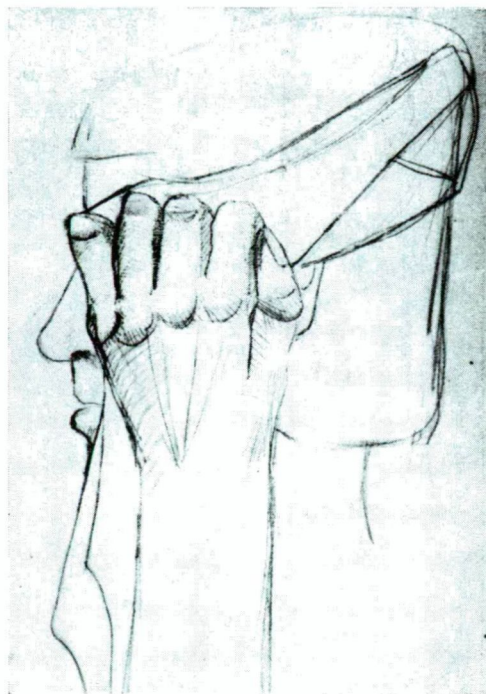
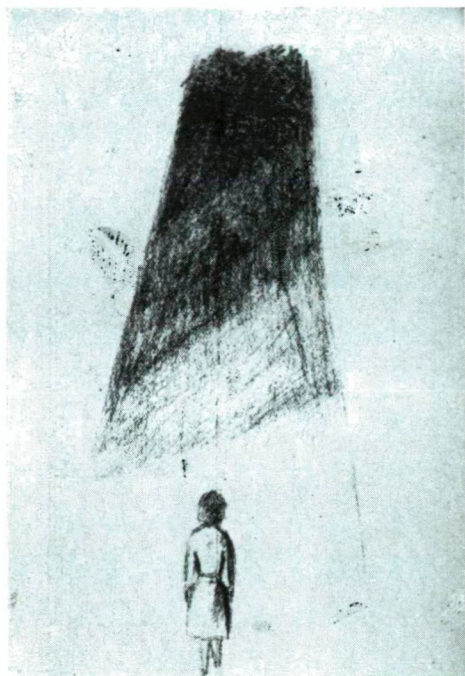
A háborútól való félelem kifejezése 11—12 éves lányok rajzaiban

kerestek.” (II. L. 172.) Joggal, szinte vádiratszerűen fordul a felelős emberekhez egy másik IV. osztályos lány. „Hát azok az emberek nem félnek a haláltól és pusztulástól, akik a pusztító anyagokat készítik? Miért kell állandóan ettől is félni? Miért gyűlölik egymást az emberek? Miért nem akar mindenki egyet, békét? Olyan jó lenne, ha nem kellene semmitől félni.” (IV. L. 29.)

Saját közvetlen tapasztalatait eleveníti fel újra a dolgozat írásakor az a II. osztályos kislány, aki 1956-ban átélte a szüleiért való izgulás gyötrelmeit. „1956. novemberében borzalmas éjjelem volt. Soha nem féltem még úgy, mint akkor. Este mindenkinek menni kellett a községházára. Az utcán mindenütt katonák voltak, fegyverekkel. Lövöldöztek, de csak a levegőbe, hogy ijesszék az embereket. Közvetlenül az ablakunk alatt volt egy részük a katonáknak, ott lövöldöztek. Átmentünk a mellettünk levő kis épületbe, hogy mégis ne közvetlenül az ablaknál legyünk. Nagyon izgultam és édesanyám is édesapámért, aki szintén a tanácsházán volt. Este 10 órakor jött haza, és 10.05-kor már újabb gépkocsik jöttek, a bennük levő emberek elfogták az utcán járókat. Sok olyat is elfogtak, akik disznót mentek vágni és kés volt náluk, s azt hitték, hogy gyilkolni akarnak. Nagyon hosszú volt ez az éjszaka. Nem aludtam semmit. Sírtam félelmemben. Végre reggel lett. Az autók elvonultak. Szerencsére halálos áldozat nem volt. Nem kívánczom többé ilyen éjszakára, de remélem, nem is lesz.” (II. L. 128.) Ezek a tanulók végül „filozófiai” kérdésekig jutnak el, az élet és halál értelmét keresik és néha a szépségszomj, lehangoltság is úrrá lesz rajtuk. „Ma már csak olyasmitől félek, amit nem ismerek. Mikor felnőttem

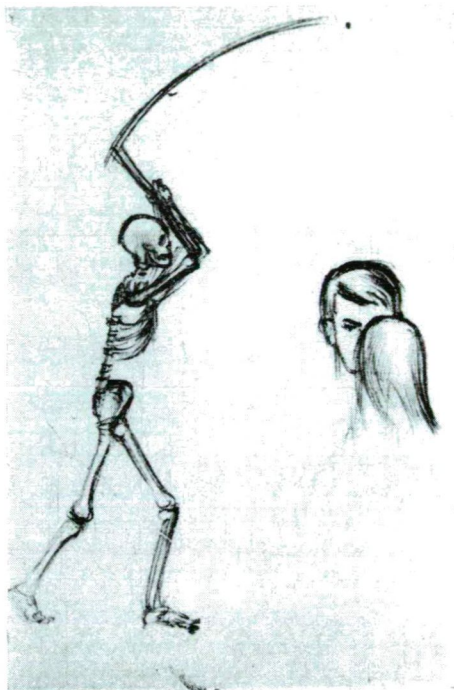
nélküli »filozófiai« beszélgetésbe bocsátkozunk, néha félni kezdek. Miért élünk? Hová jutunk a technika eszeveszett fejlődésével? Mi lesz, ha háború lesz? Vajon van-e élet máshol is, és milyen? Van-e valami földöntúli hatalom? Ezt persze a józan ész megcáfolja. De a felnőttek magyarázatai soha nem elégíte-

A bizonytalanságtól való félelem tükröződése középiskolások rajzaiban

nek ki.” (II. L. 1.) „Félek a haláltól. Amióta orvosi leírás alapján magamon is észlelni vélem a rák tüneteit, sokszor esténként szorongó érzés tölt el, vajon felkelek-e reggel. Otthon nem is mondtam ezt el, csak magamban sírok. Szerencsére nappal leküzdöm a halálfélelmet, lekötöm magam teljesen. Félek a nagy feladatoktól, nincs elég önbizalmam, holott ha meg kell csinálnom valamit, minden nehézség nélkül meg is tudom. Félek attól is, hogy nem tudom leküzdeni félrelépésre hajlamos természetemet és elrontom az életem. Elég ellentétes jellemem van és szinte két világban élek, félek attól, hogy ez mások tudomására jut, bár azt hiszem, hogy ha ez napvilágra kerülne, cinikusan és nyeglén fognám fel. Félek még attól, hogy nem tudok uralkodni a nyelvemen, az indulataimon és a kedélyemen, egyébként ez már nagyon sok kellemetlenséget okozott nekem is és másoknak is.” (III. L. 184.) „Egy-egy kifáradás után kellemetlen érzés fog el. Először és legnagyobb mértékben egy áttáncolt éjszaka után következett be ez. Harmadik nap reggelén valami nagyon kellemetlen érzésre ébredtem. A szívemben valami kimondhatatlan félelem uralkodott. Ké-

sőbb rájöttem, hogy mi ez. Halálfélelem. Az ember úgy érzi, a utolsó dobban, vége mindennek és csak egy nagy ismeretlen és végtelen dolog van előtttem, amiről nem tudok semmit. Fél attól, hogy esetleg ezek az utolsó percek. Eszébe jut minden jó és rossz, ami eddig megtörtént vele. Fél attól, hogy többé nem látja az ismerős arcokat, nem végzi mindennapi megszokott dolgát. Fél a semmitől, az ismeretlentől.” (III. L. 181.) Némelyik rajz élményszerűen fejezi ki ezt az állapotot.

A középiskolás tanulók félelmi motívumai tehát sokkal differenciáltabbak, magasabb fejlődési szintet mutatnak, mint azt az általános iskolai tanulóknál láttuk. Nem csupán a motívumok előfordulási százaléka, hanem azok tartalmi jegyei, a vele kapcsolatos élmények és ezekről alkotott vélekedések mutatják a magasabb fejlődéslélektani szintet.

A fiatalságnak félelem nélkül, biztonságban kell élnie. A családi élet harmóniája, a társadalom, az iskola, a környezet, nem utolsó sorban a tágabb miliő nyugalma adja meg a természetes légkört. A háborútól való félelem, a sokszor megromlott családi helyzet, az iskolai, orvosi stb. ártalmak azonban megzavarhatják ezt és a legkülönbözőbb neurózisra vezethetnek. A félelem, szorongás, rettegés sokszor olyan pszichés traumából, környezeti sérülésből, emlékekből fakad, amelyeknek feltárása egyenes út a terápiás befolyásolás sikere felé. Mindennek pedagógiai, orvosi következményeit könnyen beláthatjuk.

Dolgozatunkban arra törekedtünk, hogy a középiskolás tanulók élményeinek ezen eléggé nem ismert fejlődéslélektani menetét újabb adalékokkal világítsuk meg. További munkánk során a gyermekek érzélemvilágának feltárása érdekében kívánjuk folytatni kísérleteinket.

TAJÉKOZTATÓ IRODALOM

- BAUMANN, RUDOLF, Physiologie des Schlafes und Klinik der Schlaftherapie. Berlin, 1953. 227.
GATES, JERSILD, MCCONNELL, CHALMANN, Educational Psychology. Washington, 1942.
GERÉB GYÖRGY—BÁCSKAI JÓZSEFNÉ, Complex-munka szükségessége a gyermekek neurológiai és pszichológiai gondozásában. Orvosi Hetilap 29. 1958. 977—81.
GERÉB GYÖRGY—SZABÓ ZOLTÁN, Eljárásmód a félelem motívumainak lélektani vizsgálatára különböző korú általános iskolai tanulóknál. Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1962. 169—181.
GERÉB GYÖRGY—SZABÓ ZOLTÁN, Az álmok élménytartalmának lélektani elemzése ált. isk. tanulóknál. Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1963. 249—79.
JAKOBSZON, P. M., Az érzelmek pszichológiája. Budapest, 1962. 418.
LIEBERMANN LUCY, Pavor nocturnus. Gyermekgyógyászat, 1957.
LJUBLINSKAJA, A. A., Die psychische Entwicklung des Kindes. Berlin 1961. 626.
MIKÓ ESZTER, A gyermek félelmei. Lélekt. Tanulm. IV. 1940. 73—8.
NAGY LÁSZLÓ, A háború és a gyermek lelke. Magyar Gyermektanulmányi Társaság, Budapest, 1916.
NOWOGROTZKI, TADEUSZ, Fejlődéslélektan, 1961. 182.
PŘÍHODA, VÁCLAV, Bevezetés a pedagógiai pszichológiába. Bp. 1960. 390.
RUBINSTEIN, S. L., Grundlagen der Allgemeinen Psychologie. Berlin 1958.
TRAMER, MÓRITZ, Pavor sceleris. Z. Kinderpsychiatrie, 26. 1959. 129—40.
WALLON, HENRI, A gyermek lelki fejlődése, Budapest, 1958. 171.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОТИВОВ СТРАХА У УЧЕНИКОВ СРЕДНИХ ШКОЛ

Д. Гереб—З. Сабо

Авторы статьи анализировали мотивы страха у учеников восьмилетней школы. После этого они распустили свой метод на наблюдение этих же явлений у учеников средней школы.

Ученики по указу написали сочинения и нарисовали рисунки о своих переживаниях, в том числе о страхе. Авторы учитывали следующие мотивы и группы мотивов, вызывающие страх:

- I. Страх перед предметами и явлениями природы.
 1. животные. 2. Явления природы.
- II. Ситуативные страхи:
 3. Поездка. 4. Пугающий характер лиц, предметов и мест.
- III. Страх перед неизвестностью и беззащитностью.
 5. Школьные страхи (страхи перед педагогом).

По мнению авторов у учеников средних школ во все большей мере проявляются ситуативные страхи (страх перед врачом, незнакомым человеком, предательским ударом, распадом семьи и т. д.). У этих же учеников часто проявляется страх перед преподавателями. Ученики боятся писать контрольную работу, отвечать, нервничают на экзамене на аттестат зрелости. Многие боятся и выбора профессии. Страх войны играет центральную роль и в дневной стеснительности и тягостных сновидениях. Мотивы страха учеников средней школы более отвлеченные и дифференцированные по сравнению с учениками восьмилетней школы.

PSYCHOLOGISCHE UNTERSUCHUNG DER FURCHTMOTIVE VON MITTELSCHÜLERN

Von

G. Geréb—Z. Szabó

Nach der Untersuchung der Furchtmotive von Grundschülern wurde die Anwendung der Methode auch auf Mittelschüler ausgedehnt. Nach der Anweisung hatten die Schüler über mehrerlei Erlebnisgehalte, u. a. die Furcht, Aufsätze zu schreiben und Zeichnungen zu verfertigen. Folgende Motive und Motivgruppen wurden gefunden bzw. zusammengefasst: I. Furcht vor Dingen und Naturerscheinungen. 1. Tiere; 2. Naturerscheinungen. II. Situationsbedingte Furchtgefühle. 3. Reise; 4. Schreckenerregender Charakter von Personen, Dingen, Lokalisationen. III. Furcht vor Unsicherheit und Ausgeliefertheit. 5. Schulfurcht (didaktogene Schädigungen). Nach der Feststellung der Verfasser erscheinen bei den Mittelschülern situationsbedingte Furchtgefühle in ständig zunehmendem Mass (iatrogene Schädigung, Furcht vor unbekannten Leuten, von heimtückischen Überfällen, das Gespenst der Auflösung der Familie usw.). In grosser Zahl waren didaktogene Schädigungen zu finden. Die Schüler fürchten sich vor den Klassenarbeiten, dem Aufgerufenwerden, und sie werden durch die Reifeprüfung neurotisiert. Viele ängstigen sich infolge der Berufswahl. Die Furcht vor dem Kriege spielt eine wichtige Rolle sowohl in den wachen Angstgefühlen als in den drückenden Träumen. Die Furchtmotive der Mittelschüler sind abstrakter und differenzierter, als diejenigen der Grundschüler.

SZEMPONTOK A KÖZÉPISKOLAI ÉRDEMJEGYEK REALITÁSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ TANÁRJELÖLTEKEN VÉGZETT VIZSGÁLATOK TÜKRÉBEN

Írta: GERÉB GYÖRGY—TIMÁR ANDRÁSNE

Közüktatásügyünk — mint ismeretes — szervesen egymásra épülő rendszer képez. Az egyes fokozatok mind az iskolafajtákon belül, mind pedig longitudinálisan feltételezik az előző iskolafajta, illetőleg fok ismeretrendszerét, ezek pedig a következőkre készítene elő. Mindebből következik, hogy az egyes iskolafajtákon belül az egymásra épülő tárgyak koncentráltsága, valamint az egyes tantárgyak fogalmi körének oktatáslélektani szempontból összetartozó rendje logikus kapcsolatot igényel. Az általános iskola kötelező és egységes jellege lehetővé teszi, hogy az egyes osztályokon belül, valamint az alsó és felső tagozat tantervi anyagában ezek a logikai láncszemek szervesen egymáshoz kapcsolódjanak.

Az általános iskola és a különböző fajta középiskolák közötti kapcsolat már nem ilyen egységes, hiszen a középiskolák tagozódása szükség szerint egyik vagy másik tárgy központba helyezését, illetve perifériálisabb irányba való eltolódását eredményezheti. Nyilvánvaló, hogy a vegyipari középiskola egész struktúrájában a kémia, a fizika és matematika központi helyre kerül és a humán tárgyak jelentősége ennek megfelelően a kisebb súlyú tárgyak körébe tartozik. Hasonló eltolódás mutatkozik más irányú középiskolák esetében is.

A felsőfokú oktatásban ez a szakosodási jelleg a pályaválasztás, az élethívatalásra való felkészülés következtében még jobban polarizálódik. Amíg a középiskolában az általánosan művelő tárgyak több kevesebb súllyal ugyan, de helyet kapnak, addig a felsőoktatásban lényegében a középiskola lezárta az általános képzést és egyre inkább a szakmához szükséges alapvető ismeretek mélyre ható elemzése kerül előtérbe. Mindez feltételezi azt az ideális állapotot, hogy a felsőoktatásban résztvevő hallgatók *valóban* rendelkeznek is azokkal az általános műveltség és ismeretanyag azon korszerű elemeivel, amelyek a modern szemléletmód, gondolkodásmód szempontjából elengedhetetlenül fontosak. Feltételeznünk kell ezt, hiszen az élet jelenségeiben való jártasság, eligazodás *mindenfajta* szakembertől megkívánja a más területen való alapvető tájékozottságot. A mérnököknek nyilvánvalóan széleskörű matematikai, fizikai, kémiai stb. ismeretekre van szüksége, de nem nélkülözheti azokat az esztétikai, irodalmi, történelmi ismereteket sem, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a majdan rábízott dolgozókat ne csupán szakmai szempontból tudja irányítani, hanem tájékoztatást tudjon nyújtani számukra a társadalmi jelenségek tekintetében is. De a humán beállítottságú, illetőleg szakmájú ember sem nélkülözheti manapság azokat az alapvető fizikai, technikai stb. ismereteket, amelyek ma a megváltozott műveltség szerves tartozékai. Így pl. nem zárkozhatik el ma

már egy történelemszakos tanár sem az elől, hogy mint osztályfőnök megfeleljen azokra az elemi technikai kérdésekre, amelyek a tanulókat foglalkoztatják, sőt fel is kell használnia az oktatás módszereiben a technikát (pl. vetítésnél). Valamikor elég volt, ha egy történelemszakos tanár latin ismeretekkel rendelkezett és műveltnek tartották, ma már „lenéznek” a gyerekek, ha nem lenne alapfogalma az atomról, rakéatechnikáról s a motorokról. Minden felsőoktatási intézményben tanuló jelöltnék szüksége van tehát saját szűkebben értelmezett szakmáján túl általános ismeretekre, fokozott mértékben vonatkozik ez a pedagógusokra, akik szaktárgyuk művelésén kívül *általában* is nevelő hatást fejtenek ki és „hivatalból” művelt, sokoldalú emberekké kell válniuk.

Ez a megfontolás indította bennünket, midőn kutatás tárgyává tettük, hogy a különböző szakos tanárjelöltek szaktárgyukon kívül, a középiskolában tanult fontos tárgyak elemi tudásanyagából mit raktároztak el, illetőleg mivel rendelkeznek a középiskola befejezése után. Nyilvánvaló, hogy az általános és középiskola tananyagából sok olyan ismeretanyagot felejtene el, amelyek lexikális jellegűek vagy kevésbé fontosak. Az elemi ismeretanyagok tudása, birtoklása, egy életre szóló megtanulása azonban alapvetően fontos. Így pl. elfelejtheti valaki Bessenyei egyes munkáinak felsorolását és nem hiba, ha a régi eposzok szereplői nem jutnak eszébe, de nem felejtethi el a magyar gyerekek a szabadságharc bukásának körülményeit, és a humán szakosnak is tudnia kell százalékot számítani. A reál szakos tanárnak joga van elfelednie az apró történelmi adatokat, de korszerű történelmi alapon nyugvó szemléletmódjának kell lennie ahhoz, hogy az élet jelenségeiben eligazodjék. A humán szakos tanárnak nincs szüksége a mértani bizonyító tételekre, de szüksége van arra, hogy egyszerű motor szerkezetét ismerje, vagy például fel tudja használni az elemi fizikai, kémiai tételeket.

Felmértük a négy évfolyamos tanárképző főiskola hallgatóinak tudásszintjét, vizsgáltuk, milyen aktuális ismeretanyaggal rendelkeznek az általános és középiskolai tananyag legfontosabbnak ítélt elemeiben. Gyakorló pedagógusok az általános és középiskolai tananyagból kérdéseket állítottak össze számunkra, s ezekre kellett a jelölteknek megoldást találniuk. A kérdések nem szaktárgyukra vonatkoztak. A matematikusok: magyar, történelem s földrajz, a biológia–földrajz–mezőgazdaságtan szakosok magyar, történelem, matematika, s a magyar–történelem szakosok matematika, fizika, s földrajz tananyagból oldották meg a feladatokat. Az eredményeket pontoztuk. A legjobb eredményt két ponttal, a közepes eredményt egy ponttal értékeltük, az eredménytelen válaszok nem kaptak pontot. Tekintettel arra, hogy tíz kérdést tettünk fel, a legmagasabb pontszám tehát az egyes tárgyakból húsz pont volt. Külön értékeltük az általános és külön a középiskolai anyagot. Ennek eredményeit százalékosan kifejeztük és előző dolgozatunkban közöltük.* Ezek a vizsgálatok tehát adalékokat szolgáltatnak az általános és középiskolai tananyag hatófolának felmérésével ahhoz, hogy milyen mértékben rendelkeznek különböző szakos tanárjelöltjeink az általános műveltséghez szükséges, de szaktárgyukhoz közvetlenül nem kapcsolódó ismeretanyaggal. Az általános és középiskolai tananyagból vett kérdéseink részint az anyag ismeretére, részint annak alkalmazására vagy abból levonható következtetésekre, gondolkodásmódra kívántak felvilágosítást adni. A feldolgozott és közölt anyagból kiderült, hogy hallga-

* Általános és középiskolai tananyag maradványa főiskolai hallgatók tudásszintjében. Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl. 1963. 281–98.

tóink sokat felejtettek a tanult ismeretanyagból, ez sokszor csak sematikusán, felszínesen maradt meg bennük és sokszor az ismeretek alkalmazása, a készségek képzése és a gyakorlati megszilárdítás tekintetében is sok volt a hiba.

Jelen dolgozatunkban az ismertetett anyagnak az egyes személyekre való lebontásával kívánunk választ adni arra a kérdésre, milyen mértékben mondhatjuk reálisnak a tanulók tantárgyi ismereteit, kapott osztályzataik tükrében. Tisztában vagyunk azzal, hogy a kérdések bizonyos mértékben önkényesek, tompítja azonban ezt a hibaforrást, hogy a gyakorlati életben működő pedagógusokkal való megbeszélés alapján alakítottuk ki ezeket a feladatokat.

Eljárásmódunk során összehasonlítottuk a megoldott eredményekre adott pontszámokat a tanulók korábbi középiskolai érdemjegyeivel. A két értékelést tehát közös nevezőre kellett hoznunk. Ezt a következőképpen végeztük el. A 20 pont alapjául a középiskolai osztályzatokat figyelembe véve 5 csoportot kellett képeznünk. Így arányosan részekre osztottuk a legmagasabban elérhető pontértéket, tehát a 20 pontot kellett ötfele osztanunk; így az elégtelen osztályzatnak megfelel az 1–4-ig pontérték, az elégségesnek az 5–8-ig, a közepesnek 9–12-ig, jónak 13–16-ig és jelesnek a 17–20-ig kapott pontok száma. Az eredményeket táblázatba foglaltuk és százalékosan kifejeztük.

Matematika—fizika—kémia műszaki ismeretek — választott szakos hallgatók

A vizsgált hallgatók száma: 147

Magyar nyelv és irodalom

1. sz. táblázat

Osztályzat	Elégtelen (1)	Elégséges (2)	Közepes (3)	Jó (4)	Jeles (5)
Pontszám	1–4	5–8	9–12	13–16	17–20
Középiskolai érdemjegyek százalékban	—	2,5%	19,7%	29,5%	48,3%
Jelenlegi érdemjegyek százalékban	8,2%	25,8%	38,2%	25,8%	2%

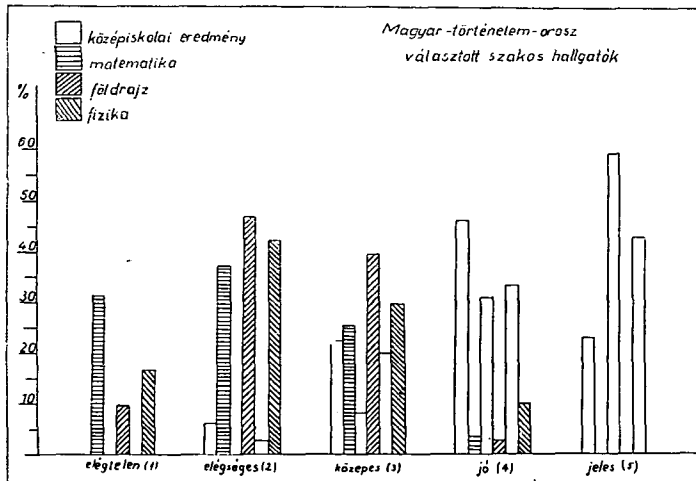
Földrajz

Osztályzat	Elégtelen (1)	Elégséges (2)	Közepes (3)	Jó (4)	Jeles (5)
Pontszám	1–4	5–8	9–12	13–16	17–20
Középiskolai érdemjegyek százalékban	—	0,8%	13,2%	38,5%	47,5%
Jelenlegi érdemjegyek százalékban	8,2%	21,1%	50,3%	19,1%	1,3%

Történelem

Osztályzat	Elégtelen (1)	Elégséges (2)	Közepes (3)	Jó (4)	Jeles (5)
Pontszám	1 – 4	5 – 8	9 – 12	13 – 16	17 – 20
Középiskolai érdemjegyek százalékban	—	5,1%	11,4%	24,6%	59%
Jelenlegi érdemjegyek százalékban	6,8%	47,6%	33,3%	12,2%	—

Az első sor az általunk adott értékelés százalékát jelenti, tehát azt fejezi ki, hogy a megvizsgált ismeretanyagot ma miképpen tudnánk osztályozni. A második sorban levő százalékok a középiskolai volt legutolsó érdemjegyek százalékát jelentik. A kettő közötti különbség mutatja az eltolódást, illetőleg a felejtésnek a százalékos szintkülönbségét. A táblázatokból nyomban szembe-tűnik, hogy minden esetben az ún. 5-ös osztályzat realitása vitatható. Addig, amíg a 3-as és 4-esek általában a tárgyi osztályzatnak megfelelő felmérési adatokat mutattak, az 5-ös eredmények vitathatókká váltak. Az egyes szakcsoportoknál ez eltérő eredményt mutatott. A reálszakosoknak a felmérés alapján magyarból és földrajzból 20%-os jeles eredményt adhattunk, míg a középiskolai osztályzatok szerint jeles volt 48,3%. Hasonló eredmény (47,5%) mutatkozott földrajzból is. Ezekből egy egészen kis tört 2 százaléknyi maradvány látszott, míg az 59 százalékos történelmi jelesnek a nyomára sem bukkantunk. A 29,5%-os „jó” magyarból 25,8%-os hasonló eredményt mutatott, míg a 38,5%-os földrajz már mintegy a felére csökkent. Növekedett a közepes és elégséges osztályzatok maradványszáma. Az egyes tárgyak eltérő százalék-számát legjobban az alábbi grafikon mutatja.

A grafikonon jól látható vonalkázott különbség mutatja a veszteségszázalék számát. A legnagyobb, legfeltűnőbb különbséget mutatja az elégségesek és elégtelenek száma, 8,2%-ban magyarból és földrajzból, 6,8%-ban történelemből elégtelen osztályzatot tudtunk csak adni a válaszokra, holott a középiskolai érdemjegyben elégtelen ezekből a tárgyakból nem szerepelt; elégséges mindössze 0,8%-ban mutatkozott földrajzból és 21,1% volt a felmérés alapján adható elégséges osztályzatok száma. Ugyanez magyar irodalomból a 2,5%-kal szemben tízszeres (25,8%), a 13,2%-os közepessel szemben földrajzból 50,3%-ot tett ki. A többi tárgyakból is hasonló eltolódás mutatkozott. Feltűnő volt, hogy történelemből mindössze 5,1% elégséges osztályzatot találtunk az érettségi eredményeknél, az általunk adott elemi kérdésekre adott válaszoknál a reál szakosok 47,6% viszont csupán elégségesen oldotta meg a kérdéseket.

Biológia—földrajz—mezőgazdasági ismeretek — szakos hallgatók

A vizsgált hallgatók száma: 85

Magyar nyelv és irodalom

2. sz. táblázat

Osztályzat	Elégtelen (1)	Elégséges (2)	Közepes (3)	Jó (4)	Jeles (5)
Pontszám	1—4	5—8	9—12	13—16	17—20
Középiskolai érdemjegyek százalékban	—	6,6%	11,4%	41%	41%
Jelenlegi érdemjegyek százalékban	3,5%	28,2%	51,8%	16,5%	—

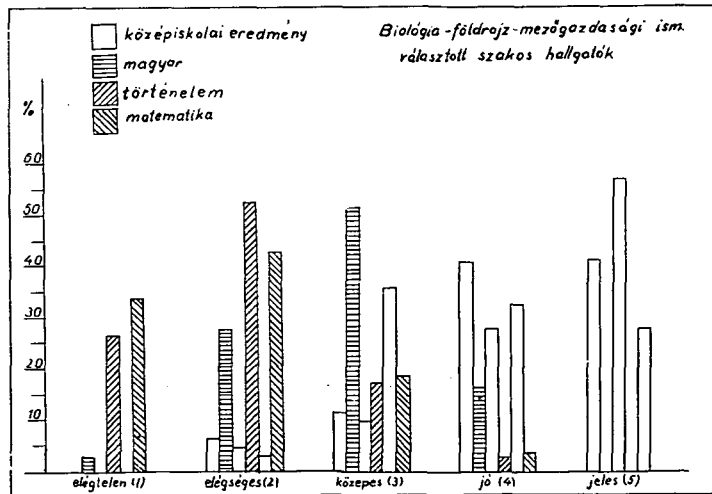
Történelem

Osztályzat	Elégtelen (1)	Elégséges (2)	Közepes (3)	Jó (4)	Jeles (5)
Pontszám	1—4	5—8	9—12	13—16	17—20
Középiskolai érdemjegyek százalékban	—	4,9%	9,9%	27,9%	57,3%
Jelenlegi érdemjegyek százalékban	27%	52,9%	17,7%	2,4	—

Matematika

Osztályzat	Elégtelen (1)	Elégséges (2)	Közepes (3)	Jó (4)	Jeles (5)
Pontszám	1–4	5–8	9–12	13–16	17–20
Középiskolai érdemjegyek százalékban	—	3,3%	36%	32,8%	27,9%
Jelenlegi érdemjegyek százalékban	34,1%	43,5%	18,9%	3,5%	—

A biológia–földrajz szakosoknál hasonló különbség mutatkozik, legszembetűnőbb itt is a történelemből tapasztalt eltolódás, amennyiben 4,9%-os elégséges érettségi eredménnyel szemben 52,9%-ban elégségesen oldották meg a feladott kérdéseket, 57,3%-os jeles eredményt találtunk az érettségi bizonyítványokban, de egyetlen esetben sem bukkantunk olyan válaszokra, amelyek jelesen oldották volna meg a történelmet, a magyart, vagy pedig a matematikai kérdéseket. Az elégséges osztályzatok száma történelemből 4,9%, magyarból 6,6%, matematikából pedig 3,3% volt, ezzel szemben a jelenlegi felmérés tanúsága szerint ilyen sorrendben a megoldás 52,9%, 28,2%, 43,5%-ot mutatott.

Mindez azt bizonyítja, hogy nagyon is labilisak voltak a középiskolai végső osztályzatok, ezek az eredmények ingatag talajra épültek, hiszen alig 1–2 esztendő után elemi alkalmazásuk terén is komoly hibák mutatkoztak.

Magyar—történelem—orosz — választott szakos hallgatók

A vizsgált hallgatók száma: 113

Matematika

3. sz. táblázat

Osztályzat	Elégtelen (1)	Elégséges (2)	Közepes (3)	Jó (4)	Jeles (5)
Pontszám	1—4	5—8	9—12	13—16	17—20
Középiskolai érdem- jegyek százalékban	—	6,5%	22,8%	46,8%	23,9%
Jelenlegi érdemjegyek százalékban	32,7%	37,2%	25,7%	4,4%	—

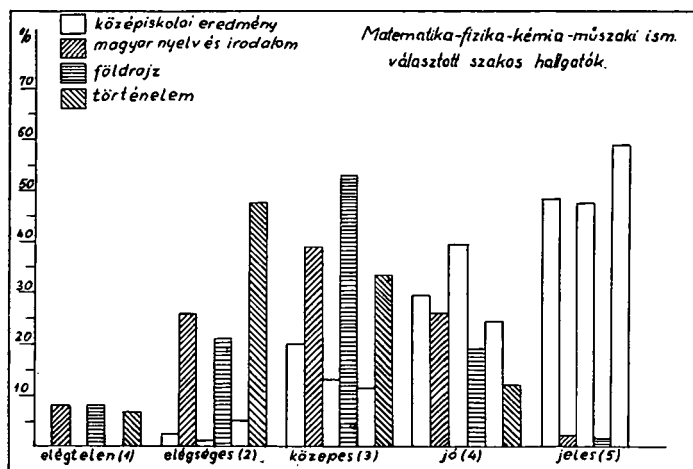
Fizika

Osztályzat	Elégtelen (1)	Elégséges (2)	Közepes (3)	Jó (4)	Jeles (5)
Pontszám	1—4	5—8	9—12	13—16	17—20
Középiskolai érdem- jegyek százalékban	—	3,2%	20,2%	34,1%	42,5%
Jelenlegi érdemjegyek százalékban	16,8%	42,5%	30,1%	10,6%	—

Földrajz

Osztályzat	Elégtelen (1)	Elégséges (2)	Közepes (3)	Jó (4)	Jeles (5)
Pontszám	1—4	5—8	9—12	13—16	17—20
Középiskolai érdem- jegyek százalékban	—	—	8,7%	31,5%	59,8%
Jelenlegi érdemjegyek százalékban	9,7%	46,9%	39,9%	3,5%	—

A magyar—történelem szakos hallgatók a középiskolában 59,8%-ban jeles, 31,5%-ban jó eredménnyel végeztek földrajzból. Felmérésünk idején jeles megoldást egyáltalán nem, jót is mindössze 3,5%-ban találtunk. Hasonlóképpen a matematikából 23,9%-os jeles, 46,8%-os jó eredménnyel szemben egyetlen jeles sem mutatkozott és mindössze 4,4%-os jó megoldásokra bukkantunk. A fizikából hasonló elégtelenség mutatkozott. Érdekes megjegyezni pl. azt is, hogy a humán szakosoknál a földrajzból a középiskolában a jeles és jó együttevége 91,3%-os volt és ebből mindössze 3,5% maradványszintet mutattak, még ugyanez a reál szakosoknál 86%-os volt és ebből megmaradt 20,4%.

Lényegesen kevesebb maradt meg tehát a földrajzi ismeretekből a humán szakosoknál, mint a reál szakosoknál. Ez is arra vall, hogy a földrajz egy bizonyos mértékben (pl. a csillagászati földrajz) reál-tárgy.

Eredményeink további finomítása érdekében minden hallgatónál külön is számba vettük a jelentkező jegyeket és három kategóriát állítottunk fel: a) tartotta középiskolai eredményét; b) javított; c) rontott. Ennek eredményét a következő táblázatban látjuk.

Magyar—történelem—oroszl — választott szakos hallgatók

4. sz. táblázat

	Magyar	Földrajz	Történelem
Tartotta a középiskola eredményét	16,9%	8,6%	10,4%
Jobb eredményt ért el	3,4%	4,4%	0,7%
Roszsabb eredményt ért el	79,7%	87%	88,9%

	Magyar	Történelem	Matematika
Tartotta a középiskola eredményét	18,9%	1,2%	4,7%
Jobb eredményt ért el	1,2%	—	—
Roszbabb eredményt ért el	79,9%	98,8%	95,3%

Magyar—történelem—oroszb — választott szakos hallgatók

	Matematika	Földrajz	Fizika
Tartotta a középiskola eredményét	6,2%	4,4%	7,1%
Jobb eredményt ért el	3,5%	—	3,5%
Roszbabb eredményt ért el	90,3%	95,6%	89,4%

Szinte minden tárgyból fellelhető bizonyos fajta „rontás” a középiskolai érdemjegyekhez képest. Ennek egy része érthető lenne a felejtés természetes menetében. A magas százalék azonban arra vall, hogy a középiskolai anyag rögzítése felszínés volt, másrészt pedig az utolsó érdemjegyeket „felhúzták” nyilvánvalóan a továbbtanulás érdekében. Legkisebb mértékben tartották meg a jegynek megfelelő ismeretanyagot matematikából. Itt szinte alig lehet eltérést találni a különböző szakos hallgatók között, átlagosan 90%-ban rosszabb eredményt értek el. Alig tartotta meg az eredményét mintegy 5%. Még viszonylag legjobb eredményt a magyar nyelv és irodalomból érték el, ahol mintegy 80% rontott, kb. 18–20% megtartotta az érdemjegynek megfelelő eredményt. (Lásd 4. sz. táblázatot.)

Az egyének szerinti felbontás alapján úgy találtuk, hogy elsősorban a közepes jegy mutatkozott reálisnak. A középiskolai közepesnek megfelelő érdemjegyek elég gyakran felbukkannak felmérésünkben az egyéni elemzés során is. Ezzel szemben a jeles és részben a jó eredmények százalékosan egy vagy két jeggyel romlottak. A zeredmények részletes elemzése azt mutatja, hogy a várákozásnak megfelelően a magasabb évfolyamok tudásszintjében mutatózó csökkenés nagyobb mérvű, mint azt a középiskolai érettségihez még közelebb álló első évfolyamnál tapasztalhatjuk.

Ismertetni kívánjuk az eljárásmodunkkal kapott összpont érték és a középiskolai érettségi átlageredmény (rendűség) százalékos összehasonlítását.

Matematika—fizika—kémia—műszaki ismeretek — választott szakos hallgatók

5. sz. táblázat

Osztályzat	Elégtelen	Elégséges	Közepes	Jó	Kitűnő Jeles
Pontszám	1—12	13—24	25—36	37—48	49—60
Érettségi eredmény százalékban	—	—	13,6%	35,4%	51%
Összesített pontérték százalékban	4,7%	22,5%	59,2%	13,6%	—

Biológia—földrajz—mezőgazdasági ismeretek — választott szakos hallgatók

Osztályzat	Elégtelen	Elégséges	Közepes	Jó	Kitűnő Jeles
Pontszám	1—12	13—24	25—36	37—48	49—60
Érettségi eredmény százalékban	—	—	18,8%	44,7%	36,5%
Összesített pontérték százalékban	4,7%	61,2%	31,8%	2,3%	—

Magyar—történelem—orosz — választott szakos hallgatók

Osztályzat	Elégtelen	Elégséges	Közepes	Jó	Kitűnő Jeles
Pontszám	1—12	13—24	25—36	37—48	49—60
Érettségi eredmény százalékban	—	0,8%	15,1%	36,3%	47,8%
Összesített pontérték százalékban	7,1%	54,8%	37,2%	0,9%	—

A két értékelés összehasonlítása mutatja, hogy a jeles és kitűnő érettségi-vel hozzánk került hallgatók közül nem tudtunk senkinek sem hasonló értékelést adni, tehát összpontérték tekintetében a vizsgált tárgyak alapján legalább egy értékelési skálával lejjebb kerültek a vizsgálat alanyai. Legnagyobb veszteséget mutatott a magyar—történelem szakos hallgatók csoportja, akiknél éppen a reál tárgyaknál elért gyenge eredmény következtében lényegében csak közepes és elégséges pontértéket tudtunk adni. Mindez arra mutat, hogy a reál-tárgyaknál elért jó eredmény mögött sokszor a „megértő” osztályfőnök és tanár segítsége húzódik, a továbbtanulás érdekében ugyanis nagy pontszámmal esik latba az érettségi eredmény. Megítélésünk szerint arra kellene törekedni, hogy a továbbtanulásban szerepet játszó tárgyak reális eredményét vegyék alapul a továbbtanuláshoz, ne rontsa le a felvételi vizsgák eredményét az egyéb tárgyakból elért érdemjegy. Ebben az esetben ugyanis nem kellene mesterségesen „felhúzni” ezeket a tárgyakat. A reál szakos növendékek jeles matematika, fizika, kémia eredménye legyen elég akkor is hasonló szakon való továbbtanulásra, ha a humán szakos eredményük gyengébb, s ne gátolja a továbbtanulást a reál tárgyakból elért rosszabb eredmény humán tárgyból egyébként kitűnő eredményt elért hallgatók esetében. Ekkor ugyanis nem lenne szükség ezekre a mesterségesen kozmetikázott jegyekre. Pl. a matematika—fizika—kémia szakos hallgatók közül jeles és jó érettségi eredménnyel jött 86,4%. Ebből jeles és kitűnő eredményt a mi pontértékelésünk alapján nem ért el senki, jó eredményt is csak 13,6%. A biológia—földrajz szakos hallgatók 81,2%-a jött kitűnő, jeles, jó érettségi eredménnyel és mindössze 2,3%-a vallott erre. A magyar—történelem—orosz választott szakos hallgatók 84,1%-ban jöttek kitűnő, jeles, jó eredménnyel és mindössze 0,9% ért el a felmérés alapján jó eredményt.

A tanárjelöltek tudásszintjének vizsgálatával adatokat nyertünk ahhoz, hogy a középiskolai ismeretek milyen mértékben szilárdak, illetőleg az egyes tárgyakból kapott osztályzatok mennyiben mutatkoznak reálisnak és értékmérőnek. Úgy láttuk, hogy sok esetben a hallgatók tudásszintjében mutatkozó nagymérvű százalékos romlás arra vall, hogy a szaktárgyukhoz közvetlenül nem tartozó, de általános ismeret, műveltség és tájékozottság szempontjából alapvetően fontos ismeretek rohamos mértékben elhalványulnak, eltűnnek a hallgatók tudatából. Vizsgálataink azt is mutatják, hogy a továbbtanulás érdekében a középiskola azokból a tárgyakból „kozmetikázza” az értékelést, amelyek az általános tanulmányi eredmény szempontjából fontosak, mert pontértékben megmutatkoznak a felvételi vizsgák indulásakor a főiskolákon, egyetemeken. Helyesebbnek bizonyulna tehát az az eljárás, hogy az egyes szaktárgyakhoz szükséges tárgyak pontértékét vegyük alapul, s adják meg a lehetőséget arra, hogy továbbtanuljanak azok a hallgatók is, akik meghatározott irányban tehetségesek, de a reális osztályzat alapján más tárgyakból kisebb eredményt értek el. Javaslatunk szerint tehát ne az általános tanulmányi eredmény képezze a felvételi vizsgáknál a pontérték alapját, hanem az éppen továbbtanuláshoz szükséges tárgyak átlagos eredménye. Ennek pedagógiai, etikai vonatkozásban is nagy jelentősége lenne, mert nem kellene a tanároknak „jó szándékból” megjavítani a tanulók végső érdemjegyeit, s megkönnyíteni a főiskolai és egyetemi felvételi vizsgabizottságok munkáját is.

- BÁLINT ISTVÁN—MURÁNYI MIHÁLY, A munkabiztonság lélektana. Budapest, 1961.
 CSIRSZKA JÁNOS, Budapesti tanulók pályaválasztási indítékai. Budapest. 1961.
 GERÉB GYÖRGY—VERÓK ISTVÁN, Pályaválasztási indítékok lélektani vizsgálata. Szegedi Tanárk. Főisk. Tud. Közl. Szeged. 1963. 299—306.
 GERÉB GYÖRGY—TIMÁR ANDRÁSNÉ, Tanáriöltek pályaválasztási motívumainak pszichológiai elemzése. Szegedi Ped. Főisk. Évk. Szeged. 1961. 209—17.
 JAIDE, Berufswunsch und Berufsumwelt. Über die Entwicklung des Berufswunsch bei Volksschülern. Zeitschr. Psycholog. Rundschau 4. Jg. Göttingen 1953.
 MANN, Beitrag zur Analyse der Berufswahl der Schulmündigen. Zeitschr. Psycholog. Rundschau 2. Jg. Göttingen 1951.

К ВОПРОСУ О РЕАЛЬНОСТИ ОТМЕТОК СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ, В ЗЕРКАЛЕ ИССЛЕДОВАНИЙ У СТУДЕНТОВ ПЕДИНСТИТУТА

Д. Герéb М. Тимар

Авторы в данной статье дают измерение уровня знания студентов с такой целью, чтобы установить: какими остатками элементарного запаса знания обладают они, по важнейшим предметам средней школы — кроме своей специальности. Вопросы составлены педагогами базовой школы: студенты — математики решали задачи по венгерской литературе, истории и географии, студенты биологического, географического отделений и сельскохозяйственной политехнике — по венгерской литературе, истории и математике, студенты венгерского и исторического отделений — по математике, физике и географии. О результатах вели учет очков и в процентном отношении сравнили их с последними отметками, полученными по данному предмету в средней школе. Результаты сытожены в таблицах и графиках.

Судя по результатам, авторы устанавливают, что ради обеспечения приема своих учеников в вуз, преподаватели средней школы завышают их отметки. Авторы предлагают, чтобы на приемных экзаменах исходной точкой служил общий результат отметок по предметам избранной профессии, а не общий результат учебы в школе вообще.

GESICHTSPUNKTE ZUM PROBLEM DER REALITÄT DER MITTELSCHULZENSUREN IM SPIEGEL VON-UNTERSUCHUNGEN AN LEHRAMTSKANDIDATEN

Von

G. Geréb—M. A. Timár

Es wurde das Wissensniveau von Lehramtskandidaten der humanen und der realen Fächer untersucht, um feststellen, über welche Reste des elementaren Wissens sie in den in der Mittelschule gelernten wichtigen Gegenständen ausserhalb ihrer Fächer besitzen. Die Fragen wurden von praktischen Pädagogen zusammengestellt. Die Mathematiker hatten Aufgaben aus Ungarisch, Geschichte und Geographie zu lösen, die Kandidaten der Fachgruppe Biologie—Geographie—Landwirtschaft solche aus Ungarisch, Geschichte und Mathematik, und die Kandidaten der Fächer Ungarisch—Geschichte aus Mathematik, Physik und Geographie. Die Ergebnisse der aus dem Lehrstoffe entnommenen Aufgaben wurden punktmässig gewertet und perzentuell mit den aus den betreffenden Fächern erhaltenen letzten Mittelschulzensuren verglichen. Die Resultate sind in Tabellen und Diagrammen zusammengefasst. Als Endergebnis zeigte sich, dass die Mittelschullehrer die Zensuren in vielen Fällen — hauptsächlich um die Möglichkeit des Weiterlernens zu sichern — nach oben verbessern. Es wird vorgeschlagen, bei den Aufnahmeprüfungen nicht das allgemeine Studienresultat als Grundlage der Punktbewertung zu betrachten, sondern den durchschnittlichen Erfolg in den zum weiteren Studium nötigen, in dem gewählten Berufe grundlegenden Fächern.

PÁLYAVÁLASZTÁSI INDÍTÉKOK LÉLEKTANI VIZSGÁLATA*

Írta: GERÉB GYÖRGY—VERÓK ISTVÁN

Előző tanulmányunkban sajátos települési viszonyok között élő általános iskolai tanulóknál vizsgáltuk a pályaválasztási indítékok alakulását Hódmezővásárhelyen. A gyermekek 16 kérdésből álló kérdőívet töltöttek ki, melynek 11. és 13. kérdését elemeztük. A két kérdés a következő volt: „Dolgozik-e ismerőse ezen a pályán, vagy ki ajánlotta a választott pályát?” „Mit tud erről a pályáról?” Választ nyertünk arra, hogy a közvetlen hozzátartozók és ismerősök mennyiben befolyásolják a tanulók pályaválasztását. Második kérdés-csoportunk a pályaismeretre vonatkozott. Sokszor előfordul ugyanis, hogy a pálya választásánál véletlen körülmény, vagy szubjektív tényező játszik szerepet, mely motiválja az elhatározást, vagy érzelmi állásfoglalást. Vizsgálódásaink során feleletet kerestünk arra, milyen mértékben játszik szerepet a közvetett, vagy közvetlen tapasztalat nyomán nyert pályaismeret a pályaválasztásban.

A középiskolai tanulóknál azonos kérdéscsoportot ragadtunk ki az ugyan-csak 16 kérdésből álló kérdőív-ből. Így lehetővé vált, hogy a különböző iskola-típusú és korosztályú tanulók válaszait összehasonlítsuk.

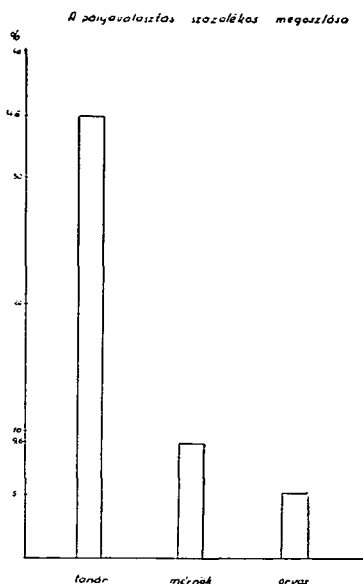
A pályaválasztás indítékainál külön csoportosítottuk a szülők, vagy ismerősök által ajánlott pályaválasztást, illetőleg az ott szerzett pályaismeretet és a határozottan a tanulókból kiinduló pályairányulást. Ennek alapján a pályaválasztás indítékait az alábbi táblázatba foglaltuk össze. (I. sz. táblázat.)

I. sz. táblázat
A pályaválasztás indítékai

	I. %	II. %	III. %	IV. %	Összesen %
1.	6,2	2,3	3,7	6,1	4,6
2.	5,3	9,3	4,5	—	4,8
3.	32,6	27,9	19,4	12,1	23,—
4.	10,8	11,6	6,4	15,1	10,9
5.	38,1	37,3	62,4	63,7	50,4
6.	7,—	11,6	3,6	3,—	6,3

* A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeinek 1963-i kötetében (299—306) megjelent dolgozat második része.

1. Szülei dolgoznak a választott pályán.
2. Szülei ajánlották.
3. Ismerőse dolgozik a választott pályán.
4. Ismerőse ajánlotta.
5. Ő választotta.
6. Nem válaszolt.

Mint látjuk a tanulóknál a legnagyobb százalékos arányt (50,4%-ot) tett ki a saját maga választotta pálya. Ez a szám lényegesen több, mint amennyit az általános iskolai tanulóknál találtunk (ott ugyanis 32,4%-ot tett ki ez a szám). A középiskola III. és IV. osztályában különösen magas ez a százalék (62,4%, illetve 63,7 százalék) jelöl annak, hogy az önállóság ezen a téren is növekszik. Az általános iskolások közül a szülők ajánlatára 15,4% választott pályát, míg a gimnazisták közül 4,8%. Az általános iskolások 17,4%-a pályaválasztási indítékok gyanánt az ismerősök ajánlatát jelölte meg, míg a gimnáziumi tanulóknál 10,9%-ban jelentkezett ez a motívum.

Jellemző képet mutattak a gimnáziumi tanulók a pályaválasztás tudatossága tekintetében is. A pályaismeret tudatossága szempontjából három csoportot különböztettünk meg:

- a) Nem tud a választott pályáról semmit.
- b) Hallomásból tud róla.
- c) Közvetlen tapasztalatból ismeri.

„Hallomásból tud róla” csoportba osztottuk azokat a válaszokat, amelyeket a gyermek olvasmányai, vagy másokkal való beszélgetés nyomán szűrt le magának. Közvetlen tapasztalatnak tekintettük a válaszokból azokat, amelyeknél a gyermek maga is közreműködött valamelyik pálya művelésében mint segítség, segéderő, vagy többször megfordult a műhelyben stb. Ebbe a csoportba soroltuk azokat a motívumokat, amelyeket a gyermek úgy élt át többször-

rösen egymás után, mint pl. a tanuló az iskolában (tanári, tanítói, óvónői pályaválasztásnál). A fodrász, kereskedő szakmánál is nyerhettek közvetlen tapasztalatokat, mert ezeken a helyeken azokat a jellemző motívumokat írták le, melyek látogatásuk nyomán hatottak rájuk. A lényeges és lényegtelen jegyek alapján való pályaválasztás elkülönítése a középiskolásoknál is meglehetősen szomorú összképet nyújtott. Alig találtunk olyan tanulót, akinél a választott pálya indoklásakor lényeges fogalmi jegyet állapíthattunk volna meg. Nagyon sokszor esetleges anyagi, külső, formai tényezőket jelöltek meg a tanulók. Ezek a válaszok nem voltak lényegre utalók, megfontoltak, lényeges jegyre a középiskolás tanulóknak 28,2%-a utalt, és teljesen lényegtelen jegyet jelölt meg 41,4%. Ha ehhez hozzászámítjuk a 30,7%-ot (Nem tud semmit a pályáról), akkor lényegében mindössze 28,2%-ban tudjuk a pozitív válaszokat elkönyvelni. Az általános iskolásokhoz hasonlóan itt is magas szám (30,7%) esett abba a kategóriába, ahol a pályát választó fiatalok tulajdonképpen semmit sem tudtak a választott pályáról.

II. sz. táblázat
A pályaismeret tudatossága

	I. %	II. %	III. %	IV. %	Összesen %
1.	23,7	23,2	30,7	45,4	30,7
2.	32,7	30,2	39,4	30,4	33,2
3.	43,6	46,6	29,9	24,2	36,1
4.	24,5	32,4	37,7	18,2	28,2
5.	51,8	44,4	31,6	36,4	41,1

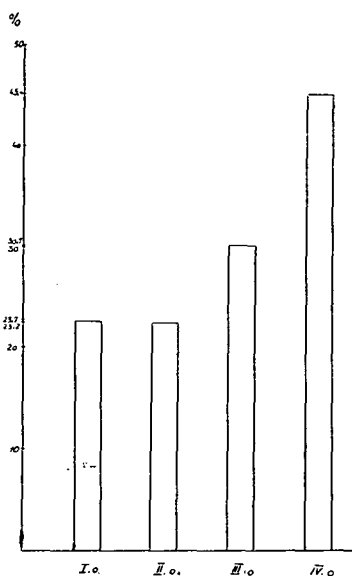
1. Nem tud semmit.
 2. Hallomásból tud róla.
 3. Közvetlen tapasztalatból tud róla.
 4. Lényeges jegyek.
 5. Lényegtelen jegyek.
- Az általános iskolásoknál 27,7%-ot esett ebbe a kategóriába.

A pályaismeret tudatossága tekintetében tehát a gimnáziumi tanulók sem mutattak előnyös képet. Mindez arra mutat, hogy az általános- és a középiskolákban egyaránt sokat kellene tenni a különböző pályák megismertetése tekintetében. Kiküszöbölhető lenne a pályaválasztásban a véletlenség, esetlegesség döntő szerepe.

A tanulók 33,2%-a csupán közvetett, 36,1%-a közvetlen tapasztalatokat gyűjtött a választott pályáról. Az így szerzett ismeretekből azonban — mint láttuk — alig egyharmadot lehet a pályaismeret tekintetében értékesnek tartá-

nunk. A középiskolai tanulók pályaválasztása nem tükrözi tehát azt a fejlődést, amelyet elvárhatnánk a magasabb szellemi szinten álló tanulóktól. Néhány érettebb válasz utal csupán arra, hogy gondolkodás, megfontolás alapján és nem sodródás következtében jutnak el egy-egy pályához a tanulók. Így pl. egy középiskolás tanuló földrajz—rajz szakos általános iskolai tanár szeretne

Utem tud a választott pályáról semmit

lenni. A természetismeret megszerettetése és a gyermekekkel való foglalkozás szépsége vonzza a pedagógus pályához. „A földrajz tanárnak a pedagógián kívül a természettudományi ismeretekkel kell foglalkoznia, hogy kellőképpen eleget tudjon tenni pedagógiai kötelességeinek. Feladata a természet szépségeinek feltárása a tanulók előtt, s a reális rajzolás, s látásmód kifejlesztése a tanítványokban.” Elég fejlett pályaismeretre vall egy előadóművésznek készülő növendék alábbi nyilatkozata: „Az előadóművész általában irodalmi esteken szokott fellépni. Verseket szaval, vagy regényrészletet, novellát ad elő. sokat kell olvasnia, s ami a fő, hogy megértse az előadandó verseket. Nagyon szép pálya, egész életét a művészetnek szenteli, ami már magában is szép. Állandó kapcsolatot tart az irodalommal, művészettel.”

Az életismeret és emberismeret jelentőségét fedezi fel a filmrendező pályában egy III. osztályos tanuló: „Szép és nehéz hivatás. Egy rendezőnek sokmindent ismernie és tudnia kell. Sokat kell olvasnia és tanulnia. Jól kell ismernie az emebtrtípusokat, és az élet minden mozzanatát.”

A pálya felelősségteljes, és társadalmi szempontból áldozatvállalással járó életcélját és szépségét keresi egy gyermekorvosnak készülő tanuló: „Sok áldozatvállalással jár, de ha valaki ezt a pályát választja életcéljául, úgy gondolom, a sok áldozat mellett megtalálja a szépet is, amikor meggyógyít valakit. Sok kitartás, akarat kell, ha el akarja érni azt, amire vágyott: embert gyógyítani.”

Ugyanazon pályának szakmai oldalát és társadalmi jelentőségét emeli ki két tanuló. A vegyészmérnöki pálya jelentőségét társadalmi szempontból látja az egyik vélemény, ugyanennek a pályának szakmai vonatkozásait vázolja egy másik gimnazista: „A vegyészmérnöki pályával kapcsolatban tudom, hogy különböző vegyi anyagoknak az előállítás és gyakorlati felhasználásának kutatása tartozik feladatkörébe. Különösen kémiai, matematikai és fizikai ismeretekre támaszkodik.” (II. osztályos fiú.) „Még sok újat fel lehet fedezni ezen a pályán. Nagy szüksége van a társadalomnak vegyészekre mind gyógyszer-, mind az élelmiszeriparban, festékiparban. Ugyanakkor óriási lehetőség nyílik egy vegyész számára a műanyaggyártás területén is.” (III. osztályos lány).

A fiatalember perspektíva keresése és optimizmusa tükröződik egy építésznek készülő elsőosztályos tanuló alábbi megnyilatkozásában: „Az építésztechnika munka nagy felelősséggel jár. Az építészek munkája nyomán a pusztaságból hatalmas, modern házak épülnek. Szép pálya. Megvalósul benne az elképzelés, álom. S ki ezt a pályát választja, biztos az alkotási vágy vezérli.”

Valóságos született „pedagógushivatást” árul el egy tanítónak készülő második osztályos gyermek. Szereti a gyermekeket és mint írja, két bátyja és nővére pedagógus, a harmadik bátyja is pedagógusnak készül. Már általános iskolás korában elhatározta, hogy erre a pályára lép. „Ehhez a pályához szükséges, hogy nagy türelme legyen az embernek, és nagyon kell szeretni a gyerekeket. Aki nem szereti őket, ne is válassza ezt a pályát. Azonkívül még ismerni kell az ifjúsági irodalmat, a szülő és az iskola közötti kapcsolatot. Ezt azonban csak a képzőben tudom elsajátítani.”

Ez annál is inkább jelentős, mert az úgynevezett konjunkturális pályák sokszor külsőleges jegyek alapján vonzzák a tanulókat (anyagi előny, ún. szabadpálya stb.). A helyes pályatükrök bizonyos mértékben ellensúlyozhatják ezeket a külsőleges motívumokat. Példaképp említi meg, hogy az utóbbi években az orvosi pálya kiugró vonzóereje csökkent, és talán éppen a tanárok hatásának köszönhető, hogy a pedagógus pálya iránt megnőtt az érdeklődés. A fontosabb pályák választásának százalékos arányát vizsgálataink alapján a következő táblázatban foglaltuk össze. (III. táblázat.)

III. sz. táblázat
Gimnáziumi tanulók pályaválasztásának
százalékos megoszlása

P á l y á k

	Pedagógus %	Orvos %	Mérnök %	Egyéb %
I.	38,2	8,2	5,5	48,1
II.	13,9	—	11,6	74,5
III.	30,7	5,2	12,2	51,9
IV.	27,2	—	12,1	60,7

Már az általános iskolai tanulók adatainak közzététele és elemzése is megerősített bennünket abban a véleményben, hogy igen alacsony szintű a tanulók pályaismerete. Ezért új pályatükrök összeállítására lenne szükség. A pályatükrök segítenék a szülőket, pedagógusokat abban, hogy a tanulók pályaválasztása reális, helyes legyen. Ez előfeltétele a korszerű pályaválasztási vizsgálatoknak is.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОТИВОВ ВЫБОРА ПРОФЕССИИ У УЧЕНИКОВ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Д. Герéb—И. Верок

В данной статье авторы исследовали знакомство с профессиями и мотивы выбора профессии у учеников средней школы. Предыдущая статья, напечатанная в прошлом году, исследовала те же мотивы у учеников восьмилетней школы и в этой статье они имеют возможность сравнить оба результата. У учеников средней школы знание профессии, указывающее на существенные признаки, всего 28,2%, что не намного больше чем у учеников восьмилетней школы. (23,3%). Авторы оценивали в процентном отношении знание профессии, мотивы выбора и распределение фаворитных профессий в таблицах. По их окончательных сводкам 30,7% учеников не слышали о выбранной ими профессии, понаслышке знает 33,2%, по непосредственному опыту 36,1%. По второму и третьему вопросу на существенные признаки указывало 28,2%, на несущественные 41,1%. Подытоживая мотивы профессии: родители работают по избранной профессии у 4,6%, родители предлагали профессию 4,8%, знакомые работают по избранной профессии у 23%, знакомые предлагали 10,9%, сами избрали 50,4%, не ответили 6,3%. Наибольшее число выбрало профессию педагога (34,6%), инженера (9,6%), врача (5%).

Авторы требуют выработки данных о возможностях выбора профессии, потому что, по их мнению, она помогала бы ученикам более обдуманно избрать профессию.

PSYCHOLOGISCHE UNTERSUCHUNG DER BEWEGGRÜNDE FÜR DIE BERUFSWAHL BEI GYMNASIALSCHÜLERN

Von

G. Geréb—I. Verók

Es wurden die Berufskennntnis und die Beweggründe der Berufswahl bei Gymnasialschülern untersucht. Eine im Vorjahre erschienene Arbeit der Verfasser behandelte dieselben Probleme bei Grundschülern; in der vorliegenden Arbeit war es daher möglich, die Ergebnisse der beiden Untersuchungen zu vergleichen. Die auf wesentliche Merkmale hinweisende Berufskennntnis der Gymnasialschüler beläuft sich nach den erhaltenen Resultaten nur auf 28,2%, was kaum höher ist als die bei Grundschülern gefundenen 23,3%. Die Berufskennntnis der Schüler, die Beweggründe ihrer Wahl und die Verteilung zwischen den in den Vordergrund tretenden Berufen sind in Tabellen zusammengefasst und prozentual ausgewertet. Nach dem Endergebnis der Zusammenfassung wissen von dem gewählten Beruf nichts 30,7%, vom Hörensagen 33,2%, aus unmittelbarer Erfahrung 36,1%. Von den beiden letzten Gruppen wiesen auf wesentliche Merkmale 28,2% hin, auf unwesentliche 41,1%. Nach den Beweggründen der Berufswahl zusammengefasst zeigten sich folgende Ergebnisse: die Eltern arbeiten im gewählten Beruf bei 4,6%, er wurde von den Eltern empfohlen bei 4,8%; Bekannte arbeiten im gewählten Beruf 23%, von Bekannten empfohlen 10,9%; ohne Antwort 6,3%. Von den gewählten Berufen figuriert mit dem höchsten Prozentsatz der pädagogische (34,6%), dann der Ingenieur- (9,6%) und der ärztliche (5%) Beruf. Die Verfasser erachten die Ausarbeitung von Berufsspiegeln für dringlich, da — nach ihren Erhebungen — die Berufswahl der Schüler dadurch erwogener werden könnte.

A NYELVTANI GYAKORLÁS KÉRDÉSEI

Írta: SOMFAI LÁSZLÓ

Az 1963–64. tanévben életbe lépett a reform szellemében készült új V. osztályos tanterv és tankönyv [1]. Magyartanáraink már hosszabb ideje tanulmányozzák, hiszen a legszélesebb közvélemény vitatta meg, mielőtt használatát elrendelték volna. Felügyeleti- és tanügyigazgatási szervek, tantestületek és munkaközösségek ezrei megvitatták, s a jelen időszakban már félélves-nél hosszabb konkrét tapasztalat birtokában sokan közülünk közelebbről is látják, mit jelent majd a reform anyanyelvi oktatásunk és a szocialista ember-nevelés szolgálatában.

Eljutottunk végre oda, hogy a nyelvtant *társadalmi funkciója* alapján értékeljük. Az eddigénél is világosabban áll előttünk, hogy a nyelvtan tanulása nem cél, hanem eszköz, s a reform szellemét csak úgy tudjuk követni és megvalósítani, ha ezt ezentúl soha nem tévesztjük szem elől.

Megvan hát a *mit* és a *miért*. Nagyon természetes, hogy ezek feltétlenül megkívánják, nézzünk körül a *hogyan* házatáján is. Mostanában egyre több szó esik arról (a lipecki kísérletek és magyar vetületei), hogy oktatásunk módszerei elavultak, s hovatovább gátlóivá válnak a tantervek maradéktalan megvalósításának. Mindnyájan érezzük, hogy lényeges módszertani újítások nélkül az új tanterv is csak üdvös írott malaszt marad, s — ahogy a múltban is — a tantervnek csak egy részlete valósul meg oktatásunk során. Pedig ennyire pontos, körvonalazott követelményrendszer még soha nem tártak elénk, mint ebben [2]. Az sem szorul magyarázatra, hogy ebben az új „törvénykönyvben” növendékeinket valóban gyakorlati követelményekre kívánjuk felkészíteni, azaz az elmélet és gyakorlat összhangja hatja át a tervezetet, s a nyelvtan studiuma egyenesen azt a konkrét feladatot szolgálja, hogy növendékeinkben alakítsunk ki szükséges és hasznos *jártasságokat, készségeket, jó szokásokat* és hajlamot a tudatos alkotásra.

Hogy mindez sikerülhessen — a korábbiaknál lényegesen jobban —, ahhoz a készségekhez vezető út módszeres tudnivalóit tökéletesen ismernünk kell, s ahol lehetséges, lássunk is egy lépéssel előbbre. Ezt a tanári munkát kívánja megkönnyíteni jelen dolgozatom.

Az alkalmazás mint az oktatási folyamat második komplex fázisa

A tervszerűen előre megállapított didaktikai feladatok elvszerű, objektíve törvényszerű rendje az oktatási folyamat [3]. Az oktatási folyamatnak két nagy komplex fázisa az *ismeretszerzés* és az *alkalmazás* [4]. E komplex fázi-

sok időben követik egymást, de egymásba is hatolnak, s egymást felváltják. Tükröződik bennük a gondolkodás és a cselekvés egységére vonatkozó pszichológiai tétel. Mind az ismeretszerzésben, mind pedig az alkalmazásban a megoldási módoknak számtalan variációja lehetséges. Elképzelhetők olyan ismeretszerzési utak, modellek is, amelyekbe az alkalmazás mintegy beleékelődik [5]; hiszen az általános iskolában jelentkezhetnek olyan munkák — pl. önálló elemzésre feladott ismeretlen irodalmi mű mint dolgozattéma, a VIII. osztályos irodalom keretében —, amelyek ugyan ismeretek alkalmazását kívánják — műfaj, nyelv, stílus, eszmei tartalom, verselés, emberábrázolás stb. —, de ugyanakkor új ismeretek szerzését is előidézik. Hasonló beleékelődésre számtalan példa volna felhozható a nyelvtan tanítása során arra is, amikor pl. az ismeretszerzés fázisa közben szükségszerűen alkalmaz is a tanuló, ahogy az alkalmazás során mintegy feltör egy-egy új részismeret a jártasságok, készségek helyes működtetése során. Úgy érzem, mi még nem is élünk kellően az alkalmazó jellegű ismeretfeldolgozás lehetőségeivel, talán abból a megokolásból kiindulva, hogy félünk a szokványos órafelépítések túlságos fellazításától vagy még inkább attól, hogy eltérünk a lenini ismeretszerzés — mondjuk meg: néha mereven értelmezett — útjától. Vegyes típusú óráink legfőbb gondja mostanában — nem is mindig szerencsésen — az, hogy mi történjen a számonkéréssel, hova helyezzük, maradjon-e a régi jó szokás szerint az eredeti helyén, vagy pedig ékeljük be az új anyag tanításába stb. Vagyis sokan a számonkérő didaktikai feladatot olyan „daganatnak” látják, aminek elhelyezése, módosítása — esetleg „eloszlata” — primőr feladatunk, mert különben ósdi lesz a tanításunk. Ez igyekezetnek rendszerint az alkalmazás vallja kárát: elsikkad, beszűkül, elszűrül vagy kiesik, elmarad. Pedig nem lehet *mit* számonkérni, hiszen egyszerűen nem alakulhatnak ki jártasságok és készségek, vagyis hiába való, félünkát végzünk, ha az alkalmazás komplexumának munkálását őt időben követő feladatok mögé helyezzük.

Pedig az *alkalmazás* komplex fázisa az új tantervben végre megkapta a szükséges hangsúlyt. Minden tantárgyban szükséges az alkalmazások rendszerét megszervezni. Eljutottunk végre oda, hogy a nyelvtan tanításában elegendő meghatározott órakeretet kaptunk erre, hiszen korántsem érjük el célunkat, a jártasságok és készségek kifejlesztését, pusztán az *ismeretszerzés* fázisai közé beékelte gyakorlás által. Az alkalmazásnak természetesen széles változatai vannak. Egyben azonban hasonlítanak egymásra, abban tudniillik, hogy mindegyik feltételezi a korábbi idevágó ismeretek biztos tudását. Az ismereteknek és a készségfejlesztő munkának ez a szoros összefüggése dialektikus egységet jelent, amely egység nélkül az alkalmazás lényegesen veszít hatékonyságából. Iskolai munkánkban az alkalmazás azonban csak akkor teljesíti feladatát, ha merészen alkalmazzuk rendkívül gazdag tagoltságát. Ha ugyanis csupán legismertebb formáival élünk, lemondunk arról, hogy a gyakorlás a rögzítésnek is igen értékes területe legyen. Az úgynevezett elméleti alapismeretek éppen azért maradnak verbálisak, mert átlépjük vagy elnagyoljuk azokat az alkalmazásfokokat, amelyek a jártasságok és készségek kialakulása közben gyökereztetik meg mély ismeretté a tanult elméletet. Ez természetesen nem pótolja az időnkint beiktatandó — elméleti anyagot rendező — ismétlő-rendszerező órákat.

A helyes gyakorlás alapvető feltételei

A gyakorlás bizonyos tevékenységeknek elméleti alapra épülő, tudatos, többszöri ismétlése. A helyesen végzett gyakorlás végső eredménye a készség — vagy bizonyos esetekben és területeken a jártasság — megszerzése.

Lélektani feltételei közül az *érdeklődés* és a *figyelem* a legfontosabb [6]. A legkiválóbban felépített gyakorló óra sem érheti el célját, ha hiányzik belőle a kellő motiváció [7]. Ahhoz azonban, hogy a lelki odaadást, a cselekvés szomjúságát érezze és nyújtsa a tanulókollektíva, elengedhetetlen, hogy ugyanaz sugározzon az oktatóból a gyakorló órákon is. Enélkül lélektelen és kétes értékű lesz a legjobban eltervezett tanóránk is. A gyermeki lélekben igény merüljön fel, vágy erői edzésére s egyben próbatételére, tehát mintegy feleljünk az órán a lélekben felkeltett kérdéseire [8]. Evégből világosan kell láttatnunk tanulóinkkal, miért végzünk majd az órán különböző gyakorlássorokat, mirevalók ezek, milyen ismereteikre épülnek, s megoldásuk hova vezet, miféle konkrét gazdagodást, eredményt terem. Alapvető szükségességű tehát — ahogy már érintettük is — az *ismeretek felidézése*. Enélkül nem épül bele óránk a gyermeki tudatban semmiféle logikus rendbe, s a gyakorlást a tanuló felesleges, gépies, céltalan időtöltésnek véli. De nemcsak azt kell tudnia a növendéknek, hogy mely ismeretét gyakorolja, bocsátja próbára, hanem azt is ki kell fejtenünk, hova jut el a gyakorlás által: a megszerzendő készségeknek az élet szükségletrendszerében hol a helyük.

A motiváció, amely az elvégzendő munkát készséges, szíves, önkéntes tevékenységgé varázsolja, nemcsak közvetlen lehet, hanem távolabbi, korábbi is [9]. Ha az ismeretszerzés komplex fázisa közben rá-rámutatunk az ismeret perspektíváira, jóelőre motíválunk. A gyakorlás megkezdésekor egyszerűen utalunk, hivatkozunk erre.

A figyelem hiánya vagy korai lanygulása igen messze ható károsodást eredményez. Közismert, hogy a helyesírásban a jártassági fokig eljutott tanulóink irodalmi dolgozataiban számtalan olyan „súlyos” hibát, sőt „durva” hibát találunk, amelyeket utólagos megkérdezésükkor hibátlanul le tudnak írni, pontosan indokolni tudják őket a tanult szabályok felidézésével, a szó elemzésével. Ha a gyakorlás — illetőleg egy-egy gyakorlásfajta — hosszadalmas, nem tudjuk fenntartani iránta a legnyugodtabb, legkitartóbb tanulók figyelmét sem. Ugyanez ok miatt ejt a növendék irodalmi dolgozatának második felében viszonylag több hibát, mint az elején.

Biztos tudás nélkül ne kezdünk gyakorolni. A hosszas, de eredménytelen gyakorlás rendszerint azzal magyarázható, hogy nem kellően megemésztett ismeretanyag alapján akartunk készségeket kialakítani.

A gyakorlás *didaktikai* követelményei közül — mint legfontosabbakkal — a következőkkel foglalkozunk.

Tudatosság. Erről fentebb — a lélektani feltételekkel kapcsolatban — már szóltunk, mivel ez a motiválás kérdésével szorosan kapcsolatos. Itt még csak annyit, hogy a mechanikus gyakorlás sok esetben helyes megoldásokhoz vezet ugyan, de esetenként — látszólag minden indok nélkül — ki-kihagy. Különösen akkor mond csődöt az ilyen „készség”, amikor váratlanul új esettel kerül szembe. Ilyenkor zavarba jön, hibásan működik.

Tervszerűség és fokozatosság. A készségeknek is szervesen kell a már megszerzett készségekhez épülniük, nyilvánvaló, hogy az őket létrehozó gyakorla-

toknak ugyanúgy tervszerűen kell követhetnie egymást. Minden új gyakorlat korábbi munkaformához csatlakozzék. A munkafolyamatok láncszerűen, nem esetlegesen, hanem nehézségükben is fokozatosan következzenek egymásra, s így épüljön fel szeptembertől júliusig, egyik júniustól a másik júniusig, tizenkét éven, az egységes anyanyelvi oktatás folyamatán át. Kezdetben ugyanazt a gyakorlatstípust a tanárral együtt oldja meg az osztály. Ezt követően közösen készítenek megoldástervet, egy-egy tanuló tanári segítséggel dolgozik, a többi követi munkáját. Később tanári irányítással az egész osztály némán dolgozva oldja meg a feladatot stb., mindaddig, amíg a tanulók az alkotó jellegű munkáig fejlődnek.

A gyakorlás témájában igen *sokoldalú és változatos* legyen [10]. Ugyanahhoz a készséghez az utak sok-sok variációjával juttassuk el növendékeinket. Ez nemcsak az érdeklődés, a figyelem szükséges szintjének fenntartására szükséges, hanem főleg azért, mert így szerzik meg tanulóink azt a készséget, hogy a tanult szabályt más-más anyagon is alkalmazni tudják.

Rendszeres és állandó munka szükséges ahhoz, hogy el ne homályosuljon a készség. Ezért szinte ismétlésszerűen lehetőleg minden gyakorlási foglalkozáson elő kell vennünk már korábban kellően gyakorolt anyagot is. Ennek elmulasztása időnkint kellemetlen meglepetéseket tartogat: nem értjük, mi van osztályunkkal, hiszen „annakidején” már senki sem értette el — mondjuk — az *s* végű melléknévek toldalékos alakjait, a *bisz* ige felszólító módját, a *d* végű igék felszólító rövidebb alakját stb., stb. Tanulóinkat szilárd ismeretekkel és készségekkel akarjuk a tizenkét osztályos egységes anyanyelvi képzés utolsó harmadára bocsátani, olyanokkal, amelyekre ott is, de azután is szükségük lesz szinte mindennap, minden órában. Ezért gondoskodnunk kell a rendszeres és állandó „formában tartásról”.

Végül röviden szóljunk még arról is, hogy helytelen, ha mindenfajta készség kialakítására azonos időt szánunk. Hiszen nem minden készség igényel egyforma mértékű gyakorlást. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, az unalom melegágyát vetjük meg. Tekintettel kell lennünk egyes kiugróan jó vagy gyenge tanulókra is. Ezek az alkalmazás komplex fázisának minden mozzanatában külön gondoskodást jelenthetnek. Lelkiismereti kötelességünk egyrészt megóvni a kiemelkedő képességűeket az unalomtól, másrészt külön, sajátos feladatokról, gyakorlatokról gondoskodni azok számára, akik nehezen tudnak lépést tartani a többséggel; csak így tudjuk felsorakoztatni őket társaikhoz.

Végtelenül hasznosak az úgynevezett *tanári gyűjtemények* [11]. Hisszük is, hogy ezek kialakítására, bővítésére minden kartársunk gondol. Ezek kéznél vannak, és bőséges gyakorló anyagot szolgáltatnak. (Meg kell említenünk SZEMERE GYULA könyvét [12], amelynek igen gazdag a példatára. Különösen helyesírási-tanításunkban tudunk rá szinte állandóan és nagy haszonnal támaszkodni. Ugyanis csaknem a teljességig menő felsorolást nyújt olyan esetekben, amikor a Helyesírási Szabályzat csupán két-három példaszót sorol fel mind a szabályra, mind a kivételekre.) A tanári gyűjteményünkéből kartonlapokra kiírhatunk egyénekre szabott anyagot, kioszthatjuk, hazavithetjük, korrepetáláson felhasználhatjuk stb.

Alkalmazási területek

A nyelvtani ismeretek legfőbb alkalmazási területe az írásbeliség, a hibátlan, nyelvtanilag helyes írás. Az új tanterv — amely az V. osztályban az 1963–64-es tanévben életbe lépett —, nemcsak az ismeretek követelményrendszerét szabja meg két lépcsős fokon minden eddigi tantervénél pontosabban, hanem világosan határvonalat húz a *helyesírás* követelményében a jártasság és a készség tekintetében, s ezek mindegyikét körvonalazza [13]. Sok a panasz — s nem is jogtalanul — a középiskolába kerülő tanítványaink gyenge helyesírására. Ezt igazolják nemcsak a középiskolák felmérései, hanem általános iskolás tanítványainkon végzett saját vizsgálataink [14]. A nagyon gyenge országos átlageredmények láttán egyesek maximalizmusról beszélnek, mondván, a követelmények e korban a jelen keretek között teljesíthetetlenek; mások az alsó tagozat munkájában vagy a három felső osztályban még érvényben levő régi tanmenet [15] túlzott elméletiességében keresik az okot; ismét mások gyökeres tananyagátrendezéstől várnák a csodaszert; nem egy híve akad annak a nézetnek is, hogy ők mindent megtettek, sajnálják, ha nem írnak jobban tanítványaik. Mindezek a viták nem homályosítják el, sőt előtérbe hozzák a tényt, hogy gyökeresen jobb helyesírást kell átlagban teljesítenie a nyolc általános osztályt végzett ifjúságnak. Ugy hisszük tehát, hogy a gyakorlás legfontosabb alkalmazási területe — nemcsak az alsó [16], hanem a felső tagozatban is a helyesírás.

A másik alkalmazási terület a *szóbeli és írásbeli előadókészség, az egyéni szókincs fejlesztése*. Ha a szürke közéleti gondolatközlésre, az újságok, hirdetések, beszélt vagy írott köznyelv sekélyes, ízetlen voltára gondolunk, lehetetlen rá nem döbbenni, hogy a tanulók szókészletének terjedelmében való fejlesztése és minőségben történő differenciálása [17] elsőrendű feladat már az V., de legkivált — márcsak az ismeretanyag miatt is — a VI. osztálytól kezdve. Szem előtt tartva azt az evidens tényt is, hogy a szókincsfejlesztésben az általános iskola mind a tizenhárom tantárgya egyaránt — a helyesírás-tanításnál is nagyobb mértékben — részt vesz, mégis az a természetes, hogy e terület is elsősorban a magyartanaré. Éspedig egyaránt megosztva a nyelvtan és az irodalom között.

Szorosan rokon ezzel az alkalmazás harmadik területe, a *nyelvhelyesség*. Bár nyelvünk élete során nem egy területen módosítjuk a nyelvhelyességről vallott nézeteinket, de bizonyos alapvető elvek készséggé formálása ugyancsak az alkalmazás komplex fázisába tartozik, még ha ez a terület természetesen nem kíván is annyi és olyan mértékű gyakorlást, mint pl. a helyesírás.

A gyakorlat ismert eljárásai

A) *Az elemzés* [18]. Azért elemezzük, hogy megvizsgáljuk a nyelvi jelenségekben megnyilatkozó törvényszerűségeket. Ezt iskolai oktatásunkban nem öncélúan végezzük. Fényt derítünk vele arra, hogy a szavak milyen változásokon mennek keresztül, hogy alkalmasak legyenek gondolataink minden árnyalatának kifejezésére, de fejlesztjük vele a tanulók gondolkodását is. Az elemzést a többi didaktikai feladat megoldásában is alkalmazzuk. A gyakorlásban használt elemzés főleg azt a célt szolgálja, hogy a nyelvi elemek lebontása, majd újraépítése eljuttassa a tanulót saját gondolatai pontos, árnyalt, szabatos, helyes kifejezésének készségéhez.

A nyelvtani elemzés alapvető feltétele a tudatos tevékenység. A nyelvi jelenséget analízálás közben indokoltatjuk is. Hibás az elemzés, amely kiszkítja az elemzendő egységet életvalóságából, gondolati összefüggéséből. Növendékeink az eléjük tárt elemzendő anyagot — legalább a kiindulás pillanatában — a beszéd természetes egységében lássák és értsék is.

Beszélünk *hangtani, jelentés- és alakítási*, illetve *mondattani* elemzésről. Mindegyik lehet *részleges* vagy *teljes*; az általános iskola legmagasabb fokán alkalmazhatjuk a *komplex* elemzést is. Technikai megoldása tekintetében van *szóbeli és írásban végzett* elemzés [19]. Közismert, hogy tanáraink az órán — talán időtakarékoság miatt — inkább csak szóban elemeztetnek, házi feladatul viszont többnyire csak írásbeli elemzést adnak. Mindkét eljárás erősen hibáztható. Mind a tanórán, mind pedig otthoni alkalmazásra egyaránt adjunk szóbeli és írásbeli elemző feladatot. Az írásos elemzés alaposabb, mélyebb és sokoldalúbb. Ezt a tanulók otthon egyedül kellő eredményességgel csak akkor oldhatják meg, ha előzőleg a tanórán közösségi munkával ennek módozatait megtanulták.

Iskolai elemző gyakorlataink nagy része részleges, vagyis egyetlen jelenségre irányuló. Teljes elemzésre rendszerint egy-egy téma befejezése után kerül sor. Az elemző gyakorlatot — főleg kezdeti fokon — tiszta jelenségtípusokon végeztessük.

Általában sok nehézség jelentkezik az írásos elemzések *jelölésében*. Nem a mondatrészek jelölésére gondolunk, mert e jelek közérthetők, és az egész országban egységesek. De a szófajok, az alárendelt összetett mondatok elemzésének írásjelei terén nincs kialakult egységes gyakorlat. Az a véleményünk, hogy néha bizony ezek a jelek, jelölgetések túlnőnek szerény eszközvolumukon, s hovatovább öncélúakká kezdenek válni, ráterpeszkednek munkánkra, időben is túlzottan igényesek, s így elterelik a figyelmet és energiát a lényegtől. Óvatosan éljünk hát velük!

a) *Hangtani elemzés* [20]. Célja főleg a helyesírás nehezebb eseteinek tisztázása. A magánhangzók elemzése időtartamukat vizsgálja, a mássalhangzóké ezen felül a találkozásukkor jelentkező nehézségeket magyarázza és oszlatja el. Egyidőben a hangtani elemzésnek sok ellensége volt, öncélú játéknak tartották, amelynek állítólag gyakorlati jelentősége és haszna vajmi kevés. Nekünk az a véleményünk, hogy a helyesen végzett hangtani elemzés rendkívül fontos és nélkülözhetetlen eszköze oktatásunknak, hiszen — és vizsgálataink ezt igazolják — még a VIII. osztályosok helyesírási hibáinak zöme is a hangtani ismeretekre épülő készségek hiányát bizonyítja. Természetesen mi is elvetjük a hangtani elemzésnek az általános iskolás tanulók számára túlméretezett és elméleti ismeretekkel lazán összefüggő vagy attól teljesen idegen elemzéseket, amelyek pl. az írást érdeklődnek, vajon az illető szó hangjai íny- vagy foghangok-e, sőt, nem sok értelmét látjuk annak sem, ha hosszas vizsgálódásokat folytatunk a hangok zöngésség tekintetében való besorolásáról. (Viszonylag kevesen írnak ilyen hibás szóalakokat: *vazsgolyó, részpénz* stb., ezért e jelenség tüzetesebb vizsgálata nemcsak felesleges, hanem túlgyakorlása egyenesen káros tudatosítást terem: ezentúl a *hangképet* írják!) Kevesen vétenek az illeszkedés ellen, ezért a hangrendi elemzés sem elsőrendű kérdés. Mindenesetre szótagoltassuk előbb az elemzendő szót (közismert, hogy a szótagoltatás igen sok mássalhangzó-találkozás nehézségét felfedi), majd az egyes hangokat vizsgálattassuk, ilyenformán: „*adtatok, ad-ta-tok*, háromtagú szó; az *a* rövid mély magánhangzó, a *d* rö-

vid egyjegyű mássalhangzó” és így tovább. Talán még ennyit: „a szó első felében hosszút *t*-t ejtünk, szótagoláskor azonban kiderült, hogy ez a *dt* betűkapcsolat helyes kiejtése; a szó töve *ad* volt”.

b) *Jelenítés- és alaktani elemzés* [21]. Ennek haszna felmérhetetlen. Nemcsak a helyesírás tanításának kiváló gyakorlata — találkozó mássalhangzók! —, hanem fejleszti az értelem logikus funkcióit, bővíti a szókincset, megalapozza a helyes és tudatos szóhasználatot. A gondolkodás gazdag tárháza és gyakorlótere az alaktani elemzés. Az erre fordított idő bőségesen megtérül. Persze ez sem lehet öncélú, hanem általa mindig egy konkrétan adott kérdésre válaszolunk. Megjegyezzük azonban, hogy a konkrét beszéd tartalomtól túl formális képzőereje sem lebecsülendő, mint ahogy a számtanban az egyazon műveletet készséggé érlelő azonos gyakorlatoké sem. Ezek nélkül képtelen volna a tanuló a magasabb, összetettebb matematikai feladatok megoldására. Az alaktani elemzés módszere ilyen lehet: jobbról balra haladva elemeire bontjuk a szót, majd ellentétes irányban újra összerakjuk. Pl. az V. osztályban ősszel és télen: „*házat*, a *t* a tárgy ragja, a kötőhangzó, *ház* a szó töve, főnév”. Az V.-ben tavasszal: „*háziállatoknak*, *-nak*, *-nek* határozórag, *k* többesjel, *o* kötőhangzó, *állat* főnév, *házi* melléknév, ebben a szóban az *i* képző, *ház* főnév; a *háziállat* összetett szó, előtagja képzett alak; jel, majd rag csatlakozott hozzá”.

Az igealakok elemzése mostanában sok teljesítményvizsgálatban szerepelt, s mindnek az értékelése azt állapította meg, hogy ezeket tanulóink sok hibával végezték. Oka feltétlenül abban keresendő, hogy az V. osztály második felében túlságosan elméleti szemlélettel tanítottuk. A reformterv s így a HERNÁDI-SZEMERE-féle tankönyv sokat lefaragott az ígéről eddig tanultakból. Megvan rá a reményünk, hogy az idén már eredményesebben tanítjuk az igt, és a tanulók igehasználata tudatosabb lesz az eddiginél. Mielőtt szólnánk az igealakok felismerésének elemző gyakorlatáról, óhatatlan, hogy ki ne térjünk néhány tantárgyi változásra [22]. Az alsó tagozatból hozott ismeretek deduktív módszerű felidézése után induktív úton a következő ismereteket kell megantánunk: *létezést jelentő ige, tárgyas ragozás, igemódok és -idők, az ikes ige és ragozása*. Legnehezebb kérdés itt az *alanyi és tárgyas ragozás* gyakorlati úton történő megkülönböztetése anélkül, hogy — márcsak a tanulók korának korlátai miatt is — a határozott és határozatlan tárgyat és ennek egyes fajtáit megkísérelnénk tanítani. Az „azokat” és a „valamit” ismert „mankók” segítségével fel lehet ismertetni, melyik igealak tárgyas, melyik alanyi ragozása.

Ezek után nézzük meg, hogyan elemezzük az igealakokat! Példánk: *elmondátok volna*. „Feltételes mód, múlt idő, többes szám második személy, tárgyas ragozás; a tőalak cselekvést jelentő ige.” Tehát kellő gyakorlás után ebben a készséggé vált sorrendben elemezzük: mód, idő, szám, személy, milyen ragozása, végül: cselekvést, történetet vagy létezést jelent-e a töve.

Nagyon hasznos gyakorlat a szófajok felismertetése, különösen a VI. és VII. osztályban. Ezt összeköthetjük az egyes szavak toldalékainak megneveztetésével. A szófaji elemzés nemcsak élesen elválasztja az egyes szavakat mondatrészvoltuktól, hanem rendkívüli módon gazdagítja is növendékeink szókincsét.

c) *Mondattani elemzést* az V. osztály szeptemberétől kezdve mind a négy éven át végeztetünk. Igaz ugyan, hogy a reformterv a IV. osztályban csak a két fő mondatrészt taníttatja, s így az 1964–65-ös tanévtől új fogalomként a következőket kell tanítanunk: tárgy-, hely-, idő-, mód-, eszköz- és részeshatározó, minőség-, mennyiség- és birtokos jelző. Pontosan ebben a keretben végzünk két

éven át rendszeresen mondatelemzést, amíg majd a VII.-ben aztán mindezt valamivel részletezőbben és kibővítve — a határozókat — újra elkezdjük. Milyen módszerrel gyakoroljuk a *részleges* mondattani elemzést? Legelső megállapításunk, hogy az előttünk álló mondat egyszerű, illetőleg, ha összetett, melyek az egyes tagmondatok. Ezután az ismert hívókérdésekkel megkeresztetjük a főmondatrészeket, majd ezek bővítményeit. Aki a kérdés nélküli elemzést megtűri a könnyen átlátható mondatok esetében, ne számítson rá, hogy a kicsit is nehezebb szerkezetű mondatokat tanulói elemezni tudják. Ugyanis aki nem kérdez minden mondatrészre — még az ilyen mondat esetében is, hogy: *Hull a hó* —, az azért nem kérdezett, mert az állítmányt *igében*, az alanyt *főnévben* ismerte fel, vagyis lényegében *szófaji* elemzést végzett, csak éppen az igét állítmánynak, a főnevet alanynak nevezte. Márpedig az ilyen szófajelemzés nem fejleszti az értelmi képességet, de teljesen összezavarja a tanulóknak a szófajok és mondatrészek — amúgy is bizonytalan — kategóriáit. Az ilyen tanuló zavarba jön a mondat elemzésekor: *A gépkocsi sebessége rendkívül nagy*. Itt sem teszi fel a kérdéseket, mivel azokra nem szoktattuk rá, s a mondatot valószínűleg így elemzi: „a gépkocsi alany, *sebesség* állítmány”. Ezért a kezdet kezdetén, a legvilágosabb szerkezetű mondat esetében is kívánjuk meg a kérdések kitételét. A bővítmények kérdőszava után elég odatenni a bővített mondatrészt az állítmány nélkül. Így: „minek a sebessége?”, ehelyett: „minek a sebessége rendkívül nagy?”.

Szerintünk tehát így elemeztessünk az V–VI.-ban: *Petőfi utazásai közben tüzetesen megismerte hazánk szép tájait és szorgalmas népét*. Ez egyszerű mondat. Mit állítunk? Megismerte. Állítmány. Ki ismerte meg? Petőfi. Alany. Mikor ismerte meg? Utazásai közben. Időhatározó. Hogyan ismerte meg? Tüzetesen. Módhatározó. Kit ismert meg? Népét. Tárgy. Milyen népét? Szorgalmas népét. Minőségjelző. Mit ismert meg? Tájait. Tárgy. Milyen tájait? Szép tájait. Minőségjelző. Minek a tájait és népét? Hazánknak tájait és népét. Birtokos jelző. Bővített mondat. Két tárgy is van benne, mindegyik minőségjelzővel rendelkezik. Az állítmánynak két határozója van.” — Vagyis az analízis után szintézist is végzünk.

Az V–VI.-ban ne beszéljünk hiányos mondatról. Tehát így elemezzünk: *Futunk*. Tőmondat. — Ahogy ez is: *A madarak szállnak*. — *Erdőt irtunk*: bővített mondat.

Még egy rövid kiegészítést az elemi fokú mondattani elemzéshez.

Az ilyenféle elemzést, hogy: *népét, ez a tárgy, szorgalmas, ez a jelző* — nemcsak azért helytelenítjük, mert ez az örök mutató névmás a hozzá csatolt határozott névelővel modorosság, hanem azért is, mert ez így nem is igaz! „*Ez a tárgy*” ugyanis kategórikusan kijelent valamit, azt sugalmazva, hogy tárgynak minden mondatban kell lenni, másrészt azt mondja, hogy nem is lehet több ilyenfajta mondatrész a mondatban, csak ez az egy. Persze az állítmányra és az alanyra jogos volna ez az ítélet — főleg, ha a mondatban csak egy van belőlük —: ez az állítmány, vagy: ez az alany; ha több, így: ezek az alanyok.

A VII. osztályban ezt a részleges mondattani elemzést bővíthetjük azzal, hogy a mondatelemzés befejeztével szófaji elemzést is végeztetünk, esetleg alaktanit is. Ez egy lépés a komplex elemzés felé: Így „*Petőfi* személynév; *utazásai* szó töve főnév, egy birtokos több birtok 3. személyű birtokos személyrag áll a végén; *közben* névutó” stb. A VIII.-ban ugyanezt komplex módon — időnkint — a következőképpen boncoltathatjuk: „*Petőfi* személynév, magas hang-

rendű szó, az ő magas hosszú magánhangzó; utazásai szó töve főnév, a végén egy birtokos több birtok 3. személyű birtokos személyrag áll, a fő képzett szó, alapszava utazik, ikes ige, ez is képzett alak, alapszava út főnév, egyedi név, mély hangrendű, időtartam-változtató szó, az úgynevezett 'eres-nyaras' szavak közé tartozik" stb.

Az összetett mondatok elemzése általában egyszerűbben történik. A tagok mondattani viszonyát, tartalmi, jelentésbeli összefüggését szoktuk vizsgálni mindössze.

B) A gyakorlás másik ismert eljárásai az úgynevezett *szintetikus gyakorlatok*: Ezek nemcsak analizáló gyakorlatok — mint az elemzések legtöbbje —, hanem itt konstruálásra is sor kerül, vagyis bennük inkább a szintézis az uralkodó. Számuk, fajtáik és alfajaik számtalanok, nem is vállalkozhatunk itt mindnek felsorolására és részletezésére, inkább csak rámutatunk néhányra. Ezt is csupán azért tesszük, hogy eszméltessünk sokszínűségükre azok számára, akik a tankönyvek szintetikus gyakorlatainak valamennyije helyett talán más, saját gyakorlatot kívánnak beiktatni. Nem érthetünk egyet azokkal a kartársakkal, akik mellőzik — valamilyen oknál fogva — a tankönyv gyakorlatsorát, s helyettük állandóan saját anyaggal dolgoznak. A tankönyvíró és bírálói foglalkoztak legalaposabban a kérdéssel, nyilván sokirányú elgondolás vezette őket abban, miket és miért iktattak be ide. Nyomós ok nélkül tehát — ilyen lehet: rendkívüli módon kiemelkedő vagy igen gyenge osztály — ne térjünk el a tankönyv gyakorlataitól. Nehéz megbocsátani azt az eljárást is, ha a hat-nyolc gyakorlatból elvégeztünk kettőt-hármat, a többi idő hiányában elhagyjuk. Az ilyen „időhiányos” oktatási folyamatba valahol súlyos hiba csúszhatott bele. Rendszerint éppen az — ami különben ilyenkor a kartárs magyarázata is szokott lenni —, hogy elhúzódt a számonkérés. Ez természetes, hiszen éppen azért kellett a tervezettnél hosszabb idő a számonkérő didaktikai feladat elvégzésére, mert bizonyára ilyen „csonka” gyakorlás előzte, képezte alapját — hiányos alapját — a számonkérendő anyagnak. Úgy szervezzük óráinkat, hogy az úgynevezett kombinált óra anyagának gyakorlatait is végeztessük el hiánytalanul. Hiszen éppen, mivel a gyakorlatok kellő módszerességgel megtervezettek, akár egynek az átugrása is űrt jelent azon a láncszerű úton, amely végül megtermi a kívánt készséget.

A szintetikus gyakorlatok legismertebb fajtái a következők [23]:

1. *Felelet kérdésekre.*

2. *Kiegészítő feladatok* gazdag sora. (Kiegészítés mondatrészsel, mondat-al, kihagyott betűvel, szóval, zárójelbe tett kérdésre felelettel, toldalékkal stb.)

3. *Átalakítások, helyettesítések.* (Helyettesítés hasonló vagy ellentétes jelentésű szóval; a nyelvi tény megváltoztatása: módé, időé, számé, személyé, a mondat tartalmáé, az alany számáé stb.; hibás szöveg kijavítása stb.)

4. *Nyelvi anyag rendezése.* (Szavak, mondatok párosítása megadott elv szerint; mondatrészek és mondatok konstrukciós gyakorlatai; szavak rendezése; táblázatok alkotása stb.)

5. *Gyűjtőmunka.*

6. *Fogalmazási gyakorlatok.* (Összefolyó szöveg mondattagolása; írás képszemlélet alapján; írás kérdésre, megadott mondatrészek, mondatfajták alkalmazására; mondatátalakítás szerkezetváltoztatással; önálló fogalmazás megadott nyelvi formák gyakorlására saját vagy kitűzött témára stb.).

A gyakorlás ismert eljárásainak felvázolása után ehhez a kérdéshez még a következőket fűzöm hozzá.

Az iskolai munkám során az órán teljes egészében feldolgozott gyakorlatokat a tanulók számára leckéül is feladom, és számonkéréskor a tanuló első-sorban ebből felel, ezeket oldja meg szóban és írásban a táblán. Ez természetes, hiszen ha a felelő pusztán a kövérbetűs „szabályt” tanulná meg és mondaná fel, verbalizmusra nevelném. Ha ehhez csak úgynevezett önálló példákat kérnék, átugranám a tankönyv gyakorlatainak fokozatos és sokoldalú készségfejlesztő lehetőségeit, illetve nem tudnám nyomban felmérni — hanem csak majd az esetleges és kötelezően elő sem írt ellenőrző gyakorlatok alkalmával —, vajon az illető tanuló elért-e a készség fokáig, vagy mikor ér el a gyakorló tanórák során.

Az új tanterv alapján készített V. osztályos könyv újra külön jelzi az írásbeli házi feladatul adandó anyagrészt „feladatok” címen. Számonkéréskor ennek értéke döntően beleszól a felelet minőségébe.

A helyesírás normáiról

Említettük, hogy a nyelvtani gyakorlás legfőbb és legsürgetőbb területe a helyesírás. Befejezésül a legcsekélyebb teljesség igénye nélkül erről kell még szólnunk elbírálása szemszögéből.

Vitába szállunk NEMES JÁNOS cikkének tendenciájával és néhány megállapításával [24]. Ez az írás — sok helyes megállapítása mellett — a gimnazisták gyenge helyesírásának regisztrálása után leszögezi, hogy az általános iskolának meg kell tanítania tanítványait a helyesírásra. Hivatkozik a reformtanterv által kitűzött elérendő feladatra is. Kijelenti azt is, hogy helyesírás-tanítással a gimnáziumi osztályokban nem foglalkozhatnak [25].

Mindkét megállapítás merő tévedés és maximalizmus. Bizonyos, hogy többkevesebb hozzáértéssel, de nagy-nagy akarással minden általános iskola magyartanára meg akarja tanítani növendékeit a helyesírás szabályainak alkalmazására. A tanárok tanulmányozzák a módszeres útmutatásokat, cikkeket, sok-sok ezer munkaórán javítják és javíttatják a füzetek hibáit. Kétségtelen, hogy mutatkozik eredmény, ha ez lassú is. De hol vagyunk még attól, hogy minden VIII. osztályt végzett tanuló hibátlanul írjon?! Ezt talán soha el sem érhetjük, hiszen — ezt sokszor és sokfelé leírtuk már — vannak ortográfiánknak olyan kérdései, amelyek meghaladják a tizennégy évesek szellemi képességét. Főiskolai gyakorló iskolában tanítók tizenhét év óta. Összesen harmincnégy éve foglalkozom azzal, hogy pallérozzam a 10–14 évesek anyanyelvét. De olyan végző osztályom még nem volt, amelynek minden tanulója helyesírásilag hibátlan fogalmazványokat készített volna. Valljuk meg, minden erőfeszítésünk ellenére időnként ijesztő eredménytelenséget tapasztalunk. Nem a pesszimizmus beszél belőlem, hanem a rények reális számbavétele. Bizony, a középiskoláknak továbbra is gyakoroltatniuk kell — főleg az I. osztályban megfelelő felmérés után — a helyesírást.

Mindez persze nem jelenti azt, mintha a mi házunk táján minden rendin volna. Hiszen minden iskola minden tanára más-más módon bírálja és értékeli a füzetek hibáit. A középiskolába kerülő közepes magyaros néha jobban ír, mint egy más iskolából jött jeles helyesíró. Addig itt rend nem lesz, amíg ön-

ként vállalt vagy előírt norma szerint nem értékeljük az irodalmi fogalmazványok helyesírását. Erről az utóbbi években egyre sűrűbben jelennek meg cikkek. Sajnálatos szembenállás mutatkozik tanárainkban e kérdés tekintetében.

Többféle javasolt hibaértékelés [26] és az V. osztályos reformterv alapján kidolgoztam a *durva* hibák, *súlyos* hibák és *kis* hibák rendszerét fejlődésükben [27]. Vagyis a kategóriák az V. osztályban szeptembertől júniusig *mozgásban* vannak, hiszen a *nem-hibákból* kis vagy *súlyos* hiba, a *kis* hibákból *súlyos* hiba akkor lesz, amikor a tanév folyamán megtanultuk és kellően gyakoroltuk is azt az ismeretet, amelyhez fűződik az íráshiba. Így mind a négy irodalmi dolgozat írásakor módosulnak a követelmények. A *durva* hibákat 3, a *súlyos* hibákat 2, a *kis* hibákat 1 vonallal húztam alá. Amit „még nem kellett tudniuk”, pirossal beleírtam helyes alakjában a füzetükbe. Összeadtam a hibapontokat: az aláhúzások, a vonalak számát. Ha ugyanaz a *durva* hiba többször is előfordult, másodszor, harmadszor felére értékeltem, a *súlyos* hibát másodszor *kis* hibaként. Jelelt adtam az oldalankinti 6 hibapontig, jót 12-ig, közepest 18-ig, elégségest 26-ig, elégtelent 26-on felül. (Természetesen az interpunkciós hibákat is számítottam, *kis* hibának, ha ilyen egyszer fordult elő, azontúl kettőnkint egy-egy hibapontnak.) Ez a norma osztályátlagban 3 tizeddel jobb eredményt mutatott a 2. dolgozatnál, mint a norma nélkül értékelt 1. Akkor 3,4 volt a helyesírás osztályátlaga, most 3,7. Úgy érzem, enyhe a normám, az 5, 10, 16, 22 hibapontszám realisabb lett volna.

A legnagyobb meglepetésem az volt, hogy tíz-tizenöt füzet kijavítása után nem volt szükségem a táblázatra, már „fejből” tudtam, melyik hiba *durva*, melyik *súlyos*, melyik *kicsiny*. Az értékelés még könnyebben történt, csak számolni kellett. A dolgozat végére írtam az első lap és az egész dolgozat összes hibapontszámát és a kalkulust, így: 13+5 hibapont — közepes; 8+3 hibapont — jó. Megjegyzem, hogy *durva* hibát ejtő tanulónak én sem adtam jelelt, ha csupán ez a 3 hibapontja volt is. A hibapontok alapján a tanulók rangsorát ki-függesztettem; most óriási a versenyláz a jobb helyezéért, hogy a 3. dolgozat alapján ki-ki előbbre kerüljön, illetve, ha most *durva* hibát vétett, akkorra ne legyen stb. Hiszen a 3 vagy 2 piros vonalas aláhúzás önmagáért beszél a tanulók szemében. Első tapasztalataim közé tartozik, hogy a munkában óriási nevelő-, mozgató erő rejtőzik.

Szeretném, ha tanártársaim széles tömege lépne erre az útra. Kezdetben némi többletmunka, de objektív értékelés, nagy nevelőerő. Mindez bizonyára nemcsak a helyesírás fejlődését segíti elő, hanem megteremtheti országosan is az egységes értékelést.

Tervem, hogy a hibajegyzéket és hozzá a normát a többi osztályra is elkészítem ugyancsak fejlődésében, mozgásában a reformterv helyesírási követelményrendszere alapján.

JEGYZETEK

- [1] HERNÁDI SÁNDOR—SZEMERE GYÚLA, Magyar nyelvtan az általános iskolák 5. osztálya számára. 1963.
- [2] Tanterv és Utasítás az általános iskolák számára. Magyar nyelv és irodalom. 1963.
- [3] DR. NAGY SÁNDOR: Köznevelés XIX, 305.
- [4] DR. NAGY SÁNDOR i. m. 305.
- [5] DR. NAGY SÁNDOR i. m. 306.
- [6] MUSZTY LÁSZLÓ—RÓNAI BÉLA, Az általános iskolai nyelvtanítás módszertana. Főiskolai jegyzet. Kézirat 1960. 28.

- [7] DR. B. NAGY SÁNDOR: Köznevelés XIX, 79.
- [8] DR. NAGY SÁNDOR: Magyar Pedagógia 1962. 2. 140.
- [9] DR. B. NAGY SÁNDOR i. h.
- [10] HERNÁDI SÁNDOR: Köznevelés XIX, 787.
- [11] HERNÁDI SÁNDOR: Köznevelés XVII, 75.
- [12] SZEMERE GYULA, Hogy is írjuk? 1961.
- [13] Tanterv és Utasítás az általános iskolák számára. Magyar nyelv és irodalom, 29—30, 34—5, 37—8, 40—1.
- [14] SOMFAI LÁSZLÓ: Módszertani Közlemények I, 25—9; Módszertani Közlemények II, 60—3; Magyar Nyelvőr LXXXVII, 438—45.
- [15] Tanterv az általános iskola V—VIII. számára. 1958.
- [16] BENYHE SÁNDORNÉ: Köznevelés XVIII, VII (betét)lap.
- [17] SZENDE ALADÁR: Magyartanítás VI, 12.
- [18] BENKŐ LÁSZLÓ—SZEMERE GYULA, Nyelvtani elemzések I. 1959.
- [19] MUSZTY LÁSZLÓ—RÓNAI BÉLA i. m. 29.
- [20] Útmutató a magyar nyelv és a magyar irodalom tanításához az általános iskola 5. osztályában. 1963. 25.
- [21] I. m. 26—9.
- [22] I. m. 11.
- [23] MUSZTY LÁSZLÓ—RÓNAI BÉLA i. m. 30.
- [24] NEMES JÁNOS: Magyartanítás VI, 223—30.
- [25] I. m. 227.
- [26] KALMÁRNÉ HORÁNSZKY ÁGOTA: Magyartanítás VI, 193—9.
- [27] SOMFAI LÁSZLÓ: Módszertani Közlemények IV.

ВОПРОСЫ ГРАММАТИЧЕСКИХ УПРАЖНЕНИЙ

Л. Шомфай

Данная статья исходит из того, что проблемы, указанные в заглавии, выдвинулись на первый план в восьмилетней школе в связи с школьной реформой, так как преподавание грамматики является не целью, а средством разработки умений и навыков.

Упражнение появляется в первую очередь на втором комплексном этапе процесса обучения, в применении, хотя можно использовать его и на этапе приобретения знаний. Точное теоретическое знание является условием упражнений.

Правильное упражнение имеет свои основные психологические предпосылки и дидактические требования. Области его применения: правописание, навыки устного и письменного выражения, развитие индивидуального словарного запаса и правильность языка.

Известные способы метода: разбор (фонетический и морфологический, синтаксический, они могут быть частичными, полными и комплексными) и комплексные упражнения.

Цель данной работы: главным образом оказывать помощь преподавателям венгерского языка и литературы в изложении методов разбора.

В последней главе говорится о нормах правописания. Автор обращает внимание на сделанный им список ошибок, который придерживается системы орфографических требований реформы учебного плана. В заключение автор подчеркивает, что было бы необходимо применение нормы по всей стране с целью объективного анализа и развития орфографических навыков учеников.

FRAGEN DER GRAMMATIK-ÜBUNG

Von

L. Somfai

Den Ausgangspunkt des Aufsatzes bildet der Gedanke, dass die im Titel angeführten Fragen mit dem Inkrafttreten des Reformlehrplanes in der Grundschule in den Vordergrund treten werden, da der Grammatikunterricht kein Ziel ist, sondern ein Mittel zur Ausbildung der Fähigkeiten und Fertigkeiten.

Die Übung tritt hauptsächlich in der zweiten, komplexen Phase des Unterrichtsprozesses, der Anwendung hervor, obwohl sie auch in der Phase der Kenntniserwerbung angewendet werden kann. Die Bedingung der Übung ist der Besitz sicherer theoretischer Kenntnisse.

Die Übung ist mit gewissen grundlegenden psychologischen Bedingungen und didaktischen Forderungen verknüpft. Ihre Anwendungsgebiete sind: die Rechtschreibung, die mündliche und schriftliche Fertigkeit im Vortrag, die Entwicklung des individuellen Wortschatzes und die Sprachrichtigkeit; ihre bekannten Verfahren: die Analyse (phonetisch, semasiologisch und morphologisch, syntaktisch; diese wiederum partiell, total, komplex) und die komplexen Übungen.

Der Aufsatz gibt den grössten Nachdruck und widmet den meisten Raum der Besprechung der Methoden der Analyse, um damit den Lehrern eine konkrete Hilfe zu leisten.

Der letzte Abschnitt behandelt die Rechtschreibungsnorm. Der Verfasser hebt die Wichtigkeit eines an das orthographische Forderungssystem des Reformlehrplanes angepassten Fehlerverzeichnisses hervor und betont die Notwendigkeit der allgemein verbindlichen Anwendung der Norm, um die Rechtschreibfertigkeit der Schüler objektiv abzumessen und zu fördern.

**REPRODUKCIÓK
A RAJZTANSZÉK TANÁRAINAK MŰVÉSZI
MUNKÁIBÓL**

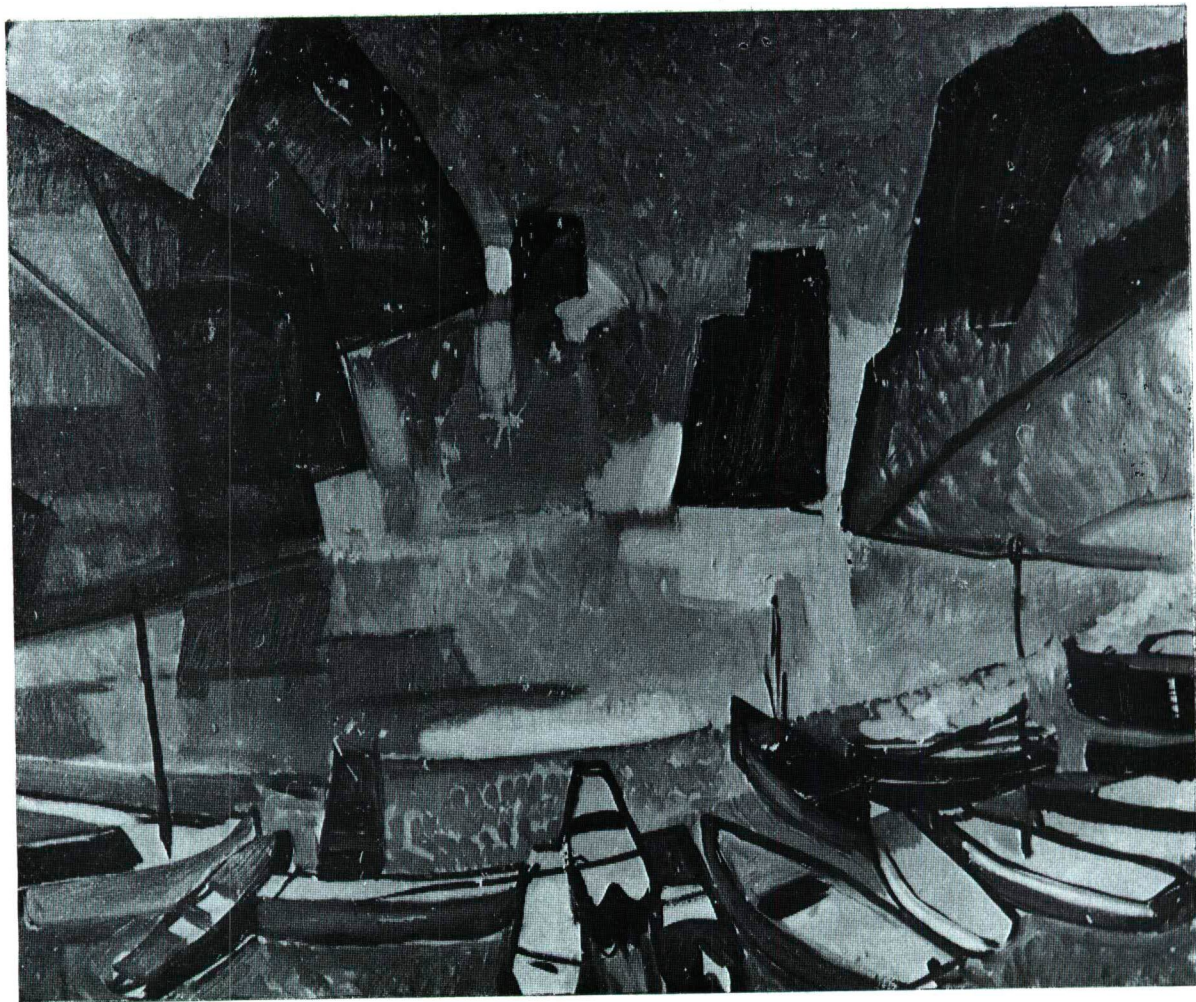
Fischer Ernő: Dunakanyar 100×70 cm, olaj

Fischer Ernő: Vitorlások olaj — ezüst alapra, 33×47 cm, 1962

Buday Lajos: Genova II. 55×65 cm, olaj

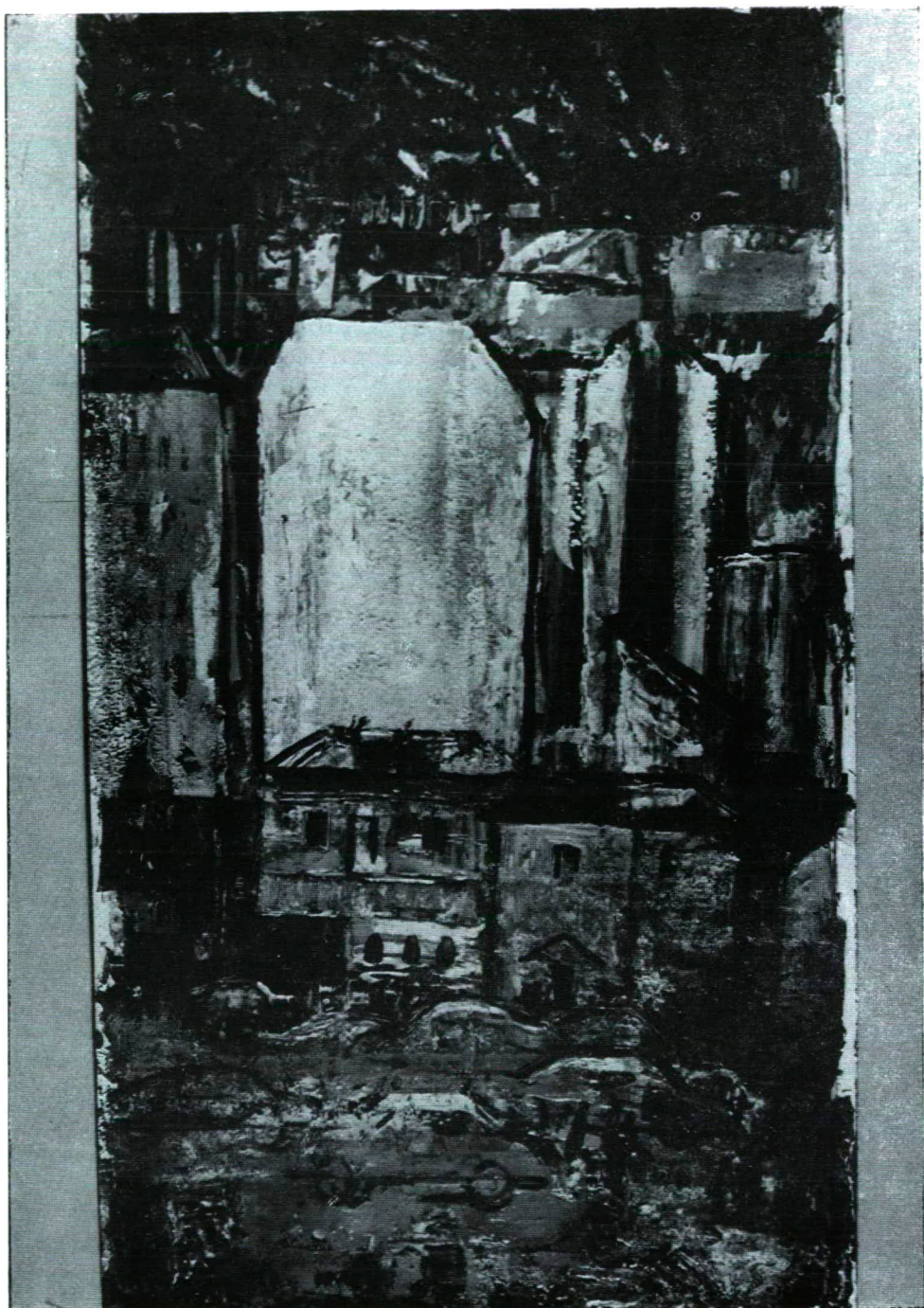
Buday Lajos: Tengerparti részlet 55×65 cm, olaj

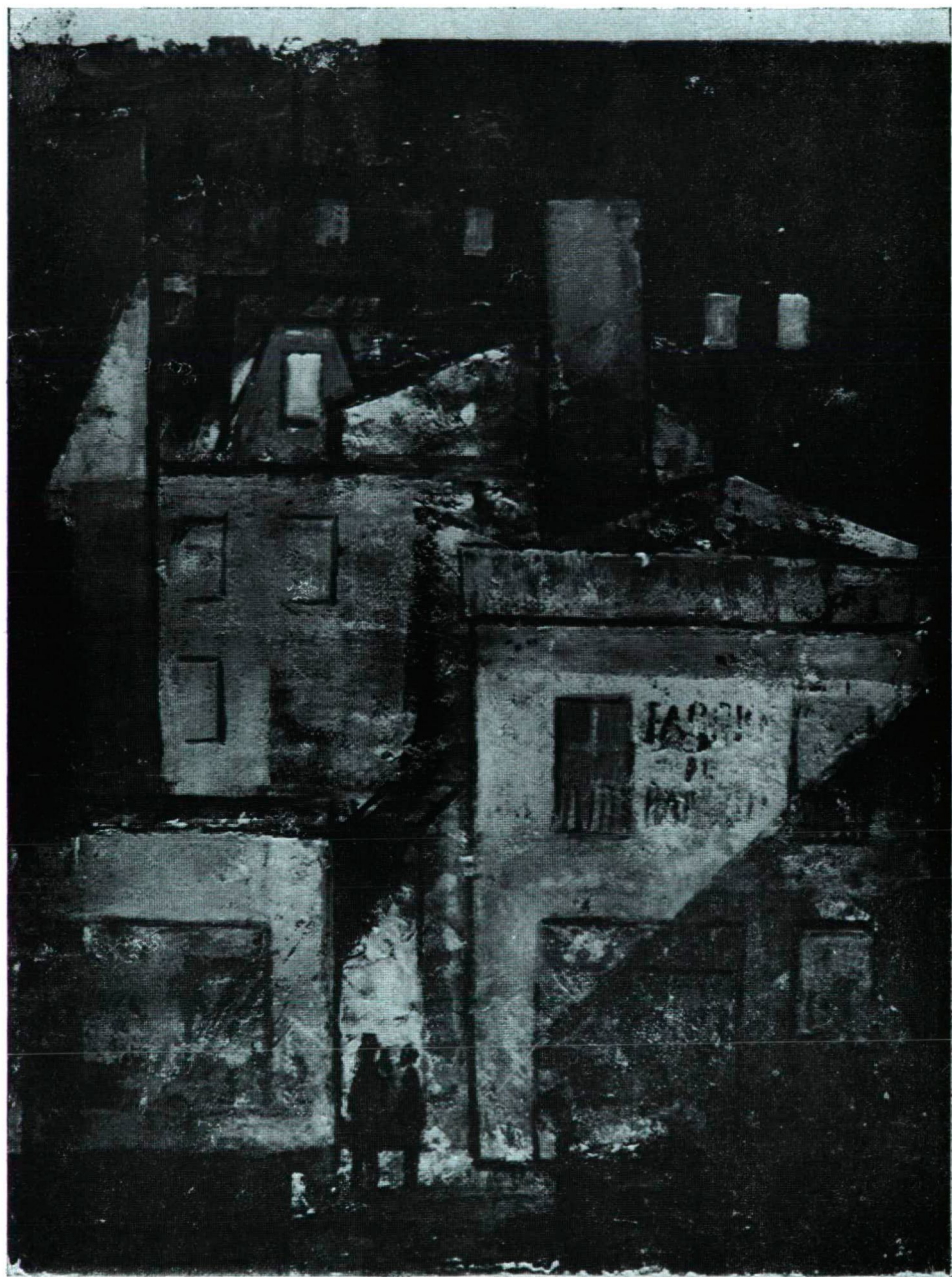
Buday Lajos: Genova I. 55×65 cm, olaj

Cs. Pataj Mihály: Párizs Szajnával 60×70 cm, olaj

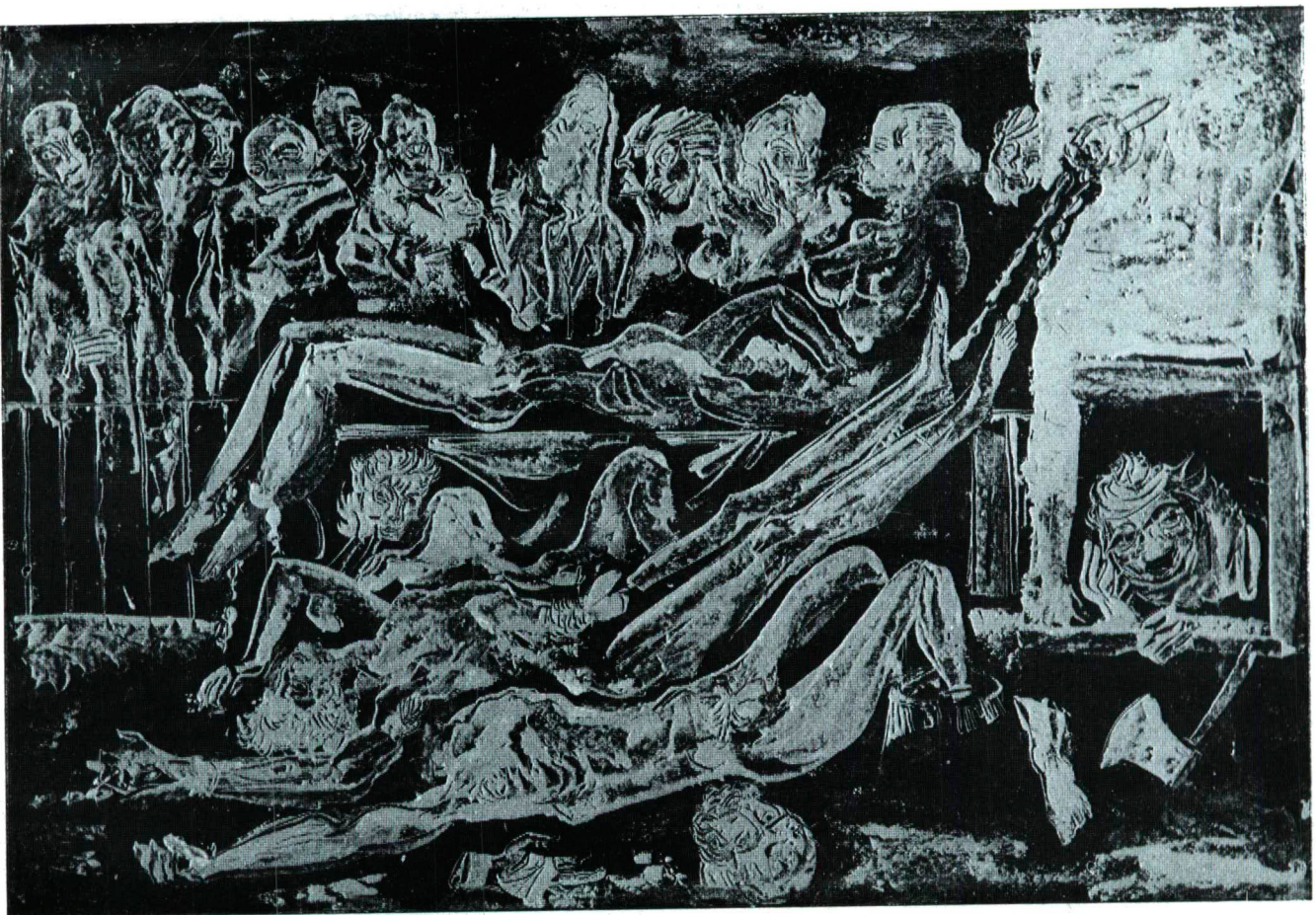
Cs. Pataj Mihály: Párizs éjszaka 34×60 cm, olaj

Cs. Pataj Mihály: Gyárnegyed éjjel 60×70 cm

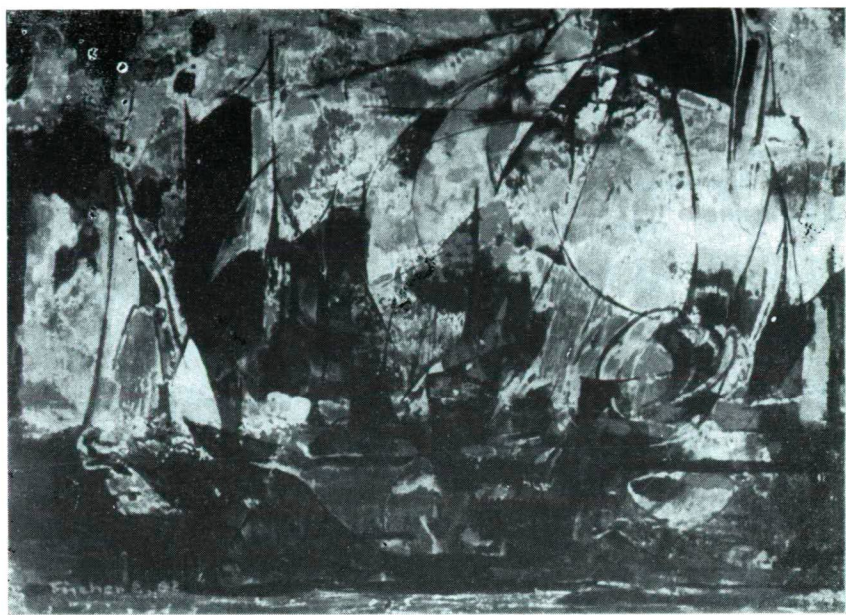
Vinkler László: Oedipus 70×100 cm, olaj

Vinkler László: Procrustes 70×100 cm, olaj

Vinkler László: Letarolt erdő 70×90 cm, olaj

Fischer Ernő: Tengeri kikötő gonade-college 23×34 cm

TARTALOMJEGYZÉK

Tanulmányok a társadalomtudományok köréből

I. MARXIZMUS—LENINIZMUS

<i>Tapolcsányi László: A második világháború után kialakult népesedési helyzet néhány problémája</i>	5
<i>Tóthné Jónás Irma: Az 1945-ös földreform végrehajtása Sándorfalván (II.)</i>	23
<i>Vidács Ferenc: A kelet—nyugati kereskedelem alakulása különös tekintettel a Közös Piac létrejöttére</i>	47

II. NYELV ÉS IRODALOM

<i>Békési Imre: A kalocsai kötelesek magyar szakszókincsének kialakulása</i>	69
<i>Benkő László: Írói szakszótár</i>	77
<i>Csukás István: A modern magyar líra szlovák fogadtatása (II.)</i>	101
<i>Erdei Mihály: A birtokos eset és tárgyeset használata a tárgyas igék után az orosz nyelv tagadó mondataiban</i>	117
<i>Fenyvesi István: Járt-e Gorkij Magyarországon?</i>	131
<i>Fenyvesi István: Zalka Máté és a szovjet irodalom</i>	139
<i>Inczeffi Géza: Név tudományi jegyzetek Makó környékének földrajzi neveiről</i>	149

III. TÖRTÉNELEM

<i>H. Drózdik Margit: Adalékok a XVI. századi Németalföldi és a magyar humanizmus kapcsolatához</i>	161
<i>Gyivicsán Anna: Adalékok a csehszlovák és magyar kommunisták kapcsolatához (1937—1939)</i>	175
<i>Kávássy Sándor: Somogy vármegye direktóriuma 1919-ben</i>	189
<i>Kováts Zoltán: Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban</i>	221
<i>Polányi Imre: A kivándorlás kérdéséhez</i>	245

IV. A PEDAGÓGIA ELMÉLETE ÉS GYAKORLATA

A pedagógia elmélete és gyakorlata

<i>Gazsó István: A parabola simuló köreinek közvetlen tárgyalása</i>	217
<i>Geréb György—Szabó Zoltán: Középiskolai tanulók félelmi motívumainak pszichológiai vizsgálata</i>	285
<i>Geréb György—Timár Andrásné: Szempontok a középiskolai érdemjegyek realitásának kérdéséhez</i>	309
<i>Geréb György—Verók István: Pályaválasztási indítékok lélektani vizsgálata gimnáziumi tanulóknál</i>	321
<i>Somfai László: A nyelvtani gyakorlás kérdései</i>	327

V. MŰVÉSZET

<i>Buday Lajos, Fischer Ernő, Cs. Pataj Mihály, Vinkler László műveinek reprodukciói ...</i>	341
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи по общественным наукам

I. МАРКСИЗМ — ЛЕНИНИЗМ

Л. Таполчани: Некоторые проблемы демографического положения после второй мировой войны	5
И. Йонаш: Проведение аграрной реформы в Шандорфальве в 1945-ом году	23
Ф. Видач: Формирование восточно-западной торговли с точки зрения возникновения общего рынка	47

II. ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

И. Бекеш: Формирование венгерского профессионального запаса слов веревочников в городе Калоча	69
Л. Бенке: Словарь писателя	77
И. Чукаш: Лирики журнала „Ньюгат” и современная словацкая лирика (II.) ...	101
М. Эрдеи: Употребление родительного и винительного падежей при переходных глаголах в отрицательных предложениях русского языка	117
И. Феньвеш: Был ли Горький в Венгрии?	131
И. Феньвеш: Матэ Залка и советская литература	139
Г. Инцефи: Топонимические записки о географических названиях в окрестности города Мако	149

III. ИСТОРИЯ

М. Дроздик: Данные к некоторым вопросам связей венгерского и нидерландского гуманизма в 16-ом веке	161
А. Дивичан: Данные к связи чехословацких и венгерских коммунистов (1937—1939)	175
Ш. Каваш: Директория комитата — Шомодь в 1919. г.	189
З. Ковати: Демографические отношения деревень области Шомодь в 1748. г.	221
И. Полани: К вопросу экспатриации	245

IV. ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ПЕДАГОГИКИ

И. Гажо: Непосредственное обсуждение кругов кривизны параболы	271
Д. Герёб З. Сабо: Психологический анализ мотивов страха у учеников средних школ	285
Д. Герёб А. Тимар: К вопросу о реальности отметок средней школы, в зеркале и исследований у студентов пединститута	309
Д. Герёб И. Верок: Психологический анализ мотивов выбора профессии у учеников средней школы	321
Л. Шомфай: Вопросы грамматических упражнений	327

V. ИСКУССТВО

Художественные репродукции преподавателей кафедры черчения (Л. Будаи, Э. Фишер, М. Ч. Патай, Л. Винклер)	341
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS

Studien aus dem Bereich der Gesellschaftswissenschaften

I. MARXISMUS—LENINISMUS

<i>L. Tapolcsányi</i> : Einige Probleme der Bevölkerungsbewegung nach dem zweiten Weltkrieg	5
<i>I. Tóth</i> : Die Durchführung der Bodenreform von 1945 in Sándorfalva (II.)	23
<i>F. Vidács</i> : Die Gestaltung des Handels zwischen Ost und West mit besonderer Rücksicht auf das Zustandekommen des Gemeinsamen Marktes	47

II. SPRACHE UND LITERATUR

<i>I. Békési</i> : Ausbildung des ungarischen Fachwortschatzes der Seiler von Kalocsa	69
<i>L. Benkő</i> : Schriftstellerwörterbuch	77
<i>I. Csukás</i> : Die Lyriker der Nyugat und die moderne slowakische Lyrik II.	101
<i>M. Erdei</i> : Gebrauch des Genitivs und des Akkusativs nach transitiven Verben in Vereinigungssätzen der russischen Sprache	117
<i>I. Fenyvesi</i> : War Gorkij in Ungarn?	131
<i>I. Fenyvesi</i> : Máté Zalka und die Sowjetliteratur	139
<i>G. Inczeffi</i> : Aus dem Leben der ON in der Gegend von Makó	149

III. GESCHICHTE

<i>M. Drozdik</i> : Beiträge zu einigen Problemen der Beziehungen zwischen den Niederlanden des XVI. Jahrhunderts und dem ungarischen Humanismus	161
<i>A. Gyivicsán</i> : Beiträge zu den Beziehungen tschechoslowakischer und ungarischer Kommunisten (1937—1939)	175
<i>S. Kávássy</i> : Das Direktorium des Komitats Somogy im Jahre 1919	189
<i>Z. Kovács</i> : Bevölkerungsverhältnisse der Gemeinde des Somogyer Komitats im Jahre 1748	221
<i>I. Polányi</i> : Zur Frage der Auswanderung	245

IV. THEORIE UND PRAXIS DER PÄDAGOGIK

<i>I. Gazsó</i> : Direkte Behandlung der Schmiegunskreise der Parabel im Unterricht	271
<i>G. Geréb—Z. Szabó</i> : Psychologische Untersuchung der Furchtmotive von Mittelschülern	285
<i>G. Geréb—M. Timár</i> : Gesichtspunkte zum Problem der Realität der Mittelschulensuren im Spiegel von Untersuchungen an Lehramtskandidaten	309
<i>G. Geréb—I. Verók</i> : Psychologische Untersuchung der Beweggründe für die Berufswahl bei Gymnasialschülern	321
<i>L. Somfai</i> : Fragen der Grammatik-Übung	327

V. KUNST

Künstlerische Werke der Professoren des Lehrstuhls für Zeichnen	341
---	-----

